ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XVIII

БЕОГРАД
1978

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XVIII

БЕОГРАД
1978

IN RECORDATIONEM ET MEMORIAM
GEORGII OSTROGORSKY

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XVIII

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XVIII

BEOGRAD
1978

YU IFFN 0584-9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XVIII

БЕОГРАД
1978

Ова књига је објављена уз финансијску помоћ
Републичке заједнице науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413—138/73-02
од 15. II. 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза
на промет производа и услуга у промету.

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: ШИРО „СРБИЈА“, Београд, Мије Ковачевића 5

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVIII, 1978.

МИРОСЛАВА МИРКОВИЋ

ANTISTES STEFANUS И ГРАЂЕВИНСКА ДЕЛАТНОСТ ЈУСТИНИЈАНОВА ВРЕМЕНА У ПОЛИМЉУ

Обнови на Балкану у време Јустинијана — први пут после хунског разарања и готских најезди — била је посвећена пуна пажња. Премда о томе постоје опширне вести у Прокопија, De aedificiis IV, о стварном обиму обнове још увек се мало зна. Подужа листа обновљених градова, тврђава и других насеља, које он наводи у Дарданији, Моравској Мезији, Приобалској и Средоземној Дакији, Превалитани и другим балканским провинцијама, остаје за нас већим делом списак непознатих топонима, за које се често не зна ни коју категорију насеља или тврђава означавају. Значајно место у изучавању грађевинске делатности Јустинијана имају археолошка истраживања. Мали су изгледи да ће она смањити број непознатих назива у Прокопијевом списку, али ће откривањем трагова насеља и објеката VI века унапредити познавање епохе у целини[1]. Од велике помоћи у томе могу бити и случајни налази.

Изузетно значајни случајни налаз представља метрички натпис који је пре скоро пола века открио Н. Вулић на малом сеоском гробљу у Избичну, на левој обали Лима, око 10 км. северно од Пријепоља. Датован у време Јустинијана, натпис садржи интересантне податке о грађевинској активности у Полимљу које, дубоко у унутрашњости Балкана, није било директно изложено варварским нападима. Текст натписа у хексаметру, урезан на једноставној плочи од шкриљца, која је вероватно служила као надвратник[2], објавио је Н. Вулић у *Сйоменику*

[1] О резултатима археолошких истраживања рановизантијских грађевина уп. *Dj. Stričević*, Akten des XI. Intern. Byzanntinistenkongresses, München 1958, 586 и д. О новијим истраживањима у Царичином граду вид. *Ђ. Мано-Зиси*, Старинар 15/16, 1966, 53 и д. (са старијом лит.) и Старинар 17, 1967, 163 и д.; 20, 1969, 205 и д. Питања урбанизма проучавала је рано преминула арх. Др Невенка Петровић (уп. Старинар 15/16, 1966, 47 и д.; исто, 17, 1967, 131 и д.). О утврђеној вили у Гамзиграду и новијим археолошким радовима уп. *Ђ. Мано-Зиси*, Archaeologia Iugoslavica 2, 1956, 67 и д.; *Милка Чанак-Медић*, Зборник радова Византолошког Инст. 13, 1971, 257 и д.; иста, Actes du XIV Congrès Intern. des études byzant. Bucarest 1971, 357 и д.

[2] *Иванка Николајевић*, Пријепоље и околина у рановизантијско доба, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића" III, 1976, 202.

СКА LXXI 1931, бр. 332 и још једном, са добром фотографијом, у *Споменику* XCVIII, 1941—1948, 330:

+ Omnia quae cernis magno constructa labore
Moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermas
Auxilio Crristi (!) paucis construxit in annis
Antistes Stefanus sub principe Iustiniano.

У потпуно очуваном тексту поткрала се једина ортографска грешка у речи Crristus.[3]

Наведени текст, можда управо стога што не садржи спорна или нејасна места, није изазвао веће научно интересовање. Вулић му није посветио ниједну реч коментара, ни при објављивању нити касније. Једино је Ф. Б. Гранић, велики зналац црквене историје и права, скренуо пажњу на натпис ускоро после његовог објављивања и у Гласнику Скопског научног друштва 14, 1935[4] посветио му је краћи коментар, који се састоји у следећем: термин antistes означава епископа и према томе у питању је изградња епископалног резиденцијалног града или градске четврти око епископалног двора; како је иницијатива потекла од епископа Стефана, Гранић претпоставља да је он о свом трошку извео ову градњу.

Ових неколико редова остали су једино и премда често цитирано[5], досада непромењено објашњење садржине натписа. Оно изгледа утолико привлачније што се већина споменутих грађевина среће и у градским насељима. Осим тога врло је вероватно да се у Полимљу налазило епископално седиште. Питање, међутим, који је то град, остало је запостављено. Код Избична нема трагова градског насеља. Мало је вероватно пак да је плоча, с обзиром на своју величину (2,00 x 0,58 x 0,28 m) и тежину, пренета из неког другог насеља. Ако је плоча настала на месту где је откривена и ако се текст односи на оно што је подигнуто у Избичну или околини, онда му треба дати другојачије тумачење. Комплекс грађевина које се на натпису спомињу не морају припадати граду. У овој неурбанизованој области у Полимљу пре се може помишљати на утврђену вилу. Већ сама околност да се на натпису поред фонтана, терми и храмова спомињу и *stabula* (штале) указује на економски карактер објекта.[6] Остали елементи, *domus* (палата), *moenia* (бедеми), *templa*

---

[3] Графија *Cristus*, честа на хришћанским натписима (уп. *E. Diehl*, ILChV, index), јавља се и на натпису из оближњег села Падежа (*O. Patsch*, WMBH 4, 1896, 294). Друго *r* је клесар погрешно уписао.

[4] Приказујући Вулићеве Античке споменике наше земље, Споменик LXXI, 1931, задржао се посебно на овом натпису (стр. 254—55).

[5] Уп. *Ђ. Стричевић*, Увод у испитивање унутрашњости ромејског лимеса у Илирику, Лимес у Југославији I, Београд 1961, 182 и д.; *И. Николајевић*, op.cit. 202.

[6] Гајење коња, који су били потребни за транспорт, војску и хиподроме у великим градовима, било је од велике економске важности и одржавању stabula посвећени су неки царски укази Познoримског времена, као на пр. Cod. Th. XV 1, 35 (a. 396): Quidquid de palatiis aut praetoriis iudicium aut horreis aut stabulis et receptaculis animalium publicorum ruina lapsum fuerit id rectorum facultatibus reparari praecipimus.

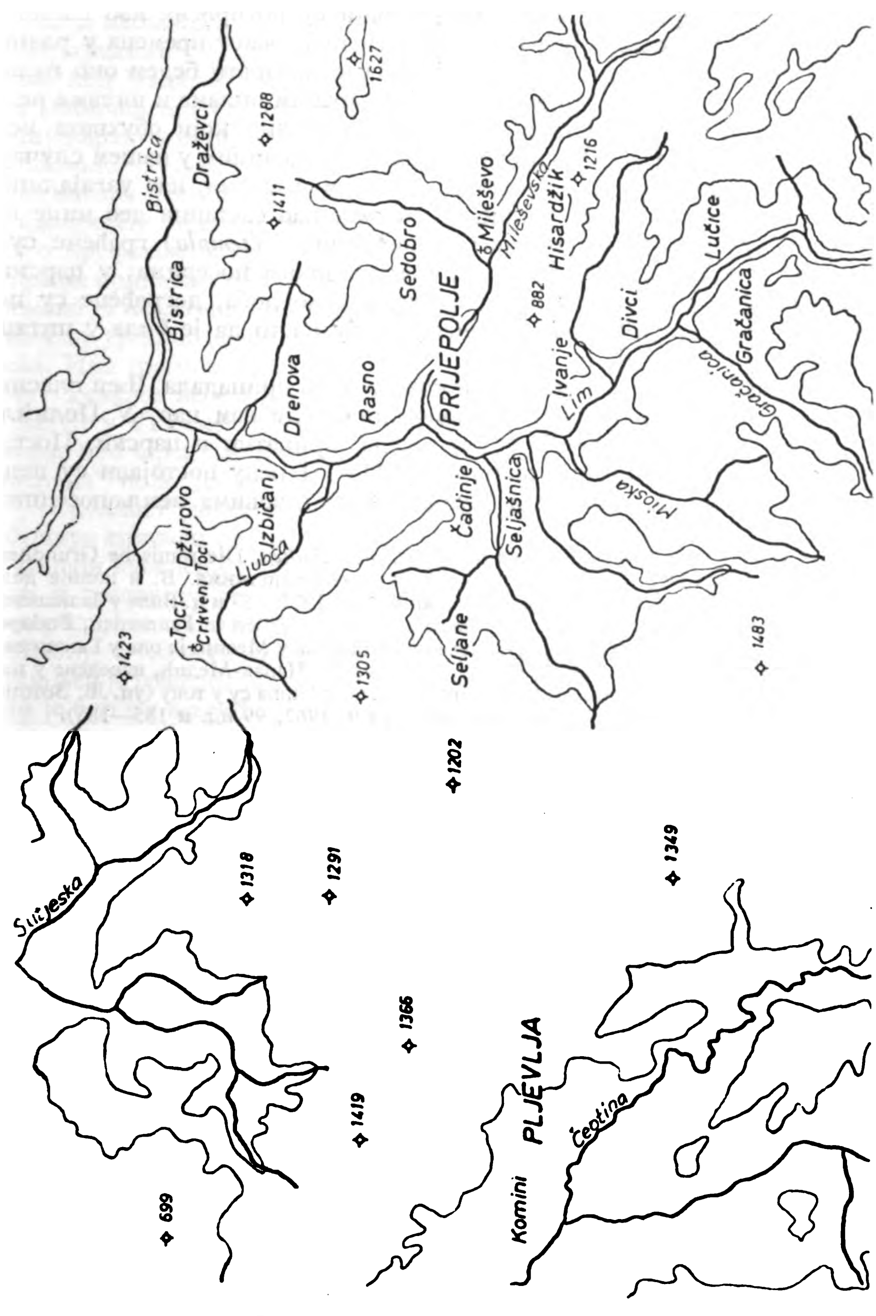

Сл. 1. — Пријепоље и околина
Fig. 1. — Prijepolje and its surroundings.

(цркве) *fontes* (фонтане) *atria*, археолошки су потврђени као саставни делови луксузних вила велепоседника Позноцарског времена у разним областима Римског царства.[7] *Moenia* могу означавати бедем око палате и осталих зграда, као што је то случај у царским вилама и вилама велепоседника у разним областима Царства или зид који обухвата већу површину на домену.[8] Ово друго се чини вероватнијим у нашем случају, јер је вила служила, судећи по споменутим шталама, као узгајалиште коња, а вероватно и као ловиште. *Thermae* као саставни део виле потврђени су археолошки и епиграфски[9]; цркве *(templa)* грађене су у VI веку и касније и на приватним земљишним поседима; у царским вилама које су настале у преконстантиновско доба, дограђене су под каснијим царевима.[10] *Atria* и *fontes* указују на то да је била у питању луксузна резиденција.[11]

Тешко је поуздано утврдити коме је villa припадала. Њен власник могао је бити неки крупни земљопоседник или сам цар. У Полимљу су постојале обе категорије земљопоседа, приватни и царски. Поседи локалне муниципалне аристократије у II—III веку постојали су недалеко од Избична, код села Џурова;[12] на имањима земљопоседника

---

[7] О вилама и грађевинама на њима уп. *A. Schulten*, Die römische Grundherrschaften, Berlin 1896, 44 и д., са епиграфским сведочанствима. В. и новије дело. *A. G. McKay*, Villas and Palaces in the Roman World, 1975, 157 и д. Виле у балканским провинцијама, осим у Панонији (*E. Thomas*, Römische Villen in Pannonien, Budapest 1964) нису систематски обрађене. Најбоље позната вила у Мезији је она у Гамзиграду (уп. *Ђ. Мано-Зиси*, Arch. Iug. 2, 67 и д. и радове М. Чанак-Медић, наведене у нап. 1). Радови на откривању виле у Медијани, у близини Ниша су у току (уп. Љ. Зотовић — Н. Петровић — П. Петровић, Арх. преглед 9, 1967, 99 ид. и 185—186).

[8] Неке виле су, поред бедема имале и јарак (*Schulten*, op. cit. 53. Бедем око виле, уп. Amm. Marc. XXIX 5, 25: fundus muro circumdatus valido). — Утврђена вила у Гамзиграду захватала је површину од око 6,5 ha, (F. Kanitz, Römische Studien in Serbien, 1892, 97), вила код места Парндорф у Панонији, коју *A. Mócsy*, Adriatica praehistorica et antiqua (Miscellanea G. Novak dicta), Zagreb 1970, 583 и д. идентификује са вилом Murocincta у Амијана Марцелина (XXIX 6) била је опасана бедемима, чије су дуже стране износиле 400—500 м., а краће 256 м. (уп. *E. Thomas*, op.cit. 178 и д.). „Long mur" код Тријера затварају површину од 220 km², која је вероватно служила као царско ловиште (*A. Grenier*, Manuel d'arch. 1, 1931, 1186; *J. Vermerus*, Rev. belge de phil. et d'hist. 12, 1933, 145). — Интересантно је напоменути да једно место код села Џурово, недалеко од Избична, носи назив „Заград" (*Вулић*, Споменик XCVIII, 1941—48, бр. 331—332).

[9] Купатила су археолошки потврђена у вилама у свим областима Царства (уп. *Schulten*, op.cit. 50 и *McKay*, op.cit.). Спомињу се и на натписима, на пр. CIL VIII 14457.

[10] На пр. у Могорјелу, *Dyggve — Vetters*, op.cit. 44 и 50; у Гамзиграду: *М. Чанак-Медић*, Actes du XIVe Cong. des études Byz. 361. О црквама у панонским вилама v. *E. Thomas*, op.cit. 391 и д.

[11] Atrium може означавати и портик (Rugg. Diz. ep. s.v. Atrium, 760). Среће се како у палатама, тако и у црквеним грађевинама (*P. Testini*, Archaeologia cristiana, 1958, 565). О заједничким елементима у црквеним и профаним грађевинама уп. E. Dyggve, Contributo alla discussione sul „Palatium — ecclesia", Atti del settimo cong. intern. di arch. class. 2, Roma 1961, 401 и д. Мало је вероватно да је у Избичну био у питању црквени комплекс грађевина. Против тога би говорило истицање раскоши на сачуваном натпису и навођење стабула и терми.

[12] В. натпис једног градског декуриона у селу Џурово, Споменик XCVIII, бр. 331. Римски натписи II—III века откривени су и у Тоцима, северозападно од Избична, Споменик LXXI, бр. 316—320.

живот је настављен и у VI веку, како показују налази из гробница јужно од Пријепоља.[13] Цару су, пак, припадали рудници у околини Пријепоља, код Чадиња[14], а по свој прилици и део аграрне области.[15] Villa код Избична пре би се могла определити као царска. За царски патримониј карактеристична је појава палате, а она се на натпису појављује као *domus*.[16] У том случају лакше је објаснити и зашто натпис поставља један *antistes*. Истина, положај Стефана, који се тако назива, унеколико је неодређен. Мала је могућност, мада не и сасвим искључена, да је реч о профаном лицу.[17] Ако је пак у питању епископ, не зна се којој је цркви припадао. Саборска акта и други црквени извори Јустинијанова времена га не помињу. Могућно је да се епископално седиште налазило у насељу урбаног карактера код Коловрата, око 3 км западно од Пријепоља. Има трагова који показују да је живот у њему настављен и у VI веку. Темељи веће базилике откривени су на месту „Дворине". Она се датује у VI век.[18] Не треба, међутим, искључити ни могућност да је Стефан био хорепископ са седиштем на царском домену. Таквих „сеоских епископа" било је и у другим неурбанизованим областима Царства.[19]

Околност да се за подизање грађевина, наведених на натпису, побринуо епископ не мора значити да су оне припадале цркви нити да су радови изведени о трошку епископа или цркве. У VI веку епископи су и у градовима преузимали бригу око подизања јавних грађевина. Интересантне податке о томе пружа натпис из Сердике посвећен цару Тиберију I Константину: настојањем *(instantia)* епископа Леонтија обновљен је градски акведукт о трошку *(data pecunia)* извесног Јулијана, који је био *vir magnificus*.[20] Сличну улогу као Леонтије у Сердики имао је Стефан при подизању грађевина у Избичну. Његовом бригом *(in-*

[13] Уп. налазе у гробницама у селу Дивци, који се датују у Позноцарско доба (*И. Николајевић*, Пријепоље и околина у рановизантијско доба, 200 и д.).

[14] Уп. мој чланак, Из историје Полимља у римско доба, Годишњак Центра за балк. испит. 14, 1975, 106.

[15] Вероватно је на царском домену радио *Vurus vilicus* који се спомиње на натпису, узиданом у базилику у Коловрату. На основу фибуле, која је приказана на огртачу једне од представљених фигура, споменик се датује у IV век (*Ј. Ковачевић*, Зборник Фил. фак. у Београду 8, 1964, 113 и д.)

[16] *E. Kornemann*, Domänen, RE Suppl. IV, 1924, 256. Up. i *R. McMullen*, Two Notes on Imperial Properties, Athenaeum 1976, 26.

[17] Уп. *Rugg.*, Diz. Ep. s.v. Antistes, 496. наводи само један пример, CIL VI 788: Vestae sacrum antistiti praediorum Helvidianorum.

[18] *Вулић*, Споменик XCVIII, 161. Рељефе са мотивом крста, нађене у овој грађевини И. Николајевић датује у VI век (Неколико ранохришћанских рељефа геометријског стила из Далмације, Зборник радова Виз. инст. Београд, 11, 1968, 15 и д.). У ову грађевину била је узидана стела која се датује у IV век (уп. нап. 15).

[19] О хорепископима уп. *E. Kirsten*, RLACh II, 1954, 1110 и д. О црквама на великим поседима у Далмацији у V и VI веку уп. И. Николајевић, Зборник виз. Инст. 13, 1971. 283.

[20] *V. Beševliev*, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964, br. 3: + Imperator Tiberius Constanti(n)us Aug(ustus) inter reliquas edes (!) Serd(icae) civitatis hunc aquiductus (!) renovavit data pecunia p(er) v(irum) magnif(icum) Iulianum candidatum instantia dom(ino) v(iro) beatiss(imo) Leontio archiepiscopo m(ense) Iulio per (in)dict(ionem) XIV. — са другим примерима. В. *Б. Сшричевић*, Увод у испитивања унутрашњости ромејског лимеса у Илирику, Лимес у Југославији I, Београд 1961, 184, нап. 25—27. Натпис потиче из 580. год.

stantia) могли су бити изведени радови, а трошкови су по свој прилици били покривени од прихода са царског домена[21]; као радна снага вероватно су коришћени колони.[22]

О изгледу утврђених палата и вила у VI веку има мало података. Основна шема је по свој прилици била преузета из ранијих векова.[23] У Избичну нису откривени темељи утврђене виле. Ипак, пре се може веровати да су они нестали у каснијим вековима, но трагови читавог града. Остаје нада да ће пажљиво рекогносцирање терена или систематска археолошка истраживања открити остатке грађевина. Засада је са овог места позната, осим натписа, и једна коцка од белог мермера са представом војника, који око главе има светитељски нимбус.[24] У селу Падеж код Дренове, на десној обали Лима, недалеко од Избична, при истраживању темеља цркве XIII—XIV века наишло се на трагове старије апсиде и наоса.[25] У питању је морала бити црква из рановизантијског времена. У њеној близини је крајем прошлог века нађен натпис следеће садржине: *Te Criste auctore pontifex* ... Данас се с правом одустаје од датовања овог натписа у VII—VIII или чак у VIII—IX или X век и време његовог настанка се спушта на VI век.[26] Ако је ово датовање тачно, црква у Падежу је могла чинити део комплекса грађевина које се спомињу на натпису из Избична.

---

[21] Уп. *R. MacMullen*, Athenaeum 1976, 34. Догађало се да приходи са царског домена буду уступљени грађанима за поправку бедема (*A. Schulten*, Zwei Erlasse des Kaisers Valens über die Provinz Asia, Jahresh. d. österr. arch. Inst. 9, 1909, 40 i d.)

[22] О примени принудног рада при подизању јавних грађевина на вилама и у другим пословима на домену уп. *Schulten*, Die römischen Grundherrschaften, 49. и *R. MacMullen*, Roman Imperial Buildings in the Provinces, Harvard Studies in Class. Philol. 64, 1959, 219. Мала је могућност да је за подизање грађевина код Избичња била коришћена и војска као радна снага, јер се у близини није налазио ниједан војни логор.

[23] Најближе аналогије за поједине грађевине могли би бити објекти откривени у Царичином граду: villa urbana (*Ђ. Мано-Зиси*, Старинар 17, 1967, 163 и д.), thermae (исти, Старинар 20, 1969, 205), ранохришћанске базилике (*Н. Петровић*, Старинар 17, 139 и д.). Познат је изглед виле на царском домену у северној Сирији, у Bāb el Hawā. У време Константина била је уступљена персијском принцу Хормизди, а касније враћена у оквир царског домена. У време Јустинијана комплекс зграда је проширен и додата је црква (*G. Tchalenko*, Villages antiques de la Syrie du Nord, Paris 1953, I 393 и II Pl. XL 2 и CXXV 3). Утврђена вила у Гамзиграду, која је изграђена крајем III и почетком IV века била је насељена и под Јустинијаном. Из тог времена датира нова црква (в. *Чанак-Медић*, дела нав. у нап. 1).

[24] Споменик LXXI, бр. 333.

[25] Остатке мале цркве у Дренови први је забележио *C. Patsch*, WMBH 4, 1896, 294 и д., доносећи и цртеж натписа, који је открио у близини. Натпис су А. Дероко и И. Здравковић у време обиласка терена пренели у школску зграду (Старинар 1, 1950, 183). Краткотрајна археолошка истраживања била су ограничена на средњовековну цркву. Трагови старије цркве испод ње нису ближе испитани. Некропола у близини датује се од Позне антике до новијих времена (*Б. Вуловић*, Старинар 11, 1960, 249—250).

[26] Натпис је раније датован у VII или VIII век (Patsch), VIII или IX (Дероко и Здравковић, по сугестији Г. Новака) и IX—X век (*Јиречек — Радонић*, Историја Срба I, Београд 1952, 98, нап. 2) једино на основу ромбоидног облика слова О. Да ово не може пружити сигурне основе за датовање показала је *И. Николајевић*, Пријепоље и околина у рановизантијско доба, 207.

M. Mirković

ANTISTES STEFANUS AND BUILDING ACTIVITY IN POLIMLJE IN THE TIME OF JUSTINIAN

Summary

In *Spomenik SKA* LXXI, 1931, no. 332, and again in *Spomenik* XCVIII, 1941—1948, no. 330 (with photographs), N. Vulić has published a metrical inscription, found in the village of Izbičan in Polimlje, about 10 km. to the north of Prijepolje. In this inscription *Stefanus antistes* announces that in a short time, with great effort and the aid of Christ, he has built *sub principe Iustiniano* fortifications *(moenia)*, churches *(templa)*, a palace *(domus)*, fountains *(fontes)*, stables *(stabula)*, atriums *(atria)*, and baths *(thermas)*. Recognizing its exceptional importance for the transmission of the little known history of Polimlje in the early Byzantine period, F. B. Granić has drawn attention to this inscription and described it in *Glasnik skopskog naučnog društva* with the remark that, in view of Stephan's priestly rank (*antistes*), we must be dealing here with the construction of the episcopal residence or of the quarter surrounding the bishop's palace. He supposed that the works were carried out at the expense of the bishops in question.

This interpretation has remained the accepted one until today. However, at Izbičan and in the surrounding area there are no traces of urban settlement. This region has not been investigated systematically, but neither during the reconnaissance which has been performed many times, nor in the course of the brief archeological excavations at Padež near the village of Drenova not far from Izbičan, was any city encountered. On the other hand, it is possible to give the Izbičan inscription a different interpretation. The objects which are mentioned in it may have belonged to a city but they may just as well have represented the complex of buildings of some luxurious, fartified villa which might naturally be expected in this nonurbanized district. The economic character of the buildings can already be felt in the occurrence of the word *stabula* in one inscription of poetic intonation. The remaining elements cited, fortifications, baths, churches and the others, are reported in villas in various districts of the Roman Empire. Fortifications, which are no source of astonishment in an uncertain period, might have encircled a greater surface intended for the raising of horses or for hunting. Within the confines of the fortifications there was also found a church. One of these might have been located in Padež. During the investigation of the remains of a 14th century church on that place traces of an early Byzantine church were encountered. A dedicational inscription, *Te criste auctore*, which has now been correctly dated to the 6th century, comes from the same place.

There is no mention in the inscription to whom the buildings belonged. There are, however, several indications that we may be dealing here with an imperial villa. The word *domus* could signify *palatium*. Moreover, the region around Prijepolje was probably made an imperial domain. There were

imperial mines located around Čadinje, west of Prijepolje, in early Roman Empire while to the north of Prijepolje the imperial domain may have been organized into farms. It seems, therefore, that the bishop Stephan was involved in the construction of an imperial villa on imperial domain in the Justinian period. In early Byzantine times priests were indeed occupied with the construction of public works and even of some buildings.

For the time being nothing is known of the appearance of the villa at Izbičan. It is to be hoped that new excavations will provide further information on this subject.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVIII, 1978.

CYRIL MANGO

WHO WROTE THE CHRONICLE OF THEOPHANES?

To the memory of George Ostrogorsky

In a recent article I made some comments on the Chronicle of Theophanes in the context of the bibliographic resources that might have been available in a Bithynian monastery in the early 9th century.[1] These comments were expressed on the assumption (which it did not occur to me to question) that the Chronicle was indeed the work of Theophanes Confessor and that it was written approximately between the years 811—14. A fresh perusal of the Chronicle and a few other relevant texts, all of them well known, has led me, however, to entertain some serious doubts concerning the correctness of such a belief.

The first piece of evidence to be considered is the Preface to the Chronicle (ed. de Boor, 3—4). In this short statement Theophanes (who is undoubtedly its author) tells us that the monk George, who had been Synkellos of the Patriarch Tarasios, had written a most accurate chronography from Creation to the Emperor Diocletian; and that when he had come to the end of his life and was about to depart unto the Lord „in the Orthodox faith," he entrusted to Theophanes, who was his friend, the book he had composed (presumably with a view to its publication) and gave him ἀφορμάς so as to complete it. Theophanes, aware as he was of his own inadequacy for such a great task, was unwilling to undertake it; but since George had begged him most earnestly to do so, he had no choice but to obey. Thereupon, Theophanes, too, „sought out many books" to the best of his ability and continued the work down to the reign of Michael I and the latter's son Theophylaktos. He made excerpts from ancient historians and arranged them chronologically, year by year, but did not compose anything of his own (οὐδὲν ἀφ'ἑαυτῶν συντάξαντες).

Straightforward as this Preface appears to be, it does raise a few questions.[2] In particular, what is the exact meaning of ἀφορμαί? My earlier sug-

[1] „The Availability of Books in the Byzantine Empire, A. D. 750—850" in *Byzantine Books and Bookmen* (Washington, D. C., 1975), 35 ff.

[2] One may wonder, for example, whether the words ἐξεδήμησεν ἐν ὀρθοδόξῳ πίστει (p. 3, 26) are merely a formula or whether they call attention to the fact that George was not an iconoclast.

gestion that it refers to 'incipits' (literally 'starting points') stands in need of correction: 'materials' is a more appropriate rendering.[3] If so, what was the nature and extent of these materials, and how much additional research and writing was Theophanes compelled to do? Furthermore, should we take literally his assertion that he had written nothing of his own, or should we allow (as is normally done) that the final part of the Chronicle was the Confessor's personal composition? Some biographical data may help us, if not to answer these questions, at least to place them in a proper perspective.

We do not know when George Synkellos died, but we do know that he was still writing in 810. He himself gives this date on p. 389 of his Chronicle (Bonn ed.) and on p. 4 he likewise states his intention of continuing his narrative down to the year 810. It is true that he is here guilty of an inconsistency: for after invoking divine help to demonstrate that Christ was born in A. M. 5500 and to narrate the events of the next 802 years (which, by the Alexandrian reckoning, yields 810), he goes on to give a different calculation:

Life of Christ	33 years 40 days
Subsequent period	766 years 10 months 20 days
Total	800 years,

i.e. down to the year 6300, indiction 1 (807/8). The latter date is also given on p. 10. From this one may conclude that the prefatory matter of George's Chronicle was first written in 808 and somewhat absent-mindedly revised by the author in 810. If, however, he wrote his text in sequence and assuming that the date on p. 389 is not also due to a revision, we have to allow some time for the composition of the next 345 pages of the Bonn edition. Obviously, one can think of several possible explantions, but it would be rash to conclude on this evidence that George died in 810 or 811. He could have lived on another couple of years.

As for the Chronicle of Theophanes, it is quite clear that it was completed before the latter part of 814, since on p. 502 (de Boor) Leo V is described as „pious" (εὐσεβής) and his elevation to the throne as „most legitimate" (ἐννομώτατος) — an observation that has already been made by Ostrogorsky.[4] We know that Leo took his first overt actions against icons in December

[3] Cf. Georgius Monachus, ed. *de Boor*, I, 199, with reference to Solomon's lost works on natural science that were plagiarized by the Greeks: ἀφ' ὧν οἱ τῶν Ἑλλήνων ἰατροσοφισταὶ σφετερισάμενοι καὶ τὰς ἀφορμὰς εἰληφότες, etc. *Ibid.*, II, 456, with reference to Origen, from whom Arius τὰς ἀφορμὰς εἴληφε.

[4] Article „Theophanes", RE, 2. Reihe, V (1934), 2129. It is hardly necessary to discuss here the suggestion made by H. Grégoire in *Byzantion*, 11 (1936), 417, and in *Bull. de la Classe des Lettres*, Acad. Royale de Belgique, 5e sér., t. 22 (1936), 420 ff., namely that Theophanes is dependent on the so-called Dujčev fragment describing the Bulgarian expedition of Nikephoros I in 811. In the first place, the alleged dependence is far from conclusive. Secondly, Grégoire himself argued that the Dujčev fragment formed part of the same chronicle as the Scriptor Incertus de Leone who is, in any case, later than 820. The chronicle in question could not, therefore, have been used as a source by Theophanes. Dujčev himself in „La chronique byzantine de l'an 811", *Travaux et Mémoires* 1 (1965), 242 ff., while appearing to accept Grégoire's reasoning, leaves the question in suspense. Cf. also below, note 18a.

814. Furthermore, it was probably at the very beginning of 815 that Theophanes, along with other prominent abbots, was summoned to Constantinople from his monastery of Megas Agros. He was detained a little over two years in the capital, then exiled to Samothrace, where he died 23 days after his arrival, on 12 March 817.[5]

A few years ago Ihor Ševčenko and myself concluded from these data that the Chronicle must have been written entirely at Megas Agros.[6] It would also follow that the entire work, which fills 503 pages in de Boor's edition, must have been completed in about three years — not a very likely supposition if one takes into account not only the actual writing, but also the preparatory research and the complex process of chronological computation.

But there is more. In the 50th year of his life, i.e. in 810, Theophanes was afflicted with a kidney disease which left him bed-ridden for the rest of his life.[7] He was incapacitated to such an extent that when the imperial emissaries came to convey him to the capital in 815, he was unable to walk the short distance from the monastery to the seashore and had to be taken down on a cart.[8] His once portly frame wasted away and he became as thin as a skeleton.[9] We must, therefore, assume not only that the Chronicle was written in the incredibly short time span of some three years, but also by a man who was too ill to stir from his bed.

One further consideration: Theophanes was not a man of much culture.[10] This is clearly stated by Theodore the Studite[11] and is confirmed from other quarters. In those days education was more or less synonymous with service in the imperial *secreta* or in the Patriarchate, whereas the background of Theophanes appears to have been military or, at any rate, that of a rich landed squire. He devoted his adolsecence to „hunting and riding.[12]"

---

[5] So *C. Van de Vorst*, „En quelle année mourut S. Théophane le Chronographe?" *AnalBoll*, 31 (1912), 148 ff. Most scholars have followed Pargoire in dating the death of Theophanes to 818.

[6] „Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara," *DOP*, 27 (1973), 265.

[7] *Methodii ... Vita S. Theophanis Confessoris*, ed. *V. V. Latyšev*, *Mém. de l'Acad. des Sciences de Russie*, VIIIe sér., Cl. hist.-philol., XIII/4 (1918), 27, §§43—44.

[8] *Ibid.*, 29, §46. Cf. *Mango and Ševčenko*, *DOP*, 27 (1973), 262.

[9] [C. Van de Vorst] „Un panégyrique de S. Théophane le Chronographe par S. Théodore Studite," *AnalBoll*, 31 (1912), 22, §7. Cf. Theodore Studite, *Ep.* 140, ed *Mai*, *Nova Patrum Bibl.*, VIII/1, 124: νόσου δεινοπαθοῦς λίαν. *Ep.* 205, *ibid.*, 176: ἐν νόσῳ χαλεπωτάτῃ, κλινήρης ὅλος. *Ep.* II, 31, PG 99, 1204: ἐν τοιαύτῃ χαλεπωτάτῃ νόσῳ ὡς ἐνδεῶς ἔχειν καὶ τοῦ ἐπὶ κλίνης στρέφεσθαι.

[10] It is true that, according to Genesius, Bonn ed., 15, Theophanes was the author of a satirical or polemical poem in which he described the nocturnal visit of Leo V to a certain monk Antony and the emperor's deception by Theodotos Kassiteras. The story, however, is highly suspect, and even if there was some truth in it, Theophanes would have been ill advised to poke fun at the reigning emperor.

[11] „Panégyrique," 22, §8: δογματικός, καίτοι γε ἄπειρος ὢν τῆς μωρανθείσης σοφίας. The gift of discernment which Theophanes possessed was due to the purity of his heart and he was thereby able to surpass πολλοὺς τῶν γραμματίζειν καὶ φιλοσοφεῖν δοκούντων.

[12] Methodius, *Vita Theophanis*, 4, §6: κυνηγέσια καὶ ἱππάσια (sic).

The rank of *strator* that was conferred on him by Leo IV and the mission of supervising the fortification of Cyzicus are also indicative of a military rather than an intellectual inclination. Only when he had become a monk and retired to the island of Kalonymos did he take up the practice of calligraphy in which he had not been previously instructed (καλλιγραφίας τεχνικῆς καὶ εὐθέτου, εἰ καὶ ἀδιδάκτου) and so, by dint of much patience, was able to acquire expertise ἐπί τε τόνου καὶ γραφῆς ἀπαρόλισθα.[13] Of course, calligraphy was a specialized craft and even an educated man need not have been versed in it, although he would have been expected to have a grasp of correct accentuation and spelling. Finally, the Preface to the Chronicle (and we may remember that traditionally a preface called for 'fine' writing) is marked by a decidedly inelegant style. On a single page we may note πολλὰ παρακαλέσας (4, 5), which is colloquial; the uncouth εἰς τὰ ὑπὲρ ἡμᾶς ἐγχειρήσαντες (4, 7) in the sense of „having undertaken a task above my powers," and following closely after ὡς ὑπὲρ ἡμᾶς τὴν ἐγχείρησιν οὖσαν (4, 4); the further repetition τετάχαμεν ... κατατάττοντες (4, 15); and the ungrammatical ἡμῖν τοῖς ἀμαθέσι ... διὰ τὸν κύριον ὑπερεύξηται (4, 21) instead of ἡμῶν τῶν ἀμαθῶν.

In view of the above considerations, the following hypothesis unavoidably comes to mind: Can it be that Synkellos compiled a bulky dossier on the period from Diocletian to the Emperor Nikephoros (or even Michael I) and, shortly before his death, conveyed it to Theophanes for minor editing and publication? That he intended to cover this period is explicitly stated by him, and he even specifies that he would forsake the authority of older historians when describing the events that happened in his own lifetime and would lay particular stress on the Ishmaelite apostasy and the consequent persecution of „our race" (τοῦ γένους ἡμῶν).[14] Is not the Chronicle of Theophanes this very dossier? That it is a file (and a very poorly edited one at that) rather than a finished work is apparent time and time again: the extracts, drawn from various sources, have been merely transcribed, so that the style of the Chronicle changes from one page to the next; the same persons sometimes appear under different names; cross-references are not picked up.[15] Such carelessness, however, does not in itself indicate the identity of the principal author. To test our hypothesis we have to discover more definite clues pointing to either Synkellos or Theophanes.

There are only four facts known about Synkellos and we have already mentioned three of them, namely that he was a monk, that he served as Synkellos under the Patriarch Tarasios (784—806), and that he was still writing in 810. The fourth is that he resided for a considerable time in Palestine, for he says, with reference to Rachel's tomb (between Jerusalem and Bethlehem), ταύτης ἐγὼ τὴν λάρνακα τῆς γῆς ὑπερκειμένην πολλάκις ἐκεῖσε παροδεύων ἐπὶ Βηθλεὲμ καὶ τὴν Παλαιὰν λεγομένην Λαύραν τοῦ ὁσίου Χα-

[13] *Ibid.*, 16, §22.

[14] Bonn ed., 10.

[15] For example, the Persian general Shahrvaraz is called both Σαρβαραζᾶς and Σάρβαρος depending on the source Theophanes happens to be using. At 355, 29 a certain John Pitzigaudes, imperial ambassador under Constantine IV, is described as ὁ πολλαχῶς λεχθεὶς πανεύφημος ἀνήρ, although he had been mentioned only once before, etc.

ρίτωνος ἑώρακα (Bonn ed., 200—01). This suggests that he was a monk in one of the Orthodox monasteries of Palestine, most probably that of St. Chariton, otherwise known as Souka.[16] He may have been a Palestinian or a Syrian, although in the 8th century the monasteries in question still attracted recruits from many parts of the Near East. The chances are that he knew some Arabic and/or Syriac. From this we may conclude that Synkellos would have shown particular interest in the events of Syria-Palestine, whereas there is nothing in the biography of Theophanes that would account for such an interest.

It is, of course, well-known that 'Theophanes' (as we shall henceforth designate the Chronicle that goes under his name) is very fully informed about the Arab world and especially events in Syria and Palestine, and is unique in this respect among Byzantine chroniclers. For the 7th and 8th centuries he relies heavily on a lost oriental source which was related to Michael the Syrian and the Syriac Chronicle of 846. We are not here concerned with the identity of this source, though we may note that it extended at least as far as 780.[17] Brooks, in his fundamental discussion of this topic,[18] has suggested that the source in question was a chronicle written in Greek by a Melkite monk in Palestine and that it reached Constantinople at the time of the dissolution of the Christian monasteries in 813. The latter date cannot, in any case, be accepted in the light of the foregoing discussion, since it does not allow sufficient time for the incorporation of the relevant material into 'Theophanes', nor need we now resort to a theory of this kind. It is much simpler to suppose that George brought this oriental chronicle along when he departed from Palestine to Constantinople, and if he did so shortly after 784 (when Tarasios was made patriarch), say at the time of the convocation of the Seventh Ecumenical Council, it is easy to understand why this source extended as far and no farther than it did. Originally, this chronicle must have been written in Syriac and it is not inconceivable that George himself could have translated it into Greek. In view, however, of

[16] On which see [S. Vailhé] „La laure de Souka ou la Vieille Laure," *Bessarione*, 3 (1897—8), 50 ff.; *id.*, „Répertoire alphabétique des monastères de Palestine," *Rev. de l'Orient Chrétien*, 4 (1899), 524—25; *D. J. Chitty*, *The Desert a City* (Oxford, 1966), 14—15. Synkellos provides other Palestinian reminiscences as well. At p. 268, with reference to the wanderings of the Israelites described in the Book of Numbers, he comments that the distance between Kadesh-barnea and the valley of Zared was less than five days, ὡς ἡμεῖς ἐπειράθημεν. At pp. 272—73, with reference to the Passover celebration at Gilgal (Joshua 5. 10—11), he adds that μέχρι νῦν new corn was harvested near Jericho at the spring equinox, which corn was used by the church of Jerusalem for the preparation of the Easter eucharist. Cf. also the reference at p. 244 to the manna from Parthia which the author had tasted.

[17] Dr. P. Speck has suggested to me that the oriental chronicle continued to 786 and contained the notice of the accession of Harun ar-Rashid on p. 461, 9.

[18] „The Sources of Theophanes and the Syriac Chroniclers," *BZ*, 15 (1906), 578 ff. Cf. *P. Peeters*, Πασαγνάθης — Περσογενής, *Byzantion*, 8 (1933), 405 ff.; *N. Pigulevskaja*, „Theophanes' Chronographia and the Syrian Chronicles," *JÖBG*, 16 (1967), 55 ff. See now also the detailed study by *A. S. Proudfoot*, „The Sources of Theophanes for the Heraclian Dynasty," *Byzantion*, 44 (1974), especially 405 ff. A Syriac source may also lie behind the muddled notice concerning Peter of Maiouma (Theophanes, 416—17), as argued by *P. Peeters*, „La Passion de S. Pierre de Capitolias," *AnalBoll*, 57 (1939), 299 ff.

the rather distinctive idiom of the 'oriental' passages, I prefer to believe that the Greek version was prepared by another hand. This problem needs further investigation, but it is not one that is directly relevant to our present purpose.

The interest in Near Eastern affairs that is apparent in 'Theophanes' is not, however, limited to the extracts from the oriental chronicle. Two other passages have to be considered. The first (p. 484) describes the disorders that took place in the Arab dominions following the death of Harun ar-Rashid (809). „For this reason," we read, „the churches in the holy city of Christ our God [Jerusalem] were devastated as well as the monasteries of the two great lavras, that of St. Chariton and St. Kyriakos and that of St. Sabas, and the other koinobia, namely those of St. Euthymios and St. Theodosios. The slaughter [resulting from] this anarchy, both among themselves [the Arabs] and against us (κατ' ἀλλήλων καὶ ἡμῶν) continued for five years." The use of ἡμῶν (which echoes τοῦ γένους ἡμῶν in Synkellos, p. 10) indicates that the author was identifying with the Christian population of Palestine. It may also be noticed that the lavra of St. Chariton is mentioned in the first place, before the μεγίστη λαῦρα of St. Sabas. This is not a natural order, but it is quite understandable if the passage had been written by a former monk of St. Chariton.

The second passage concerns the same events, but is inserted under A. M. 6305 (A. D. 813), thus marking the end of the fiveyear period of troubles. Here (p. 499) we read: „General anarchy having prevailed in Syria, Egypt, Africa and all of their [the Arabs'] other dominions . . . the venerable places of the holy Anastasis, of Golgotha and the others that are in the holy city of Christ our God were profaned. And likewise the famous lavras of the desert, that of St. Chariton and that of St. Sabas, and the rest of the churches and monasteries were made desolate. And some of them [the monks] were slain in the manner of martyrs, while others reached Cyprus and from there Byzantium, and were graciously received as guests by Michael, the pious emperor, and Nikephoros, the most-holy patriarch." It may be argued, of course, that since the refugees came to Constantinople, news of their suffering could easily have reached Theophanes. Yet, it seems to me that the two passages are by the same hand; in both of them St. Chariton is mentioned before St. Sabas, and the use of ἡμῶν in the first extract points to George rather than to Theophanes.

If this argument is accepted, it would follow that George was still writing, not only in 810, but as late as 813. This possibility, contrary as it is to accepted belief, requires further justification. Now it is a matter of common knowledge that 'Theophanes' shows a pathological hatred of the emperor Nikephoros I whom he denigrates more than any previous ruler, except perhaps Constantine V. The two Triphyllios brothers, namely Niketas, Domestic of the Schools, and Sisinnios, also receive a fair share of abuse. Furthermore, it seems evident to me that whoever wrote the account of these years was actually resident in the capital at the time. This is proved by the following incident. When Nikephoros set out from Constantinople in May 811 on his ill-fated Bulgarian campaign, he raised the rates due from churches and monasteries and exacted tax arrears for an eight-year period

from the households of *archons*. The unpopularity of these measures was expressed to the emperor by the patrician Theodosios Salibaras, but Nikephoros brushed him aside with the words, „If God has hardened my heart as He hardened the Pharaoh's heart, what good will come to my subjects? Do not, O Theodosios, expect from Nikephoros anything but what you see." These very words, 'Theophanes' tells us he heard from the lips of Theodosios: ταῦτα, κύριος οἶδεν, αὐτὸς ἐγὼ ζώσῃ φωνῇ ὁ συγγραφόμενος ἀκήκοα παρὰ Θεοδοσίου (490, 3). Now it should be observed that Theodosios Salibaras accompanied the emperor on campaign and was killed (or, possibly, captured) in the great débacle of 26 July 811 (491, 7).[18a] It is quite inconceivable that after setting out from Constantinople with the imperial army he should have taken a quick trip to Megas Agros to have a chat with Theophanes. Of course, it may be argued that Theophanes himself happened to come to Constantinople at this very juncture, although this is not recorded in any of his Vitae and in spite of his painful illness. Could he not, for example, have come to consult a physician? Such a possibility cannot be ruled out, but it remains to explain why Theophanes should have regarded the Emperor Nikephoros with such violent hatred.

The only obvious reason that comes to mind is that the emperor's fiscal measures would have been detrimental to Megas Agros as they were to other monasteries. It may also be conjectured that Theophanes had other, possibly private motives that are unkown to us,[19] although they were probably known at the time; if so, it was surely tactless of the Patriarch Methodios to have inserted in his panegyric of Theophanes some fulsome praise of that very emperor.[20] It is, on the other hand, much easier to explain why George would have hated the Emperor Nikephoros. First, he must have owed his appointment as Synkellos to the Empress Irene: the man who overthrew her (and the same goes for the Triphyllios brothers who played an important part in the coup) was naturally his enemy. But there is more.

[18a] The fate of Salibaras has recently been discussed by *Dujčev*, „La chronique byzantine de l'an 811," 222, who concludes that this man was not killed by the Bulgarians, and that Theophanes mentions him simply as a member of the emperor's entourage. He further points out that another Byzantine dignitary singled out in the same context, namely Peter the patrician, was taken captive by the enemy and was later liberated, as attested by the *Synax. eccles. Constant.*, ed. Delehaye, 792. Dujčev's argument is not, however, acceptable. When 'Theophanes' wrote, ἐπελθόντες οἱ βάρβαροι κατὰ τῆς Νικηφόρου σκηνῆς καὶ τῶν σὺν αὐτῷ μεγιστάνων ἀναιροῦσι τοῦτον οἰκτρῶς, ἐν οἷς ἦν καὶ 'Αέτιος πατρίκιος, καὶ Πέτρος πατρίκιος, ... καὶ Θεοδόσιος πατρίκιος ὁ Σαλιβαρᾶς, ὁ πολλὰ λυπήσας καὶ κακὰ ἐνδειξάμενος τῇ μακαρίᾳ Εἰρήνῃ, ... καὶ πολλοὶ ἄρχοντες τῶν θεμάτων σὺν ἀπείροις λαοῖς, πᾶσά τε ἡ τῶν Χριστιανῶν καλλονὴ διεφθάρη, he evidently *believed* that all these men perished at the time. He had no reason to know that Peter the patrician was taken captive and was later to be freed. If he knew that Salibaras had survived and had actually (as Dujčev assumes) conversed with him after the débacle, he would not have expressed himself as he did. Furthermore, the clause referring to the harm that Salibaras had caused to the Empress Irene implies that he was suitably punished for his misdeeds. Hence Dujčev is mistaken in suggesting that the detailed account of the Bulgarian campaign in Theophanes is based on the oral testimony of Salibaras.

[19] Cf. *Ostrogorsky*, art. „Theophanes" (as in note 4, *supra*), 2128: „Diesen Hass, der von anderen kirchlichen Schriftstellern jener Zeit keineswegs geteilt wurde ... wird man schwerlich anders erklären können als durch irgendwelche Enttäuschungen persönlicher Art, von denen jedoch die Biographen des T. schweigen."

[20] *Vita Theophanis*, 26, §41.

For in February 808, when the conspiracy of Arsaber was uncovered, the emperor punished by flogging, banishment and confiscation „not only lay dignitaries, but also holy bishops and monks and those of the Great Church, namely the Synkellos, the Sakellarios and the Chartophylax, men of high repute and worthy of respect“ (pp. 483—84). Could George have been the Synkellos in question? Even if he was not, and the person referred to was a different Synkellos of the sitting Patriarch Nikephoros, we may be sure that many of George's friends and colleagues were purged on this occasion.

There are several other passages of the Chronicle that I would be inclined to attribute to George. Such is the literal quotation from the *citatorium* concerning the translation of Germanos from the see of Cyzicus to that of Constantinople (pp. 384—85), and the long speech of the Patriarch Tarasios that is given verbatim (458—60). Both of these documents probably belonged to the patriarchal archives, to which George must have had easy access. I think that George is the likely author of the personal reminiscence concerning the return of the relics of St. Euphemia in 796: τοῦτο δὲ τὸ . . . θαῦμα . . . σὺν τοῖς εὐσεβεστάτοις βασιλεῦσι καὶ Ταρασίῳ τῷ ἁγιωτάτῳ πατριάρχῃ ἡμεῖς τεθεάμεθα (p. 440, 7).[21] I would also attribute to George the unflattering references to Theodore the Studite and St. Platon (pp. 481, 22; 498, 20),[22] and, possibly, the account of the adornment of Tarasios's tomb by Michael I (p. 500, 10).

By now the reader may be wondering whether, in my view, any part of the Chronicle should be ascribed to Theophanes. Setting aside the personal recollection of the severe winter of 764 (p. 434, 23), which is ambiguous,[23] I would suggest that the abbot of Megas Agros had little part in the compilation of the work that has made his name immortal and which, incidentally, is not mentioned in any of his Vitae. We may imagine that in 813 George, who felt the end of his life approaching, handed over to Theophanes his bulky dossier and asked him to fill in certain gaps or verify certain chronological calculations — a task that necessitated looking up „many books.“[24] But what did he understand by „many books“? Perhaps not more than five or six.

---

[21] This has already been seen by *I. Ševčenko*, „Hagiography of the Iconoclast Period“ in *Iconoclasm*, ed. *A. Bryer and J. Herrin* (Birmingham, 1977), 124 n. 87.

[22] Admittedly, Theophanes and Theodore the Studite took opposite sides over the Moechian affair: „Panégyrique,“ 23, §10; *Ep.* II, 31, PG 99, 1204. There does not appear, however, to have been any great bitterness between the two of them. Besides, since Theophanes was Theodore's ἀνάδοχος, it would have been unseemly for him to make disparaging remarks about his spiritual son. George, on the other hand, might well have entertained a more open aversion towards the two abbots who had broken communion with the Patriarch Tarasios.

[23] In 764 Theophanes was four years old. I doubt if a child of that age would have been allowed by his anxious mother to climb, along with thirty playmates, on top of one of the icebergs that had floated down the Bosphorus. Such amusement would better fit a somewhat older boy. If, on the other hand, it is George who is reminiscing here, we would have to conclude that he, too, grew up at Constantinople, which is not impossible.

[24] We may wonder, though we cannot explain why George chose to entrust his manuscript to a relatively uncultivated man like Theophanes. The safety of a Bithynian monastery and the high connections of its abbot may have been factors that influenced his decision to do so. It may also be that Theophanes was good at sums: in the Preface to the Chronicle he appears to lay great emphasis on computation.

The sceptical reader may also require some stylistic proof of my hypothesis. The reason I have refrained from a stylistic analysis is precisely because the Chronicle is a dossier: with the exception of the final part, it is practically impossible to determine what portions were written by the author. Even the final part represents, in my opinion, an unrevised version whereas the Chronicle of Synkellos may, with some justification, be regarded as a 'final' text. How far-reaching a stylistic revision could be is made apparent by the London and Vatican versions of the *Breviarium* of Nikephoros.

If the theory put froward here meets with a measure of acceptance, it will, I believe, provide a reasonable explanation of certain difficulties that would have otherwise remained rather puzzling. We shall no longer have to suppose that a work as lengthy and as complex as the Chronicle of Theophanes was completed in three years by a man who, as far as we can tell, had neither the scholarly training nor the bibliographic resources for such a task. The unusual interest shown by 'Theophanes' in eastern affairs and, in particular, in the fate of the Melkite community under Arab domination will be accounted for. We may also gain a valuable insight into the chronological tangle that has caused so much difficulty to students of the Chronicle. Among the various hypotheses that have been proposed to explain the occasional discrepancy between the *annus mundi* and the indiction, the most convincing, it seems to me, is that of Grumel, namely that for 'Theophanes' as for Synkellos, the year started on the 25th of March.[25] Yet the difficulty remained that a true Byzantine like Theophanes would naturally have reckoned from the 1st of September. If, however, the chronology of 'Theophanes' is nothing more than the chronology of Synkellos, everything becomes clear. Synkellos used the Alexandrian era and had each year start in March not only for symbolical reasons, but also because this very system was current at that time in the ecclesiastical circles of Palestine.[26]

One last remark. The Chronicle of Synkellos combined with 'Theophanes' represents the greatest achievement of Byzantine historical scholarship and presupposes the utilization of a vast body of material, much of which would have been otherwise unknown to us. For the history of Byzantine civilization it is a matter of some importance to determine where and under what circumstances this work was carried out. If we regard Synkellos/'Theophanes' as a product of Constantinopolitan scholarship, we are thereby making a statement concerning the intellectual climate and bibliographic resources of the capital at a very crucial period, namely a few decades before the beginning of the 9th century 'renaissance.' If, on the other hand, we consider this great compilation as a combined product of Palestinian and Constantinopolitan resources — and I suggest we ought to do so — we are opening up different perspectives which may be found illuminating from other viewpoints as well.[27]

[25] „L'année du monde dans la Chronographie de Théophane," *Echos d'Orient* 33 (1934), 396 ff.

[26] Cf. *V. Grumel*, *La chronologie* (Paris, 1958), 95 n. 4.

[27] For some interesting observations on the intellectual activity of Melkites during this period see *A. Van Roey*, „La lettre apologétique d'Elie à Léon, syncelle de l'évêque chalcédonien de Harran," *Le Muséon*, 57 (1944), 1 ff.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d' études byzantines, XVIII, 1978

LUJO MARGETIĆ

BIZANTSKO BRAČNO IMOVINSKO PRAVO U SVJETLU NOVELE XX LAVA MUDROGA

(S OSOBITIM OBZIROM NA RAZVOJ BRAČNOGA IMOVINSKOG PRAVA U SREDNJOVJEKOVNIM DALMATINSKIM GRADSKIM OPĆINAMA)

I UVOD

Novela 20. bizantskog cara Lava Mudroga što donosi odredbe o bračnom imovinskom pravu značajna je iz više razloga. Prije svega, njene odredbe mijenjaju propise o bizantskom bračnom imovinskom pravu u nekoliko bitnih točaka što je tim važnije što se sustav usvojen u toj noveli zadržao na snazi u idućim stoljećima sve do propasti Bizantskog carstva. Osim toga, bizantsko je bračno imovinsko pravo u svojem više-manje definitivnom obliku što ga je utvrdila ta novela vršilo znatan utjecaj na susjedne zemlje pa je zbog toga proučavanje tog pravnog sustava od osobita značaja za unapređivanje spoznaje među ostalim i slavenskih prava. Konačno, ta novela u svom uvodnom dijelu daje sažeti prikaz razvoja bizantskoga bračnog imovinskog prava od Justinijana dalje pa je u tom pravcu osobito zanimljiva ne samo zato što nam pomaže boljem shvaćanju razvoja bizantskog prava, već i zato što omogućuje izvjesna teoretska pravno-povijesna razmatranja o problemu koji se nerijetko nameće: zašto je došlo do odredjenih izmjena u određenoj pravnoj ustanovi tijekom stoljetnoga razvitka.

II BRAČNO IMOVINSKO PRAVO U BIZANTU

Svi naprijed navedeni razlozi ponukali su nas da izvršimo analizu odredaba spomenute novele te da joj dademo kratki pravno-povijesni komentar.

Evo najprije teksta Novele 20[1]:

[1] Tekst novele objavio je *Zachariä v. Lingenthal* u Jus Graeco-Romanum, Lipsiae 1856—1884, Pars IV Coll. II, 95—97; po njemu *J. D. i P. I. Zepos*, Jus Graeco-Romanum 1. Novellae et aureae bullae imperatorum post Justinianum, Athen 1931, Neudruck Aalen 1962.

Τοῖς πάλαι περὶ συμφώνων γαμηλίων διορίζουσι νόμοις τὸ ἴσον ἀνδρί τε καὶ γυναικὶ ἔν τε τῇ ἐξ ἀρχῆς τοῦ γάμου συστάσει δεδογμένου ἀπονέμειν καὶ ἐν τῇ διαλύσει ἣν θάνατος ἐπάγων ἑνὶ τῶν προσώπων ποιεῖ, οὐκ οἶδα τί παθόντες οἱ μετὰ ταῦτα νομοθετεῖν προῃρημένοι ἀνίσοις διατάξεσι τούτους ὑπέβαλον. Οἱ μὲν γὰρ ἀρχαιότεροι νόμοι αὐτίκα καὶ ἐν τῇ τοῦ γάμου συστάσει ἴσας εἶναι τὰς συνεισφορὰς τήν τε γυναικείαν καὶ τὴν ἀνδρῴαν διέταξαν καὶ θανάτῳ τὸν βίον λιπόντος ⟨ἑνὸς ἐξ αὐτῶν⟩ ἀτεκνίας μεσιτευούσης καὶ συμφώνου μὴ παρόντος ἐν ᾧ τι περὶ κέρδους ὑποσημαίνεται, ἐπίσης ἑκάστῳ ἀναστρέφεσθαι τὰ οἰκεῖα συμφώνου δὲ προελθόντος ὥστε ὁποτέρου μέρους ἐξ ἀνθρώπων ἀπιόντος τὸ ὑπολειφθὲν ἐπὶ τῇ τῶν ἰδίων ἀνακομίσει, καὶ ἕτερόν τι κερδαίνειν, ὁμοίως ἐπ' ἀμφοῖν τηρεῖσθαι τοῦ κέρδους τὸ ἴσον· καὶ ἀνδρὸς μὲν προαποφθαρέντος, ἀνεκομίζετο ἡ γυνὴ τὴν προῖκα καὶ τοῦ καλουμένου ὑποβόλου εἴτε τὶ μέρος εἴτε τὸ ὅλον, εἰ οὕτω συμπεφώνητο, γυναικὸς δὲ τῷ θανάτῳ προσυναντώσης τῷ ἀνδρὶ τὸ ὑπόβολον συνετηρεῖτο, καὶ κέρδος ἐπ' αὐτῷ ἠκολούθει, εἴθ' ὅλη ἡ προίξ, εἴτε μέρος αὐτῆς, ὡς τὰ συμφωνηθέντα αὐτοῖς ἐβούλετο. 'Αλλὰ ταῦτα μὲν τοῖς ἀρχαιοτέροις δόξαντα τοῖς μεταγενεστέροις ἀπήρεσεν. Τοιγαροῦν καὶ ἀντινομοθετοῦσιν οὐκ ὀρθῶς ποιοῦντες, καὶ αὐτίκα καὶ ἐν τῇ τοῦ γάμου συνόδῳ ἀνίσους ὁρίζουσι προέρχεσθαι τὰς συνεισφορὰς καὶ εἶναι μὲν ἐπὶ πλέον τὴν προῖκα, ὑπ' ἔλαττον δὲ τὸ ὑπόβολον, καὶ τούτου κυρίαν καθίστασθαι τὴν γαμετὴν ἀπ' ἐκεινῆς τῆς ἡμέρας ᾗ συνήρμοσε τὸν γάμον, κἂν ὡς εἰκὸς γνῷ δευτέραν ὁμιλίαν ἀνδρός. Καὶ τοῦ γάμου δὲ θανάτῳ διασπασθέντος ἀνίσως διαιτῶντες τῇ μὲν τῷ κέρδει παραμυθοῦνται τὸ ἄλγος, τῷ δὲ ἐπὶ τῇ ἀποβολῇ τῆς γυναικὸς τῇ ζημίᾳ τῶν ἰδίων πραγμάτων τὸ ἄλγος ἐπαύξουσι. Κελεύουσι γὰρ τὴν γυναῖκα ἐπιβιοῦσαν μετὰ τῆς ἰδίας προϊκὸς καὶ τὸ σύμπαν ὑπόβολον κομίζεσθαι, καὶ πρὸς τούτοις ἐκ τῆς λοιπῆς τοῦ ἀνδρὸς ὑποστάσεως κληρονομεῖν τοσοῦτον, ὅσον τῆς τε προϊκὸς καὶ τοῦ ὑποβόλου εἰς ⟨ἓν⟩ συγκεφαλαιουμένων ἀριθμεῖται τὸ τέταρτον· προφθανούσης δὲ ⟨τελευτῇ⟩ τὸν γαμέτην τῆς γυναικός, τοὺς ἐκείνης κληρονόμους κερδαίνειν σὺν τῇ προϊκὶ τὸ ὑπόβολον, τὸν δὲ ἄνδρα μηδὲν ἔχειν ἕτερον, ἀλλ' ἢ ὅσον τῆς τε προϊκὸς καὶ τοῦ ὑποβόλου τὸ τεταρτημόριον, καὶ προβαίνειν οὕτω τὸ πρᾶγμα, ἄν τε μηδὲν ὦσι τοιοῦτον συντεθεικότες. Ταῦτα μὲν πῶς οὐκ ἄδικα; Πῶς δ' ἀντὶ τοῦ νόμος εἶναι οὐκ ἐσχάτη παρανομία ἐστίν; Ἃ μὲν γὰρ προαπορθαρέντος τοῦ ἀνδρὸς ἡ γυνὴ λαμβάνει ἴσως ἔχει τινὰ λόγον· ἃ δὲ ταύτης προκαταλυούσης τὸν βίον εἰς τοὺς κληρονόμους ἔρχεται, πῶς οὐ παντελῶς ἄδικά τε καὶ ἄθεσμα; Διὰ τοῦτο λίαν πρεπόντως καὶ σοφῶς συνιδὼν ὁ ἐν βασιλεῦσιν ἀείμνηστος καὶ ὁ μετ' ἐκεῖνον τῆς οἰκείας ἀναβλαστήσας ὀσφύος ἐδικαίωσε τοῖς μὲν ἀρχαίοις νόμοις τὴν τιμὴν ἀνασώσασθαι, τοὺς δὲ φαύλως ἀντιθεσπίζοντας ἐξοστρακισθῆναι τοῦ πολιτεύματος. Ἀλλὰ γὰρ φιλόνικον ἡ συνήθεια καὶ πολλάκις τῇ μακρᾷ ὁμιλίᾳ ὡς πῆξιν λαβὸν ἐν ταῖς ἀνθρώπων γνώμαις ἄτοπον δόγμα, καὶ μάλιστα ὅσοις μὴ ὀρθῷ κριτηρίῳ ἐπιμέλεια τόδε συνορᾶν, οὐκ ἐθέλει ῥᾳδίως ἐκμοχλεύεσθαι, τὴν φθάσασαν πρόληψιν κἂν ἄτοπος ᾖ ἀγαπώντων καὶ μὴ βουλομένων ἀκολουθεῖν τοῖς ἀμείνοσιν. Ὡς καὶ νῦν ἡ τοῦ ἀειμνήστου πατρὸς ἡμῶν διάταξις εἰς τοὺς πάλαι νόμους τῶν γαμικῶν συμφώνων τὴν κατάστασιν ἀναφέρουσα οὐκ ἔπεισε τῆς ἀτόπου μεθεῖναι διατάξεως, ἀλλ' ὧν κατεψηφίσατο ἐξοστρακισμὸν τούτοις ἔτι καὶ νῦν πολιτεύονται.

Τί οὖν ἡμεῖς φαμέν; Ἐπειδήπερ ἅπαξ κρατεῖν ἔδοξε μὴ ἐξ ἴσου τὰς ἐν τῇ σύστασει τῶν γάμων γίνεσθαι συντελείας, ἀλλ' εἶναι τοῦ ὑποβόλου

ἐπιπλέον τὸν προῖκα, τοῦτο ἔστω πολιτευόμενον. Τοῦ θανάτου δὲ φέροντος λύσιν τῷ γάμῳ εἴ μεν ὁ ἀνὴρ ἄτεκνος ἀπίοι καὶ σύμφωνον μὴ παρείη, ἀνακομιζέτω ἡ γυνὴ τήν τε προῖκα καὶ τὸ ὑπόβολον καὶ μηδὲν ἔτι πλέον· εἰ δὲ τὴν γυναῖκα ὁ θάνατος διασπάσοι, τῆς μὲν οἱ κληρονόμοι τὴν προῖκα λαμβανέτωσαν, τῷ ἀνδρὶ δὲ μὴ γινέσθω τῶν ἰδίων ἡ στέρησις, μηδὲ τὰ ἐκείνου ἕτεροι, ἀλλ' αὐτὸς ἐχέτω. Πῶς γὰρ οὐκ ἄδικον τοὺς μὲν ἀλλοτρίους ἐκ τῶν ἐκείνον πραγμάτων κερδαίνειν, αὐτὸν δὲ πρὸς τῇ ἀποστερήσει τῆς συζύγου καὶ τῶν οἰκείων ἤτοι τοῦ ὑποβόλου ἀποστερεῖσθαι;

A evo i našeg prijevoda:

Kako prema starim zakonima koji uređuju bračne ugovore pripada jednako (pravo) mužu i ženi i na početku prilikom sklapanja namjeravanog braka i prilikom razrješenja (braka) do kojeg dolazi zbog smrti koja stigne jednu od osoba (tj. jednog od bračnih drugova), ne znam zbog kakva povoda su ih (tj. te stare zakone) izmijenili nepravičnim naredbama oni koji su se odlučili na naknadno donošenje zakona.

Tako su na primjer stariji zakoni odredili već kod sklapanja braka jednakim unose i to ženski i muški, a kada je jedan od njih smrću ostavio život ako (u braku) nije bilo djece i ako nije postojao ugovor u kojem je nešto utvrđeno u vezi koristi (također odredili) vraćanje svakome (od bračnih drugova) vlastitoga na jednaki način; ako je pak postojao ugovor, po kojem se nakon izdvajanja vlastitoga stjecalo još ponešto od ostavštine onoga što je napustio ljude (tj. umro), ipak je obojici sačuvana jednakost koristi; naime, ako je kao prvi umro muž stjecala je žena miraz i dio odnosno cjelinu ako je tako ugovoreno onog što se naziva hipobolon; ako je pak žena prethodno umrla, mužu se vraćao hipobolon, a slijedila mu je i kao korist bilo cijeli miraz bilo njegov dio, u skladu s voljom izraženom u ugovoru.

Nego ono što se činilo prikladnim starijima mlađi su ukinuli. I zato su donijeli protivne zakone ne čineći pravilno; na primjer odredili su da prilikom sklapanja braka prethode nejednaki unosi te da miraz treba biti veći, a hipobolon manji te da je vlasnik toga žena od dana sklapanja braka, čak i ako bi kao što je vjerojatno stupila u drugi brak. A ako je do razrješenja braka došlo zbog smrti nejednako su podijelili (tj. žalost i korist) (tako da su) njoj (tj. udovici) korišću ublažavali žalost, a njemu (tj. mužu) gubitkom vlastitih stvari povećavali žalost uzrokovanu gubitkom žene. Naime, određuju da preživjela žena stječe uz vlastiti miraz još i cijeli hipobolon i da uz to nasljeđuje iz ostale muževe imovine onoliko, koliko iznosi četvrtina miraza i hipobolona zbrojenih zajedno; ako je pak umrla žena prije muža (određuju) da njeni nasljednici dobivaju uz miraz hipobolon, a muž da ne dobiva ništa drugo već koliko iznosi četvrti dio miraza i hipobolona, i to važi (bez obzira) da li postoji ugovor ili nisu ništa u vezi toga uglavili.

Zar nije to nepravedno? Nije li to umjesto zakona skrajnje bezakonje? Još ima nekog smisla ono što dobija žena nakon prethodne muževe smrti; međutim ono što dolazi nasljednicima nakon što ona kao prva napusti život, zar nije to potpuno nepravedno i bezbožno? Zbog toga je uvidjevši to vrlo prikladno i mudro onaj među kraljevima kojeg se treba uvijek sjećati kao i njegov nasljednik propupavši iz vlastite obitelji odredio spasiti čast starim

zakonima, a loše donesene zakone izbaciti iz pravnog poretka. Na žalost prevladavajući običaj i neprikladno shvaćanje koje se često dugim boravkom kao ljepilom hvata u ljudskim mislima, a ponajviše u onima koje ne nadzire nastojanje ispravnim kriterijem, ne iskorjenjuje lako prethodnu predodžbu pa makar bila i neprikladna u onih koji (je) cijene i koji ne žele pristajati uz bolje[2]; tako i sada odredba našeg vječno spominjana oca koja je išla za tim da ponovno osnaži stare zakone o bračnim ugovorima nije nadvladala neprilični propis, već su oni (propisi) za koje je određeno izbacivanje još i sada na snazi u pravnom poretku.

Što dakle mi određujemo? Kako se čini da je konačno prihvaćeno da doprinosi prilikom sklapanja braka ne budu jednaki, već da miraz treba biti veći od hipobolona, to neka ostane na snazi. A ako smrt razriješi brak, ako muž umre bez djece i ne postoji ugovor, neka žena stekne miraz i hipobolon i ništa više preko toga; a ako ženu ugrabi smrt, neka miraz uzmu njeni nasljednici, ali neka muž ne pretrpi gubitak svojih stvari i njegovo neka ne pripadne drugima nego njemu samome. Ta zar nije nepravedno da drugi postignu korist iz njegovih stvari, a da on sam pretrpi uz gubitak supruge još i gubitak vlastitih stvari odnosno hipobolona?

Novela dakle razlikuje ove periode u razvoju bizantskog prava:

1. Justinijanovo pravo,
2. Pravo Ekloge,
3. Pokušaj ponovnog oživljavanja Justinijanova prava,
4. Odredbe Lava Mudroga.

1. *Justinijanovo pravo*

U obzir dolaze u prvom redu ove norme:

a) I, 2, 7, 3; 2, 8 pr.[3]
b) *D.* 23, 3.4,[4]
c) *C.* 5, 3[5]
d) *Nov.* 61, 11 od 537 god.[6]
e) *Nov.* 97, 1 od 539 god.
f) *Nov.* 127, 3 od 548 god.[7]

---

[2] *P. Noailles A. Dain*, Les Novelles de Léon VI Le Sage, Paris 1944, 80: Mais la coutume est tenace, et souvent une doctrine absurde s'enracinant en quelque sorte par un long usage dans l'esprit des hommes, surtout de ceux qui n'ont pas soin de l'examiner avec un jugement droit, ne se laisse pas facilement extirper, attendu que les hommes adoptent volontiers une opinion préconçue, fût-elle même absurde et se refusent à suivre de meilleurs conseilles.

[3] Iustiniani Institutiones; v. Corpus iuris civilis, editio stereotypa quinta decima, volumen primum, Berolini 1928, 15.

[4] Iustiniani Digesta, v. Corpus iuris civilis I, 335—346.

[5] Codex Iustinianus, v. Corpus iuris civilis, editio stereotypa decima, volumen secundum, Berolini 1929, 193—195.

[6] Iustiniani Novellae, v. Corpus iuris civilis, editio stereotypa quinta, volumen tertium, Berolini 1928, 470.

[7] Iustiniani Novellae, Corpus iuris civilis III, 635.

Osnovna načela bračnoga imovinskog prava za Justinijana jesu ova[8]:

1. Ženin otac obvezno dotira kćerku prilikom sklapanja braka a muž unosi obvezno darovanje u povodu braka (donatio propter nuptias) koje je od 539 god., tj. od Nov. 97 moralo biti u jednakoj visini kao miraz[9],

2. Za vrijeme braka mirazom i darovanjem u povodu braka upravlja muž, ali ne smije nekretnine iz tih imovinskih masa bez opetovane ženine suglasnosti ni otuđiti ni zalagati[10],

3. Ako nema djece, nakon razrješenja braka smrću žene miraz pripada njenom ocu koji ju je opremio (u pojedinosti ne možemo ulaziti), a darovanje u povodu braka vraća se mužu. Ako je umro muž, i miraz i darovanje pripadaju ženi,

4. Ako ima djece, nakon razrješenja braka smrću žene, miraz pripada djeci u vlasništvo, a muž ima uživanje. Darovanje u povodu braka dijele djeca i muž tako da svaki dobije jednak dio. Ako je umro muž, darovanje u povodu braka dijele djeca i žena tako da svatko dobije jednak dio, a miraz pripada njoj,

5. Pravna analiza odredaba iz t. 3 i 4 ukazuje na izvjesnu hibridnost Justinijanova sistema, osobito u vezi darovanja u povodu braka. Naime, po smrti žene u braku bez djece, ono se vraća mužu (dakle, smatra se kao muževo vlasništvo), a u slučaju muževe smrti ostaje ženi, a ne muževim nasljednicima (dakle, smatra se ženinim vlasništvom),

6. Ako muž obeća ženi da će dio darovanja u povodu braka njoj pripasti u slučaju njegove smrti, mora i žena njemu obećati dio miraza u istoj visini.[11]

Iz prednjega je po našem mišljenju dovoljno jasno vidljivo da se za vrijeme Justinijana još ne može govoriti o pravnoj povezanosti miraza i darovanja u povodu braka u neku vrst bračne zajedničke imovine kao što to neki autori čine[12], ali da se iz svih odredbi nazire neka tendencija osigu-

---

[8] Literatura o Justinijanovom bračnom imovinskom pravu nepregledno je velika. Od naših autora vrijedi konzultirati u prvom redu *M. Horvat*, Rimsko pravo, Zagreb 1958, 112 i d.; *I. Puhan*, Rimsko pravo I, Skopje 1960, 217 i d.; isti, Rimsko pravo, Beograd 1969, 166 i d.; *V. Korošec*, Rimsko pravo 2. del, Ljubljana 1969, 378 i d., a vrlo su korisni i Izvori rimskog prava *A. Romca*, Zagreb 1973, 171 i d. Od strane literature u prvom redu dolazi u obzir *M. Kaser*, Das römische Privatrecht II, München 1959, 127 i d.; isti, Römisches Privatrecht, München 1968, 227 i d.; *A. Burdese*, Istituzioni di diritto romano, Torino 1961, 132 i d.; *S. di Marzo*, Manuale elementare di diritto romano, Torino 1954, 94 i d.; *V. Arangio-Ruiz*, Istituzioni di diritto romano, Napoli 1957, 452 i d., a od starije literature osobito *K. E. Zachariä v. Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, Berlin 1892, 83 i d.; *H. Dernburg—P. Sokolowski*, System des römischen Rechts, Berlin 1912, 862 i d.

[9] Nov. 97, 1: [...] ἴσα τὰ ἐν ταῖς προιξὶν εἶναι καὶ ταῖς περὶ τὸν γάμον δωρεαῖς τά τε τῶν ἐπιδεδομένων τά τε τῶν ἐπερωτήσεων σύμφωνα [...] odnosno kako to prevodi Authenticum XLVI, 1: [...] aequalia in dotibus esse et propter nuptias donationibus et ea quae offerentur edt ea quae in stipulatione deducuntur pacta [...].

[10] Za miraz v. I. 2, 8 pr. C. 5, 13, 1, 15; za darovanje u povodu braka v. Nov. 61, 1. Nešto više o tome v. pod II, 5.

[11] Nov. 97, 1: [...] τοσοῦτον μὲν ποσὸν καταγράφειν τὸν ἄνδρα ὁπόσον καὶ τὴν γυναῖκα τοσοῦτον δὲ καὶ τὸ κέρδος ἐπερωτᾶν καὶ ἐκ τοσούτον μέρους ἐξ ὁπόσου βουληθεῖεν, ἰσομεροῦς μέντοι.

[12] Zachariä v. Lingenthal kaže da dos und propter nuptias donatio [...] bildeten nun das eigentliche Ehevermögen (n. dj. 87) i govori o Art von Gemeinschaftlichkeit des Ehevermögens (n. dj. 88).

ranja djece stvaranjem posebne zajedničke imovine. Dakako radi se samo o tendenciji koja u bizantskom pravu neće nikad pobijediti upravo zato što su bili stalno prisutni vrlo jaki elementi klasičnoga rimskog prava koji su se snažno odupirali pobjedi novijih gledišta, a osobito uvođenju prave bračne zajednice imovine.

2. *Pravo Ekloge*

Isaurijski carevi Lav i Konstantin izdali su 726 god. Ἐκλογὴ τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη ἀπὸ τῶν ἰνστιτούτων, τῶν διγέστων, τοῦ κώδικος, τῶν νεαρῶν τοῦ μεγάλου ἰουστινιανοῦ διατάξεων καὶ ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον.[13] Dakle Ekloga se sama označuje kao zakonodavno djelo koje nastavlja na Justinijanovu kodifikaciju i koja vrši više ili manje značajne izmjene u pojedinim pravnim normama i pravnim ustanovama. Tako je i u bračnom imovinskom pravu.

Ekloga se najviše bavi normiranjem sudbine miraza i muževa doprinosa, tj. onog što je Justinijan nazvao propter nuptias donatio, Ekloga προγαμιαία δωρεά, a kasnija praksa i zakonodavstvo ὑπόβολον.

1. Prije svega, prilikom sklapanja braka muž obećaje da će čuvati miraz i ono što je on doprinio kao i da će u slučaju braka bez djece osigurati supruzi iz svoje imovine dio u visini četvrtine spomenute imovine.[14]

2. Muževo darovanje ne smije dosizati visinu miraza.[15]

3. Ako nema djece, nakon razrješenja braka smrću žene muž dobiva četvrtinu miraza i darovanja[16], a ostatak pripada njenim nasljednicima. Ako je umro muž, žena dobiva miraz i darovanje i još povrh toga iz muževe imovine onoliko koliko iznosi četvrti dio miraza i darovanja.[17]

4. Ako ima djece, po smrti jednog od supružnika, preživjeli bračni drug uživa sveukupni imetak, a djeca ne mogu tražiti odvajanje i izručenje imovine pokojnog supružnika.

5. Za daljnji razvoj prava osobito je značajna odredba po kojoj preživjela žena mora učiniti inventar putem javne isprave[18] i u njemu posebno označiti onu njenu imovinu koju je unijela u brak.

---

[13] Standardno izdanje *J. i P. Zepos*, Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum u Jus Graecoromanum, vol. II, Athenis 1931. prema izdanju *K. S. Zachariä v. Lingenthal*, Collectio librorum juris graeco-romani-ineditorum, Leipzig 1852. Ostala izdanja i prijevode v. *G. Ostrogorski*, Istorija Vizantije, Beograd 1959, 161. Još *F. Calasso*, Medio evo del diritto, Milano 1954, 97 tvrdi da je Ekloga objavljena 740 god. U to pitanje se ovdje ne možemo upuštati.

[14] Ecl. 2, 3: [...] ἐγγραφομένον ἐν τῷ παρ' αὐτοῦ ἐκτιθεμένῳ συμβολαίῳ κάσου ἐξ ἀπαιδίας μέρος τέταρτον.

[15] Ecl. 2, 3: [...] καὶ μὴ ἐπερωτᾶσθαι ἢ καταγράφεσθαι παρὰ τοῦ ἀνδρὸς ἰσόμετρον τῆς εἰσαγομένης αὐτῷ προικὸς προγαμιαίαν δωρεάν

[16] Ecl. 2, 4: [...] τέταρτην μοίραν καὶ μόνον ἐκ πάσης τῆς ὡς εἴρηται ὁμολογθείσης παρ' αὐτοῦ προικός [...]. V. *Zachariä v. Lingenthal*, N. dj. 91, opaska 230.

[17] Ecl. 2, 4: Žena dobiva πρὸς τῇ ἐντελεῖ ἀποκαταστάσει τῆς ὁμολογηθείσης αὐτῇ παρ' αὐτοῦ προικός kao i iz muževe imovine τέταρτον μέρος πρὸς τὸ μέτρον τῆς τοιαύτης προικός

[18] Ecl. 2, 5: [...] προδήλως δημοσίαν ἀναγραφὴν ποιουμένης αὐτῆς.

6. Ako preživjeli ne stupi u novi brak, on se ne može dijeliti od djece do njihove punoljetnosti. Nakon što djeca postanu punoljetna preživjeli se smije odijeliti izuzimajući svoju imovinu i od imovine umrloga bračnog druga dio koji odgovara dijelu što ga je dobilo pojedino dijete.[19]

Ukratko, Ekloga nastavlja na rimsko-bizantski pravni sistem utvrđen u Justinijanovu Corpus juris civilis koji joj služi kao osnova za daljnju izgradnju ustanove bračnog imovinskog prava. Već je Justinijan krenuo odlučno pravcem izjednačavanja pravnog položaja muškaraca i žena, čuvanja obitelji i zaštite prava udovice i djece, ali se kod njega može još na mnogim mjestima utvrditi kompromise s dotadašnjim pravnim shvaćanjima. Osobito je značajno što se Ekloga postavlja na stajalište da miraz i darovanje pripadaju u vlasništvo žene. To je razlog zašto po smrti muža u braku bez djece žena dobija uz izvanmiraske stvari, ἐξώπροικα, „*svoju*" imovinu (miraz i darovanje) i povrh toga iz muževe imovine vrijednost četvrtine te njene imovine i zašto po smrti žene logično i pravedno muž dobiva iz te ženine imovine opet četvrtinu. Lav Mudri to nije razumio i zato se u tekstu svoje novele zgraža nad nepravednim sistemom Ekloge po kojem žena previše dobro prolazi. Ako je to tako, onda to znači da i u slučaju postojanja djece treba odredbe Ekloge tumačiti na isti način: naime preživjela žena će kod diobe s djecom imati prije svega pravo na sve stvari koje su u njenom vlasništvu, tj. na ἐξώπροικα, miraz i darovanje, a u diobi muževe ostavštine sudjelovat će s istim pravom kao i svako dijete; u skladu s time muž će imati pravo izlučiti svoje stvari, a u diobi ženine imovine sudjelovat će s pravom koje ima jedno dijete.[20]

Iz svega navedenoga vidi se da Ekloga ne prihvaća ideju zajednice dobara muža i žene, već se i dalje drži zasada klasičnog i postklasičnog rimskog prava o strogoj odvojenosti imovine bračnih drugova.[21] Postoji doduše neka vrst zajednice upravljanja imovinom, i to takva da za vrijeme braka imovinom oboje bračnih drugova upravlja muž, a nakon prestanka braka imovinom preživjeloga bračnog druga i djece upravlja taj preživjeli bračni drug. Dakako, vlasništvo bračnih drugova i djece ostaje takvom zajednicom upravljanja sasvim nedirnuto. Smatramo da muž nije smio otuđiti odnosno zalagati stvari miraza i darovanja ni po Eklogi jer je ona samo dopunjavala Justinijanov sustav što znači da su ostali na snazi propisi C. 5,. 13, 1, 5 i Nov. 61, 1 (v. u ovome radu t. II, 1, 2).

---

[19] Ecl. 2, 7: [. . .] ἐπ' ἀδείας ἔχειν τὸ τοιοῦτον πρόσωπον μετὰ τὴν τῶν ἰδίων πραγμάτων ἐγκράτησιν καὶ ἑνὸς παιδὸς μοῖραν λαμβάνειν.

[20] Ovako već *Zachariä v. Lingenthal*, n. dj. 92. Kako naš rad ne predstavlja dogmatski prikaz sveukupnog bračnog imovinskog prava, to u vezi pravnih normi i ustanova, koje ne obrađujemo, a osobito u vezi pitanja posljedica drugog braka v. *Zachariä v. Lingenthal*, n. dj. 89—92.

[21] Obratno *Zachariä v. Lingenthal*, n. dj. 89 po kojem je Ekloga izgradila sistem jedinstva des Vermögens — eine Gütergemeinschaft — [. . .] und zwar mehr oder minder durchgreifend, je nachdem die Ehe mit Kindern gesegnet ist oder nicht. Slično K. L. Triantafyllopoulos u članku BYZANTIOV (δίκαιον) 915 tvrdi da τὸ περιουσιακὸν δίκαιον τῆς οἰκογενείας (sc. u pravu) κοινοκτημοσύνης [. . .]

3. *Pokušaj oživljavanja Justinijanova prava*

Lav Mudri u svojoj noveli što je ovdje analiziramo spominje pokušaj renesanse Justinijanova prava. Smatramo da nema sumnje da se njegov nagoveštaj odnosi na Ὁ πρόχειρος νόμος[22] i na Ἐπαναγωγὴ τῶν νόμων[23], naime na razmjerno kratke priručnike što ih je dao sastaviti njegov otac Bazilije I pod kraj svoje vlade kao i na τὰ Βασιλικά[24], veliku kompilaciju iz Digesta, Kodeksa i Novela koja je sastavljena pod samim Lavom Mudrim.

Od upravo navedenih zakonika u obzir dolaze za bračno imovinsko pravo u prvom redu

— Proch. 6, 1[25] i 9, 13[26]

— Epanag. 19, 3[27] i 19, 12[28]

— Bas. 28, 3[29], 28, 12, 1[30] i 29, 7[31].

Kako se radi o knjiškom zakonodavstvu koje nije prodrlo u život i praksu, nećemo se upuštati u analizu odredaba spomenutih zakonika tim više što se radi o obnovi Justinijanova zakonodavstva o kojem smo upravo raspravljali. Ipak vrijedi istaći bar to da u Bazilike nije prihvaćena odredba Nov. 97, 1 po kojoj, kao što smo vidjeli, miraz i darovanje u povodu braka trebaju biti jednaki. Naime, Bas; 29, 2 koja sadrži odredbe upravo spomenute novele ne preuzima iz nje glavu 1., već samo glave 2. do 5. Drugim riječima praksa što ju je sankcionirala Ekloga, a po kojoj darovanje u povodu braka ne smije dosizati visinu miraza, po kojoj dakle u načelu te dvije imovinske mase moraju biti različite visine, pobijedila je čak i prilikom neuspješnog pokušaja restauracije Justinijanova bračnog imovinskog prava.

4. *Novele Lava Mudroga*

U Noveli 20 Lav Mudri priznaje neuspjeh pokušaja oživljavanja Justinijanova prava. Kako ne shvaća osnove Eklogina bračnog imovinskog prava, u prvom redu ideju da darovanje u povodu braka ulazi u ženinu imovinu, Lav Mudri oštro prigovara Ekloginom sustavu kao skrajnje nepravednom i pokušava ga izmijeniti uz istodobno uvažavanje prakse. Posljedica je takva nastojanja kompromisni sustav. Da vidimo ukratko osnovna načela bračnoga imovinskog prava prema Noveli 20 Lava Mudroga. Dakako da ćemo uzeti u obzir i druge novele toga cara koje se odnose na bračno imovinsko pravo.

[22] Standardno izdanje J. *i P. Zepos*, Leges imperatorum . . . , vol. II.
[23] Standardno izdanje J. *i P. Zepos*, Leges imperatorum . . . , vol. II.
[24] *G. E. i C. G. Heimbach*, Basilicorum libri LX, Leipzig 1833—1970.
[25] Usp. Nov. 127, 3.
[26] Usp. Nov. 61, 1
[27] Usp. Nov. 61, 1.
[28] Usp. Nov. 127, 3.
[29] Usp. C. 5, 3.
[30] Usp. Nov. 127, 3.
[31] Usp. Nov. 61, 1.

1. Lav Mudri je ponovno uveo dispozitivnost normi bračnoga imovinskog prava: one važe samo ako nema odgovarajućih ugovornih uglavaka — za razliku od odredaba Eklogina sustava što su, kao što smo vidjeli, kogentne prirode.

2. Ako nema djece, po smrti muža žena dobiva miraz i hipobolon — za razliku od Ekloge po kojoj je dobivala još i dio muževe ostavštine u visini četvrtine ukupnog iznosa miraza i hipobolona. Ako je žena umrla, muž dobiva samo hipobolon — za razliku od Ekloge po kojoj je muž dobivao četvrtinu miraza i darovanja u povodu braka.

3. Ako je u braku bilo djece po smrti muža žena dobiva u vlasništvo dio hipobolona i cijele muževe imovine u visini dijela koji pripada svakom djetetu — za razliku od Ekloge koja je ženi priznavala cijeli hipobolon i dio muževe ostavštine u visini dijela jednog djeteta i za razliku od Justinijana koji joj je priznavao samo dio hipobolona u visini dijela jednog djeteta. Ako je pak umrla žena, u skladu sa odredbama Novela 20 i 85 muž dobiva dio ženine imovine, računajući u to i hipobolon, u visini dijela jednog djeteta, ali s time da taj njegov dio ne može biti manji od hipobolona.

4. Ostale odredbe Justinijanova prava ostale su na snazi. Osobito se to tiče propisa o posljedicama drugoga braka u koje nismo ulazili da ne preopteretimo naše izlaganje kao i propisa o upravljanju mirazom i muževim darovanjem po mužu za vrijeme trajanja braka.

5. Novelom 110 Lav Mudri potanje je normirao dužnost udovice da načini inventar miraza, darovanja u povodu braka i ostale muževe imovine. Znamo već da je dužnost inventara bila nametnuta udovicama odredbama Ekloge. Lav Mudri je odredio da udovice moraju inventar učiniti u roku od tri mjeseca od muževe smrti.[32]

Ako se sada ukratko osvrnemo na odredbe Lava Mudroga o bračnome imovinskom pravu primjetit ćemo onu istu izvjesnu nelogičnost i nekonzekventnost što smo je utvrdili i kod Justinijana. Ipak je Lav Mudri očito poboljšao položaj žene u odnosu na Justinijanovo zakonodavstvo, jer joj je priznao pravo na dio muževe ostavštine u visini dijela jednog djeteta. S druge strane, isto je tako očito da je ženin položaj pogoršan u odnosu na pravo Ekloge. Naime, žena ako nema djece nema više nasljednog prava na imovinu muža u visini od četvrtine zbroja miraza i hipobolona, a ako ima djece, neće dobiti u vlasništvo cijeli hipobolon, već samo dio u visini dijela jednog djeteta.

Razvoj bizantskog bračnog imovinskog prava ukazuje se dakle kao spontani unutrašnji razvoj pravnog sustava koji se temelji na zaštiti ženina položaja, odvojenosti bračnih imovina i obvezatnom postojanju miraza i hipobolona. Izgleda kao da je u VI st. Justinijan uzimajući u obzir te elemente nedovoljno zaštitio ženu, kao da je u VIII st. Ekloga pretjerala s tom zaštitom i priznavanjem ženina vlasništva nad hipobolonom nedovoljno uzela u obzir muževe interese i konačno, kao da je Lav Mudri varirajući na istu temu pronašao onu pravu sredinu koja je odgovarala narodnom shvaćanju.

[32] Nov. 110: [...] τὸν δὲ χρόνον τῆς ἀπογραφῆς ὁρίζομεν εἴσω τριῶν μηνῶν γίνεσθαι V. *Zachariä* v. *Lingenthal*, Jus Graeco-Romanum ..., 211—213.

5. *Pravo nakon Lava Mudroga*

1. Bizantsko bračno imovinsko pravo ostalo je i u kasnijim stoljećima uglavnom vjerno načelima postavljenim u Lavovim novelama. Ipak je hipobolon postao obvezan i u dvojbi iznosi polovicu miraza.[33] Osim toga negdje u X st. pojavljuje se novi pravni institut, teoretron, θεώρητρον, tj. dar što ga kao pretium virginitatis muž obvezno daje ženi, i to u visini od najmanje 1/12 miraza. Taj dar postaje sastavnim dijelom miraza.[34]

2. Više pažnje treba posvetiti drugoj pojavi koja je po mišljenju mnogih pravnih povjesnika od izvanrednog značaja za daljnji razvoj bračnog imovinskog prava u Evropi. Naime počevši od VI st. nailazimo u izvorima na različite oblike zajedničkog raspolaganja imovinom sa strane muža i žene. Tako npr.

a) žena otuđuje imovinu, a muž daje suglasnost[35],

b) muž otuđuje, a žena daje suglasnost[36],

c) muž i žena zajednički otuđuju.[37]

Međutim, nalazimo na primjere samostalnog otuđivanja sa strane žene.[38]

---

[33] Πεῖρα 25, 18: [...] τὸ ὑπόβολον [...] πρὸς τὸ πᾶν τῆς προικὸς συμφωνεῖται, τουτέστιν ἐπὶ ταῖς δυσὶ λίτραις λίτρα μία

[34] Πεῖρα 25, 18 [...] ὅτε ἐστὶν ἀόριστον ἐν τῇ προικὶ θεώρετρον, πρὸς τὴν ποσότητα τῆς προικὸς τοῦτο τυποῖ ὁ δικαστής τουτέστιν ἑκάστῃ λίτρᾳ νομίσματα ς' (=9.)

[35] *G. Marini*, I papiri diplomatici, Roma 1805, 132 br. 86 (god. 553), darovanje: [...] Quam largitionem omni juris soliditate et maturo firmatam dictavi cui propriae manus tam ego quam Felithanc vir sublimus jugalis meus propter ignorantiam litterarum signa inpraessimus et testibus optuli suscribendam stipulationis et sponsionis robore confirmatam [...] coram suscribentibus tradidi imperatore Domino Justiniano [...] actum Ravenna [...] Signum + Runilonis sublimae feminae suprascriptae donatricis. Signum + Felithanc viri sublimi jugalis suprascriptae [...]; 187, br. 122 (god. 591), prodaja: [...] Signum + suprascriptae Rusticianae honestae feminae vendetricis. Signum + suprascripti Tzitani [...] jugalis suprascriptae vendetricis auctoris et spontanei fidejussoris (a ipak se uvodno u ispravi navode oba bračna druga kao prodavaoci: [...] constat eos [...] cum communi consensum (!) distraxisse [...]); 191, br. 124 (iz VII ili VIII st.); prodaja: [...] a Pitione [...] jugale Petroniae qui ei soum adcommodavit adsensum [...]. Usp. i primjere iz X i XI st. za Rim i Ravenu u P. S. Leicht, Il diritto preirneriano, Bologna 1933, 85. Za kasnija stoljeća usp. npr. za Dalmaciju ispravu iz 1204 god. (*Smičiklas*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae = CD, III, 42 br. 39) koja se odnosi na Dubrovnik.

[36] *Marini*, ..., 171 br. 112 (XI st. ?), darovanje: [...] a me facta [...] Martino [...] Negutiatore [...] et Aurelia [...] jugales [...] consensi et supscripsi et a me rogitis optuli subscrivendam eorumque presentia desuper Evangelia contradidi. Za kasnija stoljeća usp. npr. za Dalmaciju CD II, 187 br. 183 iz 1183 god. (Zadar); III, br. 344 od 18. II 1234 (Trogir); 399 br. 345 od 25. II 1234. (Dubrovnik).

[37] *Marini*, ..., 136—137, br. 88a (VI st.), darovanje; 151, br. 97 (god. 854), darovanje. Usp. i zajednički nastup muža (Vuaduulfo) i njegove žene (Seccifrida) u parnici negdje u VI st.: *Marini* ..., 197—198, br. 131 (VI st.). O zajedničkom kupovanju i prodaji sa strane bračnih drugova u Rimu i Raveni tijekom XI i XII st. v. *Leicht*, n. dj., 94.

[38] *Marini* ..., 172—174, br. 114 (god. 539—546) prodaja; 155—159, br. 100 (god. 945) darovanje: među potpisnicima npr. Signum + manu suprascripta Marozza [...] donatrice [...]; Signum + manu [...] Srephania [...] donatrice [...]. Uostalom, prema Πεῖρα, 24, 16 i 24, 11 žena može samostalno otuđivati parafernalna dobra. Npr. u 24, 11 kaže se: [...] πᾶσα γυνὴ ἐν τοῖς ἐξωπροίκοις καὶ τοῖς καὶ τοῖς λεγάτοις χωρὶς τῆς καταγεγραμένης προικὸς δύναται καὶ συναλλάσσειν καὶ χαρίζειν καὶ δωρεῖσθαι, καὶ ἔρρωτα πάντα.

Konačno, nema sumnje da je bizantsko pravo kasnijeg doba dozvoljavalo mogućnost otuđivanja ženinih stvari sa strane samoga muža bez ikakve ženine suglasnosti. Prodaja će važiti, ali će žena moći s uspjehom da je pobija, što znači da propisi nisu smatrali takav mužev akt otuđenja ništavim, već samo pobitnim.[39]

Kako da objasnimo ovo razmjerno obilje alternativa? Leicht je ženinu suglasnost na otuđenja koja je vršio muž objašnjavao time što je žena imala određeni udio u muževoj imovini zbog darovanja u povodu braka, a muževu suglasnost na ženina otuđenja muževim pravom na dio miraza ili drugim riječima, po Leichtu su ovakva zajednička otuđenja dokaz da u X i XI st. ne postoji više potpuna separacija dobara muža i žene što ju je Justinijanovo pravo još uvijek snažno isticalo.[40] Dapače, kako u Rimu i Raveni nailazimo na zajedničke kupnje i prodaje sa strane muža i žene, to po Leichtu ne može da znači drugo nego da se radi o „un regime che implichi una qualsiasi comunione di beni e questo non è di certo il portato del sistema dotale".[41] Sličnim argumentima koristio se već i M. Roberti[42], a ne možemo se oteti

---

[39] Πεῖρα 24, 9; 24, 15; 25, 64; 25, 36. U tekstu je spomenuta samo zaključna točka razvoja bizantskog prava u razmatranoj pravnoj ustanovi. Naime, još po Justinijanovoj Noveli 61, 1 iz 537 god. ugovor o otuđivanju ili zalaganju dobara iz miraza ili darovanja u povodu braka što ga je sklopio muž bez opetovane ženine suglasnosti naprosto je ništav ([. . .] ὁ [. . .] συμβάλλων ἴστω, ὡς εἴτε ὑποθήκην ἔχοι, οὐδὲν, τούτων ὄφελος ἕξει [. . .], ἀλλ' ἐν ἴσῳ τοῖς ἀγράφοις τε καὶ ἀρρήτιος ἔσται [. . .] [. . .]. Tako reći identični tekst nalazimo i u Epanagoge, 19, 3, dakle u zakonskom tekstu negdje iz 879—886 god. *(v. M. Horvat*, Bizantsko pravo, Hrvatska enciklopedija II, 1941, 646) koji predstavlja izmijenjeno i dopunjeno (v. *F. Calasso*, Medio evo del diritto I, Milano 1954, 98) izdanje Prohirona (ὁ πρόχειρος νόμος). Epanagoge ipak upravo u bračnom imovinskom pravu donosi međusobno potpuno oprečne norme (v. *Zachariä v. Lingenthal*, n. dj. 84) pa se moramo prikloniti mišljenju Zachariä v. Lingenthal (n. dj. 22) da se radi o nacrtu koji nije službeno objavljen. Prohiron je objavljen negdje oko 879 god. i on donosi u glavi 9, 13 vrlo skraćeni tekst Novele 61, 1. Međutim, nismo sigurni da li se radi samo o skraćenom tekstu ili o izvjesnom prilagođavanju Justinijanova zakonodavstva potrebama života kad Prohiron u 9, 13 in f. kaže: ὁ γὰρ παρὰ τὴν λεχεῖσαν παρατήρησιν ἀγοράζων τὰ τοιαῦτα πράγματα τὴν μὲν γυναῖκα οὐ προκριματίζει, ἀλλ' ὑπόκειται αὐτῇ tj.: tko dakle protiv rečene odredbe kupuje takve stvari ne radi na štetu žene, već joj je odgovoran. Drugim riječima, čini nam se da Prohiron ima u vidu pobitnost, a ne ništavost takva pravnog posla. Uostalom, to je stajalište prakse bizantskih sudova što ga nalazimo izražena najjasnije u zbirci Πεῖρα iz XI st. Tamo se u glavi 24, 2 spominje ovo pravno činjenično stanje: muž je otuđio nekretninu iz miraza za vrijeme braka (τινὸς συνισταμένου τοῦ γάμου ἐκποιησαμένου ἀκίνητα τῆς προικός) nakon toga je muž umro, a djeca su pokrenula postupak poništenja prodaje s razloga što su otuđena dobra majčinska a zakon određuje: „muž ne može založiti bračno darovanje ili miraz, a također ni otuđiti" (καὶ νόμον προβαλλομένων λέγονται· „οὐ δύναται ὁ ἀνὴρ ὑποτίθεσθαι τὴν προγάμου δωρεὰν ἢ τὴν προῖκα ὡσαύτως οὐδὲ ἐκποιεῖν"). Prema odluci protospatarija i suca Sergija ovaj slučaj odnosi se samo na muža koji nema dovoljno imovine da podmiri ženina potraživanja iz miraza i darovanja. Presuđeno je da se ne poništava isprava o prodaji (μὴ τὸ τῆς πράσεως ἔγγραφον καταλυθῆναι), već da kupac može umjesto prodanoga dobra izabrati neku drugu nekretninu između očinskih dobara djece koja su napala pravni posao.

[40] *Leicht*, n. dj. 85.

[41] *Leicht*, n. dj. 94.

[42] *M. Roberti*, Le origini romano-cristiane della comunione dei beni fra coniugi, Studi senesi 33 (1917) i 34 (1918); protiv već *F. Schupfer*, Per una questione di metodo, Rivista italiana per le scienze giuridiche, 69, 1919, 123—143; usp. *E. Rabel*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Romanistische Abteilung 46, 1926, 480—481.

dojmu da nije daleko od tog smjera razmišljanja i sam M. Kaser.[43] Uostalom, već smo vidjeli u ovome radu da je i Zachariä v. Lingenthal bio sklon ideji zajednice dobara bračnih drugova bar za bizantsko pravo.

Čini nam se da rješenje problema davanja suglasnosti treba tražiti na drugoj strani. Kao što je poznato, po Justinijanovu pravu, za vrijeme braka stvarima miraza, darovanja u povodu braka i parafernalnim stvarima upravlja muž[44], ali ne smije dotalne i darovane nekretnine otuđiti i založiti bez ženine suglasnosti koju ona mora ponoviti nakon dvije godine.[45] Dakako da o otuđenju parafernalnih stvari odlučuje žena.[46] Žena je ipak na neki način ovisna o većoj ili manjoj muževoj savjesnosti i poštenju i zato joj je god. 530 Justinijan priznao generalnu privilegiranu hipoteku na sva muževa dobra, i to zbog zaštite miraza[47], a god. 531 generalnu neprivilegiranu hipoteku zbog zaštite njenih prava na stvari darovanja u povodu braka.[48] Dakako, da žena ima i u pogledu svojih parafernalnih stvari generalnu hipoteku na imovinu muža.[49] Generalna hipoteka zadržala se u praksi bizantskoga prava idućih stoljeća.[50]

Nema sumnje da je u praksi žena mogla samostalno raspolagati parafernalnim stvarima[51], ali da je i muž mogao pravovaljano raspolagati tim dobrima uz ženinu suglasnost, što je doduše razumljivo već i po općim pravnim načelima: stvar treba najvjerojatnije tako shvatiti da je muž ženin mandatar, a da žena daje svoju specijalnu punomoć istodobno sa sklapanjem pravnog posla. Doduše, premda je stvar pravno teoretski sasvim jasna, ne vidi se na prvi pogled osobita korist od ovakve pravne konstrukcije. Naime, čemu uopće uloga mandatara koji obavlja neki pravni posao ako je davalac ovlaštenja prisutan? Ipak, stvar ima svog smisla s obzirom na osobiti odnos

---

[43] *M. Kaser*, Das römische Privatrecht II, Die nachklassische Entwicklungen München 1959, 139.

[44] V. npr. *A. Burdese*, Istituzioni di diritto romano, Torino 1961, 136, 142.

[45] Nov. 61, 1.30 (god. 537): [...] καὶ εἰ συναινέσειεν ἡ γυνὴ [...] ἔστω [...] ἀζήμιος, εἰ μὴ καὶ δευτέραν [...] ποιήσαιτο συναίνεσιν

[46] Usp. C. 5, 14, 11 (god. 530): [...] pecunias [...] sortis [...] servare mulieri vel in cansas, ed quas ipsa voluerit, distrilnere.

[47] C. 5, 12, 12, 30, 1: Volumus [...] eam in rem actionem quasi in huiusmodi rebus propriis habere et hypothecariam omnibus anteriorem possidere [...] Pojam generalne zakonske hipoteke nepoznat je klasičnome rimskome pravu. On je ušao u pravo kasno-rimskoga carstva pod utjecajem grčkoga prava. Dakako da ni grčko pravo nije izvorno poznavalo taj pravni institut. Nije ga izvorno poznavalo ni najnaprednije među grčkim pravima, atičko pravo. Tamo se najprije pojavila specijalna ugovorna hipoteka (v. npr. Dem. 31, 1 i d.), a tek mnogo kasnije generalna ugovorna hipoteka, a iz nje se došlo do zakonske generalne hipoteke ozakonjenjem ustaljene prakse. V. npr. *W. Erdmann*, Die Ehe im alten Griechenland, München 1934, 333 i d. Justinijan je preuzeo takav već potpuno izgrađeni pravni institut.

[48] C. 8, 17, 12, 8: [...] ante nuptias donationem, quam suo tempori servire, disponimus et habere inter creditores sui temporis ordinem.

[49] C. 5, 14, 11, 2 (god. 530).

[50] V. npr. Πεῖρα 25, 55 [...] ἀπὸ τῆς τῶν διατάξεων προνοίας ἁρμόσει πρὸς τῇ προσωπικῇ ὑποθηκαρίᾳ tj. prema odredbi novela pristoji (sc. ženi) uz osobnu tužbu (još i) hipotekarna. Usp. i Πεῖρα 25, 57; 25, 70. V. i Bas. 29, 1, 119.

[51] Npr. Πεῖρα 24, 11 izričito kaže: [...] πᾶσα γυνὴ ἐν τοῖς ἐξωπροίκοις [...] δύναται καὶ συναλλάσσειν καὶ χαρίζειν καὶ δωρεῖσθαι [...]. Usp. i 24, 16 koji se valjda ovamo prislanja: [...] ἐὰν [ ] συνεστῶτι τῷ γάμῳ ἡ γυνὴ πωλήσῃ τι [...].

između muža i žene. O tome nas potanje obavještava jedno poglavlje priručnika za praksu Πεῖρα.[52] Tu se razmatra slučaj da je muž otuđio neka dobra koja je žena imala u vlasništvu u trenutku sklapanja braka i koja nije upisala u dotalnu ispravu te koja prema tome predstavljaju njena parafernalna dobra, ἐξώπροικα, i to s njenim znanjem i pismenom suglasnošću.[53] Prema priručniku „žena ne može nakon raskida braka (ta dobra) potraživati ili podići tužbu (zbog njene) podređenosti".[54]

Tako je to u vezi parafernalnih dobara. Što se pak tiče dotalnih stvari, sigurno je da po kasnijem bizantskom pravu žena nije mogla samostalno vršiti otuđenja za vrijeme braka, osim u slučaju da je na njenu tužbu muž bio osuđen zbog nemarnog rukovanja i upravljanja tim stvarima. Upravljanje mirazom, a tim više i samostalno otuđivanje, prelazilo je u tom slučaju na ženu koja je dobivala „muška ovlaštenja".[55] Za kupca dotalnih stvari i za muža postojala je dakle sasvim realna opasnost da im žena još i za vrijeme braka, a pogotovo nakon raskida bračne veze poništi kupoprodaju tvrdnjom da ona kao vlasnik dotalnih stvari nije dala punomoć za prodaju tih stvari. S druge strane ekonomičnost pravnog postupka upravo je izazivala ideju o ubacivanju ženine suglasnosti u ispravu o pravnom poslu jer bi u protivnome ta suglasnost zahtijevala posebnu ispravu što znači ne samo dvostruke troškove u vezi notarskog honorara, već i povećanu opasnost gubitka jedne ili druge isprave.

Uostalom, čak i u slučaju da je muž otuđivao neko svoje dobro, njemu i kupcu je bilo u velikom interesu ishoditi ženinu suglasnost. Naime, prije svega kupac nije mogao baš biti posve siguran da li se radi o muževoj ili ženinoj imovini pa je već i iz toga razloga mogao zahtijevati ženinu suglasnost. Ipak, daleko važnija okolnost je u tome što je žena na muževa dobra imala generalnu hipoteku, dakle stvarno pravo koje je bilo bar što se tiče dotalnih stvari jače od svih ostalih vjerovnika pa čak i od hipotekarnih vjerovnika, i to ne samo onih koji su svoja potraživanja zaštitili hipotekom za vrijeme trajanja braka, već i ranijih ovlaštenika. A u pogledu zaštite stvari iz darovanja u povodu braka ženina generalna hipoteka bila je jača bar od svih kasnijih hipotekarnih vjerovnika i jača uopće od svih vjerovnika bez založnog prava. I tako se moglo dogoditi da je muž otuđio neko svoje dobro bez ženine suglasnosti i nakon toga bio osuđen zbog lošeg upravljanja ženinom imovinom. Ako je njegova imovina bila nedovoljna da podmiri sva ženina potraživanja, ona će moći upravo snagom svoje generalne hipoteke raskinuti pravni posao kojim je njen muž otuđio neku svoju nekretninu, a to je moglo prouzrokovati skrajnje neugodne posljedice za kupca, koji je mogao npr.

---

[52] Πεῖρα, 23, 2.

[53] Ὅσα προκατάσχῃ ἑαυτῇ ἡ γυνὴ καὶ μὴ καταγράψηται εἰς προῖκα ἢ καὶ τὰ περιερχόμενα αὐτῇ συνεστῶτος τοῦ γάμου καὶ παρακρατούμενα, ἐκποιούμενα παρὰ τοῦ ἀνδρὸς εἰδυίας τῆς γυναικὸς καὶ συναινούσης ἐγγράφως [. . .]

[54] [. . .] οὐ δύναται ἡ γυνὴ μετὰ λύσιν τοῦ γάμου ἐπιζητεῖν ἢ προβάλλεσθαι τὸ τῆς ὑπεξουσιότητος δίκαιον

[55] Πεῖρα, 24, 15: [. . .] γυνὴ ἐγκαλέσασα κατὰ τοῦ ἀνδρὸς ὡς κακῶς ἐκποιησαμένου τὰ προικιμαῖα καὶ κατασπατασήσαντος τὴν προῖκα καὶ δικαιωθεῖσα καὶ κύρια γενομένη τῆς προικὸς καὶ οἱονεὶ ἀρρενοθεῖσα τῇ κυριότητι]...] tj. žena, tuživši muža zbog štetnog otuđivanja miraznih stvari i zbog rasipanja miraza i pobijedivši u sporu i postavši punom ovlaštenicom miraza i u neku ruku dobivši muška ovlaštenja u vezi upravljanja [. . .].

na stečenom dobru izvršiti opsežne adaptacije i utrošiti mnogo novaca. Da se to ne bi desilo, kupac i muž su mogli zatražiti od žene davanje suglasnosti na sklopljeni pravni posao koja je imala značaj ženina odustajanja od njena založnog prava na otuđenu nekretninu.[56]

Eto, to su razlozi koji su navodili opreznog kupca da ishodi ženinu suglasnost čak i na muževa otuđenja njegove vlastite imovine.

Konačno, vidjeli smo da je u praksi i žena otuđivala određenu imovinu uz muževu suglasnost. Nema sumnje da je to bio mnogo rjeđi slučaj. Najčešće se vjerojatno radilo o ženinim parafernalnim dobrima kojima je muž upravljao, ali koja on nije smio otuđivati. Ako je žena otuđivala neku imovinu, kupac je mogao tražiti muževu suglasnost ne samo zato što je na taj način bio siguran od svakog iznenađenja, npr. od mogućnosti da se radi o muževoj imovini, već i zato što se u određenim slučajevima zaista moglo raditi o zajedničkoj imovini, npr. o imovini koju su supruzi stekli ulaganjem sredstava i jednoga i drugoga. Dakako da takva zajednička imovina nema značaj posebne bračne imovine u smislu nekih srednjovjekovnih prava, već se radi o običnom socijetetnom odnosu. Doduše, najpravilnije bi bilo da muž i žena zajednički prodavaju takvo dobro, ali pravno je sasvim svejedno da li to oni rade bilo u takvoj formi da žena otuđuje, a muž daje suglasnost, bilo tako što oba zajednički otuđuju. Uostalom, unatoč tomu što je žena postigla u rimskom pravu punu poslovnu sposobnost još u IV st.[57] i što je tako ostalo i u idućim stoljećima[58], nije nemoguće da je kontrahentima bila blizu misao o ograničenoj poslovnoj sposobnosti žene, kojoj je potrebna muževa suglasnost za postizanje punog pravnog učinka i pune valjanosti pravnog posla. Tako bi se možda moglo objasniti okolnost što u jednoj ispravi iz 591 god. muž nastupa uz ženu kao „auctor et spontaneus fidejussor".[59]

3. Konačno, želimo upozoriti i na to da je odredba Ekloge po kojoj je udovica bila obvezna učiniti inventar muževe ostavštine[60] i koju je dalje razradio Lav Mudri[61], imala veliki utjecaj na daljnji razvoj prava. Ona se u bizantskom pravu zadržala još u XI[62] i XII[63] st., odatle prešla u mletačko pravo[64], a nalazimo je tijekom cijeloga srednjega vijeka i u dalmatinskim gradovima.

III O BRAČNOM IMOVINSKOM PRAVU U DALMACIJI

1. *Venecija, Sicilija*

Čini nam se da smo uspjeli dokazati da okolnost davanja suglasnosti na otuđenja što ih vrši drugi bračni drug nisu dokaz da je u bizantskom

[56] Ovako se tumači sudjelovanje žene pri prodaji muževih nekretnina i u grčkom pravu. V. *Hitzig*, Das griechische Pfandrecht, München 1895, 108 i d.

[57] *Kaser*, n. dj. II, 108. Ovdje ne možemo ulaziti u pojedina sporna pitanja.

[58] V. npr. Πεῖρα 24, 11 cit. u opaski 38.

[59] *Marini* . . . , 187, br. 122, cit. u opaski 36. Ili se možda radi o zajedničkoj imovini u smislu naših izlaganja?

[60] Ekloga, II, 5.

[61] Lav Mudri, Nov. 110.

[62] Npr. Πεῖρα 25, 21.

[63] Harmenopulos, Ἑξάβιβλος 1. IV, tit. 1, cap. 31. ed *G. F. Heimbach*, Leipzig 1851.

[64] Mletački statut, 1. I, cap. 55.

pravu postojala zajednica dobara bračnih drugova, već naprotiv da se ono čvrsto držalo starih zasada rimskoga prava o odvojenosti njihovih imovina. Uostalom, to se vidi i po razvoju bračnog imovinskog prava u onim dijelovima Italije koji su najduže ostali pod utjecajem bizantskog prava, naime u Veneciji i Siciliji, a vidi se i po razvoju u Istri, a pogotovo u Dalmaciji koja se pod bizantskim vrhovništvom nalazila još u XI st. pa čak djelomice i u XII st.

U Mlecima se čvrsto zadržao dotalni sustav s potpunom separacijom dobara.[65]

Za Siciliju je značajno što se tamo nalaze usporedo dotalni sustav i sustav zajednice dobara. Dotalni sustav naziva se more graecorum, a sustav zajednice dobara more latinorum.[66]

2. *Istra*

Istarsku zajednicu dobara analizirali smo na drugom mjestu.[67] Tamo smo pokušali dokazati da u „braku na istarski način" ne postoji zajednica dobara a ponajmanje univerzalna zajednica dobara muža i žene u smislu shvaćanja naših i talijanskih znanstvenika[68], već da se radi o braku u kojem supruzi zajednički upravljaju imovinama obaju bračnih drugova s time da nakon prestanka braka preživjeli bračni drug može ostvariti nasljedno pravo na polovicu ostavštine umrloga bračnog druga. U Istri također postoje dvije glavne vrsti brakova, tj. brak na venecijanski način i brak na istarski način. Prvi je bez sumnje rimsko-bizantsko-mletačke provenijencije, a drugi ima svoje izvore dijelom u germansko-slavenskom bračnom imovinskom pravu, a dijelom je temeljen na nekim idejama koje nalazimo već u Eklogi.

3. *Dalmacija*

Više pažnje posvetit ćemo Dalmaciji upravo s razloga što je bizantsko prisustvo bilo u tome dijelu naše zemlje dugotrajno premda ne i u svim pitanjima odlučujuće.[69]

[65] Od izvora vidi *E. Besta-Predelli*, Gli statuti civili di Venezia anteriori al 1242, Nuovo Archivio Veneto, N. S. I, Venezia 1901; *R. Cessi*, Gli statuti veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse, Venezia 1938. Od literature v. *E. Besta*, Il diritto e le leggi civili di Venezia fino al dogado di Enrico Dandolo, Venezia 1900.

[66] *A. Pertile*, Storia del diritto italiano, vol. III, Storia del diritto privato, Torino 1894, 353

[67] *L. Margetić*, Brak na istarski način, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XV, 1970, 279—308.

[68] *Pertile*, n. dj. 349—359; *P. S. Leicht*, Note ai documenti istriani di diritto privato dei secoli IX—XII u Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis I, 196 i d. = Scritti vari II, Milano 1948, 182 i d.; *U. Inchiostri*, Il matrimonio a comunione di beni nê documenti e negli statuti istriani del medio evo, Archeografo triestino, vol. III della III Serie, fasc. I; od naših *I. Beuc*, Osnovi statutarnog prava u Istri, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu XII, br. 3—4, 1962, 190 i d.

[69] Pravo srednjovjekovnih dalmatinskih gradskih općina za nas je posebno zanimljivo ne samo zato što ono čini integralni dio naše pravne povijesti, već i zato što se iz njega ozbiljnom i studioznom analizom mogu izvući važni zaključci u vezi staroga hrvatskoga

i srpskog i uopće slavenskog prava. Nažalost naši pravni povjesnici i ostali znanstvenici što se bave pravno-povijesnom problematikom najčešće se zadržavaju na faktografskom snimanju prava u tim gradskim općinama bez ulaženja u šire i dublje komparativne pravno-povijesne analize. Još je najdalje u tom pravcu otišao *B. Bogišić*, Glavnije crte porodičnoga pisanoga prava u starome Dubrovniku, Rad JAZU V, 1868, 123—149 = Pravni članci i rasprave, Beograd 1927, 127—161. Bogišić uspoređuje rimsko, germansko i slavensko pravo i tvrdi da je osnovno obilježje staroga rimskog prava okolnost što je pater familias „gospodar u najstrožem smislu", da je germanskom pravu već otac imao samo pravo zaštite članova obitelji (mundium), a da u slavenskom pravu „vlada načelo zadružnosti i ravnopravnosti". Dakako da svi ti pravni sustavi u srednjovjekovnim gradovima „preinačiše se [...] prema novim potrebama građanskog života". Bogišić ne ulazi u dublju analizu slavenskog i germanskog prava. On samo na jednom mjestu skoro usput citira jedan član Rotarijeva edikta. Međutim, on je potpuno svjestan da je dao tek prvi pokušaj prikaza dubrovačkoga prava i zaključuje: „Ovo je polje, na kome rodoljubivi naučnik oduševljenjem radeći može [...] obilnu znanstvenu letinu požnjeti".

Nažalost, nije se krenulo putem koji je započeo Bogišić. Tek nakon oslobođenja pojavljuje se niz radova koji obrađuju dalmatinsko bračno imovinsko pravo, ali bez širih pravno-povijesnih komparativnih analiza. *I. Sindik*, Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća, Beograd 1950, 130 prikazuje doduše kotorsko bračno imovinsko pravo i čak spominje bizantsko pravo („I u ovim odredbama o mirazu posle prestanka braka ogleda se uticaj vizantiskih pravnih principa (Ekloga)"), ali svoju tvrdnju nije ničim pokušao dokazati.

I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305 godine, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci II, 1954 tvrdi na jednom mjestu (502) da zadarsko „pravo počiva na principima rimskog prava", ali analizu bračnog imovinskog prava (588—594) koja je vrlo opširna ograničava na iznošenje statutarnih odredbi bez pravno-povijesne analize. Uostalom, i u njegovom nešto ranijem radu Osorska komuna u pravnopovjesnom svijetlu, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci I, 1953, naći ćemo dosta detaljnu analizu obiteljskoga prava po osorsko-creskom statutu (130—131), ali također bez pravno-povijesnih analiza, razmatranja i zaključaka.

A. Cvitanić je u svom radu Pravno uredjenje splitske komune po statutu iz 1312 godine, Split 1964, spomenuo vezu splitskoga bračnog imovinskog prava s Justinijanovim pravom (112), ali i to samo usput, dok se inače u tom djelu kao i u nekim drugim svojim radovima (Neki elementi pravnog položaja žene u srednjovjekovnom Trogiru, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, II, 1964, 67—80; Srednjovjekovni statut Bračke komune, Bački zbornik br. 7, Supetar 1968, 59—61) zadržao na međusobnoj usporedbi nekih dalmatinskih statuta.

N. Vučković, Srednjovjekovni statut Budve, Budva 1970, zadržao se također na deskriptivnom prenošenju statutarnih odredbi što se odnose na bračno imovinsko pravo (43 i d.) i upozorio samo na okolnost da je privilegirana ženina hipoteka na muževu imovinu za predane mu mirazne stvari preuzeta u budvansko pravo „u skladu s načelima Justinijanova prava".

Irmgard Manken, Dubrovački patricijat u XIV veku, Beograd 1960. analizira dubrovačko statutarno bračno imovinsko pravo strogo s Bogišićevih pozicija i zato i nalazi u njemu slavenske ideje zadružnog prava (16—23). Ona je u toj analizi dotakla na nekim mjestima mletačko pravo prije 1242. god., ali njeno pravno shvaćanje najbolje se vidi iz njene tvrdnje da je „po tadanjem dubrovačkom pravnom shvatanju [...] pojam ličnog vlasništva jedva postojao" (?!), što se ne može prihvatiti i što čak ne treba ni pobijati.

Jedino je U. Inchiostri u svojem opsežnom radu Il Comune e gli statuti di Arbe fino al secolo XIV, Archivio storico per la Dalmazia god. V, 1930. i god. VI, 1931 obilno koristio za svoje pravno-povijesne analize ne samo Justinijanovo pravo, već također i bizantsko pravo, kao i pravo talijanskih gradskih općina, a osobito Venecije i Ravene (Ovdje se nećemo pozabaviti studijama u stilu *B. Dudan*, Studi e note sugli statuti delle città dalmata, Annali triestini di diritto, economia e politica, vol. X, Trieste 1939, 44—177 jer ne samo što su pisane politički obojeno, već i ne sadrže nikakvih stvarno novih ideja i pogleda). Velika je šteta što je Inchiostri svoje bogato poznavanje izvora i literature upotrebio za dokazivanje da je rimsko pravo tako-reći isključivi izvor prava dalmatinskih gradova, tj. za dokazivanje teze koju je a priori postavio i u koju je slijepo vjerovao čak i onda kad je bila u očitoj suprotnosti sa stvarnošću. A stvarnost srednjovjekovnih dalmatinskih gradova sastojala se od bezbrojnih komponenti, od kojih je jedna od najvažnijih upravo utjecaj

a) *O pravnoj i poslovnoj sposobnosti žena*

U vezi ženine poslovne sposobnosti za vrijeme braka dalmatinski pravni sustavi sasvim se odvajaju od rimsko-bizantskoga prava. To je osobito vidljivo na otocima Cresu[70], Pagu[71], Braču[72] i Hvaru[73], kao i u gradovima Šibeniku[74] i Dubrovniku.[75] Na Cresu žena ne može otuđivati svoja dobra čak ni sa suglasnošću muža, na Pagu, Braču, Hvaru i u Šibeniku može se obvezivati samo uz suglasnost muža, s time da na Pagu i u Šibeniku ne može umanjiti miraz ni uz njegovu suglasnost a u Dubrovniku se iznad pet perpera

staroga hrvatskog i uopće slavenskog prava. Izbjegavanje priznanja te činjenice i hotimično i svjesno zatvaranje oči pred tim važnim elementom srednjovjekovnog prava u dalmatinskim gradskim općinama onemogućilo je Inchiostriju da uoči da osnove bračnoga imovinskoga prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima u najvećem dijelu nisu rimsko-bizantsko-mletačke, već slavenske — kao što se to uostalom može dokazati i za niz drugih pravnih ustanova.

Dakako, da pojam slavenskoga prava ne možemo više tumačiti na način kako je to radio Bogišić, a po njemu i mnogi kasniji znanstvenici. Mislimo da nema sumnje da ne postoji neka suštinska razlika između germanskog i slavenskog prava i da se čak uopće ne može govoriti o slavenskom pravu kao o određenom pravnom sustavu koji bi se svojim idejama i načelima odvajao od drugih prava kao što je to npr. pokušao sa slabim uspjehom dokazati K. Kadlec u svojim člancima u Encyklopedya Polska IV/2, Krakow 1912. (kod nas prevedeno od F. Taranovskoga pod nazivom Prvobitno slovensko pravo pre X veka, Beograd 1924) a što je kod nas pokušao obnoviti *J. Žontar*, Slovenski pravnik 47, Ljubljana 1933. Smatramo da je već *M. Jasinski*, Kaj je najpotrebnejše za slovansko primjerjalno pravno zgodovino, Zbornik znanstvenih rasprav 1, 1920. pravilno upozorio na nepostojanje nekog jedinstvenog prastarog slavenskog prava i da je *V. Prochàzka*, The Problem of Slavonic Law, Origine et débuts des Slaves, Vznik a pocátky Slovanů, VI Praha 1966, 53 posve pravilno naglasio da „the generally accepted and used term of Slavonic law represents a brachylogy", da „in actual fact it comprises the laws of the individual Slavonic nations" kao i da termin slavensko pravo „involves the danger of endowing with independent existence a phenomenon which does not correspond to historical reality".

Cilj je ovoga našeg rada da kratkom analizom bračnoga imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima i usporedbom s odgovarajućim pravnim ustanovama rimskog, bizantskog i mletačkog prava utvrdi prave izvore osnova bračnog imovinskog prava u Dalmaciji. Nadamo se da će naš rad poslužiti kao stimulans drugim znanstvenicima da naše rezultate po potrebi popune i izmijene.

[70] Statuto di Cherso et Ossero, Venetiis 1640, cap. 125: [...] la donna constituda sotto podestà del Marido niente di sò beni possa alienar etiam consentendo el Marido [...] saluo cà (!) per Testamento.

[71] Statuta Communitatis Pagi, Venetiis 1637, 1. IV cap. 7: [...] nullum [...] contractum [...] per vxorem sine viri sui speciali licentia [...] valeat [...] et etiam cum consensu viri nulla obligatio facta per vxorem possit praeiudicium dotis aliquod obtineri.

[72] Statut i reformacija otoka Brača, priredio za tisak *K. Kadlec*, Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium (=MHJSM), vol. XI Zagreb 1926, 1. I, cap. 29: [...] aliqua mulier, quae maritum haberet, non possit facere aliquam obligationem sine voluntate et consensu dicti sui viri.

[73] Hvarski statut, 1. II, cap. 39 (v. Statuta et leges civitatis Budvae, civitatis Scardonae et insulae Lesinae, MHJSM, vol. III, Zagreb 1882/1883) s identičnim tekstom kao u Bračkome statutu, 1. I, cap. 29 (v. prethodna opaska).

[74] Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici, Venetiis 1608, 1. IV, cap. 8 s identičnim tekstom kao u Paškom statutu, 1. IV, cap. 7 (v. opaska 71).

[75] *V. Bogišić—C. Jireček*, Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, (MHJSM, IX) Zagreb 1904, 1. VIII cap. 32: [...] de cetero aliqua mulier in potestate viri constituta se non possit ad aliquod debitum a quinque a perperis superios [...] tam si vir consenserit, quam si non consenserit, obligare.

uopće ne može obvezivati, čak ni uz suglasnost muža. Dakle, u dalmatinskim otocima i gradovima žena je pod muževom vlašću. Kako se porijeklo te vlasti u dalmatinskim gradovima ne može tražiti ni u rimsko-bizantskom pravu ni u Veneciji[76], u obzir dolaze drugi, „barbarski" utjecaji. Prema langobardskome pravu[77] žena nije mogla sklapati pravne poslove bez suglasnosti svog „zaštitnika", mundoalda.[78] Langobardska vrela X st. nazivaju tog zaštitnika adiutor.[79] Nije bez interesa okolnost da kartular samostana sv. Marije u Zadru navodi da je Cika, kćerka Dujma i Većenege, prilikom osnivanja toga samostana u drugoj polovici XI st., zatražila savjet, pomoć i sudjelovanje njenih najbližih rođaka, koji su očito vršili ulogu zaštitnika: huius uero consilii fratrem germanum et consanguineos, quos habebam propinquos, feci michi conscios [...] totius mei actus cooperatores ac prouidos ordinatores et [...] adiutores. I po sadržaju i po nazivu radi se dakle o istovetnoj pravnoj ustanovi koja je u dalmatinske gradove prodrla dijelom izravnim kulturnim utjecajem s druge strane Jadrana, a dijelom putem hrvatskoga prava stare hrvatske narodne države koje je u svojim osnovnim crtama s obzirom na vremensku i prostornu podudarnost moralo u mnogome sličiti langobardskome pravu.[80] Uostalom, dalmatinski su gradovi utjecaje na svoje pravno područje stvaralački integrirali u svoj pravni sustav kojeg su dalje izgrađivali na samostalni način. Tako u vrijeme punog rascvata općinske autonomije i poleta gradske ekonomike u XIV st. prisustvujemo daljnoj izgradnji bračnog imovinskog prava u tom pravcu što se gradovi više ne zadovoljavaju suglasnošću muža na ženine pravne poslove, već zahtijevaju sudjelovanje općinskih vlasti. Sudjelovanje kneza i kurije nalazimo već u Zadarskom statutu od 1305 god.[81], Trogirskom statutu od 1322 god.[82] te

---

[76] *Pertile*, n. dj. III, 239—240.

[77] v. *F. Bluhme*, Edictus ceteraeque Langobardorum leges, Hannover 1869; *F. Beyerle*, Die Gesetze der Langobarden, Weimar 1947. Za langobardsko pravo u XI st. v. tzv. Liber legis Langobardorum Papiensis dictus u Monumenta Germaniae historica, Legum Tomus IV, Hannover 1868.

[78] Roth. 204: Nulli mulieri [...] lege Langobardorum viventi liceat in suae potestatis arbitrio [...] vivere [...] nec aliquid de rebus nobilibus aut immobilibus sine voluntate illius, in cuius mundio fuerit, habeat potestatem donandi aut alienandi. Od 721 god., tj. od Liutprandove odredbe 22. žena prodaje uz suglasnost muža i uz prisustvo dvojice ili trojice svojih rodaka.

[79] *Pertile*, n. dj. III, 234.

[80] O tome v. npr. *Margetić*, Nasljedno pravo descendenata po srednjovjekovnim statutima Šibenika, Paga, Brača i Hvara, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 3/1972, 360 i d.; isti, Darovanje i protudarovanje u bašćanskim ispravama 14. i 15. stoljeća, Krčki zbornik 5, 1972, 134; isti, O starom hrvatskom nasljednom pravu descendenata, Historijski zbornik XXV, u tisku; isti, Preferiranje djeteta po Krčkom, Rapskom i drugim primorskim statutima, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, XVIII, u tisku.

[81] Statuta jadertina cum omnibus reformationibus in hunc diem factis, Venetiis 1564, 1. III, cap. 96: Muž ne može otuđiti stvari iz miraza čak ni uz suglasnost žene (etiam si ipsa uxor consenserit) osim de uoluntate maioris consilij communis Jadrae.

[82]. *I. Strohal*, Statut i reformacije grada Trogira, MHJSM, vol. X, Zagreb 1915, 1. III, Cap. 23: [...] aliqua mulier habens virum de çetero non possit [...] sua auctoritate nec de licencia vel consensu mariti [...] aliquid de bonis mobilibus vel immobilibus suę dotis vendere, donare, obligare nec aliquo modo alienare vivente marito suo [...] salvo tamen, quod de auctoritate [...] comitis et curie Tragurij [...] possint [...] obligare et vendere. Prema reformaciji iz 1430 god. (1. II Reformationum, cap. 31) stvari iz darovanja u povodu braka mogu se otuđiti i bez odobrenja kurije.

Šibenskom (druga polovica XIV st.)[83] i Paškom (XV st.)[84] statutu. Slično Šibenskom i Paškom statutu predviđa i Splitski statut iz 1312. god. mogućnost otuđenja ženine imovine, u nekim slučajevima osobite nužde, ali uz odobrenje kneza i kurije.[85]

b) *O vrstama bračnog imovinskog prava*

Još zanimljivije je razmotriti opstojnost bračne imovinske zajednice u dalmatinskim pravnim sustavima. Čini nam se da u tom pravcu postoji nekoliko tipova bračnoga imovinskog prava koji čak ukazuju na izvjesni idealni pravac razvoja:

1. Nema sumnje da kao najstariji tip bračnoga imovinskog prava u dalmatinskim gradovima možemo uzeti odredbe Dubrovačkog i Kotorskog statuta. Prema tim odredbama imovina bračnih drugova je potpuno odijeljena, svaki bračni drug ima svoju imovinu, kod čega se ženina imovina u prvome redu sastoji od njena miraza, a nakon što dođe do prestanka bračne zajednice — normalno i u pravilu smrću jednoga od bračnih drugova, preživjeli bračni drug nema nikakvih nasljedno-pravnih potraživanja prema ostavštini umrloga bračnoga druga koja bi se temeljila već na samome zakonu i koja bi preživjelome bračnome drugu davala neka vlasnička prava.

Tako prema Dubrovačkome statutu ako u braku nije bilo djece preživjeli bračni drug uživa ostavštinu koja po njegovoj smrti prelazi u ruke nasljednika bračnoga druga koji je prije umro.[86] Posebno je za udovicu određeno da ona uživa sva muževa dobra „dok čuva krevet", a ako se želi preudati, smije uzeti samo svoj miraz i „ono što joj je muž darovao u trenutku smrti".[87] Udovica dobiva u puno vlasništvo jedino prsten što joj ga je muž dao prilikom zaruka.[88] Nema sumnje da se radi o vrlo starim odredbama koje nisu kontaminirane propisima rimsko-bizantskoga prava o velikoj odgovornosti muža za upravu nad mirazom, odgovornosti koja u rimsko-bizantskome pravu poprima oblike osobito snažne „diligentia quam in suis". To se vidi iz toga što će žena po smrti muža moći u slučaju preudaje preuzeti od miraznih stvari samo one koje se nađu u ostavštini kod čega zakonodavac čak expressis verbis isključuje bilo kakvu odgovornost muža za nestanak

---

[83] Šibenik statut, 1. IV, cap. 26. Žena može u slučaju očite nužde muža (maritus [...] in [...] casu [...] euidentis necessitatis constitutus) prodati svoja dobra uz odobrenje kneza i kurije.

[84] Paški statut, 1. IV, cap. 18 s identičnim tekstom kao u glavi Šibenskog statuta spomenutoj u prethodnoj opaski.

[85] *J. J. Hane*, Statuta et Leges civitatis Spalati, MHJSM, vol. II, Zagreb 1878, 1. III, cap. 72. V. i talijanski tekst statuta kod *G. Alacevich*, Statuti di Spalato, Split 1878, 137 i d.

[86] Dubrovački statut, 1. IV, cap. 59: (četvrtina ostavštine ide pro anima umrloga a) qui supervixerit, cum lecto possideat illas tres partes in vita sua).

[87] Dubrovački statut 1. IV, cap. 7. Istovetnu odredbu sadrži i Kotorski statut, cap. 194. V. Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis 1616.

[88] Dubrovački statut, 1. IV, cap. 8 = Kotorski statut cap. 151.

pojedinih dijelova miraza.[89] „Zaštitnička“ uloga muža ima dakle u ovom slučaju prednost pred ženskim vlasništvom nad mirazom. Nadalje, u Dubrovačkome statutu ne nalazimo odredbe o darovanju u povodu braka, već samo o darovanju koje čini muž u trenutku svoje smrti. S obzirom na to da odredbe dubrovačkoga prava nisu nimalo slične ni rimsko-bizantsko-mletačkom pravu, a također ni langobardskome pravu, moramo zaključiti da se dubrovačko pravo formiralo pod snažnim utjecajem slavenskoga prava. Daljnja ispitivanja u tom pravcu bila bi od neprocijenjive koristi za shvatanje pravno-povijesnog razvoja dubrovačkog prava, a još daleko više i za novo dublje shvaćanje razvoja slavenskog prava. Ovamo treba prisloniti i odredbu Splitskog statuta po kojoj udovica koja se želi preudati dobiva samo „tam dos quam alia bona ipsius mulieris“ i u kojoj nema ni riječi o nekoj otpremnini.[90]

2. Većina se dalmatinskih gradskih statuta zadržala negdje na polovici puta između s jedne strane potpune separacije dobara, koja u stvarnosti stavlja ženu u izvanredno nepovoljan položaj bar u odnosu na muža i stjecanje za vrijeme braka i s druge strane srednjovjekovne bračne zajednice dobara koja je na mnogim pravnim područjima značila bez sumnje značajan korak naprijed u priznavanju ljudskog dostojanstva i ravnopravnosti ženskih članova društvene zajednice.

Tako Rapski statut priznaje ženi koja nije ništa unijela u brak i koja se po smrti muža želi ponovno udati tzv. consuetudinem sponçelatij, tj. na određeni iznos muževe ostavštine u skladu s njenim položajem u rapskoj društvenoj ljestvici.[91] Nema sumnje da se ova odredba odnosi na brak bez djece. To zaključujemo iz sličnih odredaba drugih dalmatinskih statuta.

---

[89] Dubrovački statut, 1. IV, cap. 32 = Kotorski statut, cap. 196: Mulier, que lectum viri sui jam mortui possidere noluerit, potestatem habeat extrahendi suum perchivium de bonis ipsius mariti, si habet unde possit extrahere; quod si non habet, sue fortune imputet.

[90] Splitski statut, 1. III, cap. 24 in f.

[91] Rapski statut, 1. II cap. 14: [...] habeat consuetudinem sponçelatij [...] videlicet habeat nobilis unam pro sponçelaço suo de bonis viri sui libras octvaginta parvorum venetorum; et uxor cuiuslibet de maiori consilio arbensis de populo [...] perperos duodecim pro sponçelaço. Et uxor cuiuslibet alterius hominis popularis habeat perperos sex pro spençelaço. Kad je već riječ o Rapskom statutu, čini nam se da se njegova odredba o emancipaciji (Rapski statut, 1. II, cap. 18: [...] si pater aut mater se eiecerit vel subtraxerit a potestate filii, tunc pater et mater nihil teneatur ad ea quae fecerit ipse filius suuš) može objasniti jedino dalekim utjecajem terminologije bizantskog prava. Do sada je navedenu normu pokušao objasniti jedino Inchiostri, n. dj. 157, ali sa slabim uspjehom. On pokušava usporediti starogrčku ἀποχήρυξις, koju rimsko pravo nije priznalo (v. C. VIII, 46 od god. 288) i koju su rimski pravnici preveli s abdicatio. Dakako, da je to tumačenje sasvim nategnuto jer je ἀποχήρυξις institut koji nema nikakve veze s navedenom odredbom Rapskog statuta. Nije li izraz se ejicere za koji Inchiostri kaže da je abbastanza impreciso zapravo nespretni prijevod grčke riječi ἀποχήρυξις što je upravo u smislu odvajanja roditeljske imovine od imovine djece upotrebljava Ekloga (2, 7)? Uostalom, Inchiosri je ἀποχήρυξις u bizantskom (i po njemu u rapskome pravu) našao po uzoru na Zachariae v. Lingenthal, n. dj. 92: Dieses Recht der Eltern sich von den Kindern zu trennen, erinnert an die ἀποχήρυξις des altgriechischen Rechts. Kod toga je Zachiariae uputio i na Πεῖρα 1, 14. Međutim, dioba preživjelog bračnog druga sa svojom djecom jedva da čak i sjeća na ἀποχήρυξις, koja je u grčkom pravu označavala odbacivanje djeteta uz prethodni sudsk postupak (v. *L. Beauchet*, Histoire du droit prive de la republique athenienne, II, Pari 1897, 128; Gide, članak ἀποχήρυξις u *Daremberg-Saglio*, Dictionnaire des antiquités gre ques et romaines, I, 310; Thalheim u istoimenom članku u *Pauly-Wissowa*, Realenziklo

Osobito je značajna usporedba bračnog imovinskog prava u Zadarskom, Šibenskom i Paškom statutu. Već smo na drugom mjestu pokušali analizirati odnos između ta tri statuta.[92] Utvrdili smo da je „očita [. . .] srodnost i uska povezanost nasljednog prava u Šibeniku, Pagu i Zadru. Ta srodnost i povezanost dozvoljava nam slutnju da je i u Zadru prije 1305 god. vladao možda nasljednopravni režim u pogledu descendetskog nasljeđivanja sličan onome u Šibeniku i Pagu". I redoslijed materije i način obrade, a pogotovo vrlo velik broj istovetnih formulacija doveli su nas do zaključka da je morao postojati neki zajednički predložak koji je služio kao uzor svim trim statutima i da taj predložak moramo najvjerojatnije tražiti u starome zadarskom statutu što je uostalom samo po sebi razumljivo s razloga što je Zadar tijekom čitave naše povijesti igrao snažnu ulogu kulturnog centra na srednjodalmatinskom području. Pokušajmo sada usporediti odredbe Šibenskoga, Paškoga i Zadarskog statuta što se odnose na položaj udovice.

Šibenski statut, l. V, cap. 41 Paški statut, l. V, cap. 5, 34	Zadarski statut, l. III, cap. 141[92a]
	Indecens valde fore putamus, quod uxori quae in quondam uiri domo elegerit viduare denegari debeant alimenta. Si ipsius quondam uiri supetant facultates. Sed indecentius ac iuri et legibus magis contrarium reputamus si aliqua uidua suis finibus non contenta uellit manum extendere praesumptiuam ad prohibita seu dissona rationi, ideo statuimus et inviolebiliter ordinamus, quod si *aliquis moriatur relicta* in domo quae desideret perpetuo viduare, ac post viri sui obitum uellit alimentari et possidere lectum eiusdem si quidem ipse uir decesserit condito testamento in quo sibi instituerit haeredes filios uel aliquos alios descendentes quoscunque remaneat ipsa mulier et *remanere possit in domo*
Statuimus, quod si quis moriatur et reliquerit uxorem suam in testamento, quae uxor debeat remanere in domo cum suis haeredibus, volumus, quod ipsa uxor possit remanere in ipsa domo quondam viri sui et uti lecto quam habebat cum dicto viro et habere victum et uestitum secundum facultatem et conuenientiam haereditatis.	

pädie der klassischen Altertumswischenschaft, I, 2836). U Egiptu je u bizantsko doba zaista postojala ἀποκήρυξις, što je dokazano novijim otkrićima papirologije i što još nije bilo poznato Zachariae. V. npr. *Lewald*, Cuq, Un nouveau document sur l'apokéryxis, Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Romanistische Abteilung, 24, 1903, 393 i d. S druge strane, treba upozoriti da Πεῖρα 1, 14 govori o djeci koja napuštaju roditeljski dom nakon što je brak roditelja prestao i otac stupio u drugi brak (τῶν παίδων ἐξ αὐτοῦ ὑποχωρησάντων διὰ τὸ τὸν πατέρα εἰς δεύτερον ἐλθεῖν γάμον

[92] *L. Margetić*, Nasljedno pravo descendenata . . ., 342 i d.

[92a] Zadržali smo neizmijenjeni tekst i interpunkcije.

Et praedicta omnia locum habeant donec ipsa mulier voluerit viduare communicando dotem suam et omnia alia bona sua in dicta haereditate et in simul cum dictis haeredibus permanendo. Si vero ipsa mulier voluerit se maritare vel voluerit de dicta haereditate extrahere dotem suam seu aliquid de bonis suis, tunc repellatur de domo et eidem restituantur bona sua et denegetur victus et vestitus. Si uero defunctus decesserit intestatus et reliquerit uxorem et aliquos uel aliquas descendentes, idem fiat.

quondam viri sui et utatur thoro seu *lecto* Comuni *ac habeat* alimenta, videlicet tectum seu domum, *uictum et vestitum* tantummodo *secundum facultatem* et possibilitatem bonorum *haereditatis* uiri defuncti, et decentiam ac honestatem viduae antedictae et non aliud, quam seruari uere volumus et tenere mandamus, *si ipsa vidua omnia bona sua tam dotalia, quam alia quae in haereditate habebat in ipsa haereditate relinquit*, ut prius, sed si relinquere uoluerit nil habeat de praedictis. *Verum si ipse maritus decesserit nullo condito testamento, si quidem relinquerit* filios uel *aliquos descendentes* usque ad infinitum. *Item in omnibus* et per omnia *obseruetur, ut in superioribus dictum est.* Si uero maritus quondam non habuerit descendentes sed relinquerit aliquos sibi proximos usque ad quartum gradum et uxor dixerit ac uoluerit se uelle stare in domo, lecto etc. vt in superioribus dictum est. Volumus, quod ipsi propinquiores defuncti ad quos pertinet de iure ipsius uiri haereditas dare possint et debeant eidem mulieri dotem et repromissam suam et insuper dote debeant eidem mulieri decem libras pro centenario, facta extimatione congrua et decenti omnium bonorum defuncti, ita tamen, quod non ascendat summam ducentarum librarum quod si fecerint et obtulerint ac dare uoluerint mulieri nec ipsa recipiat, non sit eidem mulieri licitum uel honestum lectum postulare cum alimentis sed foras abijciatur nec deinceps perpetuo audiatur ad talia postulanda et ipsi propinquiores quondam mariti habeant alia bona sua pacifica et quiete quae dicta sunt et statuta in uxore uidua uiuente defuncto marito et in bonis uiri

Et sicut supra dictum est de muliere ita obseruetur in uiro viduo remanente.

locum habeant et statuta esse inteligantur in omnibus et per omnia in uiro uiuente et uxore defuncta et bonis ipsius uxoris defunctae.

Čini nam se da nema sumnje da je u starome nesačuvanom Zadarskom statutu postojala doslovce ista odredba što je nalazimo u Šibenskom i Paškom statutu. Ta norma je jednostavna i logična: po smrti muža žena uživa njegovu imovinu; ako se želi preudati, smije uzeti samo svoj miraz i ništa drugo. Dakle, radi se o normi što je identična s onom što smo je upoznali u Dubrovačkome i Kotorskom statutu i za koju smo ustvrdili da je najstariji oblik reguliranja imovinskih odnosa nakon smrti jednoga bračnog druga. Ta osnovna norma ostala je i dalje na snazi u Šibeniku i Pagu još i u XIV i XV st. s time da je u Pagu došlo do recepcije instituta zajednice imovine bračnih drugova. Međutim, u Zadru je došlo do formalnih i bitnih promjena. Formalnu promjenu nalazimo u tome što je sastavljač izmijenjenog i dopunjenog Zadarskog statuta po običaju kasnosrednjovjekovnih pravnika unio u odredbu ponešto moralističkih razmatranja i dosta suvišnih riječi u želji da pokaže svoje znanje i „dubinu“ misli i vjerojatno u želji da obimnijim statutom zadovolji svoje naručioce, a sebi poveća honorar. Suvišno i pravno posve nepotrebno proširenje osnovne odredbe osobito je uočljivo na početku i kraju glave. Bitnu dopunu nalazimo u odredbi po kojoj rođaci umrloga bračnog druga mogu udovicu bez potomstva odstraniti iz posjeda i uživanja ostavštine uz plaćanje otpremnine u visini od 10% vrijednosti ukupne ostavštine, ali najviše do visine od 200 libara.

Formalnu inspiraciju za donošenje ovakve odredbe mogli su Zadrani naći u Mletačkom statutu J. Tiepola iz god. 1242 gdje je propisano da žena dobiva iznad miraza iz muževe ostavštine per crosnam et pelliciam vidualem, quam mulieres ex consuetudine habent, decem pro centenario facta ratione repromisse a centum vigintiquinque libris de moneta S. Marci et infra.[93] Sličnost je zaista samo formalne prirode. U biti mletačka consuetudo po kojoj se ženi iz muževe ostavštine priznaje dio u visini od 10% miraza potječe iz Justinijanove ideje po kojoj darovanje u povodu braka mora biti jednako mirazu. To povezivanje visine miraza i darovanja ostalo je dalje na snazi u bizantskom pravu — kao što smo uostalom već imali prilike naglasiti u ovome radu — samo s tom razlikom što je hipobolon (naziv darovanja u povodu braka u bizantskom pravu) kasnije iznosio najmanje polovicu, a još kasnije čak i samo trećinu miraza. U Veneciji je običajnim putem osiguravan iz muževe imovine iznos u visini od samo jedne desetine. Prema Zadarskom pravu udovici se osigurava jedna desetina muževe ostavštine bez obzira na

[93] Mletački statut, l. I, cap. 65. *V. R. Cessi*, Gli statuti veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse, Venezia 1938. Uostalom, ta odredba nije uvedena tek 1242 god. Nalazimo je u mletačkoj sudskoj praksi prije 1242 god. *V. E. Besta—R. Predelli*, Gli statuti civili di Venezia anteriori al 1242, Nuovo Archivio Veneto, N. S. 1, Tomo I, Parte I, Venezia 1901, 87. Odnos otpremnine prema mirazu u visini od 10% nalazi se u mletačkim ispravama još u XII st. *V. E. Besta*, Il diritto e le leggi civili di Venezia fino al dogado di Enrico Dandolo, Venezia 1900, 86 i d.

visinu miraza. Ta razlika po našem mišljenju ima dublje značenje. Naime, po rimsko-bizantsko-mletačkom sustavu udovica je lukrirala iz muževe imovine određeni dio (u visini miraza, polovice miraza, trećine miraza, desetine miraza), obračunat u odnosu na miraz što znači da je visina darovanja ovisila o širokogrudnosti i bogatstvu njena oca: čim je miraz bio veći tim je i ženin udio u muževoj imovini bio veći. Obratno, po Zadarskom pravu žena postaje aktivni učesnik muževa gospodarenja i prema tome na neizravan način aktivni učesnik navodnoga gospodarstva. Naime, čim muž bolje gospodari svojim imetkom, taj imetak bit će veći i udio žene bit će prema tome također veći u apsolutnom iznosu. Drugim riječima, Zadarski statut svojom odredbom približuje se idejama bračne zajednice dobara.

Otpremninu, sličnu rapskoj consuetudo sponçelatii i zadarskoj pravnoj ustanovi koja nema posebnog imena nalazimo i u Skradinu[94] i Trogiru[95] pod nazivom enganacije.

Razmatranu pravnu ustanovu pokušao je do sada objasniti jedino Inchiostri. Po njemu[96] je izvor rapskoga instituta consuetudo sponçelatij u darovima što ih je u rimskome pravu kasno-rimskoga carstva davao muž svojoj supruzi i što su se kasnije razvili u darovanje prije braka odnosno još kasnije za Justinijana u darovanje u povodu braka. Hipoteza je sasvim neuvjerljiva. Darovanje prije braka razvilo se još u V st. u kasno-rimskom pravu u čvrsto izgrađeni pravni institut koji se u mnogome približavao svojim idejama i praktičnim rješenjima institutu miraza pa je sasvim nevjerojatno da se sve one mnogobrojne carske konstitucije što su se odnosile na njega ne bi primjenjivale jedino u Dalmaciji gdje bi iz nerazumljivih razloga provincijalna i gradska administracija i sudstvo primjenjivali stoljećima one prve nesigurne norme iz IV st. u kojem je darovanje prije braka tek počelo hvatiti korijen u rimskome pravu. Uostalom, okolnost da Dubrovački, Kotorski i Splitski statut uopće ne poznaju nikakve otpremnine, govori u prilog naše teze da je bračno imovinsko pravo u Dalmaciji počelo s potpunom separacijom dobara bračnih drugova te da je tek negdje u XIII st. (a možda i nešto ranije) došlo do uvođenja otpremnine kojom se na paušalni način priznavalo ženinu suradnju u očuvanju i povećanju muževe imovine. Nije nemoguće da je na pravno reguliranje tog instituta utjecalo u određenoj mjeri i mletačko pravo svojom pravnom ustanovom crosna et pellicia viduale, ako nigdje drugdje, a ono bar u Zadru.

3. Zajednicu dobara bračnih drugova spominju i normiraju samo Rapski, Paški i Krčki statut.

Prema Rapskome statutu žena je sustjecateljica imovine što je muž stekne za vrijeme braka uz uvjet da je u brak unijela nešto svoje imovine

[94] Skradinski statut, cap. 35: [...] Si [...] nubere (sc. vidua) voluerit, debeat habere de bonis sui viri per enganacionem X libras [...], si erit de nobilibus: si vero de minoribus, sit in arbitrio curiae [...]. Usp. cap. 114. V. Statuta et leges civitatis Budvae, civitatis Scardonae et insulae Lesinae, MHJSM, vol. III, Zagreb 1882/1883.

[95] Trogirski statut, l. III, cap. 14: [...] Si voluerit alium virum accipere, habeat de bonis viri mortui libras L [...]. U nastavku se propisuje da muž nema to pravo u slučaju ženine ranije smrti.

[96] *Inchiostri*, Il Comune e gli statuti di Arbe..., 162—164.

(koja dakako ostaje i dalje njenom imovinom) ili uz uvjet da ni ona ni njen muž nisu u brak unijeli ništa.[97]

Prema jednoj odredbi Paškoga statuta koja je bez sumnje novijega datuma[98], jer slične odredbe ne nalazimo ni u Šibenskom ni u Zadarskom statutu, „od sada unaprijed" (kako kaže statut) žena nasljeđuje polovicu dobara stečenih za vrijeme braka, ali uz uvjet da je u brak unijela neki miraz, dakle sasvim slično odredbama Rapskoga statuta.

Konačno, prema starome krčkome pravu, što je izmijenjeno reformacijama iz početka XVI st., a što je zadržano u tekstu sačuvanog statuta u Krku postoji zajednica dobara supruga i to takva što postoji zajednica upravljanja čitavom imovinom muža i čitavom imovinom žene, zatim što je imovina stečena radom za vrijeme trajanja braka zajednička i konačno, što bračni drugovi imaju međusobno nasljedno pravo na ostavštinu umrloga bračnog druga u visini dijela jednog djeteta.[99] Reformiranim krčkim pravom uvedena je po uzoru na mletačko pravo separacija dobara s time što je propisano da mužu pripada ono što je sam stekao ili što je stekao sa ženom za vrijeme braka.[100]

Naše analize dokazuju da bračna zajednica dobara što je nalazimo na Krku, Rabu i Pagu nije mogla potjecati iz fonda ideja rimsko-bizantsko-mletačkog prava jer je u tim pravnim sustavima vladalo načelo stroge separacije dobara. S druge strane, okolnost što se bračna zajednica dobara ne pojavljuje u drugim dalmatinskim gradovima i otocima upućuje nas na to da porijeklo te zajednice tražimo u susjednome hrvatskom ili bolje reći hrvatsko-ugarskom pravu što je važilo na kontinentu u neposrednoj blizini tih sjevernojadranskih otoka. Ovdje nije mjesto za daljnje proučavanje tog pitanja.

Da vidimo konačno kakva je situacija s postojanjem darovanja u povodu braka kao muževa doprinosa za osiguranje ženine i dječje budućnosti i kao protuteže mirazu.

Bez poteškoća se zapaža da se muževo darovanje u povodu braka na području srednjovjekovne Dalmacije vrlo rijetko pojavljuje, a i tamo gdje na njega nailazimo, ono ima nerijetko sasvim sporednu funkciju. Tako se u Zadru repromissa kao muževo darovanje uopće ne pojavljuje među bračno-pravnim ustanovama — tamo repromissa nije drugo nego još jedan izraz za miraz, uzet iz mletačke pravne terminologije — nego u onom dijelu statuta koji govori o raznim vrstama pravnih presumpcija.[101] Dakle, nema sumnje da se radi o jednoj sporednoj pravnoj ustanovi, zapravo o običnom

---

[97] Rapski statut, l. II, cap. 14.

[98] Paški statut, 1, 2, cap. 44: (žena nasljeđuje polovicu) omnibus [...] bonis acquisitis inter virum et uxorem.

[99] Krčki statut, l. II, cap. 60.71.72. Krčki statut izdao je G. Vassilich u Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria, vol. I, fasc. 1. i 2. Poreč 1885, a kasnije A. Lusardi i E. Besta, Statuta Veglae, Milano 1945.

[100] Krčki statut, l. II, cap. 60.

[101] Zadarski statut, l. II, cap. 112. Tu se kaže da muškarac koji ima 15 godina može sklopiti brak i prema tome može obvezati svoja dobra prema ženi. Riječ repromissa pojavljuje se uostalom samo u naslovu glave: Quod aliquis existens in aetata quindecim annorum fecerit repromissam vxori praesumitur repromissa valere.

darovanju koje ima samo tu značajku što ga vrši muž ženi u času sklapanja braka. Slično je i prema Trogirskom statutu. Tamo se darovanje u povodu braka pojavljuje tek 1430 god.[102], i to kao ona vrst darovanja za koju nije potrebna suglasnost kneza i sudaca. Dakle ni u Trogiru nije darovanje u povodu braka preraslo u zasebni pravni institut sui generis po uzoru na kasnorimsko i bizantsko pravo.

Jedino u Krčkom i Creskom statutu — dakle u statutima najsjevernijih otoka, i to razmjerno novijeg datuma — darovanje u povodu braka ima funkciju koja se u mnogim pogledima približava rimsko-bizantskom darovanju u povodu braka. U Krčkom statutu daje se definicija darovanja u povodu braka koje se naziva još i uzmirazje[103] te se ističe da miraz i uzmirazje podliježu istom pravnom režimu.[104] Nadalje, sasvim slično rimskom i bizantskom pravu imovina muža smatra se založenom za miraz i uzmirazje te u tom pravcu ima prednost pred drugim vjerovnicima.[105] Žena može oporučiti s polovicom miraza i uzmirazja — ako se s djecom nije u vezi tih dobara podijelila —, a nakon diobe može oporučiti sa svim onim što pripada u njenu imovinu. Ako nema djece, udovica slobodno oporučuje sa cijelim mirazom i uzmirazjem. Prema reformiranom pravu žena raspolaže s mirazom i polovicom uzmirazja, dok druga polovica pripada djeci, odnosno ako djece nema, ta polovica vraća se mužu odnosno njegovim nasljednicima.[106]

I na Cresu su muževa dobra bila obavezna za miraz i uzmirazje, a žena imala prednost pred svim vjerovnicima.[107] Ako je muž umro, ženi su pripali i miraz i uzmirazje.[108]

---

[102] Trogorski statut, Reformationes, lib. II, cap. 31.

[103] Krčki statut, 1. II, cap. 65: Donatio propter nuptias sive contrados dicitur quando per maritum vel ex parte mariti pater vel mater [...] faciunt donationem sponsae [...].

[104] Na istom mjestu: [...] dos et contrados tanquam correlativa sunt insimul connexa [...] et eodem iure et privilegio gaudent [...].

[105] Krčki statut, 1. II, cap. 2, 66: [...] tacite et expresse hypothecata pro dote et contradote uxoris; quae praeponi debeat coeteris cceditoribus [...]. Krčki statut odvaja se od rimskog prava utoliko što odobrava privilegiranu zakonsku hipoteku nad dobrima muža čak i za uzmirazje, dok je rimsko pravo za uzmirazje priznavalo generalnu neprivilegiranu hipoteku.

[106] Krčki statut 1. II, cap. 72. Nije na odmet ovdje navesti odredbe Sirske pravne knjige u kojoj su navedene odredbe rimskog prava, važećeg u istočnim dijelovima carstva koncem V i početkom VI st., dakako obilno kontaminiranog grčkim i drugim lokalnim pravnim običajima. Ta knjiga kaže u gl. 29: [...] si extit pater uxoris, heres fit pater eius partis (dimidiae) φερνῆς et uir domidiae eius. Si uero decesserit pater uxoris [...] tunc heres fit omnis φερνῆς eius nomine filiorum eorum. Si uero non sunt ei filii, licet ei facere διαθήκην et relinquere partem (dimidiam) φερνῆς cui uelit. Ostale odredbe osobito u vezi darovanja u povodu braka v. u gl. 92. V. Fontes iuris romani antejustiniani, pripremljeno od *S. Riccobono—J. Baviera—C. Ferrini*, Florentiae 1909, 649. Latinski prijevod je od C. Ferrinija. Uspóredba je poučna jer se iz nje vidi kako se u pojedinim dijelovima carstva rimsko pravo prilagođavalo mjesnim potrebama na način koji iznenadjuje svojom sličnošću unatoč prostornoj i vremenskoj udaljenosti. Usp. *L. Mitteis*, Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs, Leipzig 1891.

[107] Creski statut, 34.

[108] Creski statut, 35.

4. *Porijeklo osnova dalmatinskoga bračnog imovinskog prava*

Čini se da se može zaključiti da u Dalmaciji nije u ranome srednjem vijeku postojala bračna zajednica dobara. Ona se naime pojavljuje tek u nekim statutima sjevernojadranskih otoka.

Nadalje, izgleda sasvim vjerojatnim da u osnovama dalmatinskoga bračnog imovinskog prava nisu ni ideje rimskoga i bizantskog prava. Naime, darovanje u povodu braka koje je jedna od osnovnih ustanova bračnog imovinskog prava u rimskom i bizantskom pravu u srednjovjekovnoj Dalmaciji praktički ne postoji i tek se mukotrpno probija u kasnijem srednjem vijeku kao što smo to pokušali upravo pokazati. S druge strane, u Rimu i Bizantu žena je postigla razmjerno visoku imovinsku samostalnost i tako-reći punu poslovnu sposobnost. Naprotiv u Dalmaciji žena je pod dosta izraženom muževom vlašću koja se očituje u prvom redu u njenoj načelnoj nesposobnosti samostalnog obvezivanja.[109]

Dakle, osnovna značajka srednjovjekovnog dalmatinskog bračnog imovinskog prava je separacija imovina bračnih drugova uz postojanje miraza i razmjerno znatno ograničene poslovne sposobnosti žene.

Takav sustav nije mogao poteći iz langobardskog pravnog sustava s razloga što je langobardsko pravo već od VIII st. razvilo pravnu ustanovu morgengabe koja se praktički sastojala u tome što je langobardska žena imala pravo na četvrtinu muževe ostavštine.

Dalmatinsko bračno imovinsko pravo zaista je vrlo slično mletačkom pravu po svojim upravo navedenim značajkama, ali ipak ne vjerujemo da se radi o odlučujućem utjecaju mletačkog prava. Naime, mletački utjecaj se javio tek kasnije i onda je bio vidljiv osobito u preuzimanju terminologije (npr. time što se miraz u nekim gradovima, u prvom redu u Zadru, počelo nazivati repromissa; zatim u en bloc preuzimanju neoporučnog i nasljednog prava u Zadru i Trogiru[110]; u širenju službe egzaminatora[111] itd.). Uostalom, prema mletačkom pravu žena je imala tako-reći punu poslovnu sposobnost u vezi svih svojih stvari, osim dakako oni miraznih koje su u muževom posjedu.[112]

Sve rečeno upućuje nas dakle na to da je dalmatinsko bračno imovinsko pravo u svojoj osnovi slavensko pravo što je vladalo na kontinentu nasuprot

---

[109] Čini nam se da ovamo možemo pribrojiti i upadljivu okolnost da najstariji dalmatinski statuti ne poznaju generalnu privilegiranu hipoteku žene na muževoj imovini zbog miraznih stvari, već se takva hipoteka tek ugovorima utvrđuje. Sličan razvoj od ugovorne prema zakonskoj hipoteki poznat je i u grčkom pravu i mi smo ga u ovome radu ukratko spomenuli. Da je rimsko-bizantsko pravo vladalo u dalmatinskim gradovima kontinuirano od kasne antike do kasnog srednjeg vijeka, generalnu hipoteku ne bi bilo potrebno uvoditi najprije ugovornim, a tek onda zakonskim putem.

[110] *V. L. Margetić,* Nasljedno pravo descendenata . . ., 343.

[111] *V. L. Margetić,* Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije, Starine 55, 1971, 191—210.

[112] Mletački statut, 1. I, cap. 39: Cartula quam fecit aliqua coniugata mulier in potestate viri sui nulla ratione contra repromissam suam et dimissorias, que in eiusdem viri sui potestate devenerit, valeat, *sed de omnibus bonis, que ipsa possidet, etiam sine consensu viri sui cartam facere possit et securitatem et alienationem, sicut sibi placuerit.* Item, et securitatem facere possit pro exigendo dimissoria vel alia, que exigere potest.

dalmatinskim otocima i oko gradskog teritorija dalmatinskih gradova. Dakako, da oblik u kojem smo ga upoznali u najstarijim statutima koji sadržavaju dalmatinsko bračno imovinsko pravo u njegovu razmjerno najčišćem aspektu (mislimo prvenstveno na dubrovačko bračno imovinsko pravo) nije ipak ono najjednostavnije i najčišće pravo koje je iz slavenske okoline prešlo u dalmatinske gradove. Čini nam se naime da nema sumnje da je dotalni oblik ženine imovine ipak inovacija u smjeru rimsko-pravnih ideja. Vjerojatno ćemo put razumijevanju razvoja dalmatinskog prava naći u odredbi Dubrovačkog statuta koju smo naprijed spomenuli, a po kojoj udovica prilikom preudaje izuzima iz muževe ostavštine samo one dotalne stvari koje su se u času preudaje pronašle u ostavštini.[113] Ta odredba znači da u Dubrovniku u XIII st. muž odnosno njegovi nasljednici nisu odgovarali za miraz onako strogo kao što smo to vidjeli u rimskom i bizantskom pravu. Nije nemoguće, već naprotiv sasvim vjerojatno, da je u hrvatskome i srpskom pravu u kontinentalnoj pozadini dalmatinskih gradova vladalo takvo bračno imovinsko pravo po kojem je žena ulazila u muževu vlast, tj. pod muževu zaštitu koja nije bila daleko od muževe vlasti u ostalim barbarskim pravima. I zaista, dovoljno je pretpostaviti da se takvom pravnom sustavu koji uveliko ograničava ženinu poslovnu i pravnu sposobnost doda ideja da ono što je — najčešće — ženin otac dao prilikom njena vjenčanja ne pripada mužu, već da predstavlja ženinu imovinu i mi se već nalazimo u pravnoj situaciji koju poznaje Dubrovački statut. Pretpostavljamo dakle za Dalmaciju sličan razvoj kakav je dokazan npr. u rimskom i langobardskom pravu — da spomenemo samo ta dva primjera.

Ako su dakle u osnove dalmatinskoga bračnog imovinskog prava ugrađene ideje i načela sasvim strani rimskome i bizantskome pravu, onda to — povezano sa sličnom pojavom u drugim pravnim područjima — može imati samo jedno prihvatljivo tumačenje. Naime, jedino pretpostavka da je kroz određeni dulji vremenski period nestalo ne samo stvarno, već i formalno vrhovništvo Bizanta nad dalmatinskim gradovima i da su kroz to vrijeme ti gradovi priznavali neku drugu vlast može objasniti identičnost osnova bračnog imovinskog prava, i to na sasvim ne-bizantskim temeljima. Kulturni utjecaji i mirna penetracija slavenskog prava, na cijelom području od Krka do Budve ne bi mogli objasniti osnovnu sličnost bračnog imovinskog prava na tako velikom prostoru, tim više što bi u tom slučaju došlo do simbioze bizantskih i slavenskih osnovnih načela, koja bi u svakome dalmatinskom gradu imala za posljedicu osebujnu idejnu podlogu. S druge strane, period vremena u kojem je nestalo bizantske vlasti nužno je morao pasti negdje u vrijeme od VII do IX stoljeća upravo zato što je kasnije bizantsko više-manje formalno vrhovništvo imalo za posljedicu da su na slavenske

[113] Dubrovački statut, l. IV, cap. 32 = Kotorski statut, cap. 196. U Dubrovniku nalazimo generalnu ugovornu ženinu hipoteku na muževoj imovini za mirazne stvari predane mužu na upravu (npr. CD VII, 349—350 br. 303 od 20. VII 1299.) Slično je bilo i u Zadru (npr. CD VII, 260 br. 229 14. XI 1296; VIII, 139—140, br. 127 od 11. VI 1307; 502 br. 405 od 20. VI 1318; 515 br. 419 od 18. XII 1318; 548 br. 449 od 6. II 1320 itd.). U kasnijim statutima nailazimo na zakonsku generalnu hipoteku (npr. Budvanski statut, cap. 234; Krčki statut l. I, cap. 66; Creski statut, cap. 34). Slično je prema novopronađenom fragmentu „Omiškog statuta". *V. A. Cvitanić*, Prilog proučavanju srednjovjekovnog uređenja Omiša, izdanje Historijskog arhiva u Splitu, 7, 1969, 135.

idejne temelje pravnoga sustva pridošli razni elementi bizantskoga, a kasnije mletačkog prava i konačno u vrijeme renesanse rimskog prava počevši od konca XII st. dalje također i mnogi elementi Justinijanova rimskog prava, dakako u glosatorskoj i postglosatorskoj interpretaciji.

Analiza razvoja osnovnih načela bizantskoga bračnog imovinskog prava što smo je pokušali sprovesti u ovome radu ima dakle za cilj ne samo unaprijediti shvaćanje bizantskog prava, već i stimulirati daljnja istraživanja pravne prošlosti naših naroda.

IV ZAKLJUČCI

1. Proučavanje razvoja bračnoga imovinskog prava u kasno-rimskom carstvu i u Bizantu pokazuje neprekinuti razvoj ideja i pravnih ustanova. Naš rad dokazuje da se bračno imovinsko pravo razvijalo u prvom redu samostalnim unutrašnjim rastom osnovnih ideja što leže u temeljima bračnoga imovinskog prava kasnog rimskog carstva i Bizanta[114], a tek kao sporedni element dolaze u obzir utjecaji ekonomike i društvenih zbivanja, kao i utjecaji susjednih pravnih sustava.

2. Osnovna pravna načela na kojima počiva bračno imovinsko pravo kasno-rimskog carstva i Bizanta jesu puna pravna i poslovna sposobnost žene, ženino vlasništvo nad mirazom, mužev doprinos u cilju povećanja miraza u obliku darovanja u povodu braka (donatio propter nuptias, hipobolon), upravljanje mirazom i hipobolonom po mužu za vrijeme trajanja braka, generalna zakonska hipoteka žene na čitavoj imovini muža kao osiguranje miraza i hipobolona.

3. U Bizantu se nije razvila zajednica imovine bračnih drugova. Ženin udio u vođenju zajedničkog kućanstva priznavao se njenim nasljednim pravom na muževu imovinu. Naime, od 726 god. dalje priznavalo je bizantsko pravo udovici uz djecu nasljedno pravo na ostavštinu umrloga muža u visini dijela jednog djeteta uz uživanje ostatka ostavštine dok traje imovinska zajednica s djecom. Ako nema djece, žena nema pravo na udio u muževom nasljedstvu, osim za vrijeme važenja Ekloge, tj. u VIII i IX st., kad je njeno nasljedno pravo na muževu ostavštinu utvrđeno na osebujni način, naime u visini četvrtine zbroja miraza i hipobolona.

Darovanje u povodu braka, hipobolon, primljen u rimsko pravo iz grčkog prava ima daleko veće značenje od ženina nasljednog prava na muževu ostavštinu. Dapače, hipobolon je najkarakterističnija crta kasno-rimskog i bizantskog bračnog imovinskog prava. Ako dođe do prestanka braka smrću muža, hipobolon pripada u cijelosti ženi u braku bez djece, a u slučaju postojanja djece, žena ima na njemu pravo uživanja i vlasničko pravo na dio hipobolona koji odgovara dijelu djeteta. Jedino za vrijeme važenja Ekloge, tj. u VIII i IX st., žena je imala puno vlasničko pravo na cijeli hipobolon čak i kod postojanja djece.

---

[114] Usp. *L. Margetić*, Nasljedno pravo descendenata . . ., 347.

4. U izvorima bizantskog prava počevši od VI st. muž i žena često zajednički raspolažu imovinom, bilo tako što jedan otuđuje, a drugi daje suglasnost bilo tako što oboje zajednički otuđuju. Ta pojava nije u vezi s tobožnjim postojanjem zajednice imovine u bilo kojem obliku, već se ženina suglasnost u raznim oblicima treba najčešće tumačiti kao njeno odustajanje od njenog založnog prava na otuđenu muževu nekretninu, na koju je ona imala već po zakonu generalnu privilegiranu hipoteku.

5. Analiza bračnoga imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima pokazala je da se ono nije razvilo na osnovama rimskog i bizantskog prava. Za razliku od bizantskog prava žena je ograničeno poslovno sposobna, darovanje u povodu braka pojavljuje se tek u nekim pravnim sustavima i tek u kasnije doba, a ženino založno pravo na muževoj imovini ima u najstarijim statutima još uvijek samo ugovorni značaj.

Doduše već je u najstarijim statutima dalmatinskih gradova dotalni sistem potpuno izgrađen, ali se zbog postojanja značajki što smo ih upravo naveli, takav sustav ukazuje kao ublaženi sustav muževe predominacije, muževa „zaštitničkog" položaja. Značajan ustupak ženama nalazimo u statutima nešto novijeg tipa, koji udovicama bez djece uz miraz priznavaju i dio muževe imovine na koji one imaju pravo u slučaju preudaje, a koji se na Rabu naziva consuetudo sponçelatis, u Trogiru i Skradinu enganacija, a javlja se i u Zadru. Konačno, zajednicu dobara bračnih drugova nalazimo samo u Rapskom, Paškom i Krčkom statutu. Nema sumnje da se radi o najnovijem stupnju razvoja.

6. Upravo označeni pravac razvoja naveo nas je da izvore dalmatinskoga bračnog imovinskog prava tražimo u starome slavenskom pravu koje je prodrlo i zavladalo u dalmatinskim gradovima vjerojatno negdje u VII i VIII st., osnovna karakteristika kojega bila je muževa zaštitnička uloga u odnosu prema ženi iz koje nužno slijedi ograničena ženina poslovna spo sobnost.

Na takav „barbarski" sustav bračnog imovinskog prava nadovezali su se u IX st. i kasnije elementi bizantskog i još kasnije mletačkog i probuđenog Justinijanova prava stvarajući pravne sustave koji se međusobno dosta razlikuju upravo zbog postojanja velikog broja disparatnih utjecaja različita intenziteta.

Lujo Margetić

LA NOVELA XX DI LEONE IL SAGGIO ED IL REGIME DEI BENI FRA I CONIUGI NEL BISANZIO E NELLE CITTA' DALMATE

Riassunto

Nel suo saggio l'autore arriva alle seguenti conclusioni:

1) Lo studio dello sviluppo del diritto matrimoniale nel tardo impero romano e nel Bisanzio c'illustra lo sviluppo ininterrotto delle idee e degli istituti giuridici. Il saggio cerca di dimostare che il diritto matrimoniale si sviluppava principalmente per crescita interna ed indipendente delle idee fondamentali che formano le basi del diritto matrimoniale nel tardo impero romano e nel Bisanzio, mentre l'influenza dell'economia e degli avvenimenti sociali e quella degli ordini giuridici dei territori vicini viene considerata come un elemento di secondaria importanza.

2) I principi fondamentali del diritto sui quali si basa il diritto matrimoniale nel tardo impero romano e nel Bisanzio sono la piena capacità giuridica delle donne, la proprietà della donna sulla dote, la partecipazione del marito nell'aumento della dote tramite la donazione al momento del matrimonio (donatio propter nuptias, hipobolon), la gestione della dote e del hipobolon da parte del marito per la durata del matrimonio, l'ipoteca generale e legale della moglie sull'intero patrimonio del marito a garanzia della dote e del hipobolon.

3) La comunione dei beni dei consorti non si è sviluppata nel Bisanzio. La partecipazione della moglie si sviluppò in forma di diritto ereditario sul patrimonio del marito. Dall'anno 726 in poi la legge bizantina concedeva il diritto successorio alla vedova con figli all'eredità del defunto marito pari alla parte spettante ad un figlio con usufrutto del resto dell'eredità fino a quando esisteva la comunione dei beni con i figli. Se nel matrimonio non erano nati figli, la moglie non aveva diritto ad una parte dell'eredità del marito, ad eccezione per il periodo quando era in vigore l'Ecloga, cioè nel VIII e IX secolo, quando il diritto della moglie all'eredità del marito consisteva nella quarta parte dell'ammontare della dote e del hipobolon.

La donazione al momento del matrimonio, il hipobolon, che il diritto romano ha prelevato da quello greco ha pertanto un importanza maggiore del diritto successorio della moglie ai beni del marito, anzi, il hipobolon è uno dei più caratteristici tratti del diritto tardo romano e bizantino. Se la morte del marito pone fine al matrimonio, l'intero hipobolon spetta alla moglie — se non ci sono figli; se invece ci sono figli, la moglie ha diritto di godimento di tutto il hipobolon e diritto di proprietà di una parte del hipobolon uguale alla parte spettante ad un figlio. Soltanto durante il periodo dell'Ecloga, cioè nel VIII e IX secolo, la donna aveva piena proprietà di tutto il hipobolon anche nei matrimoni con figli.

4) Nelle fonti del diritto bizantino a partire dal VI secolo, i coniugi spesso amministrano insieme la loro sostanza, sia nel caso che uno di essi effettui trasferimenti ad altri di proprietà o altri diritti sui beni e l'altro li approvi, sia nel caso che detti trasferimenti siano fatti in comune accordo. Questo non si deve collegare con l'esistenza della comunione dei beni. L'approvazione della donna si deve nella maggioranza dei casi interpretare come la rinuncia da parte sua all'ipoteca generale e legale sui beni immobili del marito.

5) L'analisi del diritto di famiglia relativo ai beni dei coniugi nelle città medievali dalmate dimostra che la base e la fonte di questo diritto non è il diritto romano e neanche quello bizantino. Nel diritto delle città medievali dalmate la donna possiede a differenza del diritto bizantino una limitata capacità giuridica. La donazione fra coniugi è presente soltanto in singole città e appena molto più tardi. L'ipoteca della moglie sui beni del marito ha negli statuti più antichi carattere esclusivamente contrattuale.

E' vero che negli statuti più antichi delle città dalmate il sistema dotale è pienamente sviluppato, ma a causa dei sopraesposti fatti questo sistema appare come il risultato della posizione privilegiata del marito. Un importante concessione fatta alle donne la troviamo negli statuti un pò più recenti; alle vedove senza figli si concede oltre alla dote anche una parte dell'eredità del defunto marito nel caso che queste si rimaritino. Questa a Rab si chiamava consuetudo sponçelaçi, a Trogir e Skradin enganacija, e qualcosa di simile si trova anche a Zadar. Infine, soltanto negli statuti di Rab, Pag e Krk troviamo la comunione dei beni fra i coniugi. Non c'è dubbio che si tratta di un'innovazione recente.

6) Lo sviluppo del summenzionato regime dei beni fra coniugi nelle città dalmate ci costringe dunque a cercare l'origine di questo diritto nel diritto slavo penetrato nelle città dalmate nei secoli VII e VIII. La sua caratteristica principale era la posizione privilegiata del marito il quale fungeva da „protettore" alla moglie, la quale, di conseguenza aveva una capacità giuridica sensibilmente ridotta.

Questo sistema „barbaro" del regime dei beni fra coniugi era la base alla quale a partire del IX secolo si aggiungevano gli elementi del diritto bizantino e più tardi del diritto veneziano e di quello giustinianeo. In questa maniera ogni città dalmata sviluppava un proprio sistema giuridico specifico il quale si differenziava dei sistemi giuridici delle altre città proprio a causa del diverso grado d'intensità di ogni singolo elemento (slavo, bizantino, veneto, romano).

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d' études byzantines, XVIII, 1978

FRANCESCA BOCCHI

SUL TITOLO DI „CONSUL" IN ETÀ ALTO MEDIEVALE

Nei documenti ferraresi dei secoli X e XI compaiono alcuni personaggi, assai vicini alla curia episcopale, il cui nome è accompagnato dall'appellativo *consul*. Il primo a comparire è un *Firminianus consul* nel 918, del quale non è consentito tener conto dal momento che nei confronti del documento che lo riguarda sono stati espressi dei giudizi che ne mettono in dubbio l'autenticità.[1] Il gruppo più notevole di consoli ferraresi è presentato dal placito ravennate del 967 nel quale avrebbe dovuto essere giudicato il latitante diacono Rainerio, colpevole di essersi ribellato all'arcivescovo Pietro. Nella medesima occasione l'imperatore Ottone I e il papa Giovanni XIII accolsero la supplica del vescovo ferrarese Martino e riconfermarono i privilegi della chiesa ferrarese.[2] A quell'assise furono presenti, al seguito del vescovo Martino, anche un buon numero di laici, citati espressamente come testimoni ferraesi, fra cui cinque si presentano con il tittolo di *consul* o come figli di consoli: *Leo de Andrea consul, Gregorius consul, Petrus consul filius Leonis consulis, Anselmus consul, Paulus consul qui vocatur de Nastasia*.[3] Alcuni di loro compaiono in altra documentazione privata coeva e anche nel ben noto placito di Eccicone del 970 è citato un *Petrus consul de Gregorius de Ferraria*.[4] Altri consoli (*Petrus consul, Paulus filius Iohannis consulis, Deusdedit filius*

---

[1] *L. A. Muratori*, Antiquitates Italicae Medii Aevi, Milano 1738—1742 (= Ant It. M. Ae.), II, diss. 20, 125—126.

[2] Il placito ravennate del 967 si svolse in due riprese: ebbe inizio prima della Pasqua in S. Apollinare Nuovo con la constatazione della latitanza del diacono Rainerio ribelle all'arcivescovo, durante il quale il papa Giovanni XII concesse un privilegio alla chiesa ferrarese (*G. Mansi*, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, Firenze 1759—1798 (= *Mansi*, Amplissima), XIX, 1—4); fu interrotto per le celebrazioni liturgiche pasquali e riprese a Classe presso S. Severo il 17 aprile (I placiti del „Regnum Italiae", a cura di *C. Manaresi*, II, 1, FISI n. 96, Roma 1957, 50—54).

[3] *Mansi*, Amplissima, XIX, 4: ecco l'elenco completo dei testimoni: „de laycis Leo de Andrea consul, Rofredo filio eius, Leo consul, Gregorius de Danielis et alius Gregorius consul, Petrus filius Leonis consulis, Anselmus consul filius Raimbaldus, Paulus consul qui vocatur de Nastasia, Iohannes qui vocatur de Cristina e aliorum hominum multitudo quorum nomina esset longum ad scribendum". Sull'attendibilità sostanziale del documento cfr. il mio Per la storia della Chiesa di Ferrara nel secolo X: il vescovo Martino (936—968), di prossima pubblicazione nella Rivista di Storia della Chiesa in Italia.

[4] I placiti, cit., II, 1, 96—101.

Iohannis consulis) sottoscrivono un'enfiteusi concessa dal vescovo Gregorio nel 998[5]; nel 1010 la donazione dei beni fatta dal vescovo Ingone al capitolo della cattedrale fu sottoscritta oltre che da un *Petrus consul*, che potrebbe essere un personàggio già comparso in altri documenti, anche da un *Gregorius consul* e da un *Piardus* o *Brocardus* — come specifica la *notitia testium* — *consul*.[6] Si può già notare che almeno in un caso l'appellativo *consul* è proprio sia del padre, sia del figlio (*Petrus consul filius Leonis consulis)* e che quindi potrebbe trattarsi di un titolo che veniva tramandato nell'ambito familiare.

Il numero di questi personaggi in assoluto potrebbe sembrare esiguo, ma in realtà è notevolissimo in rapporto all'esiguità della documentazione ferrarese relativa ad un'epoca cosi alta. Si tenga conto che il placito del 967 è cronologicamente il quarto documento che io conosca in cui compaiono come attori o come testimoni dei ferraresi: il primo è un'enfiteusi del 936 concessa dal vescovo Martino[7], il secondo è un'altra enfiteusi del 952 concessa dal capitolo[8], il terzo è un livello anche questo concesso dal capitolo nel 953.[9] Data la mancanza di documenti non si può verificare quanto in dietro risalga la presenza di questi *consules* ferraresi, né di conseguenza è possibile cercare di spiegarne l'origine: l'unica cosa che è consentito fare, per tentare di conoscere il significato del titolo, è metterli a confronto con quelli che compaiono in altri luoghi, maggiormente documentati e sottoposti da lungo tempo alla riflessione degli storici.

La prima e più facile tappa di questo tour de comparaison sarebbe Ravenna, ma prima di esaminare la documentazione ravennate conviene soffermarsi su un'altra regione in cui compare un considerevole numero di *consules* e di *consules et duces*, cioè Roma e il Lazio, dove, soprattutto nel X secolo, essi erano i rappresentanti di una ricca aristocrazia che occupava le cariche più alte del palazzo apostolico, unico grande sfogo del potentato romano.

Sui *consules*, sui *duces* e sui *consules et duces* romani ha fermato la propria attenzione, fra gli altri[10], l'Halphen, che impostò la sua analisi distin-

[5] Il documento è stato tramandato nella copia fatta dallo Scalabrini nel secolo XVIII nella raccolta delle sue Scritture del Capitolo (Ferrara, Biblioteca Comunale Ariostea, ms. cl. I, 459, q. XVI, c. 15v). Sull'attendibilità delle trascrizioni dello Scalabrini non doverbbero esserci dubbi, non solo perché se ne fidarono gli editori dei concili (*Mansi*, Amplissima, XIX, 1) e il Muratori che pubblicò nelle Antiquitates molti documenti fornitigli dallo studioso ferrarese, ma soprattutto perché in base ai confronti con alcuni originali conservati nell'archivio del Capitolo della Cattedrale ferrarese (presso che inaccessibile) risulta che egli è stato assai ligio ai testi.

[6] Il documento è stato pubblicato su segnalazione dello Scalabrini dal Muratori (Ant. It. M. Ae., V, diss. 65, 419) che però ha omesso tutta la parte finale comprendente alcune disposizioni e l'elenco dei testimoni, che invece si può vedere nella copia autentica del 1288 conservata nell'Arch. del Capitolo di Ferrara (= Arch. Cap.), segnata P. 36, n. 3.

[7] Arch. Cap., P. 39, n. 31.

[8] Ant. It. M. Ae., III, diss. 36, 147—149.

[9] Arch. Cap., p. 39, n. 1.

[10] Le opere classiche in cui si trovano considerazioni su questo problema sono quelle del Savigny (Stori del diritto romano nel Medio Evo, trad. it., Torino 1854, I, 205—209; 212—218; 223—225), dello Hegel (Storia della costituzione dei municipi italiani dal dominio romano fino al cadere del secolo XII, (trad. it.) Milano—Torino 1861, I, 205—210) e del Gregorovius (Storia della città di Roma nel Medio Evo dal sec. V al XVI

guento coloro che avevano il solo titolo di *consul* da coloro che l'avevano unito a quello di *dux*, giungendo alla conclusione che i *consules* erano personaggi di non troppo conto, se già a partire dall' 837 potevano fregiarsi di quel titolo anche i tabellioni — figure però che sarebbero sparite prima della fine del secolo X — mentre per i *consules et duces* pensava che si trattasse di funzionari pontifici appartenenti all'aristocrazia romana.[11] A queste considerazioni si può aggiungere che nei documenti romani dei secoli IX e X — tutti tramandati dal *Regesto Sublacense*, che fu compilato nel secolo XI e fornisce copia dei documenti antichi[12] — lo Iohannes *consul et tabellio* del'837 segnalato dall'Halphen, sembrerebbe un isolato nell'ambiente romano del secolo IX[13], poiché solo nel secolo X — fra il 913 e il 929 — compaiono gli altri tabellioni con il titolo di *consul*.[14]

Il Toubert ha invece notato con acutezza che i titoli erano intercambiabili, che una stessa persona poteva utilizzare o l'uno o l'altro o ambedue o nessuno dei due, se venivano citate altre cariche che indicavano una funzione effettiva, constatando che volentieri i funzionari della curia apostolica si attribuivano questi titoli onorifici secondo „une tradition byzantine 'interpretée' à la romaine".[15] Si può anche aggiungere che le fonti non offrono dati per verificare se esistesse una tradizione familiare di questi titoli largamente applicata: si constata solo qualche caso, come quello del *vestararius* Pipino, ornato del titolo di *consul et dux* nell'857[16], il cui figlio Cesario nell'883 è *eminentissimus consul et dux*.[17] Un'altra considerazione che è necessario fare riguarda il numero massiccio di questi personaggi[18], presenti in buon numero nella documentazione del secolo IX e ancor più del X, quando

(trad. it.) Venezia 1872—1876, II, 491—493). Inoltre anche il Paravicini (Il Senato romano dal VI al XII secolo, Roma 1901, 55—59), il Solmi (Il Senato romano nell'alto Medio Evo (757—1143), Roma 1944) e il Gerstenberg (Die politische Entwicklung des römischen Adels im 10. und 11. Jahrhundert, I, Berlin 1933, 47 sgg.) pur con altri intendimenti hanno preso in considerazione la componente della società romana qua considerata.

11 *L. Halphen*, Notes sur les consuls et ducs de Rome du VIIIe au XIIIe siècle, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, Éc. Franç. de Rome, 26 (1906), 67—77 (= *Idem*, Études sur l'administration de Rome au Moyen Age (751—1252), Bibliothèque de l'Éc. des Haut. Ét., sc. hist. et phil., 166 (1907), 28—36).

12 *L. Allodi e G. Levi*, Il Regesto Sublacense del secolo XI, R. Società Romana di Storia Patria, Roma 1885.

13 Ibidem, n. 60, 101. La formula di sottoscrizione del notaio Iohannes è del tutto simile a quella degli altri tabellioni: „Ego (...) in dei nomine scrinarius et tabellio urbis Rome scripsi et absolvi", con la sostituzione dell'appellativo *consul* a *scrinarius*.

14 Ibidem, n. 115, 163 del 913; nel corpo del documento si trova l'espressione „quam scribenda rogavit Benedictum consulem et tabellionem urbis Rome", ma nella sottoscrizione si trova solamente „Benedictus scrinarius et tabellio urbis Rome"; n. 62, 105 del 927: sottoscrizione di „Leo in dei nomine consul et tabellio urbis Rome complevi et absolvi"; lo stesso personaggio appare come testimone nel 929 in un atto rogato da „Faustus in dei nomine consul et tabellio urbis Rome complevi et absolvi" (n. 92, 139). Tutti gli altri tabellioni che hanno redatto i più di 200 documenti del Regesto Sublacense sono *scrinarii* (sugli „scrinarii urbis Rome" cfr. *P. Toubert*, Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle, Roma 1973, I, 107).

15 *Toubert*, op. cit., II, 964 n. 2.

16 Reg. Sub., n. 87, 132.

17 Reg. Sub., n. 6, 11.

18 Nel Reg. Sub. si possono contare una decina di persone con il solo titolo di *consul*, una dozzina con il titolo di *dux* e due dozzine di *consules et duces*.

compaiono a ranghi serrati per esempio come testimoni negli atti che concernono uno del loro gruppo.[19] Nel secolo IX sembrano meno numerosi non solo perché la documentazione è più scarsa, ma anche perché già nel secolo VIII il titolo di *consul et dux* non pare altrettanto diffuso come lo sarebbe stato nel IX e ancor più nel X secolo[20]: *consul et dux* era Teodoto, zio di papa Adriano I[21], che sarebbe poi divenuto primicerio della Chiesa romana, fondatore di una chiesa dedicata a S. Paolo[22] e della cappella dei SS. Ciro e Giulitta[23]: un personaggio illustre quindi, di cui l'autore della biografia di Adriano I ha voluto indicare i gradi della carriera in questi termini: „Theodoto dudum consule et duce, postmodum vero primicerio sanctae nostrae ecclesiae"[24] e anche nell'iscrizione della chiesa di S. Angelo in Peschiera è ricordato come „holim dux nunc primicerius sanctae sedis apostolicae".[25]

Nella vita di Adriano I è ricordato ancora un *Leoninus consul et dux*, che lasciò alla Chiesa romana un consistente terreno sull'Ardeatina non lontano da Roma, sul quale il papa fece costruire importanti edifici.[26] Almeno una volta Adriano I chiamò *consul et dux* suo nipote Teodoro nel 871[27]: non ci sono altre tracce di consoli o di consoli e duchi romani nel secolo VIII, se non quelle offerte dal *Liber Diurnus*[28], dove i consoli e duchi sono ricordati come partecipanti all'elezione del pontefice[29] e dove un alto coman-

[19] *Toubert*, op. cit., II, 966, n. 2.

[20] *L. Duchesne*, Le „Liber Pontificalis". Text, introduction et commentaire, I, Paris 1886, 416: nella sinodo romana contro l'iconoclastia tenuta da Gregorio II (731—741) insieme con i vescovi e il clero italico c'erano anche „nobilibus etiam consulibus et reliquis christianis plebibus". Il Liber Pontificalis romano non dà altre indicazioni oltre quelle che si citeranno alle note 21, 26, 27. Il padre di papa Onorio (625—638) era il campano Petronius consul (Lib. Pont., I, 323) e anche quello di Vigilio (537—555) aveva il titolo di consul (Lib. Pont., I, 296), la cui nipote andò sposa an un console (Lib. Pont., I, 297): si tratta di consoli dei secoli VI e VII, sudditi di terre facenti parte dell'impero bizantino, di cui si parlerà più avanti.

[21] Lib. Pont., I, 496.

[22] L'epigrafe dedicatoria, detabile al 755 o al 770, della chiesa di S. Angelo in Peschiera è fornita dal Duchesne (Lib. Pont., I, 415): „Est enim dedicatio ecclesie istius / at nomen beati Pauli apostoli calen. / iunias per indictione octaba anno / ab initio mundi sex milia ducentos / sexaginta tres temporibus domn. / Stephani iunioris papae Theodotu / holim dux nunc primicerius scae sed. / Apostolicae et pater uius Ben. diac. a solo / edificavit pro intercessiones animae suae / et remedium omnium peccatorum".

[23] Il suo ritratto nell'atto di offrire la cappella dei SS. Ciro e Giulitta è in S. Maria Antiqua: *I. Wilpert*, Appunti sulle pitture di S. Maria Antiqua, Byzantiniche Zeitschrift 1905, 579; *Idem*, Le nimbe carré. A propos d'une momie peint du musée Egyptien au Vatican, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, Éc. Franç. de Rome, 26 (1906), 3—13.

[24] Lib. Pont., I, 486.

[25] Cfr. nota 22.

[26] Lib. Pont., I, 505.

[27] M. G. H., Ep. III, Epistolae merovingi et karolini aevi, 1, Codex Carolinus, ed. *W. Gundlach*, Berolini 1892 (= Cod. Car.), 598.

[28] Liber diurnus Romanorum Pontificum, ed. *H. Foerster*, Bern 1958 (= Lib. diur.) I passi che verranno citati nelle note successive sono tratti dalle formule riguardanti l'annuncio dell'elezione del nuovo pontefice fatto dalla curia romana all'esarca e all'arcivescovo di Ravenna, che risalgono almeno al secolo VIII.

[29] Lib. diur., 118—119, 216: „Ad archiepiscopum Ravenne. (...) in uno quippe post triduo, ut moris est, convenientibus nobis, id est sacerdotibus et reliquo omni clero, eminentissimis consulibus et gloriosis ducibus ac universitate civium et florentis Romani exercitus (...)".

dante militare appare insignito del titolo di *consul*.[30] Quelli di cui è rimasta traccia erano dunque personaggi molto in vista nell'ambiente politico-sociale di Roma e sembra che rivestissero un ruolo ben più importante di quello di quei consoli proliferati nei secoli successivi.

Le fonti carolinge pare ignorino completamente personaggi ornati di titoli onorifici, come poteva essere quello di *consul*: la *Constitutio Romana* di Lotario dell'824, nella quale si regolava l'amministrazione della giustizia, menziona solo giudici e duchi, affinché „iustitiam faciant populo“.[31]

Non tanto la personalità dei consoli e dei consoli e duchi romani e la loro collocazione socio-economica nei secoli IX e X, già ben indagate dal Toubert, si vuole qua rimettere in discussione, quanto riesaminare la derivazione dei loro titoli alla luce dei risultati degli studi più recenti sull'amministrazione bizantina e sulle dignità auliche che venivano conferite dalla corte costantinopolitana.

A Ravenna compare un numero considerevolissimo di consoli dell'età altomedievale. Su questi personaggi, per quanto brevemente, aveva fermato la sua attenzione già il Fantuzzi, per controbattere l'opinione del Muratori il quale era persuaso che i consoli fossero una magistratura che compariva solo nel secolo XII.[32] Già questi primi dati portano a riflettere sul fatto che il Muratori, pur ben conoscendo l'esistenza di consoli nel secolo X per aver pubblicato nelle *Antiquitates* dei documenti in cui comparivano[33], si era reso conto del fatto che, nonostante il titolo fosse il medesimo, i consoli dell'età comunale avevano ben altra funzione e personalità rispetto a quelli dell'età precedente.[34] Al contrario il patriottismo cittadino ha fatto talvolta anticipare all'alto medioevo una funzione che sappiamo bene essere propria dell'età comunale, come appare appunto dalle poche parole del Fantuzzi e come prima di lui aveva detto il Frizzi a proposito di Ferrara, di cui decantava la conquista delle libertà municipali fin dal secolo X, proprio per la presenza di questi consoli.[35]

Il Fantuzzi ha pubblicato poi un documento in cui compare un *Gregorius consul* attribuendolo all'844[36], ma la data è molto incerta. Alla metà del secolo IX il Marini ha attribuito due papiri in cui compaiono i consoli Aldo e Andrea[37], ma la prima comparsa di un console in cui la data del do-

[30] Lib. diur., 115, 213, 323: „De electione pontificis ad exarchum. (...) et de florentissimo atque felicissimo Romano exercitu ill. eminentissimum consulem seu ill. et ill. viros magnificos tribunos miliciae (...). 56, n. 61: „Ad archiepiscopum Ravenne. (...) et de exercitali gradu ill. eminentissimum consulem, ill. et ill. magnificos tribunos (...)“.

[31] M. G. H., LL. II, Capitularia regum Francorum, I, 1, ed. *A. Boretius*, n. 161, 322—324.

[32] *M. Fantuzzi*, Monumenti ravennati de'secoli di mezzo per la maggior parte inediti, I, Venezia 1801, XXIX, Prospetto.

[33] Cfr. qui nota 1 e la diss. V nel I vol. delle Ant. It. M. Ae.

[34] Ant. It. M. Ae., I, diss. 18, IV, diss. 45, 46.

[35] *A. Frizzi*, Memorie per la storia di Ferrara, II, Ferrara 1848², 64—67 e 148.

[36] *Fantuzzi*, I, 87.

[37] *G. Marini*, I papiri diplomatici, Roma 1805, nn. 98, 99. I consoli che si riscontrano nei papiri pubblicati da *J. O. Tjäder*, Die Nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 455—700, I, Lund 1955, nn. 1, 4—5, 7, 8, 10—11, sono eponimi.

cumento sia sicura è dell'855.[38] I consoli ravennati invece si presentano a ranghi serrati dall'893 in poi, tanto che il Fantuzzi ne ha contati 8 per il secolo IX, una sessantina per il X e una ventina per l'XI; altri ancora, sempre appartenenti all'ambiente già esarcale compaiono in fonti pubblicate successivamente.[39]

Le tracce di consoli che non fossero funzionari pubblici anteriormente alla metà del secolo IX sono rarissime[40], anzi il Franchini nel suo studio sul titolo di *consul* a Ravenna era dell'opinione che non esistessero prima dell'844, cercando di dimostrare come tale titolo non avesse alcuna attinenza con nessun genere di magistratura pubblica[41] e ha criticato le conclusioni del Bonolis che nei suoi *Titoli di nobiltà nell'Italia bizantina*, aveva accettato, conformemente alla sua formazione giuridica, le tesi dello Hegel che aveva proposto che tali titoli dovessero provenire da chi deteneva il potere supremo, quindi dagli imperatori franchi e sassoni o dal papa[42] e aveva sup-

---

[38] *Fantuzzi*, IV, 165.

[39] *G. Mazzatinti*, Gli Archivi della storia d'Italia, II, Rocca S. Casciano 1899, 419—21; Regesto di Sant'Apollinare Nuovo di Ravenna, ed. *V. Federici*, Reg. Chart. It., n. 3, Roma 1907, nn. 2, 3, 9, 14, 25, 26; Regesto della Chiesa di Ravenna. Le carte dell' archivio Estense, ed. *V. Federici*, Reg. Chart. It., n. 7, Roma 1911, n. 1; *S. Gaddoni e G. Zaccherini*, Chartularium Imolense, I, Archivum S. Cassani (964—1200), n. 1; *R. Volpini*, Placiti del ,,Regnum Italiae" (secc. IX—XI). Primi contributi per un, nuovo censimento, Contributi dell'Istituto di Storia Medievale dell'Univ. Catt., III (1975), placiti nn. 11 del 983 (321—325), 16 del 1001 (345—351); 17 del 1001 (352—356); 29 del 1027 (393—396); investitura n. 3 del 983 (455—457).

[40] Di consoli a Ravenna in età precedente parla il Lib. Diur. (119, 217, 328): la comunicazione dell'elezione del pontefice fatta dalla curia apostolica ,,iudicibus Ravenne" viene indirizzata ,,ill. consuli", cosa che permette di pensare che anche questo funzionario imperiale avesse la dignità aulica consolare (sugli iudices cfr. *Ch. Diehl*, Études sur l'administration byzantine dans l'Exarchat de Ravenne (568—751), Bibl. des Éc. Franç. d'Athénes et de Rome, 53 (1888), 132—140; *A. Guillou*, Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siécle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie, Roma 1969, 212).

Anche il Lib. Pont. romano dà notizia di un ,,consularis Ravennatium urbis" (490—491), all'epoca di Adriano I, che nel commento il Duchesne riallaccia al ,,consularis Flaminiae et Piceni annonarii" della Notitia Dignitatum (*L. Ruggini*, Economia e società nell' ,,Italia Annonaria". Rapporti tra agricoltura e commercio dal IV al VI secolo d. C., Milano 1961, 47). Doveva quindi trattarsi di un funzionario pubblico di nomina imperiale per il quale la dignità consolare era il complemento consueto alla carica, come si dirà più avanti.

Un altro passo del Lib. Pont. è invece di molto più difficile interpretazione. Nella vita di papa Zaccaria (741—752) viene esposta la conclusione della pace fatta con Liutprando nel 742 (su questo problema cfr. *O. Bertolini*, Roma e i Longobardi, Roma 1972,56) L'applicazione di uno dei punti dell'accordo è cosi esposta: ,,Et captivos omnes quos detenebat ex diversis provinciis Romanorum, missis litteris suis tam in Tusciam suam quamque trans Pado, una cum Ravinianos captivos, Leonem, Sergium, Victorem et Angellum consules, predicto beatissimo redonavit pontifici" (Lib. Pont., I, 428). Il passo è abbastanza evasivo: non si sa se si tratti di funzionari pubblici, se l'appellativo *consules* si riferisca a tutti e quattro i personaggi o soltanto a qualcuno di loro e se effettivamente Leone, Sergio, Vittore e Agnello erano i ,,Ravinianos captivos". L'ipotesi più probabile è che Liutprando avesse fatto prigionieri proprio dei personaggi altolocati che ricoprivano cariche pubbliche.

[41] *V. Franchini*, Il titolo di ,,consul" in Ravenna a traverso l'alto Medio Evo, Bullettino della Società Filologica Romana, XI (1908), 33—44.

[42] *Hegel*, op. cit., 210, che faceva rientrare il fenomeno nella Renovatio ottoniana.

posto che si trattasse dell'„usurpazione che, soprattutto sul fondamento dell'eredità, si suol fare dei titoli un tempo personali“.[43] Il Franchini invece ha proposto che tale titolo non avesse alcuna origine ufficiale, ma si basasse su una tradizione familiare[44]: opinione che in un certo senso si può condividere, ma che lascia nella perplessità allorché si medita sul fatto che a Ravenna esso compare e si diffonde solo alla metà del secolo IX ed è un po' forzato pensare che si tratti del repechage di un titolo che „fosse pur qualche secolo addietro“, cioè prima del 751, era stato conferito ad un membro della famiglia „per esercizio dell'ufficio o per concessione sovrana“, tanto più che nell'esarcato, all'epoca del governo bizantino, era una dignità che costituiva il consueto complemento alle alte cariche pubbliche.[45]

Se si deve riconoscere al Bonolis e al Franchini, che a loro volta avevano utilizzato le ricerche del Calisse[46], il merito di aver individuato il problema, non si può non rilevare che i loro studi non hanno potuto tener conto né della riflessione degli storici sulla trasformazione che la carica di *consul* aveva avuto dal tardo impero in poi, né sul senso e sul significato del titolo di *hypatos* — che è il corrispondente greco del latino *consul* — presso l'impero bizantino, temi sui quali gli studiosi hanno fermato la loro attenzione soprattuto in questi ultimi trent'anni, prendendo le mosse dall'indagine sul sistema amministrativo imperiale del IX secolo del Bury, che è del 1911[47], procedendo poi un po' più speditamente attraverso le sia pur brevi riflessioni del Bréhier sulle istituzioni bizantine[48] e quelle più costruttive dello Stein nell'*Histoire du Bas-Empire*[49], ambedue del 1949. Contributi più preziosi venivano nel medesimo anno da Christian Courtois che su „Byzantion“ pubblicava uno studio relativo all'*exconsul*[50] e nel' 54 dal Guilland sulla stessa rivista[51]: i due studiosi tentavano di ricostruire la storia del consolato analizzando de funzioni dei consoli tardo-imperiali e verificando la loro posizione in epoca bizantina. Il Courtois, partendo da uno studio dello Stein sul post consolato[52], cominciava a mettere in chiaro come nel tardo impero si fosse venuta configurando, accanto al console eponimo ordinario, cioè quello col nome del quale si contavano gli anni senza peraltro che avesse una grande importanza politica, la figura dell'*exconsul*, del console onorario supplente,

---

[43] *G. Bonolis*, I titoli di nobiltà nell'Italia bizantina, Firenze 1905, 51.

[44] *Franchini*, cit., 43.

[45] Lib. Diur., LXII, 57; Lib. Pont., I, 490—491.

[46] *C. Calisse*, Il governo dei bisantini in Italia, Rivista Storica Italiana, II (1885), 76.

[47] *J. B. Bury*, The imperial administrative System in the Ninth Century with a revised Text of the Kletorologion of Philotheos, The British Academy, supplemental Papers I, London 1911.

[48] *L. Bréhier*, Les institutions de l'empire byzantin, I ed. Paris 1949 (si cita dall'ed. del 1970), 101—107.

[49] *E. Stein*, Histoire du Bas-Empire, II, De la disparition, de l'empire d'occident à la mort Justinien (476—565), Paris—Bruxelles—Amsterdam 1949, 68—69, 461—462.

[50] *Chr. Courtois*, Exconsul. Observations sur l'histoire du consulat à l'époque byzantine, Byzantion, 19 (1949), 37—58.

[51] Ora in *R. Guilland*, Recherches sur les institutions byzantines, Berlin—Amsterdam 1967, II, 44—67.

[52] *E. Stein*, Post-Consulat et Αὐτοκρατορία, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientale, II (1934) (= Mélanges J. Bidez), 868—912.

rilevando che, venendo meno sempre più la funzione dei consoli eponimi, gli onorari glà alla metà del quarto secolo non erano che „les conservateurs superflus d'une magistrature fossile".[53] Allo stesso tempo però aveva notato come il titolo di *exconsul*, cioè di console onorario, passasse ad indicare non una funzione vera e propria, ma una dignità, come fu quella attribuita dall' imperatore Zenone a Teoderico[54] e da Anastasio a Clodoveo.[55] Anche la monarchia ostrogota a sua volta in Italia ha cercato di mantenere in auge il consolato, per utilizzarlo a titolo di ricompensa, come ha dimostrato il Mommsen.[56] In effetti il consolato onorario conservò, se non addirittura aumentò, la sua vitalità in età giustinianea, quando la corte bizantina lo utilizzò per onorare e gratificare alti personaggi di corte, come, per fare un esempio italico, l'eunuco Narsete[57], e lo attribui anche all'esarca di Ravenna.[58] Fu proprio Giustiniano che trasformò definitivamente il consolato in una dignità aulica e fu proprio durante il suo impero che nel 541 fu nominato l'ultimo console ordinario.[59] Al consolato ordinario che moriva per essere troppo costoso e per aver perduto con l'impero la sua funzione, subentrò il consolato onorario che ebbe fortuna, nel VI e VII secolo, non solo perché era un ben manovrabile strumento politico per ricompensare i collaboratori fedeli, ma anche perché consentiva alla corte costantinopolitana di far pagare a caro prezzo un titolo che agli occhi dei richiedenti doveva sembrare particolarmente onorifico. È significativo il passo della lettera di Gregorio Magno and Onorato, funzionario della Chiesa romana accreditato a corte, affinché intervenisse presso l'imperatore per sollecitare il conferimento delle *cartae exconsulatus* richieste da un certo Venanzio, nipote di un patrizio, che per ottenerle aveva già versato 30 libbre d'oro, ma senza alcun risultato.[60] Si

---

53 *Courtois*, 39.

54 Const. Por. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins*, Budapest 1949, 25, 104.

55 *Gregorii episcopi Turonensis* libri historiarum X, M.G.H., SS. rer. mer. I, 1, ed. *B. Krusch, W. Levison*, Hannoverae 1951, II, XXXVIII, 88—89. Per la discussione storiografica del passo di Gregorio di Tours cfr. *Courtois*, 46, n. 1.

56 *T. Mommsen*, Ostgothische Studien, Gesammelte Schriften, VI, 363.

57 *Guilland*, Recherches, I, 170—171; II, 48.

58 Lib. Diur., LIX, 49: „Nuntius ad exarchum de transitu". Si tratta dell'annuncio della morte del pontefice inviato dalla curia romana „ill. exconsuli patricio et exarcho Italiae", titolatura che autorizza a pensare che la dignita di ex-consul fosse un attributo della carica dell'esarca. Nella lista di esarchi fornita dal Diehl (op. cit., 173—174) accanto alla dignita di patricius almeno l'esarca Stefano aveva anche la dignita di ὕπατος, ricordata in un sigillo (*G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 212 e 514.)

59 *Courtois*, 48—51. Chi riceveva la nomina di console ordinario era tenuto all' ὑπατεία, cioè alla distribuzione di denaro. Nonostante l'abolizione del consolato all'epoca di Giustiniano erano rimaste nella legislazione le norme relative all' ὑπατεία, che furono abolite da Leone VI (Nov. 94). Sull'attivita legislativa di Leone VI e la sua opera di revoca di disposizioni cadute in disuso cfr. *G. Ostrogorsky*, Storia dell'impero bizantino, trad. it., Torino 1968, 218—220.

60 Gregorii I papae Registrum Epistolarum, M.G.H., Epistolarum, I, 1, ed. *P. Ewald*, Berolini 1887, II, 36, 132. La lettera del 592 è famosissima: „Gregorius Honorato diacono. De Venantio honorando. Filius meus domnus Venantius nepos quondam Opilionis patricii ad beatum Petrum apostolum venit, hoc a me summopere petiturus, ut causam eius dilectioni tuae commendare debuissem. Honores etenim non habet, et cartas exconsulatus petit, pro quibus triginta auri libras transmisit, ut ei debeant conparari (...)".

trattava di un prezzo molto alto, sul quale l'amministrazione imperiale non avrà sorvolato e che sarà stato direttamente proporzionale alle ambizioni, alla vanagloria e alle ricchezze dei richiedenti. Lo studio del Courtois si conclude con la constatazione che nell'epoca compresa fra gli Isauri e i Comneni, cioè fra VIII e XI secolo, si verificò un moltiplicarsi di *hypati* le cui caratteristiche erano differenti da quelle degli *exconsules* e si domandava se ci fosse identità o se si trattasse di un'illusoria parentela di termini che copriva delle realtà molto diverse.

Il Guilland nel '54 ha ripreso il tema, riesaminando nuovamente tutta la documentazione e constatando che nel secolo VII solamente personaggi altolocati furono insigniti del titolo di *consul* o di *exconsul*, mentre nel secolo seguente il titolo cominciò a deprezzarsi tanto che non aveva potuto offendere nemmeno la modestia di un santo come san Filarete, che aveva rifiutato ogni altro onore ma non il titolo di console.[61] Nel secolo X era conferito non solo agli alti funzionari di corte, ma anche a quelli più modesti delle province, quali i *notarii*, che erano pur tuttavia funzionari che potevano avere su certe questioni anche i pieni poteri nelle regioni periferiche dell'impero. Nei secoli seguenti continuò il deprezzeamento di questo titolo, anche perché ne furono creati dei nuovi e superiori.[62]

Il titolo di *hypatos* occupava il dodicesimo posto delle dignità dei barbuti e consentiva l'accesso all'*ordo senatorius*, non però al Senato.[63] Il brevetto con il quale veniva conferita la dignita era consegnato direttamente dall'imperatore all'insignito, il quale doveva pagare dei tributi a diversi funzionari di corte, barbuti ed eunuchi, oltre che fare certe regalie. Si trattava quindi di un impegno di denaro non indifferente, attraverso il quale però coloro che avevano ricevuto la dignità potevano procurarsi delle rendite vitalizie[64], che non si sa però fino a qual punto potevano essere riscosse e il denaro versato recuperato da parte di quei consoli che erano lontani dall'amministrazione centrale, o che vivenano in provincia, o in province che erano diventate autonome.

---

[61] *Guilland*, II, 49. La nipote di san Filarete, Maria d'Amnia, nel 788 aveva sposato l'imperatore Constantino VI, il quale offrì a Filarete onori e denaro che egli rifiutò, accettando solamente il titolo di console (M. H. Fourmy et M. Leroy, La vie de S. Philarète Byzantion 9 (1934) 151.

[62] *Guilland*, II, 50—54.

[63] *N. Oikonomides*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 292, 296. Le quatro liste pervenute non sono tutte coeve — si situano nel IX e nel X secolo — né concordi nella posizione gerarchica dei dignitari: gli hypati sono presenti in due sole liste ed occupano il dodicesimo posto.

[64] *G. Ostrogorsky*, Salari e prezzi a Bisanzio, ora in I prezzi in Europa dal XIII secolo ad oggi, saggi raccolti e presentati da *R. Romano*; Torino 1967, 57—59; R. Guilland, Venalité et favoritisme à Byzance, Recherches, I, 73—83. Anche i dogi di Venezia quale attributo della loro carica nell'ambito dell'impero ricevevano una roga *(V. Lazzarini* I titoli dei dogi di Venezia, ora in Scritti di paleografia e diplomatica, Venezia 1969^{2}, 204), Cfr. inoltre *H. Bibicou*, Une page d'historie diplomatique de Byzance au XIe siècle: Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension des dignitaires, Byzantion 29—30 (1959—60) 43—75.

In questa casistica rientrano gli *hypati* dell'Istria, testimoniati dal placito di Rižana dell'804, che è la fonte sulla quale si è ricostruito il sistema amministrativo bizantino della provincia nel secolo VIII. Del lungo placito, qui interessa questo passo[65]:

> (...) ab antiquo tempore, dum fuimus sub potestate Graecorum imperii, habuerunt parentes nostri consuetudinem habendi actus tribunati, domesticos seu vicarios necnon locoservator et per ipsos honores ambulabant ad communione et sedebant in congressu, unusquisque pro suum honorem et qui volebant meliorem honorem habere de tribuno ambulabat ad imperatorem, qui ordinabat illum ypato; tunc ille qui imperialis erat ypatus in omni loco secundum illum magistrum militum procedebat.

Si trattava quindi della possibilità conferita agli amministratori dei piccoli centri di recarsi nella capitale e di ottenere dall'imperatore una dignità che permetteva loro „meliorem honorem habere".

Ma è soprattutto particolarmente utile prendere in considerazione quali fossero i personaggi a cui la corte bizantina concedeva titoaulici e che vivevano lontano da Costantinopoli: già nel VII secolo le insegne consolari erano state mandate da Costante II al protobulgaro Mauro, in occasione dei tentativi dei bulgari di occupare la città di Tessalonica[66]; nell'VIII secolo il duca bizantino di Sardegna aveva il titolo di *hypatos*[67] e l'avevano, insieme con quello di *spatharios* i duchi di Napoli[68] e i dogi di Venezia[69]: situazione perfettamente consona alla prassi amministrativa bizantina di conferire ai funzionari dell'impero le dignità auliche. Ma nel secolo IX, nel X e nell'XI, quando i titoli di *particius*, di *protospatharios*, di *hypatos* e di *anthypatos* vennero attribuiti oltre che ai duchi di Napoli[70] e di Venezia[71], anche a quelli

---

[65] L'edizione classica è quella di *C. Manaresi*, I Placiti del „Regnum Italiae" I, Fonti per la storia d'Italia, n. 92, Roma 1955, 48—56, ma si cita dalla più recente e più corretta edizione del *Guillou*, op. cit. 294—307. Sulle cità istriane nell'alto medio evo cfr. *G. De Vergottini*, Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio Evo, Trieste 1974², 13—25; *E. Klebel*, Uber die Städte Istriens, Vorträge un Forschungen, IV. (1958) 41—62. Cfr. anche *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 99 sqq.

[66] *I. Dujčev*, Un passage obscur des „Miracula" de S. Démétrius de Thessalonique, ora in Medioevo bizantino-slavo, Roma 1965, 45—53.

[67] *V. Leontowitch*, Verbindungslinien zwischen den öffentlich-rechtlichen Institutionen des mittelalterlichen Sardiniens und dem öffentlichen Recht des Byzantinischen Reiches, Studi Bizantini e Neoellenici, 8 (1953) 341.

[68] *B. Capasso*, Monumenta ad Neapolitani ducatus historiam pertinentia, Napoli 1881—1892, II, 2; *M. Schipa*, Il ducato di Napoli, Archivio storico per le provincie napoletane, 17 (1892) 371—374; *G. Gay*, L'Italia meridionale e l'impero bizantino dall'avvento di Basilio I alla resa di Bari ai Normanni (867—1071), Firenze 1917 (trad. it.) 16—23.

[69] *Lazzarini*, op. cit., 195—226; *A. Pertusi*, Quedam regalia insigna Ricerche sulle insegne del potere ducale a Venezia durante il medioevo, Studi Veneziani VII (1965) 97..

[70] *Capasso*, II, 1, 2; *V. von Falkenhausen*, Untersuchungen über die byzantinischen Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967, 9—12,

[71] *G. L. Fr. Tafel* — *G. M. Thomas*, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, I (814—1205), Wien 1856 (= „Fontes rerum Austriacarum", XII, 1), nn. 2, 8, 9, 18.

di Gaeta[72] e di Amalfi[73], al giudice di Cagliari[74], a Michele di Zaculmia, l'alleato sconfitto di Simeone di Bulgaria che rientrava nei ranghi dell'impero[75], quando i priori di Zara erano i proconsoli di Dalmazia[76] e nell'Armenia musulmana i principi si adoperavano per ottenere i titoli aulici che Bisanzio attribuiva ai governatori delle province dell'impero[77], su quelle regioni la sovranità dell'imperatore di Costantinopoli era solo nominale, poiché in quelle che erano state province bizantine si erano create delle forme di governo autonomo in cui il legame di sovranità con la corte era rappresentato

---

[72] *G. B. Federici*, Degli antichi duchi e consoli o ipati della città di Gaeta, Napoli 1791, 31—41. I duchi di Gaeta mantennero il titolo di ipato fino al tempo di Docibile II (935—949); suo figlio Giovanni II cambiò titolatura e preferì quella di „consul et dux".

[73] *M. Berza*, Amalfi preducale (396—957), Ephemeris Dacoromana, 8 (1938), 430-sgg.; *Filangieri di Candida*, Codice dipiomatico amalfitano, I, 1—48, 103—110.

[74] *A. Taramelli*, Di alcuni monumenti epigrafici bizantini della Sardegna, Archivio Storico Sardo, III (1907), 78, 84, 106 n. 2.

[75] *Ostrogorsky*, Storia cit., 237. Per il 1025 sono documentate molte dignità auliche attribuite agli strateghi di Serbia e Zaculmia: *I. Kukuljević Sakcinski*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae, et Slavonie, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom, I (503—1102), Zagreb 1874, 105, n. 116: „Sigillum Lotavitti protospatarii, epithochrusso, triclyno, ypati et stratigo Servie et Zahulmie". Cfr. Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III, Beograd 1966, 157, n. 250.

[76] *J. Ferluga*, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Srpska Akademija Nauka, posebna izdanja n. 291, Vizantološki Institut n. 6, Beograd 1957, 151. La storia dei titoli che si riscontrano in Dalmazia e in particolare a Zara è abbastanza complicata: l'esistenza di priori, tribuni e consoli (questi ultimi solamente nella formula dell'actum dei documenti) la si riscontra in alcuni atti del monastero di S. Crisogno (*Kukuljević*, Cod. dipl., 75 del 918, 90 del 969, 95 del 986 e 990, 107 del 1033; *F. Rački*, Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagreb 1877, 17 del 918, 21 del 986, 27 del 999, 41 del 1033, 42 del 1034, 43 del 1034, 48 del 1048; *M. Kostrenčić*, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije I, (743—1100), ed. JAZU, Zagreb 1967, nn. 21 del 918, 33 del 999, 34 del 986—999, 49 del 1033, 50 del 1034, 51 del 1036, 52 del 1036, 57 del 1044, 79 del 1067) che all'esame attento condotto da *N. Klać*, Tribuni i consules Zadarskih isprava X i XI stoljeća, Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, 11 (1968), 67—92, sono risultati falsificazioni del secolo XII elaborate per giustificare i possessi del monastero, in cui la menzione dei tribuni e dei consoli è stata introdotta al fine di dare un aspetto di autenticità ai documenti. L'autrice tuttavia non nega il valore storico di quei documenti che ritiene elaborati su annali del monastero che conservavano memorie di quei fatti e sulle liste dei priori zaratini (Tribuni i consules, 90—91), annali e liste di cui però non è rimasta nessuna traccia. La medesima ipotesi, relativa alla sostanziale autenticità di quei documenti, la Klaić l'ha sostenuta anche nella Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 310—311, dove li utilizza per illustrare la società urbana del secolo X. In sostanza però l'unico personaggio presente nei documenti zaratini sospetti confermato anche da altre fonti è il proconsole Gregorio, vissuto nel secolo XI (*Kukuljević*, 94—107; *Rački*, 41—48) di cui è rimasta l'epigrafe dedicatoria sul ciborio, datato al sec. XI, ora al museo archeologico di Zara (*I. Petricioli*, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960, 17 e tav. 1).

Sul problema dei tribuni nei comuni della Dalmazia è tornato recentemente *L. Margetić*, Tribuni u srednjoviekovnim dalmatinskim gradskim općinama, Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, XVI (1975), 25—53), dove attraverso l'esame della documentazione dalmata compresa fra il IX e il XV secolo e i confronti con l'Italia bizantina, l'autore tra le altre cose rileva come in ambiente zaratino nel secolo XI il titolo di tribuno avesse acquisito una tradizione familiare e, abbreviato in *trum* o *trun* abbia poi costituito parte del nome, come per esempio il chioggioto Carosus Truncarosus e il veneziano Pietro Trondomenico (*Margetić*, 50).

[77] *J. Laurent*, L'Armenie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris 1919, 74 e 186.

proprio solo dal conferimento ai detentori del potere di un titolo aulico, che di solito era attribuito ai funzionari imperiali: questo fatto permetteva loro di dare una patente di legittimità giuridica alla loro posizione di fatto e consentiva al governo di Costantinopoli di mantenere dei legami politici con le lontane province perdute.

Una menzione speciale meritano due episodi relativi all'Italia meridionale: il primo riguarda Guaimario principe di Salerno, un longobardo quindi e su territorio da lungo tempo longobardo, che nell'899 si nominava „princeps et imperialis patricius quia concessum est mihi a sanctissimis et piissimis imperatoribus Leone et Alexandro per berbum et firmissimum preceptum bulla aurea sigillatum".[78]

Il secondo episodio riguarda Landolfo principe di Capua e Benevento, un altro dell'area longobarda, uno degli artefici della vittoria del Garigliano, che nel 909 era andato a Costantinopoli per ottenere da Leone VI aiuti contro i Saraceni e ne era tornato insignito del titolo di *patricius* e di quello più alto di *anthypatos*.[79] Qualche anno dopo l'impresa antisaracena, nel 921, Landolfo fu coinvolto nella rivolta nella quale fu ucciso lo stratego di Longobardia Ursileone, fatto questo che gli permise di occupare insieme al fratello Atenolfo II quasi tutta la Puglia. A proposito di questi fatti il patriarca di Costantinopoli Nicola Mistico — la cui posizione politica era di grande prestigio per aver fatto parte della reggenza fino al 919 quando salì al trono Romano I Lecapeno — scrisse una lettera all'*anthypatos* Landolfo, tenendo conto quindi solamente della titolatura conferitagli da Bisanzio, accusandolo proprio come un dignitario imperiale colpevole di ribellione, di aver tradito l'impero da cui aveva avuto gli onori e gli ricordava che egli era tenuto „ad una certa fede e ad un vincolo di amore verso l'impero in conseguenza dei giuramenti prestati nell'atto di ricevere la dignità.[80]

Sono due situazioni queste, quella di Guaimario e quella di Landolfo di Capua, del tutto particolari perché i due principi longobardi non erano dei funzionari bizantini che dovessero mantenere una parvenza di legalità con il loro sovrano legittimo: l'autorità proveniva da loro stessi, dalla loro signoria. Ma Guaimario faceva parte della famiglia dei conti di Capua che, dopo la frattura del principato beneventano e la divisione fra Benevento e Salerno dell'849 e fra Salerno e Capua dell'860, aveva manifestato le sue tendenze autonomistiche nei confronti del principato salernitano. Per realizzarle Guaimario si era gettato tra le braccia dell'imperatore bizantino ricevendone un titolo, quello di *imperialis patricius*, che gli consentiva di esercitare legalmente la sua autorità e l'autonomia dal principato di Salerno.[81]

---

[78] Diplomata principum Beneventi Capuae et Salerni de gente Langobardorum, I, Archivio Paleografico Italiano, XV (1956), tav. II (trascrizione di *V. De Donato*, Bullettino dell'Arch. Paleogr. Ital., n. s. IV—V (1958—59), 117.

[79] *O. Bertolini*, Gli „Annales Beneventani", Bull. Ist. St. It. e Arch. Mur., 42 (1923), 119. Su Landolfo I principe di Capua-Benevento cfr. *N. Cilento*, Italia meridionale longobarda, Milano—Napoli 1966, 160—164. *Falkenhausen*, op. cit. 32—33.

[80] P. G. 111, n. 82; *V. Grumel*, Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, I, Les Actes des Patriarches, II, Socii Assumptionistae Chalcedonienses, 1946, n. 698.

[81] *N. Cilento*, Le origini della signoria capuana nella Longobardia minore, Roma 1966, 96—97.

Quanto a Londolfo, le motivazioni politiche dell'acquisizione delle dignità auliche imperiali erano più forti, non solo perché c'era stato il problema di costruire un'alleanza per eliminare il pericolo saraceno dalle foci del Garignliano[82], ma anche perché egli aveva poi avviato trattative per farsi nominare stratego di Longobardia dopo l'eliminazione di Ursileone, cosi che avrebbe aggiunto al suo principato una funzione che poteva consentirgli di governare quasi titta l'Italia meridionale. Il piano era ingegnoso e la risposta di Bisanzio alla sua proposta era stata una richiesta di assoggettamento completo che contemplava l'invio dei suoi figli nella capitale dove averbbero ricevuto a loro volta cariche e dignità e avrebbero rinnovato i legami di dipendenza con l'impero, dopo di che sarebbe stata presa in esame la possibilità del conferimento della carica di stratego a Landolfo.[83]

Questi due episodi portano a riflettere ancora una volta sul fatto che la titolatura conferita dalla capitale non era elargita senza scopo, anche se non raggiungeva dei veri e propri funzionari imperiali, ma delle personalità che avrebbero dovuto o potuto essere degli effettivi funzionari imperiali.

A questo punto si conclude l'esame comparativo che ha permesso di individuare il significato che i titoli aulici e in particolare quello di *consul* avevano fuori di Roma, di Ravenna e di Ferrara, da cui queste riflessioni hanno preso le mosse: la prima constatazione che si può fare è che, mentre le dignità conferite da Costantinopoli ai funzionari imperiali e ai reggitori sia pur autonomi delle province bizantine non erano ereditari[84], invece tanto a Roma, che a Ravenna e Ferrara il titolo di console appare in possesso, almeno nel secolo X e ancor più successivamente, sia dei padri sia dei figli e a Ravenna ad un certo punto alcuni personaggi si dicono addirittura *ex genere consulum*.[85] La seconda constatazione è che il conferimento del titolo di solito aveva una finalità politica, non era elargito solo per soddisfare la vanagloria dei richiedenti o per incassare del denaro. Lasciando da parte solo per un momento la questione dell'ereditarietà del titolo, in base a queste considerazioni si deve concludere che in quelle regioni, tutte nel passato apparteneti all'impero bizantino, in cui nel IX e nel X secolo appaiono personaggi che si fregiano del titolo di *consul*, ad un certo momento la corte costantinopolitana abbia conferito dei titoli attraverso i quali poteva mantenere in vita gli antichi legami o si preparava ad allacciarne di nuovi. Il momento cronologico in cui collocare l'operazione politica che si è ipotizzata potrebbe essere individuato fra VIII e IX secolo, quando la situazione politica e sociale sia del Lazio sia dell'esarcato era tale per cui non mancavano motivi di risentimento dell'aristocrazia locale nei confronti del nuovo etablissement creatosi dopo la conquista carolingia del regno longobardo: l'aristocrazia romana continuò a lungo a guardare con simpatia a Bisanzio, né Bi-

[82] *P. Fedele*, La battaglia del Garigliano dell'anno 915 e i monumenti che la ricordano, Arch. della Società Rom. di St. Patria, XXII (1899), 187.

[83] *P. Lamma*, Il problema dei due imperi e dell'Italia meridionale nel giudizio delle fonti letterarie dei secoli IX e X, ora in Oriente e occidente nell'alto medioevo. Studi storici sulle due civiltà, Padova 1968, 296—301.

[84] *R. Guilland*, La transmission héréditaire des titres nobiliaires à Byzance, in Recherches, I, 65—72.

[85] Il Bonolis (op. cit., 50) era dell'opinione che l'espressione fosse utilizzata da quelle famiglie di cui uno o più membri avessero ottenuto la dignità consolare.

sanzio rinunciò tanto facilmente ai suoi diritti su Roma[86] e in questo clima politico niente impediva che qualcuno degli appartenenti a quella classe sociale se ne sia andato a Costantinopoli a comprarsi un titolo aulico con il quale egli rafforzava la sua posizione politica e l'impero d'Oriente confermava i suoi diritti sulla città, dando quindi inizio ad una consuetudine che poi facilmente le personalità più in vista avrebbero fatto propria anche senza l'intervento della corte bizantina, rivestendo la propria posizione economica e politica di un titolo che permetteva loro di differenziarsi come gruppo sociale. Il fatto che nel X secolo i *consules* romani si qualificassero come appartenenti all'*ordo senatorius*[87] conferma che il loro titolo, almeno inizialmente, doveva essere stato conferito proprio dall'imperatore d'Oriente, poiché una delle caratteristiche della dignità consolare era proprio quella di ammettere, chi ne era investito, all'*ordo senatorius*.

Come si sa questi tentativi non ebbero esito e l'aristocrazia romana rimase incapsulata nella curia apostolica, nei travagli connessi con i rapporti con l'impero carolingio: ed è proprio a questo punto, quando i legami con Costantinopoli sono del tutto rescissi, che quel titolo di *consul* può essere stato ripescato e magari passato ereditariamente ai discendenti, non per qualche determinazione ufficiale, ma solo per „tradizione familiare", come diceva il Franchini a proposito dei ravennati, e per dare a se stessi una coloritura sociale che altrimenti non avrebbero avuto. Anche a Ravenna infatti all'epoca del conflitto franco-bizantino per il dominio dell'alto Adriatico, la situazione dovette essere simile a quella romana: anche qua l'aristocrazia ebbe senza dubbio a dolersi della presenza dei carolingi, che non solo si portavano via le opere d'arte dalla città[88], ma erano anche coloro ai quali si appellava il papa per togliere all'arcivescovo ravennate quelle prerogative politiche che si era arrogato.[89] Si può ritenere che il Rubeo abbia ben trasferito nella sua prosa cinquecentesca quella che doveva essere la situazione non solo politica ma anche psicologica dei ravennati del secolo IX quando scriveva[90]:

> Cum interea Romani quoque pontifices ingratum non haberent minui Ravennatis sedis auctoritatem, quae sepius (...) cum Romana dignitate contenderat; intereaque crescens Venetiarum civitas, ad se rem nauticam fere omnem et mercaturam, navigationesque tradixisset, praesertim quod ad trasvhenda Orientis aromata in Pannonias, Germaniamve, commodiori esse situ posita, quam Ravenna. Itaque paulatim deseri et minus fraquentari coepit.

---

86 *P. Brezzi*, Roma e l'impero medioevale (774—1272), vol. X della Storia di Roma, Istituto di Studi Romani, Bologna 1947, 17.

87 *Toubert*, op. cit., II, 966—967.

88 Cod. Car., 614, lettera di Adriano I a Carlo del 787 con la quale gli donava i marmi e i mosaici del palazzo di Ravenna. *Hieronymi Rubei* Historiarum Ravennatium libri X, Venetiis 1572, 208 e 213 ricorda il trasferimento della statua equestre dello Scaldasole da Ravenna a Pavia attorno all' 801 e il „lapidem Porphyreticum", dove era stato sepolto l'arcivescovo Mauro che fu sottratto da Lotario re d'Italia dalla chiesa di S. Apollinare in Classe.

89 Cod. Car., nn. 54—55, 576—580 del 775.

90 *Rubeus*, 211.

In una constatazione di recessione economica e di declino politico non è difficile supporre che qualcuno dei rappressentanti dell'aristocrazia ravennate sia andato a Costantinopoli a procurarsi una dignità aulica e che in seguito si sia verificata una situazione simile a quella romana: quando le speranze di reinserimento nell'impero d'Oriente o di uno sviluppo autonomistico locale furono del tutto deluse, ecco che quel titolo di *consul* acquistava un valore degno di essere trasmesso in ambito familiare, nella prospettiva di una possibile preminenza nella vita locale e nei confronti dello stesso arcivescovo.

A questo punto il discorso si chiude tornando al punto di partenza: i consoli ferraresi compaiono insieme con la prima documentazione pervenuta nella seconda metà del secolo X. Non è dato sapere da quale epoca a Ferrara ci fossero dei personaggi con tale titolo, quale estrazione sociale avessero e quale fosse la loro provenienza: una delle ipotesi che si possono avanzare è quella che si tratti di ravennati trasferiti e trapiantati a Ferrara in quel periodo che va dalla „restituzione" del 757 del ducato ferrarese — ammministrato poi a quanto pare dagli arcivescovi di Ravenna — alla metà del secolo X, periodo del quale per mancanza di fonti non si sa nulla, nemmeno da chi fosse governata effettivamente la città, senza escludere però che anche a Ferrara ci possa essere stato del malcontento nei confronti del governo arcivescovile e si sia cercato di ottenere dall'antico governo delle dignità auliche. Anche a Ferrara quindi, come a Roma, a Ravenna[91] e a Zara — dove alla metà del secolo XI c'era un Gregorio proconsole che probabilmente derivava il proprio titolo dal bisnonno e dove si era tramandato nell'ambito familiare quello di *tribunus*[92] — si può essere tramandato un titolo che in ambiente locale poteva dare prestigio, anche se i legami con l'autorità che originariamente l'aveva conferito erano ormai inesistenti e riguardavani comunque il passato.

---

[91] Non si dimentichi che a Ravenna si sono tramandati nell'ambito familiare anche altri titoli, quali quello di duca — membri della famiglia dei Duthi di Traversara sono presenti in tutta la documentazione ravennate dei secoli X e XI e nei secoli seguenti il nome si sarebbe stabilizzato come Traversari — di magister militum (per esempio già nel secolo X Andrea e i suoi figli indicavano se stessi come ex genere magistri militum: *Fantuzzi*, I, nn. 48 del 973, 63 del 983; II, nn. 16 del 973, 148, 24 del 977; III, n. 9 del 1017; IV, n. 34 del 1068; VI, nn. 3, 8 del 977, 30 del 982) e anche l'antica carica bizantina del pater civitatis (*Savigny*, I, 199) si trasformò in nome di famiglia per esempio quella dei Parcitate (*Fantuzzi*, II, nn. 102 del 1223; III, nn. 55 del 1248, 136, 44 del 1255, 91 del 1292; IV, n. 110 del 1226). Bisogna notare però che questi titoli in età bizantina evevano un reale contenuto ed indicavano cariche militari proprie di piccole e grandi circoscrizioni amministrative. Quando l'esarcato fu perduto dall'impero d'oriente, ovviamente le necessità militari del governo della regione restarono le medesime dell'epoca bizantina, per cui con ogni probabilità si continuò ad investire chi doveva svolgere funzioni di comando nell'esercito delle stesse cariche da parte di chi effettivamente deteneva il governo della regione, cioè degli arcivescovi. Non altrettanto penso che si possa ipotizzare per il titolo aulico di consul — ipotesi che si allineerebbe con quella dello Hegel, il quale aveva proposto che il titolo provenisse da chi deteneva il potere (cfr. qui nota 42) – perché ben si sapeva quale fosse il valore e la suggestione del titolo di hypathos che a quella stessa epoca veniva conferito dalle mani dell'imperatore di Costantinopoli.

[92] Cfr. qui nota 76.

L'aver indagato sulla figura di questi consoli dell'età precomunale penso possa contribuire a mettere in luce un certo ambiente aristocratico i cui rappresentanti erano dotati di beni di fortuna, che stavano vicino ai centri di potere o ai detentori dei poteri locali, quali erano il papa a Roma, l'arcivescovo a Ravenna e il vescovo a Ferrara. Da questo medesimo ambiente sarebbe poi derivato quel ceto che successivamente avrebbe partecipato alla vita cittadina appoggiando o discutendo l'operato dei propri vescovi e che più tardi sarebbe stato una delle componenti che diedero vita al grande movimento autonomistico comunale.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

Б. ФЕРЈАНЧИЋ

СТРУКТУРА 30. ГЛАВЕ СПИСА DE ADMINISTRANDO IMPERIO

Спис о народима византијског цара Константина VII Порфирогенита, познатији под не баш прикладним именом De administrando imperio, већ столећима је предмет проучавања многих научника, пре свега историчара. Тај дуги и непресушни интерес условљен је значајем његових података како за историју самог Византијског царства, тако и за прошлост низа народа са којима је средином X века цариградска влада одржавала живе дипломатске везе. Зато су спис De administrando imperio проучавали и сви они који су се интересовали за историју јужних Словена у раном средњем веку; покушавали су да критички објасне не увек јасне а понекад и противуречне вести царевог дела. Међутим, тумачење и оцена богатих и разноврсних података списа De administrando imperio свакако да добрим делом зависе и од што тачнијег поимања његове структуре, начина на који је настао. У различитим покушајима да се објасни карактер царевог трактата често је обраћана пажња 30. глави која се налази међу поглављима (29—36) посвећеним историји Срба и Хрвата. Наша је намера да у овом прилогу изнесемо неке погледе на структуру 30. поглавља и његово место у читавом спису De administrando imperio, верујући да тиме доприносимо бољем разумевању једног од најважнијих извора за нашу старију историју.

Приступајући постављеном задатку, морамо пре свега посветити пажњу досадашњим судовима о структури и карактеру 30. главе, времену њеног настанка и месту које има у спису De administrando imperio. Први је о томе расправљао велики енглески византолог Џ. Бјури, тачно уочивши да се по стилу и начину излагања 30. глава разликује од осталих делова списа; приметио је да у њој недостају свезе ὅτι и ἰστέον ὅτι које означавају почетак појединих бележака, спремљених за писање дела. Зато је Џ. Бјури закључио да је 30. глава настала независно од осталих делова списа, а у одређивању времена њеног састављања полазио је од података да су Бели Хрвати у прадомовини иза Баварске (Багибарије) потчињени Отону I. Веровао је да су Бели Хрвати били у саставу државе чешког краља Болеслава I, а она је пот-

чињена Отону I тек у лето 950. године. То показује да је 30. глава настала после јесени 950, а највероватније и после 951. године.[1]

Велике заслуге у проучавању списа De administrando imperio као извора за нашу најстарију историју има Љ. Хауптман који је, између осталог, помно проучавао структуру 30. главе и њено место у оквиру читавог царевог дела. Прихватајући идеје Џ. Бјурија о посебном карактеру и месту 30. главе у царевом трактату, Љ. Хауптман је пошао даље у прецизнијем одређивању времена њеног настанка. Послужио се такође податком о Отону I и епитетом „велики" који му се овде придаје. На основу тога епитета веровао је да је 30. глава настала после Отоновог царског крунисања 962, а пре његове смрти 973. године.[2] Међутим, Љ. Хауптман је анализирао и структуру 30. главе у којој се, по његовом мишљењу, разазнају четири посебне целине: 1. Увод (објашњење зашто писац даје историју и опис далматинских градова за време Римљана); 2. Преглед далматинске историје од краја римске до краја франачке власти; 3. Географски део са описом хрватских жупанија и јужнословенских области; 4. Извештај о данку далматинских градова јужнословенским кнезовима у залеђу. Језгро поглавља чини његов други део, док су трећи и четврти касније механички додати. Закључак Љ. Хауптмана је да основ тога језгра 30. главе почива на подацима хрватске народне традиције.[3] Пољски историчар Г. Лабуда полазио је од чињенице да се у 30. глави не разазнају свезе ὅτι или ἰστέον ὅτι којима у другим поглављима почињу поједине белешке, па је веровао да ова глава потиче из Списа о темама Константина VII Порфирогенита и да је настала пре 940. године, када и остали делови овог раног царевог трактата. Као један од доказа Г. Лабуда наводи и чињеницу да у спису De thematibus баш недостаје поглавље о теми Далмацији.[4] О карактеру 30. главе и њеном месту у спису De administrando imperio детаљно је расправљао Б. Графенауер, али имајући пре свега у виду оне делове који говоре о сеоби Хрвата на Балканско Полуострво. Прихватио је неке закључке Љ. Хауптмана о времену настанка 30. главе, наиме да је написана после 955. године, када је Отон I победио Угре код Аугсбурга; на то упућује податак да Бели Хрвати живе у пријатељству са Угрима. Али Б. Графенауер није прихватио хронологију Љ. Хауптмана да је 30. глава настала после крунисања Отона I за цара (962); веровао је само да је она написана после смрти цара Константина VII Порфирогенита (959), па да је касније и унета у спис о народима.[5] У анализи структуре 30. поглавља Б. Графе-

[1] *J. B. Bury*, The treatise De administrando imperio, BZ 15 (1906) 524 sq., 556—561, 574.

[2] *Lj. Hauptmann*, Dolazak Hrvata, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, 95—101.

[3] Isto 121 sl.

[4] *G. Labuda*, Pierwsze państwo slowianskie. Państvo Samona, 1949, 230—233.

[5] *B. Grafenauer*, Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita o doseljavanju Hrvata, HZ 5 (1952) 16—18, 28. Аутор наводи пример да се у спису De cerimoniis налази једно поглавље које је овде унето за време цара Нићифора II Фоке (963—969). Б. Графенауер је убедљиво побио и већ изнете идеје Г. Лабуде о карактеру и настанку 30. главе, упозоривши да је она садржински сасвим различита од Списа о темама и да никако није могла првобитно да овде спада. Уп. *Grafenauer*, Prilog kritici 18 sl.

науер разазнаје следеће саставне делове: 1. Увод о обиму Далмације који не потиче из народне традицији; 2. Причу о судбини Салоне која има своју паралелу у 29. поглављу, а почива на традицији далматинских градова; 3. Причу о сеоби Хрвата, њиховом ратовању са Аварима и насељавању на Балканско Полуострво, затим опис положаја Беле Хрватске, њене потчињености Отону I, одвајање дела Хрвата из нове домовине и пресељавање у Илирик и Панонију; 4. Хрвати у Далмацији под влашћу Франака и њихов устанак против те власти. У овом последњем делу ради се о новом комплексу традиције који је настао независно од ранијих.[6] Из резултата дате анализе Б. Графенауер закључује да 30. глава, настала касније а под утицајем вести из народне традиције, има неупоредиво већу изворну вредност од 31. главе која такође говори о сеоби Хрвата. Време између настанка те две верзије искоришћено је за добијање нових извештаја, чије порекло треба тражити у народној традицији.[7] Зато Б. Графенауер верује да се у 30. глави разликују три елемента народне традиције: 1. Предање о паду Салоне и освајању Далмације од стране Словена, које је постојало у традицији далматинских градова; 2. Традиција о каснијем доласку Хрвата и њиховој борби са Аварима; 3. Традиција о франачкој власти над Хрватима, њиховом устанку против Франака и покрштавању.[8]

У коментару вести о јужним Словенима Ф. Дворник је прихватио оцене да 30. глава преноси вести хрватске народне традиције и да зато чини главни извор за рану хрватску историју. Суседна поглавља (29 и 31) могу да послуже само као помоћ у испитивању ових збивања. Ф. Дворник прихвата да је 30. глава настала после 955. године, али сматра да је у спис De administrando imperio није унео сам цар Константин VII Порфирогенит, већ неки други аутор, родом из Далмације, који је овде или у Венецији сакупљао податке о словенској историји. Тај непознати аутор, који је вероватно познавао словенски језик, забележио је верзију народне традиције о доласку Хрвата на Балканско Полуострво, а у тој верзији се не спомиње византијски цар Ираклије.[9]

У бројним истраживањима о раној хрватској историји Н. Клаић је у више наврата расправљала и о 30. глави списа De administrando imperio. Прихватила је доказе Љ. Хауптмана о времену настанка 30. главе, што је у доброј мери већ учинио Б. Графенауер. Н. Клаић је истовремено устала и против потпуног давања предности 30. глави као јединим поузданом извору за рану хрватску историју. Упозорила

[6] Исто 4—10. У овој анализи остали су по страни завршни делови 30. главе о хрватским жупанијама, положају јужнословенских области и регулисању односа приморских градова према Словенима у залеђу.

[7] *Grafenauer*, Prilog kritici 20 sl. Аутор наглашава да је у 30. глави друкчији извештај о паду Салоне, сеоби Хрвата и њиховом покрштавању. Унети су нови подаци о остацима Авара међу Хрватима, о сеоби Хрвата у Илирик и Панонију, о подложности Хрвата Францима, о њиховом устанку против франачке власти, о хрватским жупанијама, о географском положају Склавинија и о односима Словена према византијским градовима на јадранској обали.

[8] *Grafenauer*, Prilog kritici 32.

[9] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio. Commentary, ed. *by R. H. J. Jenkins, F. Dvornik etc.*, London 1962, 97 sq., 100 sq., 114

је да и у 29. глави налазимо тачне податке о неким догађајима, па да зато она има „bar jednaku vrijednost" са верзијом из 30. главе.[10] Међутим, у нешто касније изашлој историји Хрвата Н. Клаић као да се поколебала у овој оцени, јер међу изворима за рану хрватску историју наводи спис De administrando imperio, истичући значај његове 30. главе, чији је непознати аутор био „mnogo savjesniji i iskreniji od cara". Зато овај одељак, који уствари претставља стилски дотерану расправу о Далмацији, ужива много веће поверење него остали делови о Хрватима и Србима.[11] Ту идеју Н. Клаић заступа и у каснијим радовима, истичући да је 30. глава — та мала расправа о византијској Далмацији — дело непознатог аутора који је боље знао историју Далмације од самог цара Константина VII Порфирогенита.[12]

Најзад, о питању 30 главе и њеног односа према другим деловима списа De administrando imperio расправљао је Р. Новаковић, али имајући пре свега у виду причу о освајању Салоне која постоји и у 29. глави. Посматрајући структуру 30. главе из једне уже перспективе, он је склон да пође путевима које је оцртала Н. Клаић: устаје против давања предности тексту 30 главе у односу на 29. главу, али и против старе опште прихваћене тезе Џ. Бјурија да је 30. глава настала касније, да је накнадно унета у царев спис и да је тако разбила целину осталих поглавља о јужним Словенима. Р. Новаковић сматра да 29. и 30. глава исправно стоје једна уз другу, јер обе говоре о Далмацији; то се пре свега односи на њихове почетне делове о освајању Салоне, али и остали делови, без обзира на упадљиве међусобне разлике, опет говоре само о Далмацији.[13]

Све што је напред речено показује да проблем 30. главе списа De administrando imperio, њене структуре и места у склопу читавог царевог трактата, није изгубио своју научну актуелност. Историчари су му и у новије време посвећивали дужну пажњу; покушавали су да, полазећи од старијих резултата пре свега Џ. Бјурија и Љ. Хауптмана, дају нове прилоге за тумачење вести 30. поглавља о најстаријој хрватској историји. У овоме раду желели смо да пођемо истим путем, да уз прихватање

---

[10] *N. Klaić*, Marginalia uz problem doseljenja Hrvata, Razprave SAZU 5 (=Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, 23 sl., 30 sl.

[11] *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 38 sl.

[12] *N. Klaić — I. Petricioli*, Zadar u srijednjem vijeku, Zadar 1976, 58. *J. Beuc*, Još o problemu formiranja feudalnih država u Južnih Slavena, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 8, Zagreb 1976, 107 такође даје предност подацима 30. главе о досељавању Хрвата.

[13] *Р. Новаковић*, Нека запажања о односу 29 и 30 главе De administrando imperio, Ист. часопис 19 (1972) 4—9, 36 сл. Аутор узима у обзир и наслове 29 и 30 поглавља: наслов 29. главе обећава да ће, бити говора о Далмацији и суседним племенима (у Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 9 погрешно је преведен наслов „О Далмацији и суседним племенима" а треба „О Далмацији и племенима у њој", јер грчки оригинал гласи Περὶ τῆς Δελματίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ παρακειμένων ἐθνῶν. Cf. Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, Washington 1967, c. 29, 1—2). Са друге стране наслов 30. главе гласи „Излагање о провинцији Далмацији", али се овде више говори о тим племенима, него у 29. глави, како би се очекивало из њихових наслова. Зато Р. Новаковић претпоставља да су приликом редиговања рукописа De administrando imperio замењени наслови ових двају поглавља. Уп. *Новаковић*, Нека запажања 10, н. 4.

ранијих резултата изнесемо неке погледе на структуру 30. главе, који су настали из вишегодишњег размишљања о овом питању. При томе смо имали у виду читав текст 30. главе, јер сматрамо да је то једини прави пут у напорима да се проникне у њену структуру и да јој се одреди место у склопу царевог трактата.

Изузимајући кратак реторски увод, који се јавља само уз 30. главу, њен први део описује римску провинцију Далмацију, географски обим и главни град Салону.[14] Овде налазимо тачан опис међа римске Далмације за коју се каже да се простирала од Бара и Улциња до реке Раше (Arsa), а да је према унутрашњости ишла све до Дунава; дате географске одреднице углавном се поклапају са обимом римске провинције Далмације, који је она имала пре доласка Словена.[15] Иначе у читавом овом одељку Далмација има широк територијални опсег римског времена: када се каже да је Салона била главни град (κεφαλή) читаве Далмације или да су се овде сакупљали војници из осталих градова (κάστρων) Далмације.[16] У опису статуса и положаја те римске Далмације наглашава се да је она била славнија од других западних провинција (θεμάτων).[17] Не инсистирајући на предложеном тумачењу, потсетићемо само на околност да је за време Јустинијана I Далмација постала провинција на челу са проконзулом; можда је добро обавештени аутор 30. главе имао у виду ову околност која је давала ипак посебан значај римској Далмацији.[18] Свакако да се тачни подаци о простирању римске провинције Далмације и евентуално о њеном посебном статусу у време пред долазак Словена (VI век) не могу приписати народној традицији ни становника далматинских градова а још мање придошлих јужних Словена. Они потичу од добро обавештеног писца, што већ у првим корацима анализе текста 30. главе показује да се она не може објашњавати искључиво врелима народне традиције. У оценама садржаја 30. главе треба водити рачуна о овој важној околности.

Други део текста 30. главе описује словенско-аварско освајање Салоне и читаве римске Далмације, дакле има у виду догађаје о којима

[14] DAI c. 30, 6—21.

[15] Ibid. c. 30, 7—11. Уп. *Ј. Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1956, 38; *J. Ferluga*, Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VII th to the XII th Centuries, Amsterdam 1976, 78. *Новаковић*, Нека запажања 11 остаје збуњен нетачним податком аутора 30. главе да се римска Далмација простирала све до Дунава, када је познато да она није допирала чак ни до Саве. Чини нам се да се овде очекује сувише прецизности од једног средњовековног писца и да је овај податак у суштини тачан. *Новаковић*, Нека запажања 33 упозорава и на то да се опис широке римске Далмације налази једино у 30. глави. Међутим, исто значење има и податак из 29. главе да се власт Романа простирала све до Дунава, јер и он уствари говори о обиму римске Далмације. Cf. DAI c. 29, 14—15.

[16] Ibid. c. 30, 18—20.

[17] Ibid. c. 30, 12—13.

[18] *Ферлуга*, Византиска управа 25—27; *Ferluga*, Byzantium 102. *Новаковић*, Нека запажања 12 у анализи 30. главе остаје збуњен и овом напоменом о угледу Далмације, али је склон да је пренесе у X век и да је припише аутору који седи у Цариграду. Међутим, очигледно је да је реч само о римској Далмацији, јер би за стање X века таква опаска била беспредметна: византијска тема Далмација имала је доста низак ранг.

je детально говорено у претходном 29. поглављу.[19] Упоређујући ова два извештаја о освајању Салоне, Б. Графенауер сматра да је онај из 30. главе конкретнији и логичнији, да је настао свакако после извештаја из 29. главе, а да је аутор старију верзију допунио новим материјалом из народне традиције о освајању Салоне. Можда је та стара верзија замењена новом редакцијом народног предања.[20] У упоређивању 29. и 30. главе Р. Новаковић је доста пажње посветио верзијама прича о освајању Салоне. Насупрот ранијим судовима, он је спреман да предност да верзији из 29. главе, јер је она логичнија и веродостојнија. Ту верзију је преузео и прерадио непознати аутор 30. главе, уносећи неке измене које су читаво излагање учиниле неразумљивијим. Р. Новаковић верује да је 30. глава имала два аутора: први је преузео и прерадио причу о освајању Салоне из 29. поглавља, а други је додао све остало што садржи та глава.[21] Зато Р. Новаковић сматра да верзија из 30. главе не може послужити као историјски извор, већ да треба веровати само ономе што стоји у 29. глави.

Није овде прилика да детаљно расправљамо о верзијама приче о паду Салоне, јер нам је од почетка била намера да пажњу задржимо само на структури 30. поглавља. Ипак би смо хтели да нагласимо да нам се та дискусија у истраживању и изналажењу логичнијих места у једној или другој причи чини сувишном. У оцени ових верзија историчар мора да посматра њихово језгро, а оно је у оба поглавља исто: Словени односно Авари преварили су становнике Салоне и осталих градова Далмације, заробили су војнике чуваре границе на Дунаву, обукли њихова одела, узели њихове знаке, па су тако лукавством освојили Салону, чији су житељи веровали да су то њихови војници који су се враћали са редовне службе на граници. Разлике у појединостима сасвим су разумљиве, јер се ради о верзијама потеклим из пера различитих аутора. Међутим, у овом одељку 30. главе треба обратити пажњу на један детаљ који може бити важан за суд о њеној структури. Овде се каже да су Авари живели са оне стране Дунава, тамо где сада, дакле у време настанка белешке, живе Мађари (Турци).[22] Очигледно је да се овако прецизан податак о стаништима једног народа у далекој прошлости а одређен конкретном политичко-географском ситуацијом средине X века, не може тумачити традицијом далматинских градова. Он потиче из пера неког добро обавештеног писца који вероватно седи у самој престоници.[23]

---

[19] DAI c. 30, 14—61, c. 29, 14—53.

[20] *Grafenauer*, Prilog kritici 20.

[21] *Новаковић*, Нека запажања 32, 35 сл. Поклањајући пуно поверење причи из 29. главе, он сматра да се овде не говори о стражарењу Романа на Дунаву, већ на некој реци која је била много ближе Салони, а то је могла бити само Цетина. Уп. *Новаковић*, Нека запажања 42 сл.

[22] DAI c. 30, 21—23.

[23] *Новаковић*, Нека запажања 14, н. 6 верује да се податак односи на време око 895. године, баш када су Мађари стигли у Панонију. Тачна је опаска да су Авари живели на широј територији него што су је насељавали Мађари у време Константина VII Порфирогенита, али су такве разлике ирелевантне у критичкој оцени података једног средњовековног извора.

После описа словенско-аварског освајања Салоне долази одељак који говори о томе када и како су дошли Хрвати и освојили делове римске провинције Далмацие.[24] Овде су опет у питању неки догађаи из наістарије прошлости Хрвата које описује и 31. глава царевог трактата.[25] Давно је уочено да у овим верзијама приче о сеоби Хрвата постоје знатне разлике: у 31. глави се каже да су Хрвати дошли у споразуму са византијским царем Ираклијем (610—641) и да су од почетка признавали власт Византије; насупрот томе у 30. глави нема говора о Ираклију ни о признавању византијске власти. Па ипак постоји нешто заједничко за обе верзије извештаја: Хрвати су дошли ратујући против Словена, односно Авара, које су затекли у овим крајевима. Полазећи од околности да се у 30. глави не спомиње византијски цар и његова власт над досељеним Хрватима, Б. Графенауер је сматрао да тај извештај почива на врелу народне традиције и да је зато веродостојнији од оног из 31. главе, који је обојен византијском тенденцијом.[26] У оценама ових верзија Н. Клаић се углавном сложила са резултатима Б. Графенауера, сматрајући да је друга верзија из 30. главе написана касније од неког сарадника цара Константина VII Порфирогенита. Зато и поклања више поверења, убеђена да она тачније приказује збивања.[27]

Ми и овде имамо извесне резерве према судовима да је читав овај одељак 30. главе заснован на хрватској народној традицији и да му зато треба поклонити више поверења него причи из 31. главе која је дата са призвуком византијских политичких тенденција. Јер, у верзији из 30. главе, која се приписује народној традицији, налазимо податке тешко спојиве са оваквим врелом. Тачио је да овде има елемената који се једино могу тумачити народним предањем, као на пр. вест о петоро браће и две сестре под чијим вођством су Хрвати дошли на Балканско Полуострво[28], али налазимо и таква обавештења која се тешко могу повезивати са хрватском традицијом. У њиховом навођењу кренућемо оним редом како су изнета у овом одељку. Ту пре свега долази вест о остацима Авара у Хрватској који се, како се у тексту каже, разазнају још у време Константина VII Порфирогенита. Немогуће је претпоставити да је традиција располагала таквим вестима етиографског карактера о саставу становништва у Хрватској. Оне су свакако црпене из других врела која су имала тачне претставе о аварским житељима у Хрватској.[29] Са друге стране хрватском народном традицијом не могу се тумачити ни подаци о прадомовини Хрвата која се налази с оне стране Баварске

[24] DAI c. 30, 61—75.
[25] Ibid. c. 31, 7—21.
[26] *Grafenauer*, Prilog kritici 28—32.
[27] *Klaić*, Marginalia 26 sl.; *Klaić*, Povijest 133, 137 sl.
[28] *Klaić*, Povijest 136 sl. упозорава да је та традиција са бројем седам код Хрвата стара и постојана, јер се јавља и код Томе Архиђакона који говори о седам или осам племена племића. Постојаност те традиције свакако је посведочена и тиме што се јавља и у спису De administrando imperio.
[29] *Grafenauer*, Prilog kritici 30 исправно сумња да овај податак потиче из народне традиције, док *Klaić*, Povijest 137 верује да остатке Авара треба тражити у оним хрватским областима које су стајале под управом бана (Лика, Гацка и Крбава).

(Багибарије) а потчињена је Отону I; из тог извора не потиче ни вест о пријатељству тих Хрвата у прадомовини са Мађарима.[30] Све су то ствари о којима народна традиција није могла имати такве претставе, а то показује да се и у причи о сеоби Хрвата из 30. главе налази много тачних података, тешко спојивих са хрватском народном традицијом.

Следећа партија 30. главе описује нека збивања из историје Хрвата у новој домовини на Балканском Полуострву: прво се говори о пресељавању дела Хрвата из Далмације у Илирик и Панонију.[31] Чини нам се да је у праву Н. Клаић која се у коментару овог податка враћа на старо и једино могуће тумачење да се ради о пресељењу дела Хрвата у тзв. панонску Хрватску, тј. у област између Саве и Драве.[32] Без обзира на тумачења садржаја овог пасуса, хтели би да га овде посматрамо само у оквирима нашег тренутног интереса — структуре 30. главе. Овде се каже да се од Хрвата, који су населили Далмацију, одвојио један део и да је населио Илирик и Панонију. Свакако да се има у виду пространа римска провинција Далмација, а ако се описује пресељење дела Хрвата у крајеве између Саве и Драве, природно је што се за њих каже да су отишли изван граница те римске провинције Далмације. Зато нам није јасна тврдња Љ. Хауптмана да се овде појам Далмације не односи на читаву област до Дунава, већ само на ужу хрватску Далмацију „коју од Дунава дели Панонија".[33] У исправност тумачења Далмације у ширем римском смислу сумња и Р. Новаковић, кога збуњује околност да се у истом поглављу каже да се Далмација простирала до Дунава а после тога да су Хрвати из Далмације отишли у Илирик и Панонију.[34] Тај широк обим који се овде даје Далмацији, значајан је за неке наше судове о структури 30. главе.

Други важан податак овог пасуса каже да ти панонски Хрвати имају независног кнеза (архонта) који шаље пријатељска посланства кнезу далматинских Хрвата.[35] У новијим коментарима ове вести углавном су понављани погледи Ф. Шишића да се овакав опис односа може датирати само за време краља Томислава (око 910 — око 930), када је између 914. и 929. године панонска Хрватска дошла под његову власт.[36]

---

[30] На то су упозорили *Grafenauer*, Prilog kritici 30 и *Klaić*, Marginalia 31 sl.

[31] DAI c. 30, 75—78.

[32] *Klaić*, Povijest 139 sl. исправно претпоставља да ова вест о одвајању дела Хрвата не мора да се односи на VII век. Међутим, С. Антољак је покушао да донесе ново тумачење, сматрајући да се ове вести односе и на насељавање Хрвата у Карантанију, који су тамо затечене Словенце ослободили од аварске власти. Уп. *С. Антољак*, Хрвати у Карантанији, Годишен зборник на Филозоф. факул. на Универ. во Скопје, Истор. филол. одел 9 (1956) 15—38.

[33] *Hauptmann*, Dolazak Hrvata 122. *B. Grafenauer*, Hrvati u Karantaniji, HZ 11—12 (1958—9) 217 sl. такође верује да се овде име Далмација односи само на ужу Хрватску, а не на територију римске провинције која се простирала све до Дунава.

[34] *Новаковић*, Нека запажања 34. На крају аутор констатује да се у спису De administrando imperio Далмација увек спомиње у ужем обиму као приморска област. Чини нам се да то није тачно, јер у тексту 29. и 30. главе има низ супротних примера.

[35] *Антољак*, Хрвати у Карантанији 16, н. 9 нетачно схвата ову реченицу о односу два хрватска кнеза, јер сматра да су кнезови — архонти а не посланства слати из панонске Хрватске. За тачан превод уп. Византијски извори II, 31 сл.; *Grafenauer*, Hrvati u Karantaniji 216.

Међутим, пошто се у тексту 30. главе изричито каже да ти панонски Хрвати имају независног кнеза (ἄρχοντα αὐτεξούσιον), чини нам се да се тај податак може односити само на време пре краља Томислава, када је по опште прихваћеном мишљењу дошло до политичког уједињења ова два државна језгра рано-хрватске историје. Ако је тако онда значи да и 30. глава, која је настала после 955. године, а вероватно и после цареве смрти 959. године, садржи податке који описују нека ранија стања, овде конкретно постојање далматинске и панонске Хрватске, како је било пре краља Томислава. На крају треба напоменути и то да се вест о пресељавању дела Хрвата у Илирик и Панонију не може тумачити народном традицијом.[37]

Следећи одељак 30. главе говори о власти Франака над далматинским Хрватима, њиховој свирепости, због које су Хрвати устали против франачких господара и после дуге борбе успели да се ослободе њихове власти. Тада су Хрвати и покрштени из Рима за кнеза Порина.[38] У анализи ових вести Ф. Дворник је хтео да покаже њихову слојевитост, верујући да се овде говори о три догађаја: устанку Људевита Посавског, покрштавању Хрвата под кнезом Борном и борби Хрвата за слободу у којој је пао панонски кнез Коцељ (876), борећи се као франачки васал против далматинских Хрвата.[39] Н. Клаић је у више махова расправљала о овом пасусу, јасно тумачећи да он описује устанак Људевита Посавског, само што је та борба против Франака погрешно приписана далматинским Хрватима а уствари су је водили њихови саплеменици између Саве и Драве. Народна традиција је сачувала слику и успомену о тој борби, погрешно је приписујући далматинским Хрватима, па је та изопачена верзија стигла и у Цариград.[40] Свакако да се пасус о устанку Хрвата против Франака мора тумачити народном традицијом као врелом обавештења, што показује да је у 30. глави било података потеклих из традиције, како то одлучно верује Б. Графенауер.

Затим следи одељак са географским описом Хрватске и осталих јужнословенских области. Прво се набрајају жупаније у Хрватској[41], а онда се даје опис Склавинија, тј. области насељених Словенима: почиње се од Дукље, па се иде уз јадранску обалу преко Травуније, Захумља и Паганије, да би се на крају дао опис међа Хрватске и Србије.[42] За наше судове о карактеру и структуру 30. главе овај пасус има велики значај. Иако он на први поглед делује као јединствена целина, јер описује

[36] *Grafenauer*, Prilog kritici 30 sl.; *Grafenauer*, Hrvati u Karantaniji 217 sl. *Klaić*, Povijest 278 такође је склона томе мишљењу, јер каже да је ово „prvi izvještaj o samoupravi Slavonije pod posebnim knezom u okviru Hrvatske kralja Tomislava". *Beuc*, Još o problemu 122 сматра да се овде алудира на посебан административни положај Хрватске у оквиру франачке државе.

[37] То сматра и *Grafenauer*, Prilog kritici 30.

[38] DAI c. 30, 78—90.

[39] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio. Commentary 119.

[40] *Klaić*, Povijest 137 sl., 168, 209.

[41] DAI c. 30, 90—94. *Klaić*, Povijest 207 sl. верује да су три области којима је управљао бан (Лика, Гацка и Крбава) имале као политичко језгро велики значај у покрету политичког уједињавања.

[42] DAI c. 30, 94—119.

географски распоред јужнословенских области, ипак се у њему разазнају поједини слојеви. Одавно је уочено да једанаест жупанија (Ливно, Цетина, Имотски, Плива, Песента, Приморје, Брибир, Нона, Книн, Сидрага и Нин) и три области под управом бана (Лика, Гацка и Крбава) покривају знатно ужу територију него што у нешто каснијем опису има Хрватска која се простире од Цетине до Лабина и Истре. Тај нескалад је у новије време Ф. Дворник покушао да објасни претпоставком да је аутор био из Сплита и да је одатле слао извештаје о хрватским жупанијама; да је известилац седео у Задру он би више пажње обратио северозападној Хрватској од јадранске обале до Купе.[43] Н. Клаић само констатује да је опис хрватских жупанија непотпун ако се упореди са границама Хрватске, датим у истом поглављу.[44] Ове очигледне разлике могу се двојако тумачити: изнети описи дају различита стања територијалног пространства далматинске Хрватске или је известилац имао обавештења само о једном делу хрватских жупанија. Без обзира на објашњење неусклађености, остаје чињеница да она постоји у пасусу 30. главе за коју се често истицало да је, насупрот другим деловима списа De administrando imperio, коначно уобличена пером непознатог аутора. Са друге стране треба констатовати да су ти описи много садржајнији за области и њихове границе које стоје ближе јадранској обали; све што је дубље у унутрашњости остаје сасвим уопштено а често и недовољно прецизно. Дакле, известилац је по свој прилици потицао из Далмације.

Међутим, анализа овог пасуса даје извесне елементе за одређивање времена његовог настанка. Овде се о Травунији говори само као о једној области без навођења Конавља[45], што није случај у другим поглављима царевог трактата: међу областима које су населили Срби поред Травуније наведено је и Конавље, а у 34. глави Конавље се спомиње као део Травуније.[46] Треба потсетити и на важну околност да се у списку адреса писама византијских царева околним владарима, који даје спис De cerimoniis, посебно наводе кнез (архонт) Конавља и кнез (архонт) Травуније.[47] У коментару ових адреса покушали смо да одредимо време њиховог настанка: полазећи од множинског облика цареви (δεσπόται) претпоставили смо да се ради о времену после 6. априла 945. године, када је млади Роман II постао цар и савладар свог оца Константина VII Порфирогенита.[48] Ако је ова хронологија тачна, белешка која спомиње само Травунију настала је свакако пре 6. априла 945. године, што показује да и у 30. глави има старијих слојева који нису временски усклађени са осталим деловима њеног текста.

[43] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio. Commentary 121 sq.

[44] *Klaić*, Povijest 287 sl. Исто подвлачи и *Beuc*, Još o problemu 119 уз напомену да овде недостају области северно од Гацке, а и источно од жупаније Псет.

[45] DAI c. 30, 98—100.

[46] Ibid. c. 32, 22, c. 34, 15—18.

[47] Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis aulae byzantinae I, ed. *I. Reiske*, Bonnae 1829, 691.

[48] Византијски извори II, 78, н. 292; *Ferluga*, Byzantium 276 sq.

Последњи одељак 30. главе описује сређивање односа далматинских градова према словенском становништву у залеђу.[49] Овај пасус такође има велики значај за предмет нашег рада, па ћемо га зато детаљније анализирати. На његовом почетку се каже да су насељени Словени завладали читавом околином Далмације (πᾶσαν τὴν περίχωρον Δελματίας), што јасно показује да писац 30. главе има у виду ужу територију средњовековне односно византијске Далмације. У свим претходним пасусима поглавља увек је било говора само о пространој римској провинцији Далмацији. Н. Клаић само констатује околност да је на крају 30. главе Далмација описана у уском обиму, иако је на почетку речено да ће се причати о пространој римској Далмацији, чије су границе допирале све до Дунава; аутор 30. главе очигледно није одржао реч.[50] Р. Новаковић такође региструје овај податак о средњовековној Далмацији, упозоравајући да је он у нескладу са тврђењима истог поглавља да се граница Далмације налазила чак на Дунаву.[51] Тачна је напомена Ј. Ферлуге да је нестала велика римска провинција Далмација која је ишла дубоко у унутрашњост Балканског Полуострва, али појам о њој не постоји само у 30. глави, јер њен текст има и друкчијих података о величини Далмације који се слажу са њеним средњовековним обимом.[52] Све су то тачна запажања о подацима 30. главе, али сматрамо да те неусклађености нису последица забуне или неодржавања речи самог писца, који је једно обећао у наслову а у тексту дао нешто сасвим друго. Та неусклађеност проистиче из карактера списа De administrando imperio, чија поглавља садрже доста противуречних и неусклађених података, који описују различита стања. Већи део бележака 30. главе говори о пространој римској провинцији Далмацији, док се само овде на крају има у виду знатно ужа територија средњовековне тј. византијске Далмације. То јасно показује да ни 30. глава није неком редакцијом добила свој коначан облик, чиме би нестале евентуалне неусклађености, карактеристичне за остале делове царевог трактата.

Што се тиче суштине података о данку далматинских градова Словенима у залеђу, новији истраживачи су сагласни да их треба, баш као што стоји у самом тексту, датирати у време византијског цара Василија I (867—886). Тада је после оснивања византиске теме Далмације коначно сређен однос житеља приморских градова према становништву у залеђу.[53] Н. Клаић чак верује да је у питању tributum pacis којим су становници градова купили мир од Хрвата.[54] Поред података о данку приморских градова овај пасус садржи и важне вести о јадранским острвима и романском становништву које је овде живело после доласка Словена. Чини нам се да је у праву Ј. Ферлуга када сматра да се ова вест 30. главе да су Словени заузели околину Далмције а да градови Романа обрађују острва и живе од њих односи на прву половину VII

[49] DAI c. 30, 119—142.
[50] *Klaić*, Marginalia 30.
[51] *Новаковић*, Нека запажања 10, н. 4.
[52] *Ferluga*, Byzantium 102 sq.
[53] Такво тумачење је јасно дао још *Ферлуга*, Византиска управа 70.
[54] *Klaić — Petricioli*, Zadar u srijednjem vijeku 79.

века: тада острва још нису постала склоништа избеглица.[55] Касније је, како се то каже у овом последњем пасусу, ситуација сасвим променила, јер су се избегли романски становници са острва поново склањали на копно.

Анализа 30. главе списа De administrando imperio дозвољава да се учине неки закључци о њеној структури и месту у склопу читавог трактата. Пре свега би хтели да нагласимо да се и у овом поглављу разазнају одређене тематске целине за које је његов непознати аутор сакупљао материјал. Први део описује границе старе римске провинције Далмације, њен статус и положај. Затим следи други део који прича о крају историје те велике провинције Далмације, када су Словени односно Авари освојили њен главни град Салону. Трећи део посвећен је доласку Хрвата у Далмацију и њиховој прадомовини Белој Хрватској која је потчињена Отону I. Четврти део описује нека збивања из историје Хрвата у новим крајевима: пресељење дела Хрвата у Илирик и Панонију, власт Франака над Хрватима и њихову борбу за ослобађање од окрутне франачке власти. Следећи пети одељак даје опис хрватских жупанија, а затим и Склавинија, тј. области насељених разним јужнословенским племенима (Дукља, Травунија, Захумље, Паганија, Хрватска и Србија). Затим на крају поглавља долази пасус о сређивању односа становника далматинских градова према Словенима у залеђу.

Такав састав текста 30. главе показује да се морају мењати неки досадашњи погледи о њеној структури и месту у оквиру списа De administrando imperio. Пре свега мора се напустити често понављана теза Љ. Хауптмана да је ово поглавље настало на основу података из хрватске народне традиције; у анализи појединих делова, датој у овом раду, показали смо да у тексту 30. главе има мало података који се могу објаснити народном традицијом као врелом постанка.[56] Увек опрезни Б. Графенауер је на више места посумњао у овај суд Љ. Хауптмана, али увек тамо где је детаљно анализирао карактер појединих вести. Наша анализа текста показала је да у 30. глави постоје очигледне неусклађености и противуречности. Тако је са описом међа Далмације која се најчешће јавља као пространа римска провинција, али се у завршном пасусу очигледно има у виду знатно мања средњовековна, односно византијска Далмација. Истог су карактера и географски подаци о јужнословенским областима, јер је опсег наведених једанаест хрватских жупанија знатно мањи од територије која се означује као Хрватска о истом поглављу. То показује да 30. глава није настала као уоквирена и обрађена целина, чак у облику неке расправе о византијској Далмацији, што је већ осетио и Б. Графенауер, кратко напоменувши да 30. глава „nije nužno plod jedinstvenog predloška, nego može da bude i rezultat jedinstvene prerade različitih predložaka u novu cjelinu“.[57] Дакле, верујемо да се и 30. глава састоји из неколико различитих целина које се не раза-

[55] *Ferluga*, Byzantium 109.

[56] *Новаковић*, Нека запажања 52 исправно каже да више од три четвртине података 30. главе не припада народној традицији.

[57] *Grafenauer*, Prilog kritici 29.

знају већ на први поглед по почетним свезама ὅτι или ἰστέον ὅτι као што је то случај у другим главама царевог трактата. Иако је ово поглавље, како су то убедљиво показали многи аутори (Џ. Бјури, Љ. Хауптман, Б. Графенауер) касније унето у спис оно се по структури и карактеру битно не разликује од других делова трактата. И аутор 30. поглавља је податке добијао из различитих извора (поуздани извештаји чиновника, народна традиција и тд.), баш као што је то случај и са осталим поглављима списа De administando imperio. Зато верујемо да 30. глави не треба давати никакву предност као извору за нашу рану средњовековну историју, већ да је треба користити равноправно са осталим деловима царевог списа, јер се по карактеру и структури она битно од њих не разликује.

THE STRUCTURE OF CHAPTER 30. OF THE TREATISE DE ADMINISTRANDO IMPERIO

Summary

For a long time it has been observed that Chapter 30 represents a separate part of the well-known work *De administrando imperio* of the Emperor Constantine VII Porphyrogenitus, and accepted opinion has had it that this chapter is of later date, being a late addition to the treatise, perhaps even after the death of the Emperor (959) (J. Bury, Lj. Hauptmann, B. Grafenauer). It has also been thought that this chapter is quite different in character from the other parts of the imperial tract: i.e., in this text certain notes which begin with the conjunctions ὅτι or ἰστέον ὅτι are not differentiated, which shows that Chapter 30 as a whole originated from the pen of an unknown author. An important role has been attributed to Croatian popular tradition whose elements can be observed in the reports contained in Chapter 30. Analyzing the text of Chapter 30, the author attempts to show that certain discrepancies can also be noticed here between some of its own parts. The region of Dalmatia is described on several occasions as it was during the widest territorial extent of the Byzantine period, when this province encompassed the regions in the interior of the Balkan peninsula. However, in the geographical description of the territories populated by the Serbs and the Croats, the boundaries of mediaeval Byzantine Dalmatia are given, i.e., a region limited only to the eastern Adriatic coast. Similar discrepancies are observed also in the description of the Dalmatian territory of Croatia. On one occasion its extent is restricted to the region between Kupa and Cetina alone, while another time all the regions as far as Istra are given far wider boundaries. At the same time, the author attempts to show that much of the information in Chapter 30 cannot be interpreted by reference to Croatian popular tradition. Information about the boundaries of the Byzantine province of Dalmatia, the domicile of the Magyars in the 10th century, or the Emperor Otto I could not have been accessible to Croatian popular tradition. On the basis of the results presented here the author believes that Chapter 30 resembles the other parts of the work *De administrando imperio* structurally. Like the rest, it too originated out of a series of notes, in turn emanating from various sources, which are not always in accordance with one another. The only difference is that these notes are not differentiated by the introductory conjunctions ὅτι or ἐστέον ὅτι. Therefore, Chapter 30, which is certainly of later origin, must not be accorded any priority as a source for the study of the early history of the Serbs and the Croats. It must, rather, be used on an equal footing with the other parts of the treatise *De administrando imperio*.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

И. В. СОКОЛОВА

ПЕЧАТИ АРХОНТОВ ХЕРСОНА

Понимание выражения „архонты Херсона", встречающегося в письменных источниках, уже давно вызывает разногласия у исследователей. Все ученые справедливо рассматривают отрывок из рассказа Константина Порфирородного об образовании фемы в Херсоне, в котором упоминаются архонты, как свидетельство о самоуправлении города. Константин VII приписывает Петроне, строителю Саркела и первому стратигу в Херсоне, следующие слова, якобы сказанные им императору Феофилу. „Если желаешь быть полным господином города Херсона и прилегающих к нему мест, и чтобы они не ушли из-под твоей руки, пошли своего стратига, а не доверяй их протевонам и архонтам. Ибо, — разъясняет далее Константин, — до Феофила не было стратига, посылаемого отсюда, а всем заведовал названный протевон с так называемыми отцами города".[1] Из приведенного отрывка остается неясным, имел ли в виду Константин Порфирородный, называя архонтов, конкретных должностных лиц самоуправляющегося города или начальников вообще: в разъяснительной части он, употребляя к слову „протевон" прилагательное „названный" (λεγόμενος) подчеркивает, что протевон это и есть название должностного лица, а слова „так называемые отцы города" (ἐπονομαζόμενοι) как бы разъясняют стоящее в констатирующей части слово архонты. Такое разъяснение было бы вполне законно, т.к. в византийское время слова архонт имело много значений: начальник вообще, вождь варварских племен, правитель иностранного государства, начальник архонтии и т.д.[2] Но официальный документ — „Табель о рангах", изданная Ф. И. Успенским. — упоминает в третьем классе византийских чиновников, классе спафариев, архонтов Херсона[3], следовательно, снимается сомнение в существовании этих должностных лиц в городе.

[1] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio. Ed. *G. Moravscik et R. J. H. Jenkins*. Budapest, 1949, cap. 42, c. 184.

[2] *J. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења. Зборник радова Византолошког института, књ. 2, 1953, с. 89—91. *Г. Г. Литаврин*, Советы и рассказы Кекавмена, М., 1972, с. 339.

[3] *Ф. И. Успенский*, Византийская табель о рангах. Известия РАИК, т. III, 1898, с. 115.

Однако рождаются другие недоуменные вопросы, например, те ли это лица, которых упоминает Константин Порфирородный, или чиновники вновь созданной фемы Климатов. Дж. Бьюри, издатель Клиторология Филофея — памятника, аналогичного „Табели о рангах" Успенского, но датируемого 899 г.[4], — сопоставляя известия обеих „Табелей", высказал предположение, что архонты „Табели о рангах" Успенского — анахронизм: используя при написании „Табели" более древний документ, составитель забыл вычеркнуть должности, в его время уже не существовавшие[5]. Г. А. Острогорский, напротив, полагает, что архонты „Табели о рангах" — реальные представители фемной администрации, чиновники из местных жителей, подчиненные стратигу фемы.[6] Е. Гликаци-Арвейлер видит в них подчиненных стратигу начальников более мелких подразделений армии или флота.[7] Наконец, И. Ферлуга усматривает в них представителей самоуправления.[8]

Если не решить, то, как мне кажется, значительно прояснить „статус" архонтов Херсона помогает еще один источник, до сих пор почти не использовавшийся в исследованиях — подвесные актовые печати Херсона.

В настоящее время известно II моливдулов, принадлежавших этим должностным лицам.

I. Коллекция Захоса. Изд. G. Zacos and A. Vegbry. Byzantine lead seals. Basel, 1972, v. I, part 2, p. 1284, N 2345. л.с. Крестообразная монограмма обращения к богоматери (тип V по Лорану), в углах которой надпись: τω—Δ[ȣ]/λω—σȣ=θεοτόκε βοήθει τῷ δούλῳ σου.,

О.с. Пятистрочная надпись:

+ϲα[β]	Σάβ—
βαυπατ	βᾳ ὑπατ—
ωϗαρχον	ῳ (καὶ) ἄρχον—
τιχερϲω	τι χερσῶ--
νοϲ	νος

Θεοτόκε, βοήθει τῷ δούλῳ σου Σάββᾳ ὑπάτῳ καὶ ἄρχοντι χερσῶνος
Издатели датируют печать второй половиной VIII в.

2. Эрмитаж, М-7989. Изд. И.В. Соколова. Труды Гос. Эрмитажа, т. XII, с. 22—23.

---

[4] *Г. Оcтрогорски*, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића. Зборник радова Византолошког института књ. 2, 1953, с. 47.

[5] *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century. London, p. 9.

[6] *Г. Острогорски*, op. cit., c. 47.

[7] *H. Glykatzi-Ahrweiler*, L'administration militaire de la Crète byzantine. Byzantion, XXXI, I, p. 218—219; Les recherches sur l'administration byzantine. Paris, 1961, p. 54.

[8] *J. Ферлуга*, op. cit., c. 90. Е. Гликаци-Арвейлер, наряду с признанием архонтов офицерами, подчиненными стратигу, по-видимому, допускает и возможность того, что архонтами назывались некоторые члены муниципалитета (Les recherches..., p. 72).

Л.с. Крестообразная монограмма обращения к богоматери (тип V по Лорану), в углах надпись: ...—ϲѡ/[д]ȣ—лѡ=Θεοτόκε βοήθει [τῷ] σῷ [δ]ούλῳ О.с. Четырехстрочная надпись:

гρнг.	Γρηγ[ο]—
ρанв'сп'⟨·⟩	ρᾷ β(ασιλικῷ) σπ(αθαρίῳ) ⟨(καὶ)⟩
аρχ'χ[ε].	ἄρχ(οντι) χ[ερ]—
ϲѡно	σῶνο[ς]

Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γρηγορᾷ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντ χερσῶνος

Сохранность удовлетворительная. Диам 21. мм. Экземпляр происходит из коллекции Н. П. Лихачева, который подготовлял его к публикации и датировал концом VIII — первой половиной IX вв. (Архив АН, ф. 246, оп. № 199, Табл. XII, 13).

3. Коллекция Виттемоа. Музей искусств Фогга в Бостоне. Изд. G. Zacos and A. Veglery, Op. cit., I, 3, p. 1745, N 3113.
Л.с. Крестообразная монограмма обращения к богоматери (тип V по Лорану), в углах надпись: тѡ—ϲ[ѡ]/д[ȣ]—.=Θεοτόκε [β]οήθει τῷ σ[ῷ] δ[ούλῳ] О.с. Четырехстрочная надпись:

[г]. нг	[Γρ]ηγ]ο]—
ρавіспа[ѳ]	ρᾷ β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίῳ)
[ѕ]аρχ'χε.	(καὶ) ἄρχ(οντι) Χε[ρ]—
[ϲ]онос	[σ]όνος

Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γρηγορᾷ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι Χερσῶνος

Диам. 26 мм. Издатели датируют печать IX в.

4. ГИМ, № 206. Не издан. Фрагмент печати.
Л.с. Крестообразная монограмма обращения к богоматери (тип V) или Христу (тип VIII по Лорану). От надписи сохранились букви ȣ — л. =...βοήθει [τῷ σῷ δ] ούλ[ῳ] О.с. — часть надписи:

спа	σπα(θαρίῳ)
χонт	⟨καὶ⟩ [ἄρ]χοντ(ι)
ϲон	[Χερ]σόν(ος)

Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γρηγορᾷ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι Χερσῶνος

Сохранность плохая. Диам. 13 х 19,5 мм.

5. Частная коллекция Н. Н. Грандмезона. Не издана.
Л.с. Крестообразная монограмма обращения к богоматери или Христу (V или VIII типов), в углах надпись: ѡ—ϲѡ/дȣ—лѡ = ... βοήθει

[τ]ῷ σῷ δούλῳ О.с. Пятистрочная надпись (верхняя строка не сохранилась)

. . . . .	[Κωνστ]—
ΗΤΙΗω. .	[α]ντίνῳ ⟨βασιλικῷ⟩ [σ]—
ΠΑΘΑΡ. .	παθαρ(ίῳ) ⟨καὶ⟩ [ἄ]—
ΡΧΟΝΤ[Χ[	ρχοντ(ι) [Χ]—
. ΡϹωΗ	[ε]ρσῶν(ος)

. . ., βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κωνσταντίνῳ ⟨βασιλικῷ⟩ σπαθαρίῳ ⟨καὶ⟩ ἄρχοντι Χερσῶνος Сохранность удовлетворительная. Диам. 23 мм.

6. ГИМ. Не издана.

Л.с. Крестообразная монограмма обращения к Христу или богоматери (VIII или V тип), в углах надпись: .. — .. / ΔȢ — Λ[ω] = . . ., βοήθει [τῷ σῷ] δούλ[ῳ] О.с. Четырехстрочная надпись:

. . .	. . .—
ωΒΙϹΠ[Δ[	ῳ β(ασιλικῷ) σπ[α] (θαρίῳ)
. . . ΧΟΝΤ'Χ	⟨καὶ⟩ [ἄρ(χοντ(ι) χ—
. . ϹΟΝΟϹ	[ερ]σόνος

. . ., βοήθει τῷ σῷ δούλῳ . . . ῳ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι Χερσῶνος Сохранность плохая. Диам. 20 мм.

7. ГИМ. Не издана.

Л.с. Крестообразная монограмма обращения к Христу (VIII тип), в углах надпись: ..—ϲ[ω]/..—Λω= Κ(ύρι)ε, βοήθει [τῷ] σ[ῷ] [δού]λῳ О.с. Пятистрочная надпись. Верхняя строка не поместилась:

. . . .	. . . .
ΤΙΒ'Ϲ.	τι β(ασιλικῷ) σ[π] (αθαρο)—
.ΑΝΔ'. . .	[κ]ανδ(ιδάτῳ) ⟨καὶ⟩ [ἄρ]—
.ΟΝΤΧ.	[χ]οντ(ι) Χ[ε]—
. . ω.	[ρσ]ω[ν] (ος)

Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ⟨Λεον⟩τι βασιλικῷ σπαθαροκανδιδάτῳ ἄρχοντι Χερσῶνος Сохранность удовлетворительная. Диаметр печати значительно меньше диаметра матрицы.

8. Домбартон Оакс. Коллекция Шоу. Изд. G. Zacos and A. Veglery, op. cit; I, 3, p. 1742, N 3106.

Л.с. Крестообразная монограмма обращения к Христу (VIII тип), в углах надпись: τ[ω]—ϲ[ω]ΔȢ — Λω = Κ(ύ)ρ(ι)ε βοήθει τ[ῷ] σ[ῷ] δούλῳ О.с. Четырехстрочная надпись:

. . .	⟨Ευσ⟩—
. ΑΘΙωΒϹ	[τ]αθίῳ β(ασιλικῷ) σ—
. ΑΘΙЗΑΡ[Χ]	[π]αθ(αρίῳ) (καὶ) ἀρχ(οντι)
. ΕΡϹΟΝ	[Χ]ερσόν(ος)

Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἐυσταθίῳ βαστ·λικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι Χερσῶνος Диам. 23 мм. Издатели датируют печать второй половиной VIII в.

9. Эрмитаж, М-912. Изд. И. В. Соколова. Труды Гос. Эрмитажа, т. XII, с. 22—23.

Л.с. Крестообразная монограмма обращения к Христу (VIII тип), в углах надпись: тѡ — ϲо/д — ло = Κ(ύ)ρ(ι)ε βοήθει τῷ σό [δ]ούλϙ O. с. Четырехстрочная надпись:

ГРНГО	Γρηγο—
ριωв'ϲпа	ρίῳ β(ασιλικῷ) σπα(θαρίῳ)
ϩарχ'χερ	(καὶ) ἄρχ(οντι) Χερ—
ϲонοϲ	σόνος

Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γρηγορίῳ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι Χερσῶνος Сохранность хорошая. Диам. 30 мм.

Моливдовул происходит из коллекции РАИК и упомянут Б. А. Панченко в каталоге печатей, принадлежащих институту.

10. Коллекция Захоса. Изд. G. Zacos and A. Veglery, op. cit. I, 2, p. 1107 N 1973.

Л.с. Крестообразная монограмма обращения к Христу, в углах надпись: [т]ѡ — ϲ[о]/.ȣ — л. — Κ(ύ)ρ(ι)ε βοήθει [τ]ῷ σ[ό] [δ]ούλ]ο] О.с. Четырехстрочная надпись:

ГРНГ.	Γρηγ[ο]
.ιωв'ϲп.	[ρ]ίῳ β(ασιλικῷ) σπ[α](θαρίῳ)
'арχχερ	[(καὶ)] ἄρχ(οντι) Χερ—
.[о]н[о].	[σ]ονο[ς]

Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γρηγορίῳ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχνοτι Χερσῶνος Диам. 18 мм. Издатели датируют печать 750—850 гг. Печать тех же матриц, что № 9, но худшей сохранности, кружок меньшего размера.

11. Херсонесский музей. Фрагмент печати. Не издана.

Л.с. Часть крестообразной монограммы V или VIII типов с надписью. О.с. Остатки надписи:

в'ϲпа	β(ασιλικῷ) σπα(θαρίῳ
χ'χε	⟨καὶ⟩ [ἄρ]χ(οντι) Χε[ρσῶν](ος)

... βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ... βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι Χερσῶνος

12. Частная коллекция Н. Н. Грандмезона. Фрагмент печати. Не издана.

Л.с. Крестообразная монограмма обращения к Христу (тип VI) или к богоматери (тип V), в углах надпись: .. — .. /\.ȣ — .. ... βοήθει [τῷ σῷ δ]ού[λῳ] О.с. Часть надписи:

...	...
в'ϲп	β(ασιλικῷ) σπ(αθαρίῳ)
χон	⟨καὶ⟩ [ἄρ]χον(τι)

... βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ... βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι ...

Хотя на печати не сохранилось название города, можно не сомневаться, что это был Херсон, т.к. найдена она в море у берегов Херсонеса.

Описанные выше моливдовулы, за исключением первого, подтверждают сведения „Табели о рангах“ Успенского не только о реальности должности архонтов в Херсоне, но и о принадлежности лиц, занимавших ее, к разряду спафариев. Решение же тех сложных вопросов, которые поставлены перед исследователями письменными источниками, зависит от того, насколько точно датированы печати. К сожалению, датировка печатей остается очень сложной задачей и даже методика ее до сих пор не разработана. Поэтому значительння часть настоящей статьи посвящена обоснованию предлагемых в ней дат описываемых памятников.

Все известные к настоящему времени печати архонтов Херсонь имеют один и тот же тип лицевой стороны — крестообразную монограмму обращения к Христу или богоматери (V и VIII тип монограмм по определению В. Лорана[9] с надписью на углах τῷ δούλῳ или τῷ σῷ δούλῳ.

А. Мордтманн, предложивший основные принципы датировки в статье, опубликованной сто лет назад, относил печати с интересующими нас типами монограмм к иконоборческому времени.[10] Принимая в принципе классификацию А. Мордтманна, Н. П. Лихачев и В. Лоран расширили время бытования моливдовулов с указанными типами монограмм, датируя некоторые из них концом IX и даже X в.[11] Мотивы такой датировки ими, как правило, не объяснены. Н. П. Лихачев отметил лишь в ряде случаев, что печати с крупным широким шрифтом следует датировать VIII в., с продолговатым правильным крупным шрифтом — концом VIII — первой половиной IX в.[12], что заставляет предполагать, что датировка ряда моливдовулов второй половиной IX и даже X вв. также сделана им на основании особенностей шрифта.

На важную датирующую деталь надписей интересующих нас печатей обратила внимание В. С. Шандровская, которая, развивая наблюдения Н. П. Лихачева, показала, что моливдовулы с крестообразными монограммами конца VII — начала VIII вв. отличаются от более поздних не только шрифтом, но и легендой оборотной стороны: на них в углах крестообразной монограммы помещается как правило легенда τῷ δούλῳ σου.[13] Г. Захос и А. Веглери — авторы вышедшего недавно последнего труда по византийской сигиллографии — стремятся датировать печати, как они пишут, на основании целого комплекса критериев.[14] Однако

[9] *V. Laurent*, Documents dė sigillographie byzantine. La Collection G. Orghidan. Paris, 1952, pl. LXX, n. V, VIII.

[10] *A. Mordtmann*, Sur les sceaux et plombs byzantins. Constantinople, 1873, p. 19—20.

[11] *V. Laurent*, op. cit., p. 33, n. 38. Датировка В. Лораном печати коммеркиария Пелопоннеса Леонтия одиннадцатым веком — скорее всего описка. *V. Laurent*, op. cit., p. 123, n. 229. Архив АН, ф. 246, оп. I, д. 50. т. 36, № 16.

[12] Архив АН, ф. 246, оп. I, д. 50, табл. 20, № 2, 3; табл. 23, № II; ф. 246, оп. I, д. 43, табл. IX, № 8.

[13] *В. С. Шандровская*, Памятники византийской сфрагистики в Эрмитаже. В. В. XXIX, с. 244—253.

[14] *G. Zacos and A. Veglery*. Byzantine Lead Seals, Basel, 1972, v. I, p. XIII.

насколько еще сложной и труднoразрешимой проблемой остается датировка, показывает определение ими даты печатей херсонских архонтов: из четырех печатей две разнохарактерные с разным шрифтом и различными чинами владельцев датированы ими второй половиной VIII в.[15], одна — 750 — 850 гг.[16] и одна — IX в.[17]

Таким образом, конец VII — начало X вв. — вот диапазон, к которому могут принадлежать печати с крестообразными монограммами, в том числе и печати архонтов Херсона, если следовать принятым ныне критериям. Однако такая приблизительная датировка чрезвычайно мало дает для исторических выводов. Датировать печати хотя бы в пределах полувека — задача чрезвычайно трудная, но необходимая. Мне представляется, что сочетание письменных источников и сфрагистических памятников, принадлежавших чиновникам различных фем Византии позволяет довольно уверенно ответить на вопрос, когда перестают употребляться на моливдовулах византийской администрации V и VIII типы крестообразных монограмм, а совокупность херсонских печатей и печатей стратигов других фем дает возможность уточнить датировку интересующих нас булл архонтов.

По различным изданиям и собранию Эрмитажа известно более 700 печатей представителей фемной администрации Византии. При знакомстве с ними открывается важная особенность: повсеместность распространения интересующих нас крестообразных монограмм V и VIII типов с надписью τῷ σῷ δούλῳ.[18] Они бытуют на печатях Италии и Малой Азии, на Балканах и в Херсонесе,однако только на моливдовулах фем, возникших до четвертой четверти IX в.: Сицилии[19], Далмации[20], Македонии[21], Фракии[22], Фессалоники[23], Кефалинии[24], Эллады[25], Пе-

---

[15] *G. Zacos and A. Veglery*, op. cit., v. I, part 2, p. 1284, n. 2345; v. I, part 3, p. 1742, n. 3106.

[16] Ibid. v. I, part 2, p. 1107 n. 1973.

[17] Ibid. v. I, part 3, p. 1745, n. 3113.

[18] Бросающееся в глаза единообразие печатей VIII—IX вв., принадлежащих византийским чиновникам, вызывает предположение об обязательности определенного стандартного типа печатей у византийской администрации той эпохи, что и дает право сравнивать однотипные буллы.

[19] *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire Byzantin. Paris, 1884, p. 214, n. 2—13.

[20] Ibid. p. 205—206, n. 1—2.

[21] Ibid. p. 111, n. 1,3.

[22] Ibid, p. 122, 123, n. 2—5.

[23] Эрмитаж, М-7044. Л.с. Крестообразная монограмма V типа, в углах надпись: ... — ... / ΔΥ — ΛѠ. О.с. Четырехстрочная надпись: ... / ... R. / ΠΑ'ЭϹΤΡ /. ЄϹϹΑ' = Θεο[τ[όκε βοήθει [τῷ σῷ]δούλῳ ... β(ασιλικῷ) [σ]πα(θαρίῳ) (καὶ) στρ(ατηγῷ) [Θ]εσσα(λονίκης) М-7046. Л.с. Крестообразная монограмма V типа, в углах надпись: . Ѡ — Ϲ Ѡ / ΔΥ — Λ Ѡ. О.с. Четырехстрочная надпись: ... / . ѠΒ'ϹΠΑ'⟨.⟩ϹΤΡΑ'ΘЄϹΑ Θεοτόκε, βοήθει [τ]ῷ σῷ δούλῳ ...ῳ β(ασιλικῷ) σπα(θαρίῳ) (καὶ) στρα(τηγῷ Θεσ⟨σ⟩αλονίκ(ης). М-7096. Л.с. Крестообразная монограмма VIII типа, в углах) надпись: .Ѡ —[ϹѠ]/ΔΥ — ΛѠ. О.с. Четырехстрочная надпись: .[Є]ΟΦΙ/. [Ѡ]ΡΑ'ΠΑ'Э/ [Τ]ΡΑΤ. Γ'ΘЄ/. ΑΛΟΝΙΚЭ = Κ(ύ)ριε, βοήθει [τ]ῷ σῷ δούλῳ [θ]εοφί[λ]ῳ β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπα[θ] (αρίῳ) (καὶ) [στ]ρατ[η]γ(ῷ) Θεσ⟨σ⟨αλονίκ(ης).

[24] *G. Schlumberger*, Sigillographie, p. 207—208, n. 1—4.

[25] Ibid. p. 169, n. 13.

лопоннеса[26], Крита[27], Кивирреотов[28], Опсикия[29], Оптиматов[30], Вуккелариев[31], Пафлагонии[32], Армениака[33], Фракесион[34], Анатолика[35], Херсона[36], Колонии[37], Халдии.[38] (Табл. I).

Важно отметить, что уже среди моливдовулов с названием фем Харсиан и Месопотамия, возникновение которых ученые относят ко времени Василия I (873 г. — фема Харсиан)[39] и Льва VI (Месопотамия — до 899 г.)[40] нет памятников с такими монограммами. Из остальных фем, отсутствующих в „Тактиконе“ Успенского, но извеестных по Клиторологию Филофея — аналогичному источнику, написанному в 899 г.[41], — т.е. появившихся в промежуток между составлением обеих „табелей“, на печатях с крестообразными монограммами V или VIII типов встречается лишь название Самоса.[42] Среди печатей фем, созданных в X в. — Себастия, Селевкия[43], Харпедзикий, Крит, Кипр и др. — также неизвестны экземпляры с монограммами V и VIII типов. (См. табл. I).

Таким образом, можно констатировать, что в течение правления Василия I интересующие нас типы крестообразных монограмм все реже изображались на печатях фемных должностных лиц, а к концу царствования перестали помещаться вообще. Исходя из этого заключения, можно определить верхнюю границу и херсонских печатей с крестообразными монограммами восьмидесятыми годами IX столетия.

Наблюдения на группой печатей, имеющих твердую верхнюю дату, позволяют сделать дальнейшие уточнения. На моливдовулах фемы Сицилия, прекратившей своей существование в 902 г., известны только три типа лицевых сторон: крестообразная монограмма V или VIII типов с соответствующей надписью в углах, четырехконечный

---

[26] Ibid. p, 179—180, not. 5, n. 1.
[27] Ibid., p. 200—201.
[28] Ibid., p. 262—263, n. 4,6.
[29] Ibid, p. 249—250.
[30] Ibid., p. 244—245, n. 1.
[31] Ibid., p. 301—302, n. 2,4.
[32] *V. Laurent*, Collection Orghidan, p. 120—121, n. 224.
[33] *G. Schlumberger*, Sigillographie, p. 299, 12.
[34] Ibid., p. 252—253, n. 1, 5.
[35] Ibid. p. 266, n. 3.
[36] И. Эрмитаж, М-922. Л.с. Крестообразная монограмма V типа, в углах надпись: ω — ϲω/Δȣ — ΛΩ. О.с.Четырехстрочная надпись: .../ΝΗΩΦ'Ϲ.. /Θ'ȢϹΤΡΑ[Τ]./ΓΘ-ΧΕΡϹ = Θεο[τ]όκε, βοήθει [τ]ῷ σῷ δούλῳ ⟨Κωνσταντ⟩ίνῳ β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίῳ) (καὶ) στρατ[η]γῷ Χερσ(ῶνος).
2. *G. Zacos and A. Veglery*, op. cit. p. 278, n. 2325 A. (Эрмитаж, М-911 — печать тех же матриц).
[37] *Н. П. Лихачев*. Архив АН, ф. 246, оп. I, д. 50, табл. 34, № 7.
[38] *G. Schlumberger*, Les sceaux byzantins inédits. Mélanges d'archéologie byzanine. 1895, p. 236, n. 63.
[39] *G. Ostrogosky*, La date de composition du livre des thémes. Byzantion, t. 23, 1953, p. 61—62. *G. Schlumberger*, Sigillographie, p. 284, 203.
[40] *G. Ostrogorsky*, Op. cit., p. 44. *G. Schlumberger*, Sigillographie p. 287.
[41] *J. B. Bury*, Op. cit., p. 9.
[42] *V. Laurent*, Collection Orghidan, p. 123—124, n. 230.
[43] *G. Ostrogorsky*, La date de composition, p. 261—262. *G. Schlumberger*, Sigillographie, p. 281, 270—271, 306—309 ect.

крест на голгофе, каждый из концов которого заканчивается перпендикулярной чертой, и павлин.[44] Два последних типа сопровождаются круговой надписью κεροηθειτωςωδολω = Κ(ύρι)ε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ, в которой бета всегда выполняется в открытой форме — я. влегенде оборотной стороны этих печатей также неизменно употребляется открытая форма беты, ставшая единственным видом этой литеры на памятниках X—XI вв. Подтверждая мнение Н. П. Лихачева, что моливдовулы с четырехконечным крестом на Голгофе и надписью Κ(ύρ)ε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ, выполенной крупным продолговатым шрифтом, следуют по времени за памятниками с крестообразной монограммой[45], печати Сицилии доказываот, что и новый тип и открытая форма беты появились еще в IX в. У нас есть основания считать, что первые буллы, на которых гравировалась новая форма беты, могли появиться в 60-ые — 80-ые годы IX столетия: на печати патриарха Фотия, первое патриаршество которого относится к 858—867 гг., а второе датируется 877—886 гг., наряду с новым типом лицевой стороны появляется и новое начертание беты.[46]

Новая форма беты неизменно сопутствует новым типам, пришедшим на смену крестообразной монограмме: на всех печатях с четырехконечным крестом, принадлежащих чиновникам различных фем[47], за единственным исключением[48], употребляется открытая форма беты. Хотя появление открытой формы беты явно сопровождает появление нового типа, можно ожидать, что изменение в шрифте, отмеченное на моливдовулах с крестом, павлином и богоматерью, отразилось и на одновременных им печатях с монограммами V и VIII типов.

Действительно, в эрмитажном собрании имеется небольшое количество памятников с указанными монограммами и надписью τῷ σῷ δούλῳ,, в легенде оборотной стороны которых использована открытая форма беты.[49] Поскольку, как было показано выше, к 80.м годам IX

---

[44] *G. Schlumberger*, Sigillographie, p. 214, not. 2, n. 2, 11, p. 215. (Г. Шлюмберже допускает возможность датировки печатей с крестом иконоборческим временем.)

Эрмитаж, М-5161. Л.с. Павлин, круговая надпись: κεροηθειτωϲ ...λ. О.с Пятистрочная надпись: ιωαη/η. πατρικ. ρ'α'ϲπαθ'ȣ/ϲτρατιγ'ϲι/κελιαϲ – Κ(ύρι)ε, βοήθει τῷ σ[ῷ] δούλ[ῷ] Ἰωανν[η] πατρικ(ίῳ) β(ασιλικῷ) [πρωτο] σπαθ(αρίῳ) (καὶ στρατηγ(ῷ) Σικελίας.

[45] *Н. П. Лихачев*, рукопись. Архив АН, ф. 246, оп. I, д. 116, л. 245.

[46] *V. Laurent*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, t. V; L'Eglise. Paris 1965, pars I, p. 7, n. 7.

[47] *Н. П. Лихачев*. Рукопись. Архив АН, ф. 246, оп. I, д. 50, табл. 37, № II, табл. 38, № 2 и т.д.

A. Mordtmann, Plombs byzantins de la Gréce et du Péloponnése. Revue archéologique, nov. ser., t. XXXIII, p. 293, n. 4; *G. Schlumberger*, Sigillographie, p. 214, not. 2, n. 1, p. 734, n. 216.

[48] М-6103 — печать стратига Василия. Название фемы — Стримон — читается предположительно.

[49] М.559. Л.с. Крестообразная монограмма V типа, в углах надпись: τω— —ϲ[ω]/δȣ—λω. О.с. Четырехстрочная надпись: ... / ηρ'ϲπαθ/ȣκωμητ. / τηϲκορ[τ] = = Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ... β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίῳ) (καὶ) κόμιτ[ι] τῆς κόρτ(η)σ М-7074. Л.с. Крестообразная монограмма V? типа, в углах надпись: τω—ϲ[ω],

столетия печати с крестообразными монограммами указанных выше типов вообще исчезли из практики византийской администрации, иначе говоря, были заменены моливдовулами с другими сфрагистическими типами, мы можем датировать памятники с названными монограммами и открытой формой беты на обороте десятилетиями, непосредственно предшествующими этому событию, т.е. 60 — 80 гг. IX столетия. Таким образом, более широкий материал подтверждает определенную по печатям Фотия дату появления нового начертания беты.

На моливдовулах с V и VIII типами крестообразных монограмм и открытой формой беты в легенде оборотной стороны можно отметить ряд особенностей начертания литер надписи и монограммы. На оборотной стороне: шрифт разной высоты, но с тенденцией к уменьшению, буквы продолговатей, чаще всего строгой формы. В монограмме лицевой стороны на некоторых памятниках наблюдаются хотя небольшие, но важные для выявления датирующих признаков изменения в начертании беты. В течение всего полуторавекового бытования печатей данного типа она изображалась с долгой горизонтальной чертой, далеко выступающей за вертикальные линии буквы.[50] Редкие исключения могут быть отмечены лишь для конца VIII в.[51] На указанных буллах с открытой бетой на обороте в монограммах лицевой стороны помимо беты привычного начертания появляется бета, у которой горизонтальная черта не выходит за пределы вертикальных или чуть выделяется с одной стороны.[52]

Такое начертание беты в монограмме встречается и на немногих экземплярах с закрытой формой беты в легенде оборотной стороны.[53] Можно с полным основанием считать, что такие моливдовулы современны печатям с открытой формой беты. В единственном случае, когда

ȣ—ΛΩ. О.с. Пятистрочная надпись: .ε. . /. ΩR'Δ'ϹΠ /.. ΑϘ'ȢΔΟΜ. /. ΤΗΚ'ΤΩ[Ν]./ ΟΥΜΕϘ = Θεοτοκε? βοήθει τῷ σῷ [δ]ούλῳ... β(ασιλικῷ) πρωτο)σπ[αθ]αρ(ίῳ) (καὶ) δομ[εσ]τήκ(ῳ) τῶν [ν]ουμέρ(ων) .М-7084. Л.с. Крестообразная монограмма V типа, в углах надпись: ΤΩ — ϹΩ/Δȣ — ΛΩ. О.с. Четырехстрочная надпись: ΝΙΚΙΤ./ Ϙ'ϹΠΑ: ΘΚΙΝ/Δ'ȢϹΤϘΑΤ/ΕΛΛΑ' = Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικήτ[α] β(ασιλικῷ) σπαθ(αρο)-κανδ(ιδάτῳ) (καὶ) στρατ(ηγῷ) 'Ελλά(δος) См. также примеч. 23, №№ М-7044 и М-7096.

Следует подчеркнуть, что помимо перечисленных, имеется значительное количество подобных печатей, принадлежащих различным лицам, однако в работе используются только печати чиновников, т.к. еще не доказана обязательная однетипность и синхронность в иконографии на моливдовуллах, принадлежавших чиновникам и частным лицам.

[50] *Н. П. Лихачев*, Рукопись. Архив АН, ф. 246, оп I, д. 50, л. 184.

[51] Эрмитаж, М-582. Л.с. Крестообразная монограмма V или VIII типа, в углах надпись: ΤΩ — ϹΩ/Δȣ — ΛΩ . О. с. Четырехстрочная надпись: [ΝΙ]ΚΗΤΑ/.[Α]ΤϘΙΚ, Κ' [Τ]ϘΑΤΙΓΩ/.. [Κ]ΕΛΙΑϹ = ... βοήθει τῷ σῷ δούλῳ [Νι]κήτα [π]ατρικ(ίῳ) (καὶ) [στ]ρατηγῷ [Σι]κελίας. М-6991. Л.с. Крестообразная монограммаV типа, в углах надпись: ΤΩ—ϹΩ/Δȣ—ΛΩ О.с. Трехстрочная надпись: ΙΩΑΝ/ΝΟΥ ΜΙ/ϹΤΟϘ/ = Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ. Ιοάννου μιστορου.

[52] Эрмитаж, М-542. Л.с. Крестообразная монограмма V типа, в углах надпись ΤΩ — ϹΩ/Δȣ — ΛΩ О. с. Четырехстрочная надпись: ε. ϹΑ/ΚΙΩRϹΠΑ/ΘΑϘΙΩȢΤΟ/ΠΟ-ΤΙ[Ϙ].Τ = Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ⟨Ι⟩σα⟨α⟩κίῳ β(ασιλικῷ) σπαθαρίῳ (καὶ) τοππoτ⟨η⟩ρητῇ. См. также примеч. 49, № М-559.

оказалось возможным по косвенным данным проверить дату печати с такими особенностями письма, она уложилась в третью четверть IX в.: это печать стратига Арависиона Апелатия, который участвовал в убийстве Михаила III в 867 г. [54]

Итак, мы можем отметить, что в третьей четверти IX столетия традиционные формы написания букв в традиционном же типе, бытовавшем на византийских печатях полтора столетия, начинают постепенно меняться. В ряде случаев в монограмме лицевой стороны бета пишется без долгой горизонтальной черты с полукружиями, мало разнящимися по форме и размеру. В легенде оборотной стороны наряду с закрытой формой беты появляется ее открытая форма.

Возвратимся теперь к печатям Херсона. Среди них сразу же выделяется одна — булла ипате Саввы. Надпись в углах крестообразной монограммы — τῷ δούλῳ σου — говорит о ранней, не позднее первой половины VIII в. — дате этой печати. К такому же времени склоняют и особенности написания букв: омега с укороченой средней черточкой, скругленная пи и т.д., общий характер шрифта — широкий, с голубоким рельефом. Мне думается, что дата, предложенная издателями, — вторая половина VIII в. — не исключена, но менее вероятна: все до сих пор датированные изданные печати с аналогичной легендой лицевой стороны и подобным шрифтом относились к концу VII — первой половине VIII в.[55]

Остальные печати отличаются от печати Саввы не только чином их владельцев (спафарии), но и характером шрифта (строгий, про долговатый с невысоким рельефом), особенностями начертания отдельных букв (омега с прямыми черточками одной высоты, альфа с горизонтальной черточкой наверху и т.д.), надписью лицевой стороны (τῷ σῷ δούλῳ) и видом монограммы. Перечисленные элементы свидетельствуют о несомненной принадлежности этих печатей IX в.[56] Особенно следует обратить внимание на печать спафария Григория из эрмитажного собрания. Прекрасная сохранность экземпляра позволяет отчетливо видеть, что бета в монограмме лицевой стороны изображена без выступающей горизонтальной черты, что, как было показано выше, характерно для памятников третьей четверти IX столетия. Такая же бета и на печати спафарокандидата, имя которого не сохранилось (№ 7).

[53] Эрмитаж, М-6247. Л.с. Крестообразная монограмма V типа, в углах надпись: ΤѠ — . . /ΔȢ — Λ[Ѡ] О.с. Четырехсрочная надпись: ϹΤΕΦ/ΑΝѠΒ'ΚΑΝ/Δ'Κ, Α'ΝΟΤȢ'Ϲ/. ΚΕΛ'ΑΜ-Ν. = Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλ[ῳ] Στεφάνῳ β(ασιλικῷ) κανδ(ιδάτῳ) κ(αὶ) (πρωτο)νοτ(αρίω) Σ[ι]κελ(ίας). Αμῦν М-6237. Л. с. Крест образная монограмма V типа, в углах надпись: — ΤѠ — ϹѠ/ΔȢ —,. О.с. Пятистрочная надпись: ΑΠΕΛ./ΤΗ ΠΑΤ'Β'/. ΠΑ'ȢϹΤΡ'/ΑΡΑΒΙϹΙ/.ѠΝ = Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δού[λῳ] Ἀπελ[ᾶ[τῃ πατ(ρικίῳ) β(ασιλικῷ) [σ]πα(θαρίῳ) (καὶ) στρ(ατηγῷ) Ἀραβισ (ν)ων.

[54] М-6237. *Н. П. Лихачев*. Рукопись. Архив АН, ф. 246, оп. 1, д. 116, с. 244—245.

[55] *В. С. Шандровская*. Ук. соч., с. 244—253.

[56] Особенности начертания букв на печатях первой половины IX в. приведены в таблице П, в которой моливдовуллы стратигов расположены в порядке установленной в литературе хронологии возникновения фем. Более подробно об эпиграфике византийских печатей IX—XI вв. будет сказано в подготовленной к печати статье.

К этому же или чуть более раннему времени следует отнести буллу спафария Константина (№ 5) с чуть выступающим слева концом горизонтальной черты у беты в монограмме лицевой стороны. Другие экземпляры, судя по остаткам надписей, несомненно IX в., однако их трудно датировать столь же определенно: большинство памятников плохой сохранности, а хорошо сохранившиеся печати Григоры (№ 2,3), выполненные прекрасным шрифтом первой половины IX в., не имеют каких-либо особенностей, позволивших бы в настоящее время уточнить эту широкую для наших целей дату.

Однако наличие даже двух экземпляров, датируемых третьей четвертью IX в., решает спор об архонтах „Табели о рангах“ Успенского: „Табель“ называет реальных должностных лиц Херсона, функционировавших в городе еще в третьей четверти IX столетия. Подтверждается и известие „Клиторология“ об упразднении или исчезновении этой должности к концу IX в.: печатей архонтов более поздних, чем буллы Григория, до сих пор не найдено.

Датировкой исследуемых моливдовулов временем существования фемы еще не снимается вопрос о том, принадлежала должность архонтов к числу муниципальных или фемных. Упоминание архонтов Херсона в официальном документе, перечисляющем чиновников византийского административного аппарата, казалось бы, не позволяет видеть в них представителей муниципалитета. Однако монеты и письменные источники в совокупности с установленной датой упразднения должности архонтов свидетельствуют об обратном.

Вскоре после образования фемы Климатов, но до начала совместного правления Михаила III и Василия I в Херсоне начался выпуск монет[57] — явление чрезвычайное для Византийской империи того времени: нам не известен ни один монетный двор на территории Византии (кроме итальянских), несмотря на большие усилия исследователей его обнаружить.[58] Появление монетного двора — уже свидетальство особого, отличного от других городов, положения Херсона.

Еще больше подчеркивает необычность эмиссии, а, следовательно и города, девиз, помещавшийся на его монетах — πόλις Χερσῶνος.[59] Ни один другой византийский монетный двор не указывал подобный статус города — полис. Если такой девиз был удивителен даже нй монетах времени Юстиниана I[60], когда древние общественные организации, хотя и преобразованные, продолжали существовать[61], то в IX в., когда все монетное дело было централизовано, воспроизведение древнего символа должно означать и существование крепкой традиции само-

---

[57] *И. В. Соколова*, Клад херсонских монет середины IX в. Труды Государственного Эрмитажа, т. XII, Нумизматика, т. 4, Л., 1971, с. 16—25.

[58] *C. Morrison*, Catalogue des monnaies byzantines. Paris, v. II, 1967, p. 459—461.

[59] *Соколова И. В.* Клад..., *А. В. Орешников*, Херсоно-византийские монеты. Труды Московского нумизматического общества, т. 3, М., 1905, с. 365, № 13. *C. Morrison*, Catalogue ..., p. 536. *Ph. Grierson*, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks collection, v. III, p. 469—470.

[60] *А. В. Орешников*, ук. соч., с. 263.

[61] История Византии. М., 1967, т. 1, с. 132—138.

управления и дух свободолюбия и наличие организации, способной отстоять „полисные“ свободы, противопоставить себя присланному из Константинополя стратигу.

Этот лозунг исчезает на херсонских монетах в период совместного правления Василия I и Константина (869—879 гг.), что поразительным образом совпадает с датой исчезновения печатей архонтов, предложенной на основании эпиграфических наблюдений, и с моментом появления печатей стратигов Херсона, наиболее ранние из которых, также с крестообразными монограммами, могут быть датированы 70—80 гг. IX в.[62] Упразднение должности архонтов можно было бы объяснить тем, что при образовании фемы командиры небольших городов или округов были ограничены во власти и их юрдические функции переданы стратигу фемы Херсон.

Однако Тактикон Успенского содержит сведения, позволяющие отвергнуть предположение об архонтах Херсона как командирах или военачальниках небольших округов на территории фемы Климатов: в отличие от архонта Крита и архонта Кипра он упоминает архонтов Херсона и архонтов Диррахия[63], т.е. нескольких лиц, одновременно исполнявших эту должность. Причем в отношении Херсона мы можем быть абсолютно уверены, что его архонты исполняли свои обязанности только в городе, а не в других местах Климатов: известна печать архонта Дороса того же времени, что и буллы херсонских архонтов[64], а ʹ акже моливдовулл неизвестного чиновника фемы Климатов.[65] Множественность архонтов Херсона, отмеченная Тактиконом Успенского, при этом условии может означать только коллективность, равенство всех их в управлении городом, что было бы невозможно, если бы они были военачальниками, и вполне реально, если видеть в них представителей самоуправления.

Несколько одновременно стоявших у власти архонтов, юридическая власть, которой они обладали, одновременность упразднения полиса и архонтов — все это позволяет, мне кажется, довольно обоснованно считать, что архонты в то время, к которому относятся печати стояли во главе херсонской общины, образуя или возглавляя, возможно, совет, подобный тому, о котором мы узнаем из рассказов Феофана и Никифора о событиях начала VIII в. в Херсоне.[66] Совет из 40 первен-

---

[62] *И. В. Соколова*, Администрация Херсона в IX—XI вв. под данным сфрагистики. Сб. Античная древность и средние века, 10, Свердловск, 1973 (62), с. 212. См. таюке примеч. 36 настоящей статьи.

[63] *Ф. И. Усӣенский*, Византийская табель ..., с. 129.

[64] Эрмитаж, М-4637. Л. с. Крестообразная монограмма V или VIII типа, в углах надпись: .. — .. ΔΧ— . ω О. с. Четырехстрочная надпись: .../ΗΒ'ϹƐ. ЗΑΡΧ'ΤΟ /ΔΟ. ΑΧ. = . . . β[ο]ή[θει] [τῷ σῷ] δού[λ]ῳ . . . η β(ασιλικῷ) σ[π] (αθαρίῳ) (καὶ) ἄρχ(οντι) το[υ] Δο[ρ]αχ[ου].

[65] Херсонский историко-археологический музей, инв. 6599. Л. с. Крестообразная монограмма V или VIII типа, в углах надпись: .. — . . /ΔΧ — ΛΩ. О. с. Конец надписи в двух строках: ΤΩΝΚΛ'/. . ΧΕΡϹ' = . . . βοήθει [τῷ σῷ] δούλῳ . . . τῶν Κλ(ιμάτων) [τοῦ] χερσ(ῶνου).

[66] Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, ed. *de Boor*, Lips., 1880, c. 44—47. Theophanis Chronographia, ed. *de Boor*, Lips. 1883 I c. 380.

ствующих во главе с протополитом вершил тогда делами города: горожане организуют оборону Херсона от императорских войск, сносятся с хазарами, охраняют претендента на престол и т.д. Аналогичную картину городской организации в начале IX в. рисует и Константин Порфирородный, который называет, правда, главой совета протевона. То, что в середине IX в. во главе Херсона оказались архонты, явилось, как кажется результатом компромисса между горожанами и императорской властью.

Дело в том, что еще Феофан и Никифор упоминали архонта Херсона но как представителя императорской власти: после захвата Херсона флотом Юстиниана II архонтом Херсона, — присланным императорским управителем, — был назначен оруженосец царя Илья.[67] (Возможно, представителем императорской власти был и известный по печати (№ 1) архонт Савва). Однако события начала VIII в., в результате которых херсонцы одержали победу, отразив атаки флота Юстиниана II и выдвинув и возведя на престол нового императора, несомненно позволили им укрепить свою независимость. Мне кажется, что слова Константина Порфирородного об „их протевонах и архонтах“ и отражают ту позицию, которую завоевали жители Херсона в результате победы Вардана Филиппика и которую они удерживали в течение VIII — начала IX столетий: оставаясь в составе византийского государства они обрели право обходиться без присылаемого из Константинополя представителя императорской власти, выбирая его из своей среды.

Сведения письменных источников о своеобразной административной структуре Херсона и его независимом положении в составе Византийской империи в указанное время подтверждаются моливдовуллами: печатью кира Исака — должностного лица Херсона первой половины IX в.[68] и если предложенное издателями прочтение географического

---

[67] Theophanis Chronographia, I, с. 380.

[68] *А. Ф. Вишнякова*, Свинцовые печати византийского Херсонеса. Вестник древней истории, 1935, № I, с. 122—123, № I. До сих пор не издано ни одной печати, кроме данной, с упоминанием кира города. Поэтому могло возникуть предположение, что сокращение ΚΗΡ, имеющееся на печати, должно расшифровываться как κουρατόρης — термин, часто встречающийся на моливдовуллах. Однако среди многочисленных булл, как опубликованных, так и хранящихся в Эрмитаже, не удалось найти ни одного экземпляра, на котором слово κουρατόρης писалось бы через υ, а не через дифтонг ου. Поэтому чтение сокращения ΚΥΡ, имеющегося на интересующей нас печати как κουρατόρης, совершенно исключается. Не известны и другие термины, обозначающие какие-либо должности в феме или в центральной администрации, начинающиеся буквами κ, υ, ρ, что делает предложенную А. Ф. Вишняковой расшифровку единственно возможной. А. Ф. Вишянякова считала, что „достоинство кира относится к разряду ипархов, а ипарх был градоначальником. Следовательно, возможно преположить, что в VIII в., может быть, вплоть до организации фемы, главным лицом в городе был ипат и кир, как поставлено на нашей печати“. Однако документов, подтверждающих мнение А. Ф. Вишяноковой, что термин κύριος имел значение, равнозначное эпарху, не удалось найти. Единственное упоминание кира города имеется в житии Иоанна Готского („Житие преподобного отца нашего Иоанна, еп. Готии“ ЗООИД, т. 13, с. 29). Ю. Кулаковский полагал, что кир Фулл, названный в житии, был, хазарским наместником (*О. Кулаковский*, „Из истории Гот-

центра — Херсон — правильно, буллой эксусиаста Феофоба[69] — главы вассальной, по отношении к Византии, области.[70]

При столь прочной традиции самоуправления перевод Херсона в ранг фемы должен был восприниматься горожанами чрезвычайно болезненно. Поэтому, как представляется, на первом этапе была учреждена фема Климатов, стратиг которой обладал полнотой власти лишь на территории Климатов, в соответствии с названием фемы, в самом же Херсоне продолжало оставаться самоуправление, во главе которого, однако, остали архонты — изревле привычные херсонцам представители власти мператора, выбиравшиеся из местных жителей и практически ставшие к этому времени членами самоуправления, как о том можно

ской епархии в Крыму в VIII в.“ ЖМНП, февраль 1898, с. 197). Однако к Херсону такое толкование явно не относится: владелец херсонской печати носит греческое имя Исаак и один из высших византийских титулов — ипат. Кроме того, слова, якобы сказанные византийским стратигом Петроной императора Феофилу: „не доверяй их протевонах и архонтам, чтобы эти области (Херсон и Климаты — И. С.) не ушли из-под руки твоей“, точно определяют отношение империи и Херсона, который был явно „под рукой“ императора, т.е. входил в состав империи еще до образования фемы, т.е. в начале IX в., в момент, к которому может относиться инте—ресующая нас печать. Наконец, тип печати и особенно ее исполнение не оставляют никаких сомнений в ее византийском происхождении. Поскольку кир городо никогда не упоминается среди чиновников империи, можно полагать, что этот термин был специфичен для крымских областей и обозначал одну из главных муниципальных должностей. Думается, что А. Ф. Вишнякова права — его функции близки обязанностям эпарха, на что намекает сама печать: на одной ее стороне (до чистки) явственно были видны следы оттиснутой буллотирием ткани, подобно тому, как она отпечаталась на некоторых моливдовуллах коммеркиариев. Эпарх города, надзиравший над всей торгово-хозяйственной жизнью города, мог в некоторых случаях опечатывать товары. Кир Херсона имел, вероятно, то же право, и одна из его печатей, которой были опечатаны ткани, дошла до нашего времени.

[69] *G. Zacos and A. Veglery*, op. cit. v. II, part 2, p. 1367, n. 2526. Издатели датируют печать второй половиной IX в. Однако, мне представляется более правильным датировать ее второй половиной VIII в., может быть, самым началом IX в.: крестообразная монограмма на этом моливдовуле составлена из крупных букв, которые не характерны для второй половины IX в. Особо следует отметить тету крупной круглой формы и близко расположенную к ней крупную бету, а также широкий крупный шрифт оборотной стороны. Возможно, в качестве датирующего признака авторы приняли бету оборотной стороны: кажется, что она имеет открытую форму. Однако, насколько можно судить по фотографии, бета и на оборотной стороне имеет обычное для VIII в. начертание, но разрушения металла исказили ее вид, как это нередко, к сожалению, случается на свинцовых буллах.

Австрийский ученый Зайбтв рецензии на труд Г. Захоса и А. Веглери (Byzantinonslavica, t. XXXVI, (1975), f. 2, p. 212) высказывает убеждение, что Феофоб, упоминаемый на печати, был тем самым Феофобом, который стоял во главе перешедших на сторону Византии персов. На этом основании он читает на печати ἐξουσιαστῆς περσῶν, а не Χερσῶν(ος) и датирует печать 30-ми годами IX в. Однако, такой способ атрибуции представляется неправильным. На печати, насколько можно судить по фотографии, слева в последией строке видны концы буквы X, следовательно, чтение издателей правильно. Более тщательное изучение этого очень важного исторического памятника, можно надеяться, решит спорный вопрос.

[70] *A. Rambaud*, L'Empire grèc au X-ème siécle. Paris, 1870, p. 524—525. Кстати, содержание термина также свидетельствует против датировки издателей: нам известно большое количество печатей стратигов Херсона второй половины IX в. (*В. И. Соколова*. Администрация Херсона ..., с. 212), а существование фемы и „вассального“ государства в одном и том же месте в одно и то же время вряд ли возможно.

заключить из слов Константина Порфиророднаго, приводившихся выше.

Вероятно, муниципальный совет должен был согласовывать свои действия со стратигом области. Однако, будучи связаны со старой „полисной“ системой управления, архонты должны были унаследовать и некоторые функции и претензии „отцов города“, что могло притягивать к ним симпатии горожан, особенно если бы чужаки, присланные ими командовать, попытались ущемить права херсонцев. При наличии сильного муниципалитета и „полисных“ убеждений жителей о чем свидетельствуют монеты, архонты становились опасной силой, противостоящей стратигу, олицетворением прежних свобод города.

Именно поэтому преобразование фемы Климатов в фему Херсон имело своим результатом уничтожение должности архонтов Херсона. Вместе с этим и девиз „πόλις Χερσῶνος“ исчезает с херсонских монет.

Упразднение должности архонтов означало не уничтожение муниципалитета, а только изменение его функций и полное подчинение стратигу. Горожане вели упорную борьбу за свои свободы, о чем свидетельствует не только убийство стратига в 892 г., но и кратковременное возрождение девиза „πόλις Χερσῶν“ος на монетах времени императора Александра. Бузусловно, многие события этой борьбы останутся нам неизвестны, но и одного совета Константина Порфиродного, как бороться с взбунтовавшимся Херсоном, достаточно, чтобы представить, насколько настойчиво отстаивали свою независимость жители Херсона. Борьба их увенчалась успехом, но в возродившейся через полтораста — двести лет республике мы уже не встречаемся с архонтами, история которых, очевидно завершилась с учреждением фемы Херсон.

Табл. I

Ф е м ы	Дата возникновения	Типы лицевых сторон: Монограмма, V, VIII типы	Крест 4-конечный	Богоматерь, графично	Крест 6-конечный, I тип	Богоматерь святые объемно
1	2	3	4	5	6	7
Сицилия	718—902	+	+			
Букеллариев	767	+	+ (турмарх)			
Армениак	667	+	+		+	+
Анатолик	669	+			+	
Опсикий	680	+			+	
Кивирреоты	680/842	+			+	+
Фракия	687	+				
Эллада	695	+	+		+	+
Македония	813	+	+			+
Фракисион	741	+	+		+	
Оптиматы	740/775	+			+ доместик	
Кефалиния	VIII/809	+				
Пелопоннес	811	+	+		+	+

Ф е м ы	Дата возникновения	Типы лицевых сторон				
		Монограмма, V, VIII типы	Крест 4-конечный	Богоматерь, графично	Крест 6-конечный, I тип	Богоматесвятые объемно
1	2	3	4	5	6	7
Фессалоника	829	+	+			+
Климаты-Херсон	836, 870[e]	+		+	+	+
Лангобардия	до 842	+			+	+
Эгеиский архипелаг	842	+			+	
Пафлагония	837/842	+	+			+
Халдия	837/863	+			+ комит ?	
Далмация	829/899	+				
Колония	до 863		+			
Каппадокия	863					+
Самос	до 899	+ стратиг				+
Стримон	до 899 ?					+ (дука)
Никополь	до 899		+		+	+
Харсиан	873—940/970					+
Месопотамия	до 899-к. XI					+
Ликандос	914				+ протонотарий	+
Себастейя	934				+	
Селевкия	после 934					+
Харпедзикий	после 940					+
Кипр	969					+
Антиохия	969-к. XI					+
Феодосиополь	XI					+
Филиппополь	XI					+
Болгария	1018-к. XII					+

Примечание к Табл.

1. Фемы расположены в порядке их возникновения.

2. Если существуют различные мнения о времени возникновения фем, в графе „дата возникновения" указаны через косую черточку крайние даты.

3. В таблице рассматриваются не все, а лишь наиболее распространенные типы печатей.

4. В графах крестиками обозначено наличие печатей данного типа, принадлежащих только стратигам, т.к. именно существованием стратигов удостоверяется существование фемы. Если в чрезвычайных случаях привлекаются печати других должностных лиц, то должность владельца указывается около соответствующего крестика.

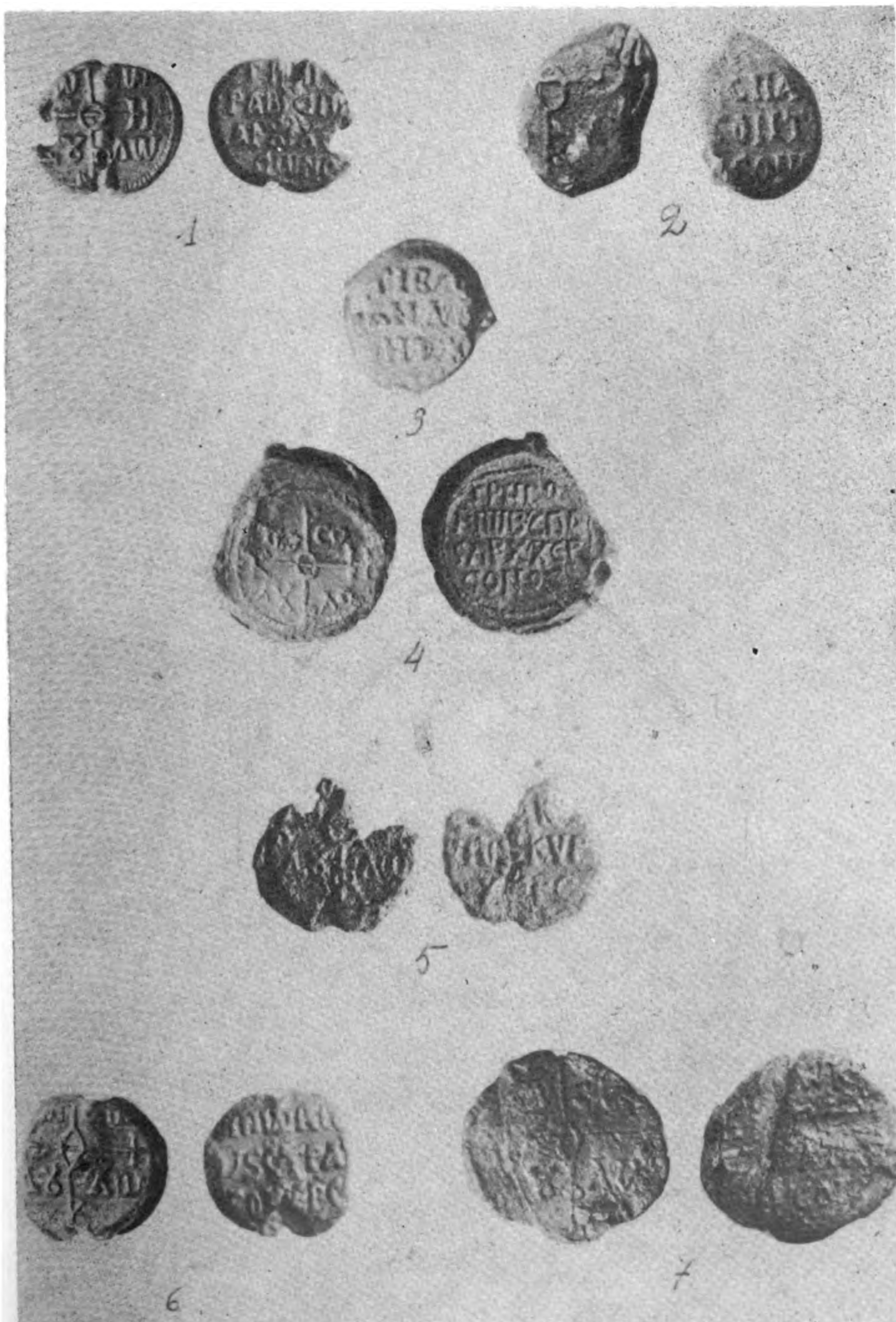
1
2
3
4
5
6
7

Зборник радова Византолошког института, XXIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

SILVIO BERNARDINELLO

IN MARGINE ALLA QUESTIONE RUMENA NELLA LETTERATURA BIZANTINA DEL XII SECOLO

Con 'Romania' nel Medioevo si soleva indicare per lo più l'Impero romano d'Oriente (cioè l'Impero bizantino globalmente inteso), o in particolare l'Asia Minore[1], la 'Rum' dei Turchi[2], e, dopo la quarta crociata, unicamente l'Impero latino.[3] Solo in tempi meno remoti, dopo i mutamenti imposti alla storia dall'illuminismo e dal romanticismo, l'unione dei principati di Valacchia e Moldavia, iniziata il 21 gennaio 1859 e portata a compimento alla fine del 1861, ha determinato la formazione giuridica di quello Stato autonomo che ha preso il nome di Romania. Il problema è di stabilire se, a prescindere dalla definizione geografica precisa, esisteva fin dagli albori dell'impero bizantino per lo meno una 'coscienza etnica' rumena. Difficile è definirlo in base a testimonianze scritte autoctone; bisogna perciò limitarsi a tentare di ravvisarne l'eco nella lingua dei dominatori (o confinanti) bizantini, nelle diverse denominazioni[4] sotto cui ricorre l'area geografica corrispondente grosso modo all'odierna Romania.

In età classica e nei primi secoli del Medioevo più esatto sembra parlare di 'Dacia'[5], fermo restando che la denominazione di una regione, priva di governo autonomo e in qualche modo unitario, non può ovviamente essere univoca né nelle fonti esterne né in quelle interne. Glossando Niceta Coniate[6], E. Miller sostiene che la «Grande Valachia» é una «provincia della

[1] Sulla storia del toponimo e il suo uso dapprima presso i Romani e poi presso i Bizantini e i Crociati (fonti in francese, italiano e latino) si veda K. AMANTOS, 'Ρωμανία «Ἑλληνικά», VI (1933), pp. 231—235, che ricorda anche come Giorgio Pachimere (1242—c. 1310) circoscriva il termine alla Valacchia.

[2] *Ibid.*, p. 233.

[3] R. L. WOLFF, *Romania: later Empire of Costantinople*, «Speculum», [Cambridge Mass.], XXIII (1948), pp. 1—34.

[4] Sempre utili le indicazioni etnico-topografiche di G. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*. II. *Die Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin 1958², *s. v.*, dove però non vi sono indicazioni ben definite per il corrispondente dell'etnico in questione.

[5] E. STANESCU, «*Roumainie*» *histoire d'un mot. Développement de la conscience d'unité territoriale chez les Roumains aux XVIII*ᵉ—*XIX*ᵉ *siecle*, «Balkan Studies», X (1969), pp. 88 ss.

[6] Nel testo pubblicato dallo stesso E. MILLER in *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens grecs*, I, Paris 1881, p. 493 B; la glossa *ibid.*, II, p. 655 C.

Dacia, comprendente parte della Misia, che gli occidentali chiamano correntemente Valacchia; in particolare la Grande Valacchia comprende i monti della Tessaglia».[7] Come si vede, niente di più impreciso: tre toponimi arcaici (Dacia, Misia, Tessaglia) sono chiamati in causa per spiegarne soltanto uno di età medioevale. E' quasi una tautologia, poiché le definizioni antiche della regione in questione non solo non sono comprese entro confini ben precisi, ma mutano anche col tempo.

Incertezza terminologica nelle stesse fonti bizantine si nota anche dopo la formazione del primo nucleo dello Stato rumeno, in particolare dopo la famosa carta del 1247 con la quale Bela IV concesse ai cavalieri di S. Giovanni il paese di Severin e la Cumania. Ad esempio nel 1517—1519 Michele di Corinto attribui a Giovanni Nangoo il titolo di 'voevoda' che non è pertinente ed è sproporzionato alla ben più modesta figura del Nangoo.[8] Non c'è da stupirsene in una situazione storico-politica cosi fluida, che tuttavia registra contatti culturali costanti perfino tra la Valacchia e il lontano Monte Santo.[9]

A tanta imprecisione toponomastica e araldica si contrappone la testimonianza della *Vita di S. Demetrio di Tessalonica*[10] nella quale è stata rilevata una distinzione netta, stabilita dall'autore stesso, fra la sua lingua materna, il greco, e quella dei Rumeni, degli Slavi e dei Bulgari. La provincia di Romania di Procopio, fin dalla seconda metà del sec. VII è quindi considerata un'entità etnica a sé stante[11], se si accetta il principio che al concetto di lingue corrisponde a grandi linee quello di popolo.

Per il sec. XI prezioso è senza dubbio quanto ci riferisce Anna Comnena (*Alexiades*, I 222.21 ss. Reiffersch.) circa una tribù 'scita' oppressa dai Sauromati (= Cumani) che discende verso il Danubio e si accorda con i Paristri. N. Jorga osserva[12] che i Paristri si distinguono dagli Sciti e la loro organizzazione rurale esstruttura politica è diversa da quella dei Bulgari e più affine a quella che assumeranno i principati rumeni, che si costituiscono nel sec.

[7] Esatta è l'identificazione topografica della Grande Valacchia, sulla quale concorda anche il Tafel e che recentemente ha trovato ulteriore conferma nello studio di A. CARILE, *Partitio terrarum Imperii Romanie*, «Studi Veneziani», VII (1965), pp. 281—282, dove la Piccola Valacchia corrisponderebbe alle antiche Etolia e Acarnania. Nel documento (*Partitio* . . . , 107, cit., p. 221) ‚Vlachia' è affiancato a Larissa e precede la provincia di Servion in Macedonia. Bisogna tuttavia tener presente che il documento é scritto in latino e da Crociati, cioé stranieri in terra greca. Altrimenti non si spiegherebbe come mai Anna Comnena (*Alexiades*, VIII 3.4: II, p. 135, 1—3 Leib) localizzi i Vlachi nomadi, in contrapposizione ai Bulgari sedentari, nella zona di Paristrio, come Cinnamo (*Epitome*, VI 3: p. 260, 8—12 CSHB) che li identifica con i Cumani al servizio dello stratega Leone Vatatze nel 1166.

[8] P. S. NASTUREL, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains*, «Βυζαντινά», V (1973), pp. 395—413.

[9] P. S. NASTUREL, *Apercu critique des rapports de la Valachie et du Mont-Athos des origines au début du XVIe siecle*, «Revue des Études sud-est européennes» II (1964), pp. 93—126.

[10] *P. G.* CXVI 1362—1363 e 1366—1367.

[11] Cfr. J. SIABDEI, *Sur les plus anciennes sources de l'histoire des Roumains*, «Annuaire de l'Institut de Philologie et Histoire Orientale», [Bruxelles], II, (*Mélanges Bidez*), (1934), pp. 861—868.

[12] Cfr. N. JORGA, *Les premieres cristallisations d'État des Roumains*, «Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine», V—VIII (1920), pp. 33—46.

XIII. Inoltre che i Paristri non siano greci è dimostrato dalla loro ribellione all'Impero, domata parzialmente da Alessio I che nel 1087 conquistò Dristra (= Silistria), ma non riuscì a impadronirsi delle due acropoli della città. Quanto all'estensione del territorio di Paristrio nel sec. XI Banescu rileva[13] che esso comprendeva la Dobrugia da Silistria alle foci del Danubio. Analogamente a Bisanzio nel sec. XII si può percepire una sia pur vaga coscienza dell'esistenza di un raggruppamento etnico-geografico 'rumeno'.

A posteriori l'etnico 'Vlachi' sembrerebbe il più adatto a designare i Rumeni, ma in realtà è il più difficile de definire.[14] Come prima menzione è comunemente accettata la crisobolla dell'imperatore Basilio II Bulgaroctono all'arcivescovo di Ocrida nel 1020, nella quale ricorrono genericamente i «Vlachi di tutta la Bulgaria».[15] In quelto periodo il territorio bulgaro è costituito in ducato (cioè regione frontiera dell'Impero) e non in'tema' da Basilio Bulgaroctono che invia in questa regione Costantino Diogene.[16] I Vlachi dell'Ellade, ai quali sono affidate mansioni economiche e militari[17], sono nominati da Cecaumeno[18], primo duca di Paristrio, in rapporto a fatti del 980. Ma le testimonianze di Cedreno/Scilitze[19], Anna Comnena, Cinnamo (soprattutto in occasione della campagna del 1164—1165, condotta da Manuele I [1143—1180] contro gli Ungheresi) menzionano movimenti di truppe vlache nei Balcani, dopo aver attraversato il Danubio in direzione sud. Si tratta quindi di Vlachi provenienti da stanziamenti a nord dell'Istro, cioè dall'attuale Romania. Inoltre Niceta Coniate ne ricorda la presenza attiva[20] nella zona più o meno corrispondente al territorio Danubio–Bucovina.[21]

---

[13] N. BĂNESCU, *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube*, «Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher», III (1922), pp. 287—310.

[14] Si noti anche la sproporzione fra le menzioni del regno di Alessio (1081—1118) e le sole due citazioni del periodo 1118—1184.

[15] E. STANESCU, *Byzantinoslavica. I: Les Vlaques à la fin du Xe siecle-début du XIe et la restauration de la domination byzantine dans la Péninsule Balkanique*, «Revue des Etudes sud-est européennes», VI (1968), pp. 407 ss.

[16] Molto utile la sigillografia per la storia di questo ducato, altrimenti alquanto difficile da tracciare. Bănescu *(Les premiers témoignages ...*, cit.) ne enumera le varie capitali: Sirmio, Tessalonica e, al tempo delle incursioni dei Peceneghi, Triaditza (= Sardica) o più probabilmente Dorostolon o Silistria. Il primo duca di Paristrio ricordato nelle cronache è Cecaumeno, che ricevette l'autorità sulla regione all'inizio del regno di Costantino IX Monomaco. Fra gli altri, di particolare interesse è Tatul, che Zonara definisce Pecenego, ma a Bănescu sembra che si debba meglio intendere 'scita', termine con il quale nelle font bizantine sono accomunati Peceneghi e Cumani.

[17] E. STANESCU, *Byzantinoslavica ...*, cit., pp. 423—428. Si tratta cioè dei Vlachi dell'attuale Bulgaria, progressivamente assorbiti nella burocrazia statale.

[18] In Cecaumeno (*Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie Vizantijskogo polkovodca XI veka*. Podgotovka teksta ... G. G. LITAVRIN, pp. 254.22, 256.21, 258.3, 5, 9, 14, 260. 7—8, 264. 9—23, 268.15, 282.3) non ricorre mai la menzione dei Vlachi a nord dell'-Istro, ma solo il riferimento alle tribù che abitano sui monti immediatamente a sud, cioè nella zona che interessa direttamente la giurisdizione del duca bizantino. E'quindi ben comprensibile che non parli delle tribù vlache del nord.

[19] *Epitome*, II (p. 435, 15 CSHB).

[20] *Chronicon* ..., IV 2 (p. 171, 8 ss. CSHB = p. 131, 83 ss. Van Dieten). Il fatto si ripete circa venti anni più tardi con Alessio II Comneno (cfr. *ibid.*, p. 663, 1—2 CSHB = p. 499, 57 Van Dieten).

[21] E. STANESCU, *Les* Βλάχοι *de Kinnamos et Choniates et la présence militaire byzantine au nord du Danube sous les Comnene*. «Revue des Études sud-est européennes», IX (1971), p. 588.

Si è detto prima della difficoltà di sostenere la continuità della localizzazione dell'etnico 'Vlachi' come corrispondente di Rumeni nell'analisi delle fonti storiche. Infatti lo stesso Niceta Coniate, accennando alle nozze di Isacco II Angelo (1185—1195) con la figlia decenne di Bela d'Ungheria, sottolinea che Isacco «combattè soprattutto a suo vantaggio[22], oltre che per i Romani (= Bizantini), contro i barbari dell'Emo che prima erano chiamati Misi, mentre ora sono detti Vlachi».[23] A prima vista sembrerebbe quasi che i due etnici Misi e Vlachi siano equivalenti. In tale incertezza non portano alcuna luce neppure le testimonianze del cronista Ducas, su fatti di oltre due secoli posteriori a quelli narrati da Niceta Coniate. Riferiamo comunque i due passi di Ducas, anche se essi non rientrano, come quelli di Coniate, nei limiti cronologici (sec. XII) definiti per questo lavoro. Nel primo[24] Mustafà, fallite le sue pretese di scalzare il sultano, «si rifugiò in Valacchia, presso Mylzis, capo dei Misi», popolo qui non meglio localizzato geograficamente. Altrove Ducas[25] riferisce che «sulle sponde dell'Istro si amassa una gran folla di Ungheresi e di Vlachi»: nessun accenno ai Misi, ma l'etnico 'Vlachi', due secoli dopo Niceta, appare circoscritto al bacino dell'Istro. Quanto alla Misia lo stesso Moravcsik[26] rileva la labilità dell'arcaizzante 'Misi' riferibile, lotre che ai Bulgari, anche ai Peceneghi[27], e perfino agli stessi Ungheresi.[28]

Anche se non si è informati con chiarezza sulla provenienza dal sud o dal nord dell'Istro delle truppe vlache, organizzate agli ordini di Leone Vatatze, è opinione corrente che nel sec. XII una parte di questo popolo fosse stanziata a nord del Danubio. Ai tempi di Alessio I la loro esistenza a nord dell'Istro, oltre che in Tracia e in Moldavia, è stata già messa in luce sufficientemente da N. Bănescu.[29] Trattando della formazione del secondo impero bulgaro, anche Uspenskij nel 1879 e Tomaschek ammettono concordemente la presenza dei Vlachi non solo al sud, ma anche al nord dell'Istro. D'altra parte le tribù vlache del sud sarebbero state impiegate nei quadri dell'esercito bizantino contro quelle del nord.[30] Questa strategia è dovuta all'accortezza dell'imperatore Manuele I, appartenente a quella bellicosa dinastia comnena, che era essa pure d'origine vlaca.[31] Con la dinastia degli Angeli scoppia la rivolta del 1185—1186 e nel sec. XIII, nella corrispondenza fra lo zar Calogiovanni di Bulgaria e il Papa Innocenzo III, è stata rilevata la menzione d'un «solo regno di Valacchia e di Bulgaria»[32]: ancora

[22] Per procurarsi i doni di nozze da offrire a Bela, senza intaccare i beni dello stato.

[23] *Chronicon* ..., p. 482, 4 CSHB = 368, 51—52 Van Dieten.

[24] DUCAS, *Istoria Turco-Bizantina (1341—1462)*, editie critica de Vasile GRECU, Bucuresti 1968, p. 189, 13—14 (= p. 146, 19—20 CSHB).

[25] *Ibid.*, p. 275, 22 Grecu (= p. 274.24 CSHB).

[26] G. MORAVCSIK, *Die Sprachreste* ..., cit., pp. 207—208.

[27] Cfr. MICHAEL PSELLUS, *Chronographia*, II p. 125. 2—4, 149. 1 CSHB.

[28] IOANNES TZETZES, *Chiliades*, p. 439.84 CSHB.

[29] N. BANESCU, *Les premiers témoignages* ..., cit., pp. 304—305.

[30] E. STANESCU, *Les* Βλάχοι *de Kinnamos* ..., cit., pp. 592—593.

[31] K. HOPF, *Griechenland* (Separatausgabe aus der *Allgemeine Encyclopädie* von Ersch und Gruber, VI), Leipzig 1870, p. 165; G. MURNU, *L'origine des Comnene*, «Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine», XI (1924), pp. 212—216. Segue questa tesi anche E. STANESCU, *Les* Βλάχοι *de Kinnamos* ..., cit., pp. 292—293.

[32] E. STANESCU, *Byzantinoslavica. I* ..., cit., pp. 422—423.

una volta la fonte occidentale, nella sua imprecisione territoriale, accomuna con la massima indifferenza due regioni[33], ora ben distinte, che a quei tempi evidentemente erano abitate da un unico popolo a cavallo dell'Istro.

Se lo stato della conoscenza dei Rumeni, o Daci, o Vlachi, fin qui esaminato è quanto mai precario nelle stesse fonti bizantine, interessante sarebbe sapere quali autori bizantini, e di che secolo, erano sentiti a loro volta più vicini dai Rumeni, dopo la carta di Bela IV. Un'indicazione, a mio parere significativa, viene dalla rielaborazione rumena, certamente posteriore al 1300 (si badi bene!)[34], della *Historia* di Costantino Manasse, la cui redazione si pone nella prima metà del sec. XII. Si tratta di un duplice rifacimento, breve e lungo[35]: la *translatio minor* segue direttamente una versione demotica del testo di Manasse, edita da Karl Prächter[36], nella quale sono confluiti brani di Malala e Cedreno; la *translatio maior* deriverebbe da una seconda rielaborazione[37] del testo demotico di Manasse. Qualunque sia la datazione della versione rumena, è chiaro che il suo autore, e l'eventuale secondo rielaboratore, entrambi anonimi, hanno una particolare predilezione per lo storico bizantino Manasse che fa parte del circolo letterario, animato nel sec. XII dalla *sebastocratorissa*[38] Irene, sposa di Andronico, fratello

[33] Analogamente il re serbo Stefano Dušan, esprimendosi in greco, si autodefinisce «*basileus* e autocratore di Serbia e Romania»: tuttavia l'equivoco sul termine 'Romania' è intenzionale e non sta a indicare solo la zona confinante con l'Impero, come ha osservato K. AMANTOS, 'Ρωμανία, cit., p. 234, ma anche la Maceonia e Serre, conquistate da poco nell'ambizioso tentativo di assumere l'eradità del *basileus* di Bisanzio.

[34] Una traduzione slava risale al 1350.

[35] Ampio e convincente lo studio di W. ISTRIN, *Beiträge zur griechischslavischen Chronographie*, «Archiv für slavische Philologie», XVII (1895), pp. 416—429.

[36] K. PRÄCHTER, *Das griechische Original der rumänischen Troika*, «Byzantinische Zeitschrift», IV (1895), pp. 519—546. I codici utilizzati per l'edizione sono il *Bernensis* 596 e il *Neap. Borb.* 16 (ex *Vindob. Suppl. Gr.* 77), affine al quale si dimostrò poi il *Mosq. Syn.* 263 (Vladimir 407), collazionato dal PRÄCHTER in *Zur vulgären Paraphrase des Konstantinos Manasses*, «Byzantinische Zeitschrift», VII (1898), pp. 588—593. Sembra che una continuazione di questo rifacimento demotico sia stata identificata da G. PIERLEONI, *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Nationalis Neapolitanae*, I, Roma 1962, p. 33 nell'*Ambros. Gr.* 395. Anche la *Cronaca imperiale* anonima del *Constantinop. S. Sep*, 462 (di cui A. KIRPIČNIKOW in «Byzantinische Zeitschrift», I (1892), pp. 303 ss.). come la rielaborazione rumena, è fondata sul rifacimento demotico.

[37] Dall'*Athous Vatoped.* 602: cfr. W. ISTRIN, *Beiträge*..., cit., pp. 424—425.

[38] La dignità di *sebastocratore* fu istituita, a detta di Anna Comnena (*Alexiades*, III 78: Νέον ὀνοματοποιήσας ἀπό τε τοῦ σεβαστοκράτορος τἀδελφῷ ἐφηρμόσατο, οἱονεὶ δεύτερον βασιλέα πεποιηκώς...), dall'imperatore Alessio I (1081—1118) per il fratello Isacco. Giovanni II Comnèno (1118—1143) insigni di questa dignità i figli Andronico, marito di Irene, che pertanto assume la dignità di *sebastocratorissa*, Isacco e Manuele, il futuro imperatore (1143—1180). Per il valore del termine e la sua storia nello sviluppo dell'impero bizantino, si veda R. GUILLAND, *Recherches sur les institutions byzantines* («Berliner byzantinistische Arbeiten», 35), Berlin—Amsterdam 1967, I, p. 38 e II, pp. 1—2, 30, 128 n. 307, 280, 283. Titolo puramente onorifico, privo di funzionalità specifica (e proprio per questo illimitato poteva essere il numero delle persone insignite di tale dignità), il *sebastocratore* fu creato da Alessio I come dignità immediatamente al di sotto del *basileus*, in una posizione intermedia fra il cesare e l'imperatore. Più tardi, nella rassegna delle dignità di Codino, dal sec. XIII passò al XIV posto nella gerarchia. Proprio per questo, tenendo presente che all'epoca dei Comneni tale dignità era la seconda dell'Impero dopo il *basileus*, Louis Bréhier già nel 1949, in una nota del suo *Les institutions de l'empire byzantin*, traduceva *sebastocratore* con '*Augustus zmperator*' (v. la ristampa con supplemento bibliografico di Jean Gouillard, publicata a Parigi nel 1970, p. 118 e n. 710).

dell'imperatore Manuele I Comneno. Alla base di quest'atteggiamento è forse l'origine vlaca dei Comneni e l'attenzione stessa che dedicarono ai Rumeni gli scrittori bizantini di questo secolo. Nel medesimo ambiente culturale figurano anche Tzetze e Teodoro Prodromo, del quale ultimo si parlerà più avanti.

Nella presente analisi l'impaccio che potrebbe derivare dall'annosa questione prodromea è agevolmente superabile per il fatto che il poeta (o i poeti di nome Prodromo, Ptocoprodromo, Ilarione) non prende una posizione personale di fronte all'*ethnos* rumeno e le varie testimonianze sono comunque quasi contemporanee. Gioverà invece ricordare che i numerosi epiteti, con i quali sono designati i Rumeni, sono tutte reminiscenze classiche alle quali il poeta ricorre di volta in volta intenzionalmente, adeguandosi all'uso invalso nell'epoca.[39] Inoltre le allusioni, specie in un contesto poetico, spesso non sono esplicite. Pertanto sarà utile localizzare di volta in volta l'epiteto e valutarne, se possibile, l'*usus*.

La prima definizione di una regione 'rumena', la Dobrugia, ricorre in Constantino Porfirogenito[40] che nomina l'eparchia di Scizia[41] nel tema di Tracia. Nel passo in questione si parla di Rumeni a sud del Danubio, sudditi dell'Impero. Tuttavia talora gli Sciti/Rumeni sono localizzabili solo nel contesto della fonte storica in esame, perché nell'autore prevale il concetto di 'popolo nomade'. E' il caso di Teodoro Prodromo, che lo dichiara espressamente almeno due volte. Infatti nella *Confutazione del detto 'La povertà ha il dono della saggezza'* afferma, un po' duramente, che «... gli Sciti, il più povero di tuti i popoli, sono nomadi e per di più ignoranti e incolti».[42] E *Al grammatico Teodoro Stipiota* ricorda «... la completa rovina di quel popolo senza confini che sono gli Sciti».[43] Anche se questi 'Sciti' non sono perfettamente localizzabili, tuttavia il contesto prodromeo allude chiaramente a un mondo barbaro fin che si vuole, ma anche organizzato militarmente al suo interno e inteso globalmente unitario.

---

[39] Il rapporto fra il classicismo di quest'epoca e quello dei secoli successivi è trattato globalmente da H. HUNGER, *Klassizistische Tendenzen in der byzantinischen Literatur des 14. Ih.*, in *Actes du XIVe Congres international des études byzantines. Bucarest, 6—12 Septembre, 1971*, I, Bucarest 1974, pp. 140 ss. In un contesto di più vasto respiro sempre fondamentali restano le osservazioni di M. GIGANTE, *Antico, bizantino e Medioevo*, «La parola del passato», XCVI (1964), p. 201 ss.

[40] *De thematibus*, II 1. 58—60 (Pertusi).

[41] Come dichiara l'autore stesso, la disposizione segue l'ordine di Ierocle. Su questa base A. Pertusi ha giustamente corretto la tradizione manoscritta sostituendo Scizia a Misia (per l'ambiguità estrema del termine Misia, v. s.) che, fra l'altro, è un termine non più usato neppure dagli scrittori posteriori per indicare la Dobrugia, territorio i cui centri sono difficilmente localizzabili: una dimostrazione evidente è nello studio di P. S. NASTUREL, *Note sur la géographie historique de la Dobroudja chez Constantin Porphyrogénète*. in *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag ...*, publicato a cura di P. WIRTH, Heidelberg 1966, pp. 382—387.

[42] *P. G.* CXXXIII 1317 B.

[43] *Ibid.*, 1370 B: una nuova edizione, veramente critica, dal codice 0 (= *Vat. Ottob Gr.* 324) è quella di W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos. Historische Gedichte* («Wiener byzantinische Studien», XI), Wien 1974, p. 517, n. LXXI, 19.

Sono gli Sciti di Paristrio[44] menzionati da Anna Comnena[45] in realzione ad avvenimenti degli anni 1085—1086, chiamati invece Cumani[46] nella descrizione degli eventi bellici del 1095. Sono gli stessi Sciti delle «... vittorie al di là dell'Istro» (= a nord del Danubio) di Andronico Comneno[47], cantate da Prodromo nella monodia in suo onore[48] insieme ai suoi «grandi trofei contro i Geti»[49]: che si tratti delle tribù che altrove[50] Prodromo definisce Sciti è chiaro da quanto egli stesso dice poco più avanti[51]: «E c'è ancora un'altra guerra? Ancora S c i t i i? Ancora Persiani in agitazione, ancora barbari in tumulto? Vai contro di loro, *sebastocratore?*». Questo secondo passo infatti ripete le guerre sostenute da Andronico, nello stesso ordine di poco prima[52]: Geti, I p e r i s t r i[53], Persiani.

D'altra parte non a dimenticato che già a partire dal sec. XI era stato restaurato efficacemente il dominio bizantino a sud del Danubio.[54] Questi Sciti/Rumeni della Dobrugia sono menzionati al servizio di Manuele Comneno nella spedizione contro la Cilicia; Prodromo ne esalta l'abilità d'arcieri, ricordando altresi che furono costretti a passare della parte di Bisanzio, irrimediabilmente sconfitti da Giovanni II, padre di Manuele.[55]

La distinzione politica nell'unità etnica permarrà ancora a lungo. In pieno sec. XIV, dopo la famosa carta di Bela IV, le fonti bizantine denunciano una distinzione politica netta fra 'Vlachia a sud' e 'Vlachia a nord' del Danubio. Giovanni Cantacuzeno più volte nomina la Vlachia suddanu-

---

[44] Figurano anche in Niceta Coniate. Lo Stanescu ha fornito molti esempi del termine 'Paristrion', distinto in orientale e occidentale in Niceta, come entità etnica autonoma (cfr. *Beiträge zur Paristrion Frage. Die Benennungen der unteren Donaugebiete in 10. bis 12. Jahrhunderts als historisches Problem*, «Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft», XVIII [1968], pp. 52 ss.).

[45] *Alexiades*, 49. 89—90 (Leib).

[46] *Ibid.*, II 192.

[47] Andronico, cugino di Manuele, fu duca del tema di Paristrio (di questa regione non si conoscono neppure tutti i duchi. N. BĂNESCU, *Les premiers témoignages...* cit., oltre a Cecaumeno, ne enumera i seguenti: Michele, figlio di Anastasio [cfr. CEDRENUS, II 543, 16], Basilio Apocapis [cfr. *Coisl. Gr.* 263], il vestiarca Nestore, Leone Nikeritis [c. 1091—1092], Tatul) fra il 1143 e il 1150. Di lui non si sa molto e in merito si veda F. CHALANDON, *Les Comnene*, II, *Jean II Comnene (1118—1143) et Manuel I Comnene (1143—1180)*, Paris 1912, p. 221.

[48] Edita da A. MAJURI in *Anecdota prodromea dal Vat. Cr. 305*, («Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche», s. V, XVII (1908), pp. 521—528 (v. in particolare p. 527, 8).

[49] *Ibid.*, p. 527, 8.

[50] Silloge del *Marc. Gr.* XI. 22: IV 637 (E. MILLER, *Recueil...*, cit., II, p. 524 B), XXVIII 8 (*Ibid.*, II, p. 280 C), LXIII 12 (*ibid.*, II, p. 503 B); la numerazione dei carmi segue la descrizione del Mioni, e non quella antiquata del Mingarelli, cui fa riferimento invece tutta la ricca bibliografia sulla silloge di questo codice fino al 1972.

[51] A. MAJURI, *Anecdota prodromea...*, cit., p. 528. 1—3.

[52] *Ibid.*, p. 527. 8—15.

[53] Nello stesso contesto sono commentati senza esitazione come «quelli al di là [rispetto a Bisanzio, naturalemente!] dell'Istro» (*ibid.*, p. 528. 26).

[54] Si veda in proposito E. STANESCU, *La crise du Bas-Danube byzantin au cours de la seconde moitié du XIe siecle*, «Zbornik radova Vizantološkog Instituta», Beograd, IX (1966), pp. 61, 67—73.

[55] Silloge marciana: VIII (in parte edito da E. MILLER, *Recueil...*, cit., II, p. 230 C—231 D), XIII (*Ibid.*, p. 524 D).

biana soggetta a Bisanzio[56], proprio mentre in quegli anni Dementrio Cidone scriveva a un amico, mercante vlaco del nord, per conoscere l'atteggiamento di quel popolo, in relazione al despotato indipendente di Dobrugia e alla lotta di Bisanzio contro i Turchi.[57]

E' tempo ormai d'analizzare meglio i passi in cui Prodromo accenna ai Rumeni. Il poeta, che viveva a corte a fianco dell'imperatore, o comunque nel circolo letterario della vedova di Andronico Comneno, Irene, è solitamente più preciso e più informato degli stessi storici ufficiali. Tuttavia nel passo già ricordato della poesia indirizzata a Teodoro Stipiota, egli dimostra di non essere in grado di localizzare gli Sciti/Rumeni. Teodoro Stipiota, prefetto della Cancelleria Imperiale, protonotario e dicaiodota, finì accecato nel 1164, accusato di tradimento dal logoteta del dromo Ciovanni Camatero, anche se Teodoro era benvoluto da Manuele.[58] Nella poesia in questione P. gli chiese d'intercedere per la sua povertà presso l'imperatore Giovanni II, quando Teodoro era nel massimo dei suoi favori, ai tempi della spedizione in Cilicia[59] del 1137, o forse meglio dopo la definitiva sottomissione della regione nel 1142 e il ritorno di Giovanni II a Bisanzio.[60] In questi anni dunque P. non è in grado di localizzare gli Sciti/Rumeni.

Ben diverso tuttavia sembra l'uso ch'egli fa dell'etnico 'Daci'. Nel dicembre del 1132, in occasione della presa di Castamona, P. scrisse un epinicio in onore di Giovanni II Comneno, nel quale fra i popoli vinti nomina separatamente gli Sciti (a nord del Danubio) con un tributo di cinque carri.[61] E ancora nel 1143, alla morte di Giovanni II, in un epitafio fa dire all'imperatore defunto che nel 1118/1119, durante la guerre contro Stefano II d'Ungheria, «la scitica chimera, quel popolo univoco, / dalla mia daga in massa fu distrutto»[62]; ma continua precisando: «ai miei piedi il Dacio piegò il collo, [...] si calmò l'Istro abbassando la cresta».[63] Analogamente nell'altro epitafio compreso nella *Silloge*[64] del *Laurent. Acquisti e Doni* 341 definisce Giovani II «fuoco piombato sui Dalmati e fiamma ai Daci, / uragano scoppiato sugli Sciti d'Occidente» (vv. 7—8). Sembra

---

[56] *Historiae*. II (pp. 320, 3, 20; 321, 7, 21, 23, 24; 322, 8 ecc. CSHB).

[57] R. J. LEONERTZ, *Démétrius Cydones. Correspondance* («Studi e Testi», 208), II, Città del Vaticano 1960, pp. 272—274, lettera 337. Si veda in proposito l'interpretazione che ne dà E. STANESCU, *Autor d'une lettre de Démétrius Kydones expédiée en Valachie*, «Revue des études sud-est européennes», VII (1969), pp. 221—230: in particolare le pp. 227—229.

[58] F. CHALANDON, *Les Comnene*, II, *Jean II* ..., cit.; p. 223 n. 2.

[59] *P. G.* CXXXIII 1371 B (= LXXI 46—47 Hörandner).

[60] F. CHALANDON, *Les Comnene*, II, *Jean II* ..., cit., pp. 116—117.

[61] *P. G.* CXXXIII 1384 B (= V 27 Hörandner).

[62] *Ibid.* 1393 C (= XXV 36—37 Hörandner).

[63] *Ibid.* 1394 A (= XXV 39, 41 Hörander). Dal parallelo « ... il Dacio piegò il collo [...] si calmò l'Istro ...» si può dedurre che per Prodromo i Daci sono i popoli lungo il Danubio/Istro e perciò, per l'insieme geografico della campagna militare, i Rumeni.

[64] Edita con commento da C. GALLAVOTTI, *Novi Laurentiani codicis analecta*, «Studi bizantini e neoellenici», IV (1935), pp. 205—236 e *Laurentiani codicis altera analecta*, «Atti della Accademia Nazionale dei Lincei», s. VIII, Rendiconti, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, IV (1949), pp. 352—379. L'epitafio in questione è il XXXV della raccolta, pubblicata alle pp. 357—358 del secondo studio del Gallavotti (= XXIX 8—9 Hörandner).

quasi che gli Sciti abitassero solo la zona occidentale della Romania e i Daci, per esclusione, quella orientale. D'altra parte nel c. 64 della stessa *Silloge* ai vv. 180—181 questa 'Dacia' è distinta dalla Peonia, dall'Illiria e dalle regioni circonvicione. La campagna di Serbia e Ungheria, identificata nel carma[65], e il reffronto con la poesia precdente portano per esclusione a localizzare la Dacia di Prodromo nella parte meridionale dell'attuale pianura valacca, lungo il Danubio, la Scizia nella zona occidentale dell'odierne Romania.

Nello stesso senso potrebb'essere stato usato il termine 'Sciti' nell'allocuzione pronunciata da Niceta Coniate in onore d'Isacco II Angelo.[66] Niceta vuol più propriamente indicare i Cumani, alleati dei Bulgari nella campagna del 1186—1187: «... gli Sciti fiduciosi nell'arco, che hanno preso le armi contro di te (= Isacco II), come serpi di campo raggiungono vilmente i loro recinti e, come serpenti della specie delle vipere, anche per evitare in avvenire la tua ira, sprofondaronò nelle loro tane sotterranee».

In senso più ristretto sembra aver usato l'etnico 'Daci' Michele di Anchialo. Infatti, in relazione alla campagna di Manuele I Comneno contro la Serbia nel 1165—1167, Michele pronunciò un discorso nel quela Robert Browning ha chiaramente identificato i 'Daci' di Michele con gli attuali Serbi.[67] Tuttavia non sembra che P. usi l'etnico in questo senso, ma solo volendo indicare i Rumeni o una parte di essi. Una conferma viene dal carme di P. del *Vat. Ottob. Gr.* 324, edito da Mireille Mathieu[68]: in un lungo elenco di popoli al di fuori dell'Impero bizantino fra Perrebi, Dalmati, Galati, Lombardi, Genovesi, Calabri ess. figurano anche i Daci, come popolo soggetto (in senso piuttosto vago, a dire il vero!) a Irene d'Ungheria, sposa di Giovanni II Comneno. Irene ne è «signora ... da parte di padre, da parte di madre, da parte dei suoi parenti».[69] In questo contesto i 'Daci' di P. sono gli attuali Rumeni occidentali, non comunque i Serbi, che in questo elenco figurano sotto il nome di Perrebi o Pannoni.

Meno chiara è sempre l'interpretazione di 'Daci', rispetto a 'Sciti', anche nel carme *In onore di Giovanni Comneno per la seconda conquista di Castamona e Gangra.*[70] Ai vv. 157—172 è introdotto l'imperatore che supplica la Vergine, perché, dopo la «sottomissione degli Sciti dalle molte favelle» (v. 161) e dei «Daci ... e tutti i popoli di Paristro (v. 164) ..., salvi il popolo / ausone, dia la città di Gangra ai ⟨suoi⟩ fedeli» (vv. 169—170). Contro l'emiro Ghazi si conoscono tre spedizioni, la seconda delle quali nel dicembre

---

[65] C. GALLAVOTTI, *Laurentiani codicis altera ...*, cit., p. 366: cfr. XXX Hörandner.

[66] Conservata nel *Marc. Gr.* XI. 22, f. 94 ss., quest'allocuzioen fu edita da E. MILLER, *Recueil ...*, cit., II, p. 738 A, ora ripresa dal Van Dieten (CFHB) III, pp. 26—34. Il passo in questione si legge a p. 27, 10—13.

[67] R. BROWNING, *A new Source on Byzantine-Hungarian relation in the twelfth century. The inaugural lecture of Michael* Ὁ τοῦ Ἀγχιάλου ὡς ὕπατος τῶν φιλοσόφων, «Balkan Studies», II (1961), pp. 173—214, in particolare la p. 211.

[68] M. MATHIEU, *Cinq poésies byzantines de XIe et XIIe sicèles*, «Byzantion», XXIII (1953), pp. 140—142.

[69] vv. 79—80.

[70] E. KURTZ, *Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos*, «Byzantinische Zeitschrift», VII (1907), pp. 75—83 (= VIII Hörandner).

1132.[71] La città di Castamona si arrese a condizione a metà dicembre dello stesso anno: a questo avvenimento si riferisce la preghiera dell'imperatore. Prodromo non scrive certamente dopo la terza spedizione (1134) che qui non è menzionata. Dal passo preso in esame si può ricavare che P. vede negli Sciti un popolo formato da molte tribù («molte favelle»), ma globalmente unitario, distinto dai Daci che sono localizzabili lungo l'Istro, non si sa bene su quale sponda, assieme ad altri popoli. Lo stesso si può ripetere per gli altri passi nei quali ricorre questo etnico.[72] La situazione si complica ulteriormente, se si osserva che nel c. 62 della *Silloge* laurenziana, un lamento funebre per un ignoto generale bizantino, ricorre (v. 66) l'etnico Codri.[73] Dato che le guerre contro i Serbi del v. 64 sono del 1150 e la battaglia di Filadelfia (v. 75) è cronologicamente localizzabile nel 1157, il Gallavotti[74] lo data in quell'anno, senza però poter identificare il destinatario. Sembra questa l'unica volta in cui ricorre questo nome. I Codri sono abitanti della Bessarabia, quindi Rumeni, localizzabili molto più facilmente dei Daci, nell'impiego di questi classicismi intenzionali.

Nelle poesie in volgare di P., invece, non ricorre mai il 'classico' Sciti, bensì l'etnico 'Vlachi', per una sorta di formaggio tipico locale[75] e per la cappa del poeta tessuta a fatica da una tessitrice 'vlaca'.[76] I dati a disposizione sono troppo scarsi per poter affermare con certezza che si tratti di riferimenti a Vlachi al di qua o al di là del Danubio; tuttavia è chiaro che per il Prodromo aulico è d'obbligo il ricorso alla reminiscenza classica, per il Prodromo in volgare l'etnico autoctono è più spontaneo.

Forse una qualche luce può venire dal posteriore *Discorso all'imperatore Alessio Angelo sceso in guerra contro Ibanco*[77] di Niceta Coniate, nel quale «alle molte migliaia di cavalieri sciti»[78] si contrappone dalla parte dell'Emo la tribù ribelle dei Vlachi.[79] Se ne può dedurre che i Vlachi avrebbero occupato la parte montana dell'attuale versante bulgaro dell'Emo, mentre la cavalleria

[71] F. CHALANDON, *Les Comnene*, II, *Jean II*..., cit., pp. 85 ss. Alla n. 3 di p. 85. sulla base di un passo di Prodromo stesso (*P. G.* CXXXIII 1380 B: IV 216), si precisa che la campagna contro Castamona ebbe luogo nel dicembre del 1132.

[72] *Silloge* marciana LXIII 147—150 (E. MILLER, *Recueil*..., II, cit., p. 506 A), IV 266 (*ibid.*, p. 742 D), 396 (*ibid.*, p. 743 D), 400—401 (*ibid.*, p. 444 A), VIII 648 (*ibid.*, p. 754 C), L 115 (*ibid.*, p. 770 B), LII 84 (*ibid.*, p. 772 A).

[73] C. GALLAVOTTI, *Laurentiani codicis altera*..., cit., p. 364: «Le donne c o d r e ammirano il tuo coraggio» (= LXXV 66 Hörandner).

[74] *Ibid.*, p. 362.

[75] D. C. HESSELING/H. PERNOT, *Poemes prodromiques en grec vulgaire*, Amsterdam 1910: III 182 (p. 56), IV 52 (p. 79). Si veda in proposito l'elegante traduzione italiana di A. GARZYA, *Teodoro Prodromo. Tre carmi satirici*, Napoli 1972, pp. 31, 49.

[76] D.-C. HESSELING/H. PERNOT, *Poemes prodromiques*..., cit., IV 259 (p. 83): cfr. A. CARZYA, *Teodoro Prodromo*..., cit., p. 61.

[77] Per quanto riguarda Ibanco, si veda quello che dice lo stesso Niceta in *De Alexio Isaaci fratre*, I 5 (p. 618, 5 ss. CSHB = p. 469, 39 Van Dieten), III 2 (p. 675, 20 CSHB = p. 509, 22 Van Dieten).

[78] Λόγοςξ (p. 57, 17 Miller = p. 57, 17 Van Dieten)

[79] La localizzazione è confermata anche dal *Discorso all'imperatore Isacco Angelo* (CFHB III nota) dove (p. 26, 29—30) αὐτοῖς δὲ τοῖς κατὰ τὸν Αἶμον ἀντάρταις προπέμψας ἀκτῖνα φλογόεσαν τὰ ἐκείνων καὶ δεδορκότα ἐσκότωσας βλέφαρα.

scita averbbe potuto scorrazzare lungo la pianura, più a nord. Inoltre questo passo conferma implicitamente la legittimità della variante 'Cumani' per 'Sciti' di un manoscritto della tradizione testuale dell'*Historia* di Niceta, che suggerì a F. Chalandon d'identificare l'antico 'Sciti' con l'odierno 'Rumeni'.[80] Infine il riverente timore di Niceta in questo discorso indica chiaramente che i Rumeni (Vlachi e Sciti) già nel sec. XII, prima della formazione politica del primo nucleo rumeno, sono ormai un'entità etnica degna di considerazione.

I passi presi in esame sono indicativi di un'incertezza terminologica nei confronti del problema rumeno del sec. XII. Nel demotico ricorre soltanto la denominazione autoctona 'Vlachi', mentre più vago, anche se prevalente, è l'uso delle denominazioni d'ispirazione classica nelle fonti ufficiali (il che rispecchia un diffuso classicismo intenzionale, caratteristico del secolo!): l'etnico 'Misi' è il termine più labile e il meno costante per indicare i Rumeni.

Coordinado i dati delle fonti analizzate, si desume che fin dal sec. VII l'autore della *Vita di S. Demetrio* avvertiva la presenza di un ragguardevole *ethnos* rumeno. Questa sensazione perdura nelle fonti del sec. XII, con particolare riguardo al circolo letterario legato all'ambigua personalità d'Irene Comnena, moglie di Andronico. A loro volta i Rumeni, a partire dal sec. XIV, fra gli storici bizantini prediligono quelli di questo gruppo letterario.

[80] F. CHALANDON, *Les Comnene*, II, *Jean II...*, cit., pp. 323—325. Per il sec. XIV l'identità Cumani-Sciti-Rumeni è stata nuovamente ribadita da P. S. NASTUREL, *Valaques, Coumans et Byzantins sous le regne de Manuel Comnene*, «Βυζαντινά», I (1969), p. 181.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

Ј. ФЕРЛУГА

ВИЗАНТИЈСКО ПЛЕМСТВО И КРСТАШИ ПОЧЕТКОМ XIII ВЕКА*

Четврти крсташки рат спада у она историјска збивања која су оставила најдубље трагове на византијски свет. Почев од савременика, како оних који су били активни учесници тако оних који су издалека пратили догађаје, па све до данас није било епохе у којој није преиспитана и поново оцењена ова историјска појава било у целини било један њен аспект.[1] Овде не желимо да пратимо цео ток догађаја, како су наиме крсташи заузели Цариград или поједине области Византијског Царства, већ да се задржимо првенствено на деловању византијског племства за време прве фазе латинског освајања. Улога овог друштвеног слоја је од основног значаја с обзиром да његови припадници нису, за разлику од других друштвених слојева и група, остали пасивни већ су напротив својим ставом, подухватима и деловањем уопште извршили одлучујући утицај на развој догађаја. Анализа ове социјалне појаве корисна је такође за проучавање унутрашње структуре Византијске државе јер не само да разоткрива једну значајну фазу развоја византијског племства почетком XIII века, већ методи и поступци које су латински освајачи применили бацају нову светлост на многе процесе социјалног, економског и политичког развоја виз. друштва под Комнинима и Анђелима. Неке друштвене појаве наиме остају сакривене савременицима н као покривене копреном коју тек коначни исход историјског процеса скида чинећи их видљивим. Тако је у доба франачке владавине над византијским областима раскривена у пуној светлости друштвена стварност која се у претходно доба могла само назрети у општим цртама и чији се правац развоја могао једва наслућивати. Модерни историчари су се досад

* Саопштење одржано на XV међународном Конгресу византолога у Атини 11 септембра 1976 г.; cfr. Resumées des communications, Athènes 5—11 septembre 1976.

[1] Литература је огромна и немогуће је навести сва дела; за проблем који се овде обрађује cfr. *R. Lee Wolff—H. M. Hazard*, A History of the Crusades, II, Madison, Milwaukee and London 1969, 153 sqq.; 187 sqq.; 235 sqq.; од последњих радова cfr. на пр. *D. E. Queller—S. J. Stratton*, A Century of Controversy on the Fourth Crusade, Studies in Medieval and Renaissance History 6(1969), 235—277.

позабавили византијским племством и његовим односима са крсташима не водећи довољно рачуна ни о друштвеној диференцираности, ни о регионалним специфичностима ни о евентуалним другим особеностима којима би се могле објаснити разлике у њеним ставовима и поступцима.[2] Једино полазећи од различитих услова може се боље разумети и прецизније објаснити политичко понашање византијске властеле у доба које се овде разматра. Извори нису богати и не пружају довољно детаљних обавештења за проблеме о којима је овде реч; с друге стране они ипак казују довољно да се византијско-латински односи могу објаснити у многим аспектима или бар неки проблеми поставити. Један део латинских барона је пре но што су Латини заузели Цариград и уништили византијску државу ступио приликом једног похода у Тракију, између августа и новембра 1203 године, у службу цара Алексија III„ a son commandement a sa volonté et li ferent fealté et homage con a lor seignor".[3] Занимљиво је да Вилардуен о томе пише као о сасвим нормалном и никако необичном догађају.

Стање се наравно потпуно променило заузећем Цариграда и пропашћу државе. Византијска властела, која је била, не сме се сметнути с ума, углавном окупљена у престоници, различито је реаговала на државни слом. Према Вилардуену је „grant partie des hals hommes de Grece guenchirent vers la porte de Blacquerne"[4] успевши тако да се спасе јер су Латини, који су били уморни услед великих напора, престали да их прогоне. Нису међутим сви грчки магнати окренули леђа победницима јер управо други крсташки хроничар Роберт од Кларија истиче околност да након крунисања Балдуина (16 маја 1204) и након повратка

---

[2] Поред класичних дела: *E. Gerland*, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, Homburg v.d. Höhe 1905, 35, 39 sqq. и *J. Longnon*, L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949, 59, 64, 69 sqq., cfr. *B. Ferjančić*, Rapports entre Grecs et Latins après 1204, ЗРВИ X(1967), 171— 176 (ограничава се само на Тракију); *А. Гуревич*, Фальсификация истории Латинской империи, Виз. Врем. 5(1952), 77 sqq.; *D. Jacoby*, The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade, Amer. Hist. Rewiew 78 (1973), 873 sqq., а сада пре свега *P. Topping*, Greeks and Latins in the XIIIth—XIVth Centuries: some Aspects of their Co-Existence and Cultural Interaction, XIVth International Congress of Historical Sciences, San Francisco, August 22—29, 1975. Препун романтичарског патриотизма и несигурних хипотеза је чланак: *M. Dendias*, Sur les rapports entre les Grecs et les Francs en Orient après 1204, EEBS 23(1953), 371—376. За црквене односе cfr. *W. Norden*, Das Papstum und Byzanz, Berlin 1903, 190 sqq.; *Б. Горянов*, Религиозно-полемическая литература по вопросу об отношении к Латинянам в Византии XIII и XIV вв., Виз. Врем. 8(1956), 135 sqq.; *P. L. Huiller*, La nature des relations ecclésiastiques gréco-latines après la prise de Constantinople par les croisées, Akten des XI Intern. Byzant. Kongresses 1958; München 1960, 314 и n. 82.

[3] Villehardouin, La conquête de Constantinople, éditée et traduite par *E. Faral*, Paris 1938—1939 (даље: Villehardouin), 202 (наводим само параграф!); Nicetae Choniatae Historia, recensuit *I. A. van Ditten*, Berolini et Novi Eboraci 1975 (даље: Nic. Choniates), 556.

[4] Villehardouin, 244; да се „hals hommes" односи на великаше, на високу господу, потврђује сам Вилардуен, ib. 101, 109, 301, 315 и 325 (за Лава Згура); Devastatio Constantinopolitana, у Chroniques gréco-romanes inédités ou peu connues ... par *C. Hopf*, Berlin 1873, 92; Chronista Novgorodensis, у Chroniques gréco-romanes, ed. cit., 97: после освајања Цариграда „Graecos et Varangos, qui in urbe remanserant, expulerunt".

новог цара у Букулеонску палату „il eut sis en le caiiere Coustantin, se li tinrent tout pour empereeur, et tout li Griu qui illuc estoient, l'aouroient tout comme saint empereeur".[5] Високо племство које је бежало пред крсташима почело је да се скупља у групе па су се тако једни прикључили Алексију III, који је тада боравио у Мосинопољу, други Алексију V Дуки Мурзуфлу, док су неки прешли у Малу Азију узевши свако за себе „de la terre androit soi tant cum lui plot, et par les contrees de l'empire autres, chascuns vers son pais".[6]

Византинци нису били у стању да се супротставе напредовању крсташа у Тракију у току лета 1204 године и извори без изузетка бележе како су сви градови отворили капије новом цару, заклињући му се на верност као свом господару. Тако су крсташи напредовали све до Једрена, богатог и лепог града и важне тврђаве, која се после краће опсаде предала.[7] Становништво градова које се предавало Латинима сачињавали су не само свештеници, монаси и обичан народ, како то бележе савремени извори, већ свакако и претставници племства, јер треба имати у виду да су велепоседници добрим делом становали у градовима.[8] Цар Алексије V Дука Мурзуфл, који је у међувремену заузео Цурулон[9], с обзиром на растућу опасност склопио је савез са Алексијем III, али је ово удруживање било кратког века јер је Алексије Мурзуфл ускоро ослепљен; његови следбеници су се распршили на разне стране и неки су прешли у табор Алексија III „et li obeirent conme a seignor et remestrent antor li".[10] Кад је Балдуин за то сазнао напустио је Једрене, где је на молбу грађана оставио крсташку посаду, да би гонио Алексија III и градови поред којих је пролазио предавали су му се, сада као и раније, без отпора. Током овог похода у правцу Солуна прешао је у Македонију где су му се, после једног јединог краткотрајног и безуспешног покушаја отпора неког Сенахерина код Ксантије, предали Христопољ, „*la Blanche*" у близини Пловдива, Сер и многи други градови који су се сви заклели на верност. Солун није пружио дужи отпор и предао се под условом да може да задржи управу као за време византијских царева.[11] Осваја-

[5] Robert de Clary, La prise de Constantinople, у Chroniques gréco-romanes, ed. cit., 75. Cfr. *Longnon*, Empire latin, 52—53.

[6] Villehardouin, 266.

[7] Villehardouin, 269; Robert de Clary, 76; Nic. Choniates, 791, потврђује податке које доносе два крсташка писца јер и он описује како је Балдуин прошао кроз целу Тракију али је опседао само Једрене, Димотику и Пловдив па је према томе очигледно да су се остали градови предали без борбе.

[8] Robert de Clary, 76. Cfr. *N. G. Svoronos*, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes, Bull. de corr. hell. 83 (1959), 66—77, 141—144; *D. Jacoby*, Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque, Travaux et Memoires 2 (1967), 427—428, 466—467.

[9] *Longnon*, Empire latin, 58; *C. M. Brand*, Byzantium Confronts the West, 1180—1204, Cambridge, Mass. 1968, 241.

[10] Villehardouin, 271. За судбину Алексија V Дуке Мурзуфла cfr. *Longnon*, Empire latin, 69.

[11] Villehardouin, 280; Nic. Choniates, 598—600, занимљиво је да је латински цар потврдио повластице Солуњанима издавањем γράμμα ἐρυθρόγραφον дакле повељом типичном за византијске цареве; cfr. *B. Hendrickx*, Les chartes de Baudouin de Flandre comme source pour l'histoire de Byzance, Βυζαντινά 1(1969), 74—75. Cfr

њем Солуна од стране латинског цара настали су неспоразуми између Балдуина и маркиза Бонифација Монфератског коме су приликом деобе византијске територије додељени Солун и његова област, и тако је неслога почела да влада међу крсташима. Бонифације Монфератски се са својом пратњом одвојио од латинског цара, вратио се у Тракију, и кренуо у правцу Димотике коју му је неки Грк предао. После пада овог важног града Грци су почели да прелазе на његову страну признавајући га као свог господара[12] између осталог и из разлога што је његова жена била бивша византијска царица Марија, удова цара Исака II. Није овде место да се описују размирице у крсташком табору; довољно је споменути да се на крају нашао излаз и да су се цар и маркиз помирили, што је Вилардуен пропратио занимљивим коментаром „et ausi liè cum li Franc en furent, en furent li Grieu dolant, qu' il volsissent mult volentiers la guerre et la mellee".[13] Овај преглед збивања у Тракији, иако тако кратак и сажет, показује колика је расцепканост владала у редовима византијског племства за време ове прве фазе у којој су Византинци и крсташи били у додиру: један део био је наиме остао у Цариграду и шта више био се прикључио крсташима, други су прешли море пребацивши се у Малу Азију — видећемо касније какав су ток овде узели догађаји — док су се неки придружили Алексију III. Неки племићи следили су Алексија V Дуку Мурзуфла, неки су прелазили из једног табора у други, из пратње једног цара у пратњу другог или чак на страну Бонифација Монфератског и они који се нису дали у бекство предавали су се без великих тешкоћа. Слика стања у Цариграду и Тракији показује да је у редовима племства владала велика сметеност и прилично помањкање оријентације. Извесна везаност за старе институције изгледа да је ипак постојала, јер су се многи определили за византијске цареве и јер је велики број прешао у Малу Азију где Латина још није било. На став појединих претставника византијског племства могли су међутим утицати и други разлози; тако је на пример Теодор Врана ступио одмах на страну крсташа, вероватно из разлога што је његова жена Агнес, кћи Луја VII и Алисе Шампањске, била француског порекла.[14] Они Византинци који су Балдуина поздравили као цара видели су у њему једног од наследника Константина Великог док су они који су се прикључили Бонифацију Монфератском одлучили на тај корак, јер је он био узео за жену некадашњу византијску царицу и што је њеног сина Манојла претстављао као легитимног цара.[15] Сасвим је основано према томе говорити о групама које су се различито понеле а не о плем-

---

E. Frances, Sur la conquête de Constantinople par les Latins, Byzantinoslavica XV (1954), 24, према коме је племство било спремно да се бори а масе не, што није тачно.

[12] Villehardouin, 279; Nic. Choniates, 598—599; Robert de Clary, 77. Cfr. *Longnon*, Empire latin, 58.

[13] Villehardouin, 287; *Longnon*, Empire latin, 59—61.

[14] Villehardouin, 403; cfr. ibidem, pag. 53, н. 1 и 215, н. 3. Cfr. *Frances*, o.c., 22, истиче да су крсташи чинили уступке византијској господи: дали су на пр. Апрос Теодору Врани.

[15] *Б. Ферјанчић*, Почеци Солунске краљевине (1204—1209), ЗРВИ VIII/2 (1964) (Mélanges Ostrogorsky), 110 sqq.

ству уопште у толико пре јер нису познати ни учесници и не зна се да ли је средњи слој племства ишао истим путем, што је вероватно.[16]

Споразумом између латинског цара и маркиза Монфератског завршила се прва фаза или етапа латинског освајања, додуше засад само Тракије. У јесен исте 1204. године подељена су између цара, Млечана и крсташа освојена подручја и истим уговором додељене су овим трима групама још области у Малој Азији и на Балканском Полуострву, које је тек требало освојити.[17]

У Малој Азији је ратна срећа била на страни крсташа у току првих сукоба са Византинцима. Франци су се, пошто су прешли море, поделили у три колоне и упркос отпора који је пружен предали су се многи градови међу којима Никомедија[18] и Лопадион где је народ изашао у сусрет освајачима са крстовима и светим списима[19] док су становници Брусе успешно одбили крсташке нападе.[20] Крсташи су у две битке код Појманенона у децембру 1204 и код Адрамитиона марта следеће 1205 године, упркос надмоћи Византинаца, однели две сјајне победе.[21] Визатијски отпор био је међутим у Малој Азији и боље организован и жешћи, што потврђују малобројни подаци из извора. Тако су становници Никеје — ради се вероватно о вишим друштвеним слојевима иако се остали не могу унапред искључити — побегли из града пред Латинима[22]; нападнути градови бранили су се великом жестином а претходно су у очекивању дуже опсаде појачали утврђења и скупили веће количине намирница[23]; учињени су велики напори да се скупи јака војска.[24] Постоје и индиректни подаци о стању у Малој Азији: они Византинци који су били прешли на страну крсташа искористили су прве знакове слабости да би их напустили[25]; Вилардуен, који свакако није шкрт у похвалама за своје, признаје да су тек после друге латинске победе, код Адрамитиона, многи Византинци прешли на страну освајача — „et lors furent mult a aise et mult riche, que les genz del pais se tornerent a ans et comencierent a aporter lor rentes.[26] Франачком успеху допринело је више елемената: помоћ саветима и војском Јермена из области око Троје[27]; подршка, иако ограничена[28], Византинаца чија друштвена

---

[16] *G. Prinzing*, Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges, München 1972, 1 sqq., говори о групама али се ограничава само на ону која је настала око Алексија III.

[17] *Gerland*, Lateinisches Kaiserreich, 29 sqq.; *Longnon*, Empire latin, 61.

[18] Villehardouin, 312.

[19] Nic. Choniates, 602.

[20] Nic. Choniates, 602—603.

[21] Villehardouin, 319, 320, 323; Nic. Choniates, 602, 603; *Gerland*, Lateinisches Kaiserreich, 37 и 39; *Longnon*, Empire latin, 68 и 69.

[22] Villehardouin, 312.

[23] Nic. Choniates, 602.

[24] Villehardouin, 319, 322: „...Toldres li Ascres...et ot mult grant ost ensemble“.

[25] Nic. Choniates, 603.

[26] Villehardouin, 323; cfr. *Gerland*, Lateinisches Kaiserreich, 39 и *Longnon*, Empire latin, 69.

[27] Nic. Choniates, 601—602, 607; Villehardouin, 310, 321, 322.

[28] Nic. Choniates, 603.

припадност није међутим позната; коначно свађе и сукоби међу бројном и снажном византијском господом у Малој Азији. Неки од ових магната су добро познати. Теодор Ласкарис био се повукао у Малу Азију где је организовао први отпор против крсташа[29], али се убрзо нашао између две ватре.

Многи византијски великаши су се после пада престонице осамосталили на својим велепоседима а неки су се с правом бојали да ће им крсташи одузети њихова имања али су у исто време гледали у Теодору Ласкарису опасног такмаца. У Малој Азији биле су се створиле праве мале државе прилично снажне и добро организоване: Алексије Комнин је основао државу са центром у Трапезунту, која је чак надживела за неколико година Цариградско царство[30]; његов брат Давид пребивао је у Хераклеји на Понту и у Пафлагонији и оружјем се супротставио Теодору Ласкарису.[31] Осамосталили су се такође Теодор Манкафа у околини Филаделфије[32], Сава Асиден у Сампсону[33] код Милета, Манојло Маурозом уз помоћ свог таста, иконијског султана, у области Хоне и Лаодикије у равници Меандра[34], један од чланова италијанске породице Алдобрандинија код Анталије[35], Лав Габала на острву Родос[36] а друге су породице поседовале огромна имања у Малој Азији као Контостефани или Камице, да наведем само ове две од толиких.[37] Тако је настала, како је то одлично приметио Никита Хонијат, „полиархија", ситуација у којој су наиме сви хтели да буду називани „господарима" — τύραννοι[38] и свако се наоружавао против других и тако је неслога и поманкање јединства пружало непријатељима Ромеја прилику и изговор да се умешају у њихове сукобе и да их лако побеђују.[39] Неки су чак ступили у савез са Латинима; тако на пр. Давид Комнин који је уз њихову помоћ одбио нападе Теодора Ласкариса на Хераклеју на Понту.[40] Јасно је дакле да се ради о некој врсти држава које су, иако мале, ипак биле донекле организоване, са сопственим војним снагама и финансијама, а поманкање координације појављивало се тек кад се радило о борби против латинских освајача. Такве су биле прилике у Малој

---

[29] Nic. Choniates, 602, 842; Villehardouin, 319. *Longnon*, Empire latin, 69, предпоставља на пр. да је Теодор Ласкарис послао Теодору Манкафи трупе у помоћ против Латина у бици код Адрамитиона.

[30] Nic. Choniates, 842.

[31] Nic. Choniates, 844; Georgii Acropolitae Opera, recensuit *A. Heisenberg*, Lipsiae 1903 (даље: Akropolites), 12.

[32] Nic. Choniates, 603.

[33] Akropolites, 12; cfr. *P. Orgels*, Sabas Asidénos, dynaste de Sampson, Byzantion 10 (1935), 67 sqq.; *Г. ОсШрогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 400, н. 1.

[34] Nic. Choniates, 638; Akropolites, 12.

[35] Nic. Choniates, 639.

[36] Nic. Choniates, 639.

[37] Partitio terrarum imperii Romanie, издао са коментаром *A. Carile* у Studi Veneziani VII (1965), 218/23—35. „Provintia Laodikie et Meandri, cum pertinentia Sampson et Telemachii, cum Contostephanatis, cum Camicatis et ceteris atque Chio"; коментар на стр. 246—247.

[38] Nic. Choniates, 639; cfr. превод Ф. Габлера у: Die Kreuzfahrer erobern Konstantinopel, Graz—Wien—Köln 1958, 221.

[39] Nic. Choniates, 639.

[40] Nic. Choniates, 640.

Азији током првих додира крсташа и Византинаца и тек после релативно дужег времена успео је Теодор Ласкарис да се учврсти захваљујући делимично војним снагама којима је располагао, делимично склапајући савезе са другим великашима а коначно и услед прилика у које је временом доспело латинско царство крсташа. Први порази које су претрпела византијска феудална господа у Малој Азији нису претерано ослабили њихов положај а крсташи када су се, упркос почетних успеха, морали, услед збивања у Тракији, повући из Мале Азије[41] нису их били још ни коначно потукли ни потпуно сломили већ само привремено ослабили и делимично успорили њихов успон. Сви ови центри отпора, иако разједињени и несложни, деловали су ипак као привлачне тачке за организовање других друштвених снага у борби против освајача.

Велики земљишни поседи и учешће племства у локалној управи давали су овим „државицама" релативно широку и чврсту базу која им је омогућила да се успешно одупру не сувише бројним крсташима.[42] Из тих разлога успеле су да надживе први (који је уосталом био и последњи) напад Латина у Малој Азији. Један од узрока крсташког неуспеха у Малој Азији била је свакако непријатељска политика према Грцима и Турцима као што је сличан став према Бугарима довео крсташе у Тракији у тежак положај. Другачији је међутим био ток збивања у Грчкој где су се, као што ћемо одмах описати, ствари другачије одвиле и где се прилике могу само делимично упоредити са онима у Малој Азији.

Док је још трајало крсташко напредовање у Малој Азији Бонифације, маркиз од Монферата, кренуо је са својима у освајање земаља које су њему биле додељене у Грчкој. Њега је пратила војска шареног састава, Ломбарди, Италијани, Немци, Фламанци итд. и, што овде треба истаћи, бројни Византинци.[43] Од ових последњих неки су му се прикључили приликом његовог сукоба са царем Балдуином, други су прешли на његову страну, јер је имао за жену бившу византијску царицу и што се у његовој пратњи налазио њен син Манојло, кога је он усвојио и признао за цара.[44] Бонифације је осим тога настојао, према Никити Хонијату, да око себе окупи византијску господу па је у том циљу прекинуо везу са осталим крсташима, прешао на страну Грка, одрекао се царских знакова у корист Манојла итд.[45] Ова политика Бонифација уродила је плодом и многи византијски великаши су прешли на његову страну; међу њима најистакнутији је био Михаило Анђео, брат од стрица царева Исака II и Алексија III. Бонифације је освојио Солун без тешкоћа, јер су му га без отпора предали представници латинског цара Балдуина. Поседовање тако важног града и тврђаве омогућило је Бонифацију да с лакоћом заузме, против сваког очекивања — παρὰ δόξαν[46] друге гра-

[41] *Longnon*, Empire latin, 77—81.

[42] Cfr. *M.Angold*, A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicea (1204—1261), Oxford 1975, 123—124 и тамо нав. лит.

[43] Villehardouin, 279; Nic. Choniates, 599.

[44] Nic. Choniates, 599.

[45] Nic. Choniates, 599, за политичке планове Бонифација cfr. *Б. Ферјанчић*, Почеци Солунске краљевине (1204—1209), 110 sqq.

[46] Nic. Choniates, 600.

дове у Македонији, Сер и Бер са околним подручјем као и градове у правцу долине Темпи.[47] Маркиз је после освајања већег дела Македоније, наставио наступање у правцу централне Грчке и Пелопонеза. Изгледа да га је Михаило Анђео већ у Солуну или можда нешто мало касније напустио[48] и с оне стране планинског венца Пинда основао нову државу, тзв. Епирску деспотовину. Бонифације није у току кретања кроз Грчку наишао ни на какав озбиљан отпор од стране Византинаца.[49] Једини покушај да заустави напредовање Латина учинио је Лав Згур, господар Коринта, Науплије, Аргоса и Тебе[50] јер су цареви Алексије III и Алексије V Дука Мурзуфл убрзо после бекства из Цариграда заробљени. Алексије III је ухваћен у Грчкој и вероватно је као заробљеник упућен у Монферат у северној Италији, где међутим није дуго остао, док је Алексије V пао крсташима у руке у Малој Азији и затим упућен у Цариград где је погубљен на варварски начин.[51]

Бонифације је помоћу византијских водића — ὑφ' ἡγεμόσι Ῥωμαίοις[52] — заобишао положаје који су бранили приступ у Тесалију што му је омогућило да с лакоћом завлада овом богатом облашћу укључујући Ларису и многе друге градове. Лав Згур хтеде се супротставити Францима код Термопила али је, чим је угледао крсташе, дао се у бекство и повукао се у јако утврђен Акрокоринт.[53] Бонифације је наставио да напредује у правцу Тебе и Атине а да му се нико није супроставио већ је, напротив, свуда примљен свечано или бар лепо. Тако је становништво долине Сперхеја прешло после срамног бекства Лава Згура на страну крсташа; у Беотији су га становници Тебе примили тако „срдачно" као што није никада ико примљен што се враћао кући после дугог времена[54] — треба подвући горку иронију Никите Хонијата; у Атини је архиепископ Михаило Хонијат, брат историчара, свестан безизлазности положаја, предао акропољ Францима где је одмах смештена крсташка посада. Тако је цела Атика прешла у руке Латина и Никита Хонијат, пун горчине и презира за своје, закључује опис успеха Бонифација Монфератског

---

[47] Nic. Choniates, 600—601.

[48] Михаило Анђео био је дошао са Бонифацијем из Цариграда (Villehardouin, 301); cfr. *W. Miller*, Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921, 58 sqq.; *Longnon*, Empire Latin, 60; *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 12, према коме је Михаило пратио Бонифација и кроз централну Грчку. Cfr. најновије дело: *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 14, н. 15.

[49] Nic. Choniates, 600—601.

[50] За Лава Згура cfr. Nic. Choniates, 605—608; за његов отпор крсташима у Грчкој, ibidem, 604—605, 609, и Villehardouin, 301—324.

[51] Nic. Choniates, 608—609, 612, и Villehardouin, 182, 266, 270—274, 309, 313, и 267, 270—272, 306, 308; према Nic. Choniates, 612 Алексије III држан је најпре у заробљеништву у Алмиросу а затим (cfr. варијанту код Nic. Choniates, 612) послат у Италију или према другој верзији истог Nic. Choniates, 620, упућен у Немачку; да је послат у Италију бележи Villehardouin, 309, док Akropolites, 14, описује његово заробљеништво, како је откупљен и како је затим прешао са целом породицом на двор иконијског султана. Cfr. Villehardouin, стр. 117 и н. 5.

[52] Nic. Choniates, 604.

[53] Nic. Choniates, 604—605.

[54] Nic. Choniates, 609.

у Грчкој падом Еубеје где су се Византинци, овде као и другде, срамотно предали.[55]

За разлику дакле од Мале Азије, крсташи под Бонифацијем нису у току похода од Димотике преко Солуна, Ларисе и Тебе до Атине, наишли ни на какав отпор. Да би се објаснио ток збивања која су управо описана треба навести бројне факторе не дајући предност ни једном од њих, јер само узети у целини, разматрани у узајамном дејству, водећи рачуна о узајамној повезаности појава и на основу комплексне анализе, може се дати заокружена и релативно тачна слика историјских збивања. Не могу се дакле подаци из извора једноставно побројати или поређати један за другим већ их треба према њиховом значају и важности различито вредновати и степеновати. Никита Хонијат истиче да су се у пратњи Бонифација Монфератског налазили Византинци, племићког порекла, који су, под изговором да желе сину царице Марије да помогну да се попне на царски престо, постали помоћници Латина и издајници домовине и, наставља византијски историчар, како га је срдачно примило становништво Тракије, тако га је топло поздравило и оно из Македоније, Тесалије и Хеладе.[56] Помоћ коју је пружило локално племство, иако је немогуће препознати због помањкања изворних података његове унутрашње социјалне разлике, било је свакако веће у Грчкој него у Малој Азији. Док су се у Малој Азији створили неки центри отпора, без обзира што одмах није дошло до чвршће и успешне координације ратног напора против крсташа, у Грчкој напротив — да занемаримо засад Пелопонез — једини покушај оружаног супротстављања од извесног значаја, који је додуше одмах пропао, учинио је Лав Згур. Он је био претставник моћне племићке породице у византијској провинцији и био се супроставио централиој влади већ пре пада царства па је успео, ослањајући се на свој земљишни посед и на своју поличтику моћ, да се после 1203/4 практички осамостали. Сличан је био политички, друштвени и економски положај Михаила Анђела, јер не само да је неко време био намесник на Пелопонезу већ је на сличном положају био пре њега у Епиру и Тесалији његов отац, севастократор Јован Дука.[57] За разлику од Лава Згура он се налазио у Цариграду приликом пропасти државе и стигао је у Епир након што је неко време провео у редовима крсташа. У разматрању латинског освајања Грчке може бити изостављен с обзиром да је управо тада постављао темеље епирске државе. Кад је кренуо војном снагом против крсташа учинио је то само на Пелопонезу кад је освајање полуострва већ било завршено. Његов покушај да се супротстави Латинима завршио се 1205. год. битком код Кондуре кад је, и поред бројчане надмоћности, лако побеђен и натеран у бекство, јер је

[55] Nic. Choniates, 609—610. Према једном касном, али свакако лажном, предању Атињани су се наводно супроставили новим господарима да ла Рош (*W. Miller*, The Latins in the Levant, London 1908, 35 и n. 3).

[56] Nic. Choniates, 601.

[57] *D. M. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 11; cfr. међутим, *L. Stiernon*, Les origines du despotat d'Epire, REB XVII (1959), 95—96, 102—104. 114 sqq., и *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ XI (1968), 165—166, као и од истог Тесалија у XIII и XIV, веку, 40 н. 5.

његова војска била лоше организована и психолошки неприпремљена. Међу разлозима којима би се могла објаснити помоћ племства или његова неутралност изгледа да треба убројити околност да крсташи нису одузели земљу византијској господи већ су између себе поделили царске и манастирске поседе. Међу царским велепоседима набрајају се неки у Тесалији на пр. онај царице Еуфросиније.[58] Ни Лав Загур ни Михаило Анђео у Грчкој нису претстављали стари режим у смислу да су заступали континуитет власти, насупрот Теодору Ласкарису у Малој Азији или Алексију Комнену у Трапезунту, па нису према томе имали ону привлачну снагу потребну за окупљање свих оних који су били спремни да се супроставе освајачима. Због политике коју су раније водили нису били ни радо виђени у народу нити су уживали симпатије становништава. У Грчкој су се задржали неко време после пада Цариграда два цара, побегла из престонице, који су могли да окупе око себе снаге против латинских освајача али они су били више заузети интригама него проблемима које су наметале прилике. Незадовољство становништва у Грчкој било је велико; претерано опорезивање, помањкање унутрашње сигурности (злоупотребе државних чиновника и феудалне господе)[59] као и спољне (гусарство) објашњавају добрим делом зашто Лав Згур није нашао ослонца у становништву и зашто су крсташи примљени срдачно „јер су се многи надали да ћеони управљати поштеније и праведније". Можда су економски интереси навели на политику сарадње неке градове (Солун, Теба, Алмирос итд.), политику коју су подупрле латинске колоније које су постојале у њима.[60] Важан је био и став Бонифација Монфератског према становништву у Грчкој и према племству посебно. Он их је не само привукао на своју страну док је цар Балдуин био одбио понуде на сарадњу, већ су га Византинци боље познавали а и он сам је био бољи зналац прилика, јер је његова породица деценијама била у служби византијских царева; Бонифације се позивао на византијску државну традицију (облачио се по локалној моди, узео је за жену бившу царицу, пратио га је усвојени син који је проглашен царем итд.).[61] Сарадња између Византинаца и Бонифација

[58] Partitio Romaniae, ed. cit., 221, 107—108 и 111. Царски посед о коме се ради је онај царице Еуфросиније Дукене, жене Алексија III. И на Пелопонезу је Ирина, кћи Алексија III, поседовала обимну земљу (ib. 219/59). *Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, 34—35, сматра да је већи део тесалијске аристократије прихватио нову власт пошто су, природно, задржали своје поседе а то није било тешко, јер није постојала суштинска разлика између западног и византијског феудализма. Он међутим с правом подвлачи да је латинска власт у Тесалији била сувише кратког трајања да би се могли извести далекосежни закључци. Вероватно су конфисковане и земље Михаила Анђела у околини Бера, cfr. *Ферјанчић*, Севастократори у Византији, 166. cfr. такође *Б. Т. Горянов*, К вопросу об общественно-политическом строе Латинской империи, Виз. Врем. 14 (1958), 86 sq.

[59] Nic. Choniates, 800—804, где су описани злоупотребе и терор Лава Згура у Атици и пре свега у Атини. Cfr. *Frances*, o.c., 22 sqq., који приписује незадовољство маса претераном опорезивању, злоупотребама, корупцији итд. у византијској држави.

[60] Види на пр. сличне случајеве код Nic. Choniates, 601: крсташи су прешли у Малу Азију, у Пигаи, позвани од Латина и Јермена који су тамо боравили; тако и Villehardouin, 305.

[61] Nic. Choniates, 601. За односе Бонифација и Византинаца до јесени 1207 године cfr. Villehardouin, 498.

у Солунској краљвини трајала је до маркизове смрти. Тако је у јесен 1207 године Бонифације код Мосинопоља одлучио „par le conseil as Greus de la terre“ да крене против Бугара и у току овог похода је изгубио живот. Нема много података откуд овакав отворен став Бонифација према Грцима али политика Виљема Шамплита и Готфрида Вилардуена, који су били вазали Бонифација — шта више први од њих је учествовао с њим у току целог похода кроз Грчку — указује одакле су могли узети моделе за њихову политику сарадње на Пелопонезу.

О догађајима у Мореји, како се у то доба Пелопонез чешће назива, обавештени смо прилично добро захваљујући Морејској хроници, изванредно добром извору, богатом опширним описима и појединостима, извору каквог немамо за друге области Византиског царства. Пошто сам се њоме позабавио[62] детаљније на другом месту резимираћу овде само најважније.

Крсташи су прешли Коринтску превлаку, где је Лав Згур учинио последњи али неуспешан покушај да их заустави; и у пролеће 1205 год. стали су на тле Мореје. Бонифације је са главнином војске кренуо у опсаду Коринта и Науплије док су Готфрид Вилардуен и Виљем Шамплит започели с освајањем Пелопонеза.

Према Морејској хроници читав низ градова и тврђава предао се двојици латинске господе без отпора или након краће борбе: Ахаја, Патрас, Андравида градови између Дамале и Агион Ороса као и они у Елиди и Месареји, Модон, Корон, Каламата, Аркадија, Велигости, Никли и Лакедемон. Кад се Готфрид Вилардуен, господар највећег дела Пелопонеза, у једном тренутку осврнуо на настали положај могао је с поносом изјавити да су у Мореји само Коринт, Науплија и Аргос као и тврди град Монемвазија још у рукама Византинаца.[63] Чим су ступили на тле Пелопонеза крсташи су успоставили додире са Византинцима из Патраса који су им дали савете шта треба да ураде да би успешно привели крају освајање полуострва.[64] У Андравиди и многим другим местима поновила се иста сцена: ту су им дати савети како да воде рат а Готфрид Вилардуен пошто није успео да заузме Коринт и Аргос, обратио се локалним византијским архонтима желећи да чује њихов савет.[65] Локални архонти спомињу се често у хроници: код Андравиде долазе заједно са осталим светом у сусрет крсташима; после заузећа

[62] *J. Ferluga*, L'aristocratie byzantine en Morée au temps de la conquête latine, Byzantinische Forschungen IV (1972), 76 sqq. Cfr. Осим тога *G. Spadaro*, Studi introduttivi alla Cronaca di Morea, Siculorum Gymnasium, n.s. 12 (1959), 125—159; 13 (1960), 133—176; 14 (1961), 1—70 и *H. Lurier*, Crusaders and Conquerors: The Chronicle of Morea, New York and London 1964, 37—61.

[63] Ток догађаја који је приказан у Морејској хроници у многоме се може критиковати и са тог становишта има свакако поузданијих извора (на пр. Vilarduen). Мора се међутим с друге стране признати да Морејска хроника пружа многе појединости које су иначе непознате и да је општа слика, изузев хронологије, прилично веродостојна; cfr. уосталом како овај извор користи *A. Bon*, La Morée franque, Paris, 1969, 58 sqq.

[64] The Chronicle of Morea, Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ed. *J. Schmitt*, London 1904 (даље: Chron. gr.), 1443.

[65] Chron, gr., 1443, 1577 sqq.; cfr. такође 1744.

Коринта долазе у логор крсташа архонти и обичан свет, велики и мали, из области која лежи између Дамале и Агион Ороса; Готфрид Вилардуен предлаже архонтима из Морејске равнице, наиме из долине реке Пенеја, окупљеним у Андравиди да прихвате као свог сењера Виљема Шамплита и они не само да су то учинили већ су послали гласнике пријатељима и рођацима предлажући им да учине то исто. Нешто касније долазе архонти из Месареје, полажу такође вазалну заклетву новом господару и, да наведемо само још један случај, архонти Никле и Лакедемона моле Латине да не униште њихове поседе — овде названим проније — у Цаконији.[66] Полазећи од њиховог друштвеног понашања, њиховог деловања и интереса, сасвим је јасно да се ради о једном слоју или о једној групи византијског друштва на Пелопонезу. То бива потврђено и термином који се за њих примењује, наиме „архонтологијом“.[67] Треба међутим одмах истаћи да се велика господа, магнати, не смеју убрајати у овај друштвени слој или групу, као што генералишући и неки мóдерни историчари чине, упркос чињеници да су у неким изворима понекад називани архонтима. Термин треба наиме увек посматрати у контексту а не изтргнут из њега.[68] Аутор Морејске хронике велику феудалну господу никада не назива архонтима: Лав Згур је μέγας στρατιώτης или μέγας ἄνθροπος[69] а Доксопатрес из породице Вуцарада, господар друнга Скорте на Пелопонезу, који се није потчинио Францима назван је, као и Лав Згур, увек μέγας στρατιώτης.[70]

Ова друштвена група разликује се не само од аристократије већ и од неких других група о којима је реч у Морејској хроници. Положај сељака одређен је под новим господарима једним јединим стихом из којег произилази да се бар у првом тренутку за њих ништа није мењало[71]; термином κοινόν изгледа да су обухваћени сви они који су живели у градовима (укључујући и тзв. *burgise*) или у једној области искључивши архонте[72]; тешко је идентификовати друге друштвене групе или слојеве, јер се хроника служи и сувише уопштеним изразима.[73]

Да се вратимо архонтима, „архонтологију“, који је уосталом био прилично разнородан. Изгледа по свему да су се архонти са друштвено-економског становишта делили на више група, свакако на једну вишу

[66] Chron. gr., 1435, 1495, sqq.; 1610 sqq.; 2066 sqq.

[67] Chron. gr., 1641—1642, 4106, 5174, 8895 sqq.; 5465.

[68] Архонти у Византији нису класа, како то тврди *D. Jacoby*, Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque, Travaux et Memoires 2 (1967), 466, и поново у новијем чланку: The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade, Amer. Hist. Review 78 (1973), 882—883; треба разликовати, насупрот Јакобију, унутрашњу друштвену структуру а термин посматрати у његовом контексту, јер иначе остаје неодређен и непрецизан. На Мореји су архонти свакако сачињавали јасно одређену социјалну ґрупу.

[69] *Ferluga*, Aristocratie byzantine, 81—82.

[70] Ibidem и *Bon*, Morée franque, 61 и 369. Византијска аристократија имала је на Пелопонезу велике поседе, cfr. Partitio Romaniae, ed. *Carile*, 219: земље Врана, Кантакузина и једне кћери цара Алексија III.

[71] Chron. gr. 1648.

[72] *Ferluga*, Aristocratie byzantine, 82—83. За βουργῆσοι cfr. Chron. gr. 2256, 3209, 5848 и 8631; 1685: μποῦρκος.

[73] *Ferluga*, Aristocratie byzantine, 82—83; и у Chron. gr. 8631—8632.

и једну нижу. Разлике се не могу увек лако уочити, али у Морејској хроници има наговештаја која то омогућују. Кад су се на пр. сви, крсташи и Византинци, сакупили у Андравиди да би између себе поделили земље споразумели су се, између осталог, да: ὅτι ὅλα τὰ ἀρχοντόπουλα, ὅπου εἶχασιν προνοῖες, νὰ ἔχουσιν ὁ κατὰ εἷς, πρὸς τὴν ὀυσίαν ὅπου εἶχεν, τὴν ἀνθρωπέαν καὶ τὴν στρατείαν, τόσον νὰ τοῦ ἐνεμείνῃ.[74] да, дакле сви архонтопули, наиме нижи архонти, који су имали проније, имају сваки једну и да је задрже под ранијим условима с тим да чине „hommagium" и врше војну службу. Терминологија је тако прецизна и карактеристична да је немогуће не препознати текст који је узет из сувременог документа. С друге стране је јасно да оваквом одлуком нису само регулисани нови односи већ је потврђено старо стање какво је владало пре доласка крсташа.[75] Занимљиво је да се термин за војну службу, στρατεία, коју је требало вршити сада као и раније, није променио, док је нов грчки термин којим се изражавао „hommagium", наиме ἀνθρωπέα, искован очигледно на лицу места на основу западне форме.

Поред нижих архоната који су имали једну једину пронију[76] било је и других који су држали земље под другим условима. Један део био је стекао посед наследством па се у Морејској хроници често појављује термин γονικὸν или ἰγονικόν. Постојали су свакако и архонти који су држали земље оба типа, наиме условно и као баштине, што за феудални свет, чији је део била и Византија, није било нешто изузетно.[76] Термин „гоникон" појављује се често у хроници, чак чешће од проније, али то ни из далека још није разлог да се пориче постојање ове последње. Понекад се у хроници под изразом архонти подразумевају припадници ове групе, пронијари наиме и баштиници; понекад се пронија појављује у значењу западног феуда и у тексту није учињена никаква разлика између два термина.[77] То је сасвим могуће, јер није постојала суштинска разлика између два света, наиме западног и византијског, у њиховој друштвеној и привредној основи. Разлике су биле формалног а не основ-

[74] Chron. gr., 1644 sqq.

[75] Да је постојао регистар феуда сматра *Bon*, Morée franque, 82—83, и нема разлога да се сумња у његово постојање у току првих година владавине крсташа. У погледу „стратеје" не изгледа ми прихватљиво становиште које заступа *Jacoby*, Archontes grecs, 443, који одриче у потпуности веродостојност Морејске хронике за почетак XIII века.; cfr. *Ferluga*, Aristocratie byzantine, 83, н. 24. Интересантна је употреба термина средином XIV века у Србији, cfr. Грчке повеље српских владара, edd. *А. Соловјев—В. Мошин*, Београд 1936, IX, 62; XXIV, 18 и стр. 403.

[76] *G. Ostrogorsky*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, франц. прев. од *H. Gregoire* („Corpus Bruxellense Hist. Byz.", subsidia I), Bruxelles 1954, 57. Chron. gr., 1557.

[77] *Ostrogorsky*, Féodalité, 57—58; неприхватљив је став који је изнео *Jacoby*, Archontes grecs, 428 sqq. и опет недавно у чланку: The Encounter of Two Societies, 876 sq., да пронија постоји само у касније време а не у доба крсташког освајања почетком XIII века; он према томе одбацује податке из Chron. gr. Cfr. међутим *G. Ostrogorsky*, Die Pronoia unter den Komnenen, ЗРВИ XII (1970), 52—54, и *A. Carile*, Sulla pronoia nel Peloponneso bizantino anteriormente alla conquista latina, ЗРВИ XVI (1975), 55 sqq.

ног карактера, другоразредне а не суштинске, као што је у модерној историографији до данас често истакнуто.[78] Класична пронија била је на Пелопонезу често посед скромног обсега, као што је то био случај у другим областима царства[79], што потврђује и следећи стих Морејске хронике: „А ритере који су имали сваки један феуд, као и сержанте којима је додељена једна пронија, не можемо да наведемо из страха да не будемо сувише опширни".[80] Обим проније објашњава дакле употребу термина „архонтопули" и обратно. Изгледа да се у јужним пределима полуострва, у Цаконији, у Ватици ради о пронијама класичног типа.

Политика крсташа била је свакако бар једним делом условљена њиховом малобројношћу: били су приморани наиме да нађу једну друштвену групу која би им у току а нарочито после освајања нових области пружила подршку и помоћ али чија економска основа и друштвени утицај не би за њих претстављале неку опасност. Полазећи од друштвене структуре крајева из којих су долазили — треба имати у виду да су огромном већином потицали из средњих и нижих слојева племства — крсташи су управо у архонтима открили могућег савезника и заиста они су у већини случајева стварно то и постали. Припадници високог византијског племства нису могли, осим изузетно, склапати савезе са освајачима и заиста није до тога ни дошло, бар не на Пелопонезу и у неким другим областима царства. Са те тачке гледишта врло је поучан говор који је Готфрид Вилардуен већ првих дана након што је Пелопонез освојен одржао морејским архонтима сакупљеним у Андравиди: предлажући им да прихвате Виљема Шамплита као свог сењера указао је на околност да они нису имали „господара" који би их штитио — Ἐσεῖς ἀφέντη οὐκ ἔχετε τοῦ νὰ σᾶς συμμαχήσῃ.[81]

Поред осталих аргумената којима се Вилардуен послужио, уосталом врло убедљивим (пустошења, убиства, заробљавање итд.) овај показује какав су положај освајачи мислили да заузму у Мореји па је према томе јасно да није могло доћи до сарадње крсташа и византијског високог племства.

С друге стране су византијски архонти увидели да немају шта да изгубе. На место неког византијског долазио је други нови „господар", војнички снажан, који је њима обезбеђивао до извесне мере стари друштвени положај не дирајући при томе у њихову економску основу. Виљем Шамплит потврдио је чак писмено и заклетвом да ће поштовати њихову веру, обичаје и законе.[82] Није овде место да се улази у анализу овог

---

[78] *Ostrogorsky*, Féodalité, 56 sqq.; *К. В. Хвостова*, Особенности аграрноправовых отношений в поздней Византии XIV—XV вв., Москва 1968, 207 sqq.; *Ostrogorsky*, Die Pronoia unter den Komnenen, 41 sqq., посебно 52—54.

[79] Cfr. *H. Glykatzi-Ahrweiler*, La politique agraire des Empereurs de Nicée, Byzantion 28 (1958), 58—59.

[80] Chron. gr. 1695 sqq.

[81] Chron. gr., 1621.

[82] Chron. gr., 2023—2097. За поседе које су освајачи узели за себе — феуде на државној и царској али и црквеној земљи као и мањих површина земље византијског племства, cfr. *A. Carile*, La Rendita Feudale nella Morea Latina del XIVsecolo Bologna 1974, 35—36.

Шамплитовог корака, у осталом од велике важности, јер је њиме сачувана и гарантована индивидуалност византијске аристократије, иако је временом овај аспект добио све већи значај и утицао све снажније на односе између Латина и Византинаца. На Пелопонезу сарадња је добила различите форме: тако су на пр. византијски архонти ушли у Савет Ахајског принца, били чланови паритетних комисија а њихов савет се често тражио и био је високо цењен.[83] Нема сумње да су за време освајања полуострва архонти одиграли улогу првог реда иако је на месту извесна опрезност и уздржљивост како у погледу њихове бројности тако и њиховог стварног утицаја. Временом су се на Пелопонезу ствари мењале и развој је овде, са становишта саживљавања два елемента, кренуо специфичним путевима. Није наш задатак да га овде, и поред великог интереса, разчлањујемо; неопходно је међутим за правилно разумевање каснијих односа у Мореји боље познавање првих додира представника западног и византијског света.

Није на одмет бацити поглед још на две географске целине, наиме на Јегејска и Јонска острва. Само прва заслужују извесну пажњу, са становишта овде обрађене теме, иако врло ограничену. Кикладска острва су, у складу са споразумом закљученим 1204 год. између крсташа и Млечана, као и Спорадска па и нека друга мања острва (Чериго, Черигото итд.) која су освојили приватни млетачки грађани, на пр. Марко Санудо, дуждев нећак или Марино Дандоло, други нећак старог Дандола, Леонардо Фосколо, Јакопо Бароци итд., запоседнута с лакоћом и Млечани нису наишли ни на какав отпор с византијске стране. Ни кесар Лав Габала, господар Родоса, који се понекад китио титулом „господара Киклада", није се супротставио оружјем освајачима.[84] Крсташима су се супротставили ђеновљански гусари док их је локално становништво лепо примило, што се може објаснити надом која је полагана у бољу млетачку управу али пре свега да ће их Млечани одбранити од гусара.[85]

Остало је да се још нешто каже о православној цркви и о њеним односима са крсташима, с обзиром да се ради о институцији од примарног идеолошког и политичког значаја али, не сме се сметнути с ума, и економског. Треба међутим одмах истаћи да односи између латинске цркве, која је тек почела да се организује у новоосвојеним областима, и крсташке господе нису били ни из далека добри. Шта више ови су имали интереса да се сачува стара црквена структура и да што мањи број седишта пре-

---

[83] *Ferluga*, Aristocratie byzantine, 86—87: „Le partage du pays, la distribution des fiefs et des pronoies sont faites par une commission mixte, composée de six Francs et six Byzantins. On est donc revenu à l'experience des Francs du temps de la conquête de Constantinople, lorsque croisés et Venitiens se partageaient de cette façon le pouvoir réel. Le tableau se répète donc et on n'a pas assez souligné ce fait. On pourrait presque dire, en termes modernes, qu'il s'agit d'une commission paritaire et on sait bien la portée d'un tel organisme".

[84] Akropolites, 49 и 92; за титулу „господар Киклада" cfr. *Miller*, Latins in the Levant, 43, и за острва уопште ib. 42—45.

[85] *F. Thiriet*, La Romanie vénitienne au moyen âge: le développement et l'exploitation du domain colonial vénitien (XIIe—XVe siècles), Paris 1959, 82—88, за Јонска и Јегејска острва, за Мореју и нарочито за Крит.

лази у руке латинских бискупа како би приходи са православних дијецеза даље текли у њихове касе. С друге стране се папа Иноћентије III руководио пре свега политичким моментом тако да се задовољавао заклетвом верности грчког клира и наредио је да се поштују стари обичаји и традиција православне цркве не желећи да се умеша у осетљиве теолошке проблеме који би лако могли довести до прекида односа. И поред таквог става успеси латинске цркве били су врло скромни; само минималан део грчког клира дао је заклетву римском папи и само су два православна епископа сарађивала са Латинима; изузев у околини Атине црквени достојанственици били су само бискупи док је нижи клир био грчки.[86]

Освајање византијских територија од стране крсташа било је тако практички доведено крају. Управо тада почели су да се појављују у њиховим редовима похлепност и грамжљивост, завист и раздор, нетрпељивост и мржња. Вилардуен је то тако описао: „Et quant chascuns s'ot assener a sa terre, la convoitise du monde, qui tant ara mal fait, nes laissa estre en pais; ainz comenca chascuns a faire mal en sa terre, li uns plus et li autre mains, et li Grieu les comencierent a hair et a porter malvais cuer".[87]

Истини за љубав овај се пасус односи на поделу области али је тачан и за епоху која је следила и у главним цртама одговара приликама у Тракији. Ту су Византинци били нарочито незадовољни па су се обратили својим старим непријатељима, Бугарима.

Устанак, који ми овде не мислимо описати, избио је фебруара 1205 год. у Димотици и ускоро је захватио целу Тракију. Крсташи су се после првих пораза повратили, повукли трупе из Мале Азије, поново заузели неколико градова и тврђава и опсели Једрене, које су Бугари и Византинци заједничким снагама бранили. За време опсаде пао је заједно са бројним ритерима први латински цар, Балдуин, убијен стрелама брзих Кумана. Поражена крсташка војска једва је успела да се спасе повлачењем ка Цариграду.[88]

Византијским устанком у Тракији и смрћу Балдуина завршава се за Латинско царство настало на византијској територији прва фаза

---

[86] Cfr. *W. Norden*, Das Papstum und Byzanz, Berlin 1903 (пон. изд. New York s.a.), 190—241; *Lee Wolff — Hazard*, History of the Crusades, II, 196—197. За Теодора са Негропонта, једног од ретких епископа активних под Латинима, cfr. *R. Lee Wolff*, The Origins of the Latin Patriarchate, Traditio 6 (1948), 37 и 40. Извори не кажу ништа о расположењу маса у то време али корисно је навести чувени цитат Марина Сануда Торсела, Istoria del Regno di Romania, у *Ch. Hopf*, Chroniques gréco-romanes ineditées ou peu connues, Berlin 1873, 143, који, иако из почетка XIV века, одражава стање какво је увек постојало: „Nell'isole di Cipri, Candia, Negroponte, Rodi e altre isole e nel Principato della Morea, benchè detti lochi siano sottoposti al Dominio dei Franchi e obbidienti alla Chiesa Romana, non dimeno quasi tutto il Popolo è Greco e inclina a quella Setta, e il Cuor loro è volto alle cose Greche, e quando potessero mostrarlo liberamente, lo farianno". Cfr. такође *Thiriet*, La Romanie vénitienne, 283—291 и passim.

[87] Villehardouin, 303.

[88] *Longnon*, Empire latin, 77—80.

његовог историјског развоја и наша намера је била само да анализирамо понашање византијског племства и његове односе са крсташима управо у току тога периода, који, иако краткотрајан, ипак је богат важним збивањима, налази се на почетку нове епохе у развоју византијског света и прекретница је у односима између „истока" и „запада".

У закључку могло би се рећи да ову прву фазу додира Латина и Византинаца обележавају како прилична сметеност тако помањкање одређеније политичке оријентације у редовима виших византијских друштвених слојева. Не бисмо се смели међутим упуштати у уопштавање: политичко понашање припадника византијске аристократије, које је овде стајало у центру анализе, није наиме одређивано само припадношћу одређеном друштвеном слоју или групи већ је зависило и од других фактора па се према томе разликовало од области до области у зависности било од моменталне ситуације и локалне традиције било од личног става појединаца; с друге стране је понашање византијског племства било у зависности од политике латинске господе која је почивала на друштвеном искуству стеченим у старом крају. Временом су се мењали односи и они су се разликовали од једне друштвене групе до друге и од једне области до друге па је према томе анализа која је овде извршена имала своју вредност у колико се позабавила првим додирима између Византинаца и Латина, додира у току којих су разни слојеви и групе византијског племства све више постајали свесни свог положаја па су према томе градили ставове и доносили одлуке које су се често дубоко одразили на њихове даље односе са Латинима.

J. Ferluga

ARISTOCRAZIA BIZANTINA E I CROCIATI AGLI INIZI DEL SECOLO XIII.

Riassunto

La quarta crociata fu certamente uno degli avvenimenti storici che per i suoi effetti lasciò le traccie più profonde nel mondo bizantino. Intenzione dell'autore è di analizzare la situazione storico-sociale dell'aristocrazia bizantina durante la prima fase dell'occupazione latina, danque fino all'anno 1205. Il suo ruolo fu certamente fondamentale non essendo essa rimasta, a differenza di altri ceti o gruppi sociali, politicamente passiva ma avendo al contrario influito decisamente sullo sviluppo degli avvenimenti.

L'aristocrazia bizantina, che era in gran parte concentrata nella capitale, reagì differentemente davanti alla catastrofe dello stato nel 1204. Durante la conquista della Tracia da parte dei crociati, che seguì quasi immediatamente la presa di Costantinopoli, essa manifestò una notevole mancanza

di unità: una parte di essa infatti era rimasta a Costantinopoli ed anzi s'era in parte unita ai crociati, un'altra aveva passato il mare recandosi in Asia Minore, un'altra ancora s'era unita ad Alessio III, altri si erano messi al seguito di Alessio V Murzuflo, altri erano passati da un campo all'altro, da un imperatore all'altro od addirittura dalla parte di Bonifazio di Monferrato e quanti non s'erano dati alla fuga si arrendevano senza gran difficoltà, il che da per Costantinopoli e la Tracia un quandro di grande confusione e di una notevole mancanza d'orientamento.

La resistenza bizantina fu però in Asia Minore più accannita e meglio preparata. Fra le altre ragioni va sottolineato il fatto che ivi si erano formati dei veri e propri staterelli, relativamente potenti e ben organizzati, come ben osserva Niceta Choniate una „poliarchia", che divennero dei punti d'attrazione delle forze di resistenza e dove si organizzò l'opposizione ai Latini. Teodoro Lascaris riuscì ad affermarsi solo dopo un certo tempo allorchè appunto fu superata questa prima fase. I successi iniziali dei crociati in Asia Minore avevano solamante sconvolto ed indebolito in un primo momento i Bizantini ma non li avevano nè sconfitti nè sottomessi per cui, allorchè dovettero ritirarsi, l'Asia Minore potè trasformarsi in un potente centro di opposizione contro i Franchi.

A differenza da quanto era avvenuto in Asia Minore i crociati sotto Bonifazio di Monferrato conquistarono con facilità la Grecia e durante la loro marcia da Didimoteichon fino ad Atene attraverso Tessalonica, Larissa e Tebe non incontrarono quasi alcuna resistenza. Questi successi sono fra l'altro da attribuirsi alla politica di tolleranza verso i Bizantini di Bonifazio, per cui molti signori bizantini erano passati dalla sua parte, quanto alla corruzione dei rappresentanti del vecchio regime. L'unico tentativo per fermara l'avanzata dei crociati fu fatto da Leone Sguro, signore di Corinto, Napoli di Romania, Argo e Tebe, presso le Termopili ma terminò ignominiosamente con la fuga di Leone. L'aiuto porto dalla nobiltà locale ai crociati in Grecia fu certamente maggiore che non in Asia Minore ed interessante è che gran parte dell'aristocrazia bizantina conservò le proprie terre.

In Morea il quandro è molto più chiaro grazie alla Cronaca della Morea. Non appena messo piede sul Peloponneso i crociati erano entrati in contatto con i Bizantini e questi s'erano affrettati a dar loro buoni consigli. Particolarmente importante fu quì il ruolo degli arconti, cioè di uno strato o gruppo sociale bizantino del tempo sulla penisola, gruppo definito spesso col termine „archontologion", che si suddivideva socialmente. Essi furono l'appoggio e l'aiuto dei conquistatori che lasciarono loro le loro pronoie, i loro feudi, i loro possessi, quì la collaborazione durò abbastanza a lungo.

Concludendo si potrebbe dire in breve che quasta prima fase di presa di contatto fra Latini e Bizantini è caratterizzata da una notevole confusione e da mancanza di un preciso orientamento politico da parte di questi ultimi. Non si deve però generalizzare: il comportamento politico dell'aristocrazia bizantina non fu determinato solo dall'appartenenza ad un preciso strato o gruppo sociale ma fu influenzato anche da altri fattori per cui variò da regione a regione in dipendenza sia dalla situazione momentanea o dalla tradizione locale come anche dall'attitudine individuale, oppure dalla poli-

tica dei signori franchi basata a sua volta sull'esperienza sociale portata dal paese di provenienza. Col passare del tempo le relazioni cambiarono ed i cambiamenti differirono fra l'altro da gruppo a gruppo e da regione a regione. L'analisi qui svolta ha dunque un suo valore tanto per la luce che getta sulle relazioni sociali nello stato bizantino prima del 1204 quanto per l'apprezzamento storico dei primi contatti fra Bizantini e Franchi, contatti durante i quali strati e gruppi dell'aristocrazia bizantina divennero vieppiù coscienti della propria situazione e presero in conseguenza decisioni che incisero spesso profondamente sui loro rapporti ulteriori con i Franchi.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

С. К. КИСАС

О ВРЕМЕНУ СКЛАПАЊА БРАКА СТЕФАНА РАДОСЛАВА СА АНОМ КОМНИНОМ

Контакти српске државе са епирском били су у почетку посредни. Наиме, епирски владар Михајло I Анђео у својим ратним операцијама око Драча у Албанији (1213), имао је за савезника принца Димитрија, Прогоновог сина, супруга Комненије, кћери српског великог жупана Стефана.[1] Само годину дана касније дошло је до првог непосредног додира двеју држава. Михајло I Анђео, искористивши удаљеност српског владара од Скадра, освојио је град, који је припадао српској држави. Стефан је покушао да реши питање мирољубивим путем, упутивши Михајлу протестно посмо. Загонетно убиство епирског владара, које је Стефан приказао као чудо свог оца, св. Симеона Српског ослободило је српску државу од тренутне опасности.[2] Тиме се, ипак, показала неопходност пријатељства са грчким епирским владарима.

Доласком на власт Михајловог брата Теодора, епирско-српски односи добијају велику ширину, као што показује „низ закључених или намераваних бракова".[3] Већ 1216. године Манојло Комнин Теодоров брат ожени се сестром Стефана Првовенчаног, непознатог имена. Намеравани брак великог жупана Стефана са Маријом ћерком преминулог Михајла I Анђела и његовог сина Радослава са Теодором, Маријином млађом сестром, наишли су на забрану Цркве. Истовремено, Комненија, ћерка Стефана Првовенчаног, већ удовица арбанаског принца Димитрија, удаје се за Григорија Камону, господара Кроје и пријатеља Теодора, епирског владара.[4]

До сада се сматрало да је брак српског престолонаследника Стефана Радослава са Аном, ћерком Теодора I Анђела, склопљен после заузећа Солуна, када је епирски владар као најмоћнији на Балкану могао да

---

[1] *D. Nicol*, The Despotate of Epirus, Oxford 1957, 38.

[2] *В. Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Светосавски зборник II, Београд 1938; превод: *М. Башић*, Старе српске биографије, Београд 1924, 65—67.

[3] *М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњевековној Србији, Београд 1926, 38.

[4] *М. Дринов*, О нѣкоторыхъ трудахъ Димитрия Хоматиана, какъ историческомъ материалѣ, Виз. Врем. I (1894) 319—332. уп. *Ласкарис*, нав. дело, 39—40.

пређе преко црквене забране.[5] *Д. Никол* у својој историји епирске деспотовине, тврдио је да овај догађај временски следи спору између охридске и новоосноване српске архиепископије маја 1220. Тако се овај брак приказао као излаз из тешке ситуације у којој су се нашли односи двеју држава после стицања независности српске цркве.[6]

Преписка Лепантског митрополита Јована Апокавка баца нову светлост на то питање. Још крајем 1218. године Апокавк је био позван од Теодора I Анђела у Прилеп или у Скопље или чак у саму Србију да би благословио венчање владареве кћери, са Радославом. У свом писму, упућеном Евтимију Торникису, Апокавк каже: „... *имао бих и више молитви, али коњ већ носи на сапима покровац*; *јер будем позван, боље рећи одвезен силом, у Прилеп и у Скопље и на страну изван наших међа, пошто ће тамо да се кити невеста, кћер моћног Комнина*...“.[7] Апокавк се 9. фебруара 1219. године налазио још у свом седишту и тамо га је затекао Торникис.[8] Одавде је Апокавк кренуо и стигао у Арту, пошто га је у међувремену у Лепанту посетио Теодор I Анђео. У Арти је остао до 13. марта 1219. године, али се због тешке болести вратио у Лепант. Из Лепанта, уочи Ускра исте године, упутио је епирском владару писмо у коме објашњава разлоге свог повратка. Да брак Теодорове кћери са Радославом није био још обављен види се из завршетка овог писма: „... *нека Бог одозго поткрепи предстојеће општекорисно дело и благосиљајући благослови вас и увећавајући увећа гране твог наследства. Али, ô старости, која си ме лишила општекорисног весеља и племенитих невестинских кићења сунцородне жене*! *А нека Бог ово благослови властитим рукама, а мени подари твоју благонаклоност за дуго година*...“.[9] Међутим, не зна се због којих разлога, венчање, октобра—новембра месеца исте године, није било још обављено. У једном Апокавковом писму упућеном Теодору, између осталог, каже се: „... *а она су дела таква да изазивају све језике на похвале о теби. А ова садашња невестинска кићења твојих сунцоликих кћери, која се намеравају или се налазе при остварењу, колико ће теби плести венаца? Пошто се чине и завршавају за нас, твоју баштину, и пошто дајеш за нас и твоју душу — као што се некад и велики Павле*

[5] *Ласкарис*, нав. дело, 41—42.

[6] *Nicol*, нав. дело, 59—60, 73, нап. 34 где и упућује на писма Јована Апокавка.

[7] Aus dem Nachlass von N. A. Bees, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Mitropoliten von Naupaktos (in Aetolien), BNJ XXI, 1971—1976, Athen 1976, број 54, 111 29—3. Текст у оригиналу гласи: ... εἶχον καὶ πλείω παρακαλεῖν, ἀλλ᾽ ὁ ἵππος ἐπὶ τῶν νώτων φέρων τὴν ἐφεστρίδα· προκαλοῦμαι γὰρ ἢ ἀπάγομαι ἢ βιάζομαι εἰς Πρίλαπον καὶ εἰς Σκόπια καὶ εἰς ἐκτοπισμὸν τὸν ἐπέκεινα, νυμφοστολουμένης ἐκεῖσε τῆς θυγατρὸς τοῦ κραταιοῦ Κομνηνοῦ... Уп. Е. Βέη—Σεφερλῆ, Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις, BNJ XXI, Athen 1976, 8203, број 54.

[8]. Ε. Βέη—Σεφερλῆ, нав. дело, 203, број 54.

[9] *S. Petridès*, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, Известия Русскаго Археологическаго Института в Константинополѣ, XIV, 2—3, София 1909, 231 — 35. Текст у оригиналу гласи: ... τὸ δὲ προκείμενον κοινωφελὲς ἔργον κραταιώσοι ἄνωθεν ὁ Θεὸς καὶ εὐλογῶν εὐλογήσοι ὑμᾶς καὶ αὔξων αὐξήσοι τὰ σχοινίσματα τῆς κληρονομίας σου. Ἀλλ᾽ ὢ γῆρας, ὅ με κοινωφελοῦς ἐστέρησας χαρμονῆς καὶ τῶν εὐγενῶν νυμφοστολισμάτων τῆς ἡλιογενοῦς γυναικός. Θεὸς δὲ ὅμως αὐτὸ μὲν οἰκείαις ἐπευλογήσοι χερσίν, ἐμοὶ δὲ χαρίσαιτο τὴν σὴν εὐμένειαν πολυχρόνιον ...

хвалио. Јер су ти ове кћери душа и утроба због природне силе, Али ће ово Бог да заврши на најприкладнији и на·долични·и начин...".[10] У богатој преписци Јована Апокавка нема више помена о овом значајном догађају. Апокавк у последњем писму говори о браку као о чину скорашње будућности, употребљавајући временски прилог *сада* (νῦν). Рукоположење Георгија Варданиса о коме Апокавк у истом писму на исти начин говори (*оваf ко·и се сада рукополаже за крфског* ὁ νῦν Κερκύρων χειροτονούμενος) објављено је децембра 1219. године.[11] Не бисмо били далеко од истине стављајући брак Стефана Радослава са Аном у крај 1219. или најкасније у почетак 1220. године, свакако пре доласка новопосвећеног архиепископа српског Саве у Србију и заоштравања његових односа са Димитријем Хоматијаном мај 1220.[12] Као terminus ante quem за венчање Радослава са Аном треба да се узме почетак Ускршњег поста у 1220. години, тј. 9. фебруар, с обзиром да се током овог поста не обављају бракови.[13] Наш закључак у складу је и са временом повратка Саве као архиепископа из Никеје преко Св. Горе и Солуна у Србију.[14]

Ана је била прво Теодорово дете из његовог брака са Маријом Петралифе. Не зна се, међутим, када се Теодор оженио.[15] Ана је морала имати по ондашњем закону најмање дванаест година да би се удала. У пролеће 1219. године она је била већ пунолетна, јер Апокавк изричито говори о „сунцородној жени". Изгледа да се она удала за Радослава када је имала дванаест-тринаест година. Ана не би могла бити старија,

---

[10] *В. Г. Васильевский*, Epirotica saeculi XIII, Виз. Врем. III, 1896, број 5, 245, 11—18. Текст у оригиналу гласи: ... τὰ μὲν δὴ ταῦτα τοιαῦτα καὶ πᾶσαν γλῶσσαν εἰς εὐφημίαν σὴν προκαλούμενα· τὰ δὲ νῦν ἢ μελετώμενα ἢ τελούμενα νυμφοστολήματα τῶν ἡλιοειδῶν θυγατέρων σου πόσους σοι πλέξουσι στεφάνους, ὡς ὑπὲρ ἡμῶν, τοῦ σοῦ κλήρου πραττόμενά τε καὶ συντελούμενα καὶ ὡς προδίδως ὑπὲρ ἡμῶν καὶ τὴν οἰκείαν ψυχήν· ὃ δὴ καὶ Παῦλος ὁ μέγας ποτε ἐκαυχήσατο· ψυχὴ γὰρ σοι καὶ σπλάγχνα αἱ κόραι αὗται διὰ τὴν βίαν τῆς φύσεως. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα τελέσει Θεὸς πρὸς τὸ χρηστότερόν τε καὶ πρεπωδέστερον ... (даље: Epirotica).

[11] Epirotica, 245, 35—36. Не треба да збуњује што Апокавк говори у множини о кћерима Теодора I Анђела. Теодор је, осим Ирине која се касније удала за бугарског цара Јована II Асена, имао још једну ванбрачну кћер од сестре неког Радомира. Ту кћер покушао је да уда за Радомировог сина. Пошто је, међутим, у међувремену Радомир постао кум Теодора, крстивши његову децу, намеравани брак наишао је на црквену забрану (*J. B. Pitra*, Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, VI, Parisiis-Romae 1891, col. 69—72). Брак ванбрачне Теодорове кћери није, међутим, обављен, јер су се преговори о томе са Радомировим сином водили, док је Теодор I Анђео био цар (11. април—август 1227). О времену крунисања Теодора за цара вид. Ε. Βέη-Σεφερλῆ, Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, BNJ XXI, Athen 1976, 278—279.

[12] *Г. Острогорски*, Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник II, Београд 1938, 91—125 [(Сабрана дела IV, 171—189), даље: *Острогорски*, Хоматијаново писмо].

[13] *V. Grumel*, Traité d' études byzantines. I. La chronologie, Paris 1958, 256 (Ускрс 29. марта).

[14] *М. Јанковић*, Епископије Српске цркве 1220. године, реферат у научном скупу „Сава Немањић—Св. Сава. Историја и предање, организованом од Српске академије наука и уметности и одржаном при њој (15—17. XII 1976). Захваљујем се најтоплије колегиници Јанковић на уступању њеног рукописа.

[15] *D. Polemis*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968, 93, број 47. О породици Петралифа в. *Nicol*, нав. дело, 215—216.

јер се њена сестра Ирина удала за бугарског цара Ивана II Асена тек после 1230. године, а њен најмлађи брат Димитрије 1246. године имао је осамнаест до двадесет година.[16] Ана је била верена са Радославом више од годину дана, а сачуван је заручни прстен који јој је Радослав поклонио.[17] Анина младост у време брака изгледа толико вероватнијом, ако се узме у обзир њена представа у спољној припрати Студенице. Ана је тамо приказана иза свога мужа, раскраља Радослава, као млада жена тридесетих година. Ова фреска потиче из 1234—35. године.[18] Судећи по ликовној представи, Ана је била веома лепа жена, заиста „сунцолика", како је описује Апокавк. Анино „благоличије" представљало је језгро потоњих прича о њеној верности, које је Теодосије пренео у своје дело.[19] Анин брак са Радославом био је свакако подстакнут политичком сврсисходношћу, као што се види из Апокавка.

Али због чега је Теодор позвао Лепантског митрополита да обави венчање своје кћери, иако је могао, налазећи се у северним крајевима своје државе, да се обрати охридском архиепископу, Димитрију Хоматијану? Није искључено да су ту играли неку улогу интимни односи Теодорове супруге Марије са Јованом Апокавком.[20] У осталом, и сам Теодор је сматрао Апокавка својим духовним оцем, а његова писма упућена Апокавку пуна су израза поштовања. У њиховим односима владала је непосредност. Апокавк је био главни иницијатор и вршилац црквене политике Теодорове државе.[21]

Одређивање времена Радослављевог брака са Аном у многоме осветљава прилике под којима је стечена независност српске цркве. Крунисање Стефана, Савиног брата, за првог српског краља од папиног легата 1217. године представља полазну тачку у намерама Саве Немањића да извојује црквену независност за српску краљевину.[22] Покатоличење Стефаново, получење круне из Рима и Савин одлазак у Свету Гору вероватно представљају саставни део једног плана.[23] Сава је из Св.

---

[16] *G. Acropolitae*, Opera I, ed. *A. Heisenberg*, Lipsiae 1903, 70—71, 79—83. Уп. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 63.

[17] *Ласкарис*, нав. дело, 42—43, нап. 4, са старијом литературом.

[18] *Св. Мандић*, Два прилога о фрескама студеничке спољне припрате. I. Ана и Радослав. II. Слика смрти једног монаха, Зборник за ликовне уметности 2, Нови Сад 1966, 89—95, сл. 1—3 исти чланак: *Св. Мандић*, Древник. Записи конзерватора, Београд 1975, 9—18.

[19] *Теодосије Хиландарац*, Живот светога Саве, изд. Ђ. Даничића. Приредио и предговор написао *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973, 177—178 превод: *М. Башић*, Старе српске биографије, изд. СКЗ коло XXVII, број 180, Београд 1924, 219—220. Уп. критику Теодосијевих вести код *Св. Мандић*, нав. дело, где и старија литература.

[20] Epirotica, број 1, 12, 21, 241—242, 259, 23-25, 282; *N. A. Bees*, нав. дело, број 70, 129—130, број 89, 143—144; Ε. Βέη-Σεφερλῆ, нав. дело, 229—230.

[21] Ν. Τωμαδάκης, Οἱ λόγιοι τοῦ δεσποτάτου τῆς 'Ηπείρου, 'Επετηρὶς 'Εταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν 27 (1957) 11-12.

[22] *Д. Анастасијевић*, Је ли Свети Сава крунисао Првовенчаног?, Богословље, Год. X, св. 2—3, Београд 1935, 308—309; *С. Ћирковић*, Православна црква у средњовековној српској држави, Српска православна Црква 1219—1269, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 38—39.

[23] *Д. Анастасијевић*, нав. дело, 253; *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952^2, 169—170.

Горе кренуо у Никеју негде почетком 1219. године, када је већ био сигуран да ће му брак синовца Радослава обезбедити толеранцију Теодора I Анђела. Крупан корак ка црквеној самосталности у Србији био је већ учињен Савиним радом пре његовог одласка у Свету Гору. Сава, по Хоматијану, „... *идући даље тим путем зажелео је и достојанство јерарха, отишао не знамо куда и добио наједанпут то достојанство, те се вратио у отаџбину проглашавајући се величанствено архијерејем Србије*...“.[24]

Сава је свакако унапред рачунао да ће његово посвећење за српског архиепископа изазвати протесте охридске аутокефалне архиепископије. Требало је, дакле, да се обезбеди са те стране. Родбински односи са Теодором Анђелом били су у то време најбоље средство којим би могла да се обезбеди његова толеранција. Брак Радослава са Аном жељен је био у том тренутку и са епирске и са српске стране; првој је обезбеђивао пријатељство једне суседне земље у рату против Солунске латинске краљевине, а другој несметан пут ка стицању црквене независности. Охридска архиепископија представљала је за епирског владара значајно средство утицаја у српске прилике. Брак Радослава са Аном појачао би постојеће епирско-српске политичке односе, који су већ били добри. Сава је добро знао да Теодор I Анђео неће предузети никакву акцију против Србије у случају стицања црквене независности и повреде интереса охридске архиепископије. Тако се и десило. Теодоров циљ у то време био је освајање Солуна. С друге стране, Теодор и није имао шта да изгуби у територијалном погледу оснивањем српске аутокефалне цркве и не би покварио своје добре односе са Србима због овог питања.

Никејске политичке прилике биле су у оно време такође повољне за остваривање Савиних циљева. Цар, Теодор I Ласкарис, оженио се по трећи пут принцезом Маријом Куртене, ћерком Балдуинове и Хенрихове сестре Јоланде.[25] Из политичких разлога он је покренуо и преговоре о уједињењу Источне и Западне Цркве.[26] Стварањем једне независне цркве на западу, с једне стране, појачавао би положај Никејске патријаршије као преговарача са папом дефинитивним придобијањем једне спорне земље, а с друге стране би отварао Никејском цару пут извесног утицаја на српске прилике. Савино посвећење за архиепископа српског представљало је велики успех Никејске патријаршије: тиме је нанет јак ударац поглаварима цркава Епирске државе због њиховог понашања, а истовремено самим чином Српска Црква припала је за увек Источном хришћанском свету.

Рекли смо већ да су постојећи епирско-српски односи обезбедили толеранцију Теодора I Анђела према српској црквеној самосталности. Али због чега нису остварене Хоматијанове претње Сави, а пре свега она црквеног проклетства? Да бисмо то разумели треба да се укратко осврнемо на односе између цркава Епирске државе и Никејске патријаршије. Оне су биле у то време већ завађене. Наиме, иако су поглавари западних

[24] *Остирогорски*, Хоматијаново писмо, 177.

[25] *Г. Остирогорски*, Историја Византије (Сабрана дела VI) 404; *A. D. Karpozilos*, The ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epirus (1217—1233), Θεσσαλονίκη 1973, 54.

[26] *Karpozilos*, нав. дело.

цркава признавали врховну власт Никејског патријарха, ипак су се понашали, захваљујући политичким околностима, независно.[27]

Врло је вероватно да је Сава обавестио патријарха Манојла Сарантина о Хоматијановим протестима. Из патријарховог писма упућеног Јовану Апокавку и Гардикијском архиепископу фебруара 1222. године сазнајемо да је неко обавестио патријарха о тобожњем Хоматијановом рукоположењу Лариског митрополита. Манојло пише Апокавку да не би био зачуђен и лошим понашањем Хоматијана, пошто је овај световњак и неупућен у црквено образовање. На крају, Манојло изражава свој став о незаконитости Хоматијановог постављења за Охридског архиепископа. Манојло пише о Хоматијану: „... *јер би овај добивши власт, мислио, иза онога који је то рекао, да врхом дотиче само небо; али нек' зна да поуздано не зна нити ово што је пред ногама, као и да не држи посве чврсто ово што има у рукама, јер његовом јерархијском положају још много недостаје од старог обичаја...*".[28]

Испред озбиљности патријархових оптужби не само о Хоматијану већ и о законитости неких епископа у Епиру Апокавк није желео да сам одговори и обративши се месазону Епирске државе Нићифору Горјаниту истакао је неопходност расправе епископа западних цркава с циљем одређивања њихове будуће политике према Никејском патријарху. Горјанит је имао да обавести Апокавка о њиховом заједничком мишљењу.[29] Апокавк се обратио истовремено свом пријатељу Хоматијану, чији је положај био доведен у питање патријарховим писмом. Охридски архиепископ брзо је одговорио Апокавку, предложивши му чак неке ставове будућег одговора. Апокавк их је узео у обзир при састављању свог писма патријарху. Ово се може закључити из Анокавковог писма Хоматијану по коме: „... *а ти си ми одговорио као ласта и одбрану си брижно обрадио као голуб и убедио си ме, пошто сам попустио принужди писаног...*".[30] Апокавк је послао такође своју необрађену одбрану свом пријатељу Георгију Варданису, Крфском митрополиту, одазвавши се његовој молби. Апокавк пише Варданису да не оцени његов одговор-одбрану као књижевник него као пријатељ.[31] Апокавк је дао свом одговору патријарху завршни облик, тек пошто је узео у обзир мишљење световне власти Епира и својих пријатеља Хоматијана и Варданиса.

---

[27] *Karpozilos*, нав. дело, 46 и даље.

[28] Epirotica, 268—269. Текст у оригиналу гласи: ... τάχα γὰρ ἂν αὐτὸς ἐξουσίας λαβόμενος δόξειε, μετὰ τὸν εἰπόντα, καὶ αὐτὸν τὸν οὐρανὸν προσαράσσειν τῇ κορυφῇ· πλὴν ἴστω μηδὲ τὰ ἐν ποσὶν εἰδὼς ἀσφαλῶς, ὥσπερ δὴ μηδὲ τὰ ἐν χεροῖν βεβαίως πάντη κρατῶν διὰ τὸ τὴν ἱεραρχικὴν αὐτοῦ κατάστασιν πολλοῦ ἐνδέειν ἔτι τῆς ἀνέκαθεν συνηθείας....

[29] *Petrides*, Apokaukos, број XXV, 26.

[30] 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς 'Αχρίδος, Сборникъ статей посвященны къ професору И. Б. Ламанскому I, С. — Петербургъ 1907, број 3, 236—237 (... ἀντεφώνησας δέ μοι ὡς χελιδὼν καὶ ὡς περιστερὰ τὰ ἀπολογητικὰ ἐμελέτησας, καὶ πέπεικάς με τῇ πειθανάγκῃ τῶν γεγραμμένων ἐνδόντα...).

[31] 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Κερκυραϊκά. 'Ιωάννης 'Απόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης,, Виз. Врем. 13(1906) 349. Апокавк је послао своје писмо Варданису после 11. маја 1222. године, а према томе његов одговор патријарху је најраније од јуна исте године.

Из Апокавковог одговора патријарху сазнајемо на шта Манојло циља када говори о Хоматијановим јерархијском положају. Хоматијаново постављење за Охридског архиепископа сматрало се незаконитим јер му је недостајала царева инвеститура (βασιλικὴ προβολή). Апокавк у посебном одељку-Хоматијановој одбрани пише да је он предложен од Теодора I Анђела, кога поглавари западних цркава сматрају својим царем. Апокавк се позива на примере александријског, антиохијског и јерусалимског патријарха, којима је одувек недостајала царева инвеститура. Лепантски митрополит пише даље патријарху да је његова жеља да не настави са постављањем питања о незаконитости постављења Хоматијана за Охридског архиепископа, да се не меша у туђе ствари и да не покреће оно што добро стоји. На крају, Апокавк назива патријархово обавештење о рђавом Хоматијановом понашању лажним наговарањем.[32]

Хоматијан је у свом писму Сави маја 1220. године поставио питање његове цареве инвеституре, не знајући при том да ће то бити и његова слаба страна. Он је, наиме, писао Сави: „. . . *нити уопште имаш царску одлуку, која би потврђивала твоје рукоположење. А и где је данас царство, коме припадају и остала па и ово достојанство, пошто сада врше власт по областима, а нико није сачувао неокрњено царско достојанство? А пошто већ нема правог царства, то и твоме рукоположењу сасвим недостаје правна основа* . . .“.[33] Али, уколико недостаје правна основа Савином рукоположенију, утолико недостаје и самом Хоматијану. Сасвим је јасно да оружје које је Хоматијан употребио против законитости Савиног посвећења окренуто сада против њега. С обзиром да ова вест потиче из 1222. године врло је вероватно да овакав патријархов став представља, бар делимично, одјек Савине реакције на Хоматијанове протесте и претње. Сава је свакако знао да Хоматијан неће моћи да оствари своје претње, али за сваки случај, добар зналац ондашњег стања епирско-никејских црквених односа, обавестио је патријарха о Хоматијановим протестима и о његовом тобожњем неканонском понашању. Међутим ни једна ни друга страна не говори отворено о српском црквеном питању. Патријарх Манојло саветује црквене поглаваре Епира да у свему признају његову власт. Он пише: „. . . *А ви, пресвета браћо, немојте желети да изгледају другоразредне ваше ствари и од оних варварских хришћана, који непрестано, са свих страна, свакодневно долазе код нас, не само од ових близу севера, и оних на крајњем северу, него и из крајева сунчевог изласка, тражећи и добијаући архијереје праве и законите* . . .“.[34] У овим патријарховим речима треба свакако видети и алузију на Савино посвећење за српског архиепископа. Није случајно што наведени одељак следи патријархове оптужбе протих Хоматијана. То постаје јасно и из

[32] Epirotica, 272—273.

[33] *Острогорски*, Хоматијаново писмо, 103.

[34] Epirotica, 269, 17-.22 Текст у оригиналу гласи: . . . Ὑμεῖς δέ, ἱερώτατοι ἀδελφοί, μὴ βουληθείητε δεύτερα φανῆναι τὰ καθ' ὑμᾶς καὶ αὐτῶν τῶν παρὰ βαρβάροις χριστιανῶν, οἵτινες συχνοὶ πανταχόθεν τὸ καθ' ἡμέραν ὡς ἡμᾶς παραγίνονται σχεδὸν τοῦτο μὲν προσάρκτιοι, τοῦτο δὲ ὑπερβόρειοι καὶ ἔτι τῶν πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον, ἀρχιερεῖς γνησίους ἐννόμους ἐπιζητοῦντες καὶ λαμβάνοντες... Уп. *Karpozilos*, нав. дело, 63.

Апокавковог одговора. Док он у Хоматијановој одбрани наводи примере осталих патријараха Источне Цркве којима недостаје царева инвеститура, а ипак су законити, на крају, пратећи очигледно Хоматијанове сугестије, каже: „... *да се не бих осврнуо на нешто актуелније. Чуо сам од неког геометра како каже: да се од једнаких величина, које леже у простору, јасније виде оне које се ближе налазе. Ово би неко узео и за прилике...*“.[35] Нема сумње да се ове речи Апокавка односе на Савино посвећење за архиепископа.

Из Апокавковог одговора, који представља званичан став Епирске државе о ондашњој црквеној политици, види се да се независно понашање поглавара епирских цркава оправдава духом икономије. Њихова одступања од строге привржености црквеним канонима дозвољена су због ванредног политичког стања.[36] У истом духу су сва рукоположења у Епиру, као и она Никејског патријарха у областима ван његове дијецезе, била законита. Наравно, у оваквом званичном ставу поглавара цркава Епирске државе постављење Саве за архиепископа српског не представља изузетак. И оно је примљено као законито у духу икономије. Епирска црква је морала да буде попустљива у сличним питањима, јер су и њени поглавари више пута прекршили црквене каноне. Став цркве Епирске државе према поступцима патријарха Манојла Сарантина карактерисао се од самог Апокавка као толерантан.[37]

Питање српске аутокефалне цркве сматрало се дакле већ 1222. године од стране цркава Епирске државе затвореним. Признавање врховне власти Никејског патријарха није дозвољавало Хоматијану, чији је положај био пољуљан, да предузме било какву меру против српског архиепископа. Изгледа да су Хоматијанови протести имали за циљ да уплаше Саву, па да се сам одрекне стеченог. Сава је, међутим, знајући слабост Хоматијановог положаја, пришао организацији своје цркве без колебања, припремајући, истовремено, својим обавештењима патријарху, непријатно изненађење своме противнику.

Касније, крајем 1227. или почетком 1228. године, Хоматијан поновио је још једном своје протесте против Савиног посвећења у свом писму патријарху Герману, налазећи се, међутим, као што је умно примећено, у одбрани.[38]

---

[35] Epirotica, 273, 11-14. Текст у оригиналу гласи: ... ἵνα μή τι λέγω ἐγγύτερον Σφαιρικοῦ δέ τινος ἤκουσα λέγοντος, ὡς τῶν ἴσων μεγεθῶν ἐν διαστήματι κειμένων τὰ ἔγγιον κείμενα ἀκριβέστερον ὁρᾶται. τὸ δ' αὐτὸ καὶ ἐπὶ πραγμάτων ἄν τις ἐκλάβοιτο...

[36] Под изванредним приликама било је дозвољено одступање од строге привржености црквеним канонима (τὸ ὑπενδιδόναι τῆς ἀκριβείας δι' οἰκονομίαν). О томе: *Karpozilos*, нав. дело, 51, нап. 16 са старијом литературом.

[37] Epirotica, 274, 26-27: ... ἀλλὰ καὶ ἐπισκόπος διαφόρων θρόνων χενιροτονεῖ, καὶ τὸ αὐτό σοι καὶ πάλιν μακρόθυμον...

[38] *Острогорски*, Хоматијаново писмо, 113.

S. K. Kissas

CONCERNING THE DATE OF THE MARRIAGE OF STEPHEN RADOSLAV AND ANNA COMNENA

Summary

On the basis of a report of John Apocaucus, Metropolitan of Lepanto, the author is able to ascertain the approximate date of the marriage of Stephen Radoslav, heir to the Serbian throne, and Anna, daughter of Theodore I Angelus, the ruler of Epirus. The marriage was performed between the end of October or the beginning of November, 1219, and the 9th of February, 1220. The new dating of this important event for Serbian-Epirote relations gives a new idea of the circumstances under which Sava Nemanjić achieved the separation and the independence of the Serbian Church, having become himself the first archbishop. In addition, the author follows the question of the relations between the Ohrid archbishopric and the new Serbian archbishop in the framework of the ecclesiastical relations of the Nicaean patriarchate with the church of the Epirote state.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

М. ЖИВОЈИНОВИЋ

СВЕТА ГОРА И ЛИОНСКА УНИЈА

Оснивач династије Палеолога Михаило VIII (1261—1282), који је показао велику способност и умешност у руковођењу Византијском државом у изузетно тешкој политичкој ситуацији, још од самог доласка на власт, а посебно после заузећа Цариграда, посветио је посебну пажњу црквама и манастирима. Многе црквене установе требало је обновити, јер су за време латинске владавине доспеле у веома бедно стање.[1] У тој својој политици посебно велику бригу је показао за Свету Гору, чије је манастире обасипао богатим поклонима највећи део времена своје владавине. Стицање ослонца на Светој Гори било му је нарочито важно још у моменту када је, после ослепљења младог Јована Ласкариса, патријарх Арсеније бацио на њега анатему, те је против цара створена јака монашка струја арсенита.

Тако је цар издао хрисовуље манастирима Есфигмену (дец. 1258 — јуни 1259) и Великој Лаври (јан. 1259), а да му монаси нису ни упутили захтев за то. На почетку есфигменске повеље он истиче да много више од „бојне фаланге, реда војника и ратне вештине ... прибављају победу царству ми (τὴν νίκην ἐπιχορηγοῦσι τῇ βασιλείᾳ μου) они који су оборужани крсним знаком ... и који оружјем молитава из далека одвраћају противнике". Због тога, каже се даље „према овима (тј. монасима) требало би више да се покаже благонаклоност царства ми".[2] Затим потврђује Есфигмену сигурност онога што поседује и придодаје нова имања са имунитетским повластицама. У хрисовуљи Великој Лаври најпре веома ласкавим речима, које су свакако имале за циљ придобијање Светогораца, говори о високом престижу Свете Горе уопште и назива је „Богом званом Светом Гором, коју је Бог заволео да би на њој живео" (... τοῦ θεωνύμου ὄρους ... τοῦ ὄρους ὃ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς κατοικεῖν ἐν αὐτῷ ...); затим посебно уздиже Велику Лавру, која је по свом

[1] Cf. *D. J. Geanakoplos*, Emperor Michael Palaeologus and the West 1258—1282, reprint Hamden, Connect. 1973, 124—125; *И. Анастасиоу*, Ὁ θρυλούμενος διωγμὸς τῶν Ἁγιορειτῶν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου Βέκκου, Ἀθωνικὴ Πολιτεία, Θεσσαλονίκη 1963, 224—225.

[2] Actes d'Esphigménou, éd. *J. Lefort* (Archives de l'Athos VI) Paris 1973, 6, 1—19; уп. *А. Соловјев—Вл. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, No. 14, где је издата као повеља цара Душана за манастир Есфигмен.

положају као акропољ целе Свете Горе и по свему је изнад осталих манастира (... καὶ ὥσπερ ἀκροθίνιον ἢ ἀκρόπολιν τῆς ὅλης τοῦ Ἁγίου Ὄρους καταστάσεως ἐπὶ παντὶ καὶ πᾶσι διέδειξαν, καὶ τοῦτο οὖσαν πρὸς τὴν τοῦ ὄρους ὑπεροχήν, ...).[3] Готово у исто време (јануара и јуна 1259) Михаило VIII је издао манастирима Есфигмену и Ивирону, на тражење њихових монаха, хрисовуље о потврђивању ранијих поседа и даровању нових.[4] Неколико година доцније (априла 1263) Велика Лавра је поново добила хрисовуљу Михаила VIII о гаранцији њених поседа и имунитетских повластица.[5] Нису сачуване хрисовуља Пантелејмону и простагма Хиландару о даровању земљишних поседа овим манастирима.[6]

Поред Михаила VIII и његов брат деспот Јован Палеолог је показао велику бригу за светогорске манастире. Изузетна је била његова делатност у Ксиропотаму у коме је предузео извесне грађевинске радове, тако да се спомиње као „оснивач и градитељ" (πολιστὴς καὶ δομήτωρ)[7], који је „поново ојачао (манастир), повратио му ранију лепоту, дајући му не мали део своје имовине".[8] Такође и Великој Лаври је даровао почетком 1263. села Селаду, Металин и половину Градице са свим њиховим правима.[9] Манастиру Хиландару је дао, на захтев жупана Димитрија, део села Кастрин, о чему се сазнаје из потврдног хрисовулног сигилија Михаила VIII од априла 1271. године.[10]

Тако великом бригом за светогорске манастире и црквене установе уопште Михаило VIII је настојао да обезбеди подршку веома моћне и утицајне снаге Царства — његовог свештенства и посебно монаштва. Познато је, наиме, да је он највећи део своје владавине провео у преговорима са Римом око стварања црквене уније, коју је желео да оствари првенствено из политичких разлога. Он је у њој видео средство за спасавање Царства од новог крсташког рата који су намеравале да

---

[3] Actes de Lavra II (1204—1328), éd. diplomatique par *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, *D. Papachryssanthou*, Paris 1977, No. 71, 6—17. Cf. *G. Rouillard*, La politique de Michel VIII Paléologue à l'égard des monastères, Revue des Etudes Byzantines I (1943) 79—80.

[4] *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches III, München—Berlin 1932, No. 1867; Esph. app. A.

[5] Lavra II, No. 72; cf. *Rouillard*, op.cit. 80.

[6] О њима се сазнаје из хрисовуља Андроника II овим манастирима: септембра 1311 (Акты Русского на св. Афоне монастыря Пантелеймона, Киев 1873, стр. 164: манастир је добио четири поља — Драцово, Скликон, Тимота и Лескан); и јула 1317 (Actes de Chilandar I, Actes grecs, publiés par *L. Petit*, Виз. Временн. 17 (1911), Приложение No. 1, 32, 129—131, односно Андроника III, No. 33, 52—54: манастир је добио три зевгара земље у Коскинову).

[7] Тако је назван у једном тестаменту из 1270—1274: Actes de Xéropotamou éd. *J. Bompaire* (Archives de l'Athos III), Paris 1964, No. 9, A. 75.

[8] Xér. 10, 6—7.

[9] То се сазнаје из поменуте хрисовуље Михаила VIII овом манастиру (априла 1263): Lavra II, 72, 57—59.

[10] Chil. I, 7. За жупана Димитрија в. *И. Руварац*, О Дмитру жупану, сину великог кнеза Вукана или Вука, а унуку Стефана Немање, великога жупана српскога, Год. Николе Чупића 14 (1894), 216—221. Хиландарски документ показује да жупан Димитрије још није постао монах Давид.

предузму католичке силе.[11] Стога, када је опасност постала веома озбиљна, јер је главни непријатељ Византије Карло Анжујски, стварањем савеза са земљама непријатељски расположеним према Царству, постао, током 1273. године, веома одлучан у своме плану да га нападне, Михаило VIII је био све ближе потписивању уније, прихватајући све услове које му је нудио папа Григорије X (1271—1276). Међутим, у веома ортодоксном византијском свету који се, поучен катастрофом из 1204. године, плашио латинизације коју би унија могла да проузрокује, идеја о њој није била лако прихватљива. Стога је цар морао да спроведе посебну акцију придобијања византијског свештенства и монаштва за прихватање уније.

Природно да му је и овог пута била веома важна подршка светогорског монаштва, према коме је, како је изнесено, показао веома благонаклон став и издашно га обдаривао. Тако је, нашавши се у тешком положају, упутио, највероватније 1273. године, Светогорцима своју простагму, позивајући их да прихвате унију.[12] Овај документ, чија би садржина ван сваке сумње представљала прворазредан извор за унионистичку политику Михаила VIII, на жалост, није сачуван. Међутим, из одговора Светогораца, који је касније назван „вероисповедно писмо“ (ἐπιστολὴ ... ὁμολογητηκὴ) на цареву простагму, може се закључити и о њеној садржини.[13] У питању је био царев захтев да светогорски монаси прихвате латинску вероисповест (λατινικὴ ὁμολογία πίστεως) онако како је то од Михаила VIII захтевао још 1267. године папа Климент IV (1265—1268), па затим 1273. папа Григорије X, тј. безусловно прихватање главних догми римске цркве, оно по чему су се разликовале католичка и православна вероисповест.[14] То су били следећи захтеви наведени онако како је то учињено у писму Светогораца: да се пређе на употребу бесквасног хлеба уместо квасног, прихвати filioque, спомињање папе у богослужењима и призна папи примат са правом апелације на Свету Столицу.

---

[11] Вид. *Geanakoplos*, op. cit. 258 sq. *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1970, 422—435; *W. Norden*, Das Papsttum und Byzanz, Berlin 1903, 433 sqq; *Ф. Гранић*, Византиска рестаурација у Цариграду 1261 и црквена унија у Лиону 1274, Шеста стогодишњица Српске патријаршије, Београд 1946, 149—154; *И. Тарнанидис*, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου ἔναντι τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων, Βυζαντινὰ 8 (1976), 49—87.

[12] *Dölger*, Regesten III, No. 1999.

[13] Ово писмо је објавио *С. Лавриотис*, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 9/112 (1925), 147—157, цит. даље Г. П., према рукопису из архива Велике Лавре (уп. Анастасиу, нав. дело 230). Међутим, последњи пасус у издању Лавриотиса, чини нам се, не припада писму Светогораца; он садржински одговара завршетку грчког синаксара о прогонима светогорских монаха за време Михаила VIII од стране присталица уније (изд. *Сп. Ламброс*, Τὰ Πάτρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Νέος Ἑλληνομνήμων 9 (1912), 157—161. Писмо Светогораца у целини објавио је К. Властос, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τοῦ σχίσματος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς κτλ., Ἀθῆναι 1896, 97—111.

[14] Уп. *И. Н. Кармири*, Ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγον λατινικὴ ὁμολογία πίστεως τοῦ 1274, Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου, Ἀθῆναι 1947, 132—133.

Поменути одговор Светогораца није датиран, но ипак, донекле потврђује да им се цар обратио својом простагмом, како је споменуто, највероватније 1273. године. Наиме, у писму се каже да је он „много пре тога био почашћен за автократора и украшен Богом оплетеним венцем православне вере" (ὅτι σὲ αὐτοκράτορα κοσμήσας, πολλῷ πρὸ ταύτης τῷ ἡμεροφαεῖ καὶ θεοπλόκῳ στέφει τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἐταινίωσε), те, према томе, то није могло бити првих година његове владавине. Начин на који су му се монаси обратили као „најмоћнијем, Богом крунисаном и Богом узвишеном, светом нашем Господару" (Κράτιστε, θεόστεπτε, θεομεγάλυντε, ἅγιε ἡμῶν Δέσποτα), показује да су они задржали велико уважавање за Михаила VIII чак и у моменту када су му оштро замерали његово држање према папи. Међутим, очигледно је да се о преговорима које је он водио са Римом прочуло и на Светој Гори, те му монаси врло дипломатски захваљују што им је „својом простагмом показао и разјаснио оно што су већ слушали и што им је изгледало сумњиво, а сада је постало јасно" (ὅτι διὰ βασιλικοῦ αὐτῆς προστάγματος ἔδειξας καὶ διεσάφησας ἡμῖν τὰ πολυειδῶς ἀκουόμενα καὶ ἀμφιβαλλόμενα, νῦν δὲ τρανῶς γνωρισθέντα). Затим, истичући своју бригу за душе верника, а првенствено цареву, напомињу да им „не изгледа безопасно да пред Богом ћуте о постојећим опасностима" (διὸ οὐδὲ ἀκίνδυνον ἡμῖν δοκεῖ παρὰ Θεῷ, τὸ ἐφησυχάζειν τοῖς ἄρτι γινομένοις ἐπικινδύνως), тј. унији и њеним опасним последицама.[15] После ових уводних речи и на неки начин оправдања за оно што ће уследити, у писму су веома детаљно изнели своја схватања о неисправности догматског учења римске цркве, доказујући истовремено исправност свога вероисповедања.

Тако, најпре, позивајући се на учење црквених отаца и старозаветни закон развијају веома опширну дискусију о употреби бесквасног хлеба, како у римској цркви, тако и код Јевреја, чија Пасха је управо празник бесквасних хлебова (τὰ ἄζυμα ἦν). У томе смислу постављају питање „ако се пореди оно што је најважније код нас са оним што је важно код Јудеја, зар онда Латини не чине исто што и Јудеји?" Стога је то неприхватљиво за Византинце, јер су Хришћани, према црквеним правилима, морали избегавати сваку заједницу са Јудејима.[16]

Затим је много пажње посвећено православном символу вере о проистицању Св. Духа од Оца, а не „и од Сина" (τὸ ἐκ τοῦ υἱοῦ) пошто је било забрањено под претњом најстрожих казни да се он мења. Управо позивајући се на одлуку трулског сабора у томе смислу Светогорци не прихватају образложење Михаила VIII.[17] Он је, наиме, у настојању

---

[15] Г. П. 147—148.

[16] Г. П. 148—151. Канон 7. светих апостола (*Г. А. Ралис—М. Потлис*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθῆναι, 1966, II стр. 10—11. и *Н. Милаш*, Правила православне цркве с тумачењима, Нови Сад 1895, 62—63) одређује да свештено лице које би светковало Ускрс пре пролећне равнодневнице, заједно са Јудејима, има да се свргне.

[17] Г. П. 152—153. Правило 1. сабора у Трулу, а о томе, такође, и 7. правило ефеског сабора (*Ралис—Потлис*, Σύνταγμα II, стр. 301—305 и 200—201; уп. Милаш, нав. дело 427—431.

да убеди своје поданике да је латински симбол вере подједнако прихватљив, тумачио да се кроз filioque изражава јединосушност (ὁμοουσιότης) Сина и Духа, а патријарх Век (1275—1282) је из тога изводио јединосушност Оца и Сина. Светогорци, међутим, указују, да је и за Сина и за Духа једно изворно божанство (πηγαία Θεότης), тј. исти Отац, који је једног (Сина) родио, а другог (Духа) произвео (ὁ μὲν γεννητῶς, τὸ δὲ ἐκπορευτῶς). „И стога — каже се у њиховом одговору Михаилу VIII — ми тебе сматрамо јеретиком, јер је код тебе сâм символ православне вере измењен" (ἡμεῖς δὲ διὰ ταῦτα, καὶ ὡς αἱρετικὸν προφανῶς θεωροῦμέν σε, ὅτι μηδὲ τὸ σύμβολον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἔχεις ἀπαραποίητον). Према томе, неприхватљиво је све оно због чега Латини подлежу осуди канона, јер би прихватањем тога и светогорски монаси подлегли истим.

С обзиром да је filioque, према образложењу Михаила VIII, требало да буде прихваћено као нешто што је више формално, а не суштински супротно догми православне цркве, икономиа (οἰκονομία) тј. „уступак из властитог интереса", чије је прихватање цар захтевао од Византинаца, а својом простагмом посебно од Светогораца, односио се само на три тачке: признавање папског примата, право апелације на Рим и спомињање папе у јавним молитвама (πρωτεῖον, ἔκκλητον καὶ μνημόσυνον).[18] Премда је цар уверавао да прихватањем тога православна црква (догма) неће бити промењена (μένειν δὲ καὶ πάλιν τὴν ἐκκλησίαν ἀκαινοτόμητον), Светогорци су ипак остали доследни у неприхватању поменутих царевих захтева.

Најпре, одбацујући да приме спомињање папе у литургијама (οὐδὲ μνημονεύσομεν) дали су образложење великог значаја које оно има. Православна црква је, наиме, још од давнина примила спомињање имена архијереја као знак потпуног заједништва са њим. У тумачењу свете литургије — наводи се даље у писму — написано је да чинодејствујући свештеник спомињањем имена архијереја показује своју потпуну потчињеност њему, да је у заједништву са њим и да од њега прима веру и божанствене тајне. Помињање имена папе, значило би прихватање таквог односа према њему, односно његово придруживање, као православног патријарха, осталим православним патријарсима, а то је за православца неприхватљиво.[19]

Даље, икономиа је за светогорске монахе неприхватљива јер „давање првенства над читавом православном црквом ономе који ради као јеретик, значи потпуно прихватање (у смислу потчињавања), а не уступак" (τοῦτο τελεία παραδοχή ἐστι, καὶ οὐκ οἰκονομία). Папа, каже се даље у писму, тога није достојан, јер код њега и оних који су са њим исправљање и враћање на добро не долази у обзир.[20]

---

[18] О тим трима тачкама говоре G. Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim I, Bonnae 1835, V, 18, p. 386, 11—21 et 387, 1—2 и N. Gregorae byzantina historia I, Bonnae 1829, V, 2, p. 125, 11—16; Cf. *Geanakoplos*, op. cit. 264—265.

[19] Г. П., 155—156.

[20] *Власшос*, нав. дело 110.

На исти начин се одбацује и право апелације (ἡ ἔκκλητος) на папу, јер монаси сматрају да оптуженима не могу судити папа и његови архијереји, пошто су одбацили црквене каноне светих сабора, не воде духовни живот, а раде као јеретици са којима су у заједништву. Поименце се наводи њихово заједништво са Јудејима, Арменијанцима, Јаковитима, Несторијанцима и монотелитима. Све то би, према уверењу монаха, створило збрку и неред у цркви.[21] Уз ово, значајно је напоменути да је и патријарх Јосиф (1268—1275; 1282—1283) у своме циркуларном писму (јуна 1273), које је његов издавач В. Лоран назвао Јосифовом антилатинском заклетвом, сматрао да је давање јурисдикционог примата римском папи, као врховној апелационој инстанци и признавање првенства папи у усменим говорима и писмима, од највеће опасности по његову (Јосифову) цркву.[22]

На крају, овог прилично дугачког писма, чији карактер је сасвим одређен и тон оштар, светогорски монаси, очигледно желећи да сачувају традицију добрих односа са византијским царем, покушали су да збаце кривицу са Михаила VIII на његове саветнике. Тако на крају писма, називајући га „... светим царем, Богом постављеним самодршцем" (βασιλεῦ ἅγιε καὶ θεόδμητε αὐτοκράτωρ) упозоравају га да остане у вери у којој је научен, а да избегне утицај оних који је новотаријама лажног знања оскрнављују.[23] Сигурно је да је овако одлучан став Светогораца у неприхватању захтева које је унија наметала допринео да су одлуке Лионског сабора, од 6. јуна 1274. остале неприхваћене од стране монаштва, нижег свештенства и широких народних слојева.

Шта се догодило са Светом Гором и њеним монасима, пошто су одбили да прихвате унију, не говори директно ни један савремен извор. Међутим, сачувани архивски документи појединих манастира показују да је Михаило VIII продужио своју бригу за њих и извесно време после одбијања које је доживео од стране њихових монаха по питању уније. Тако је децембра 1275. године својом хрисовуљом потврдио манастиру Ксиропотаму све поседе које је овај имао од давнина на Светој Гори и изван ње, као и оне које му је придружио тада покојни деспот Јован Палеолог и логотет τῶν οἰκειακῶν, царев дворанин кир Димитрије Јатропул.[24] Следеће 1276, маја месеца, на захтев монаха Зографа, Михаило VIII им је простагмом потврдио поседовање малог манастира код Струме посвећеног Богородици и званог τῆς Κρανιωτίσσης, како би га „поново држали као раније".[25] Године 1277, месеца јула, издао је хрисовулни

---

[21] Г. П. 156—157 и *Власӣос*, ibid.

[22] *V. Laurent*, Le serment antilatin du patriarche Joseph Ier (juin 1273), Echos d'Orient 30 (1927), 405: τὸ δοῦναι ἡμᾶς τῷ ὑψηλοτάτῳ θρόνῳ τῆς Παλαιᾶς Ῥώμης τὴν ἔκκλητον καὶ τὸ πρῶτον τοῦτον ἀνομολογεῖν Ἀρχιερέα ἔν τε λόγοις προφορικοῖς καὶ γράμμασι...

[23] *Власӣос*, нав. дело, 111.

[24] Xér. 10.

[25] Actes de Zographou, Actes grecs, publiés par *W. Regel*, *E. Kurtz et B. Korablev*, Виз. Временн. 13 (1907), No .13. *Dölger*, Regesten III, No. 2024, анализирајући садржину простагме, утврдио је да је морала бити издана 1276, а не 1291, како су је датирали издавачи.

сигилиј монасима Хиландара којим је потврдио самоуправност манастира, имунитете његових метоха у односу на светогорског прота, као и поседовање имања Кастрин, које му је придружио, како је споменуто, деспот Јован Палеолог.[26]

Ако се изузму изгубљене хрисовуље Пантелејмону и простагма Хиландару, чија година издавања остаје непозната, хрисовулни сигилиј од јула 1277. је последњи познати акт Михаила VIII упућен неком светогорском манастиру. На основу тога може се поуздано закључити да до те године Михаило VIII није предузео никакве прогоне светогорских монаха да би их принудио на прихватање уније. Остаје још да се утврди да ли је то учинио пар година касније 1279/80, када је, како обавештава Пахимер, сурово кажњавао противнике уније; а познато је да је то чинио скоро до своје смрти (11. децембра 1282).[27]

У неким светогорским манастирима (Пантократору, Дионисију, Ватопеду, Лаври, Ивирону, Пантелејмону) и у протату постоје, наиме, рукописи једног синаксара из каснијег времена, који причају о окрутном понашању латинофила у доба Михаила VIII. Сматра се да је најранији међу њима могао настати средином XIV века, а има их из XVI, XVII и XVIII.[28] Поређењем грчког синаксара са словенским, који је настао у манастиру Зографу, запажа се извесна разлика у њиховој садржини, углавном на почетку њиховог излагања; уз то зографски рукопис је много детаљнији у приказу догађаја у самом Зографу.[29] Грчки рукопис прича да се Михаило VIII лично, на повратку из Италије, где је отишао заједно са патријархом Веком да тражи помоћ, искрцао на Светој Гори, што је апсолутно неприхватљиво.[30] Вероватно да је састављач синаксара много година касније, следећи неку збркану традицију, приписао Михаилу VIII оно што се зна, опет сасвим непрецизно, о доласку на Свету Гору Јована V (1341—1391), када се преко Солуна 1370. године

---

[26] Chil. I, 8.

[27] Pachymeres I, VI, 24, p. 483—492. Ови прогони противника уније били су у вези са доласком легата папе Николе III (1277—1280) у Цариград. Сагласно са његовим захтевима Михаило VIII и Андроник су 1. септембра 1279. у Влахернској палати поновили (по други пут од Лионског сабора) своје усмене заклетве у складу са папским захтевима. Приликом одласка папских легата антиунионистичко расположење у престоници достигло је кулминацију. Cf. *Geanakoplos*, op. cit. 275—276 и 317—321; *H. Evert—Kappesova*, La société byzantine et l'Union de Lyon, Byzantinoslavica X/1 (1949), 39 n. 97; *Norden*, op. cit. 597—600.

[28] Вид. *St. Binon*, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et Saint-Paul de l'Athos, Louvain 1942, 112—113. И К. Радченко, који је издао извод из зографског синаксара (Унив. Извѣстия, Киев, 1898, 9, 116—117, цит. према *И. Иванов*, Български старини из Македония, София 1931, reprint 1970, 437), према рукопису који се налази у Румјанцевском музеју (данас рукописно оделење Лењинове библиотеке у Москви) сматрао је, на основу језичке анализе текста, да је настао у XIV веку. Исти текст објавио је и *Иванов*, нав. дело, 438—439.

[29] Користили смо грчки рукопис из архиве Пантелејмона, изд. *Ламӣрос*, Πάτρια, 157—161; такође и изд. *М. Гедеон*, Ὁ Ἄθως, ἐν Κωνσταντινούπολει 1885, 139—146, који није навео извор тога рукописа. Гедеон, нав. дело, 137—139, је издао и један синаксар у стиховима, који је, према мишљењу Анастасиу, нав. дело, 236, из XIX века. Зографски рукопис, изд. Афонский патерик II, Москва 1890, 247—263.

[30] Већ је *Гедеон*, нав. дело, 137—138, изразио сумњу у вест о доласку Михаила VIII на Свету Гору, и изнео мишљење да су то били извршиоци његових наређења.

враћао из Италије.[31] Зографски рукопис говори само о царевим изасланицима који су, такође, на повратку из Италије, заједно са Латинима, стигли на Свету Гору, да би принудили монахе да прихвате унију. Поред тога, док грчки синаксар спомиње да је Михаило VIII био заплашен од Карла, свакако Анжујског, кога назива τὸν αὐτοκράτορα Γαλλίας, дотле зографски прича о опасности од бугарског цара Кало Јована, што показује да ни његов састављач није познавао византијско-бугарске односе тих година.[32] Суштина остале садржине, изузев незнатних детаља, је идентична. То је укратко следеће: латинофили који су стигли на Свету Гору прогањају њене монахе, уколико им не би приступили. Најпре су стигли у Велику Лавру, чији монаси, изузев једног, су прихватили њихове захтеве. После тога су дошли у Ивирон. Међутим, монаси овог манастира им се нису придружили. Да би их казнили за непослушност, један део, оне старије, потопили су са манастирским бродићем, а млађе Грузинце (ἐκ τοῦ ἰβηρικοῦ γένους ὄντας, родомъ Иверянъ) заједно са манастирском имовином, као заробљенике су послали у Италију. У Ватопеду су затекли само најстарије и болесне монахе, док су се остали са игуманом посакривали у околини. Убрзо су их пронашли и, како они нису хтели да одступе од своје вере, повешали су их. Затим су прешли у Зограф. У манастирском пиргу је остао игуман Тома са најодлучнијим и најхрабријим братственицима, док се остатак, склонивши и црквене сасуде, сакрио у честаре, пећине и клисуре. У ватри коју су унијати запалили нашло је смрт 26 лица — 22 монаха и 4 световњака. И у протату је дошло до великог крвопролића. Затим следи опис догађаја у манастиру Ксиропотаму; монаси овог манастира су се придружили јеретицима који су их наградили делом опљачканог богатства. Међутим, казна их је брзо стигла, јер се десио земљотрес од кога су многи погинули. Преживели унијати су одмах напустили Свету Гору и продужили пут за Цариград.[33]

Већ из овог кратког приказа садржине синаксара види се да је она обавијена многим неистинитим и легендарним детаљима. Због тога је још Ф. Мајер изнео мишљење да је синаксар догађаје, који су се догодили за време упада Каталана на Светој Гори, приписао Михаилу VIII, непопуларном због његове унијатске политике.[34] Мајерово мишљење су прихватили Р. В. Докинз и С. Бинон, указујући уз то да су и последице IV крсташког рата, као и унијатска политика Јована, VIII (1425—1448) утицале на састављача синаксара.[35] Међутим, као што су још пре Мајера историчари Свете Горе (Барскиј, Успенский и Гедеон), прихватали излагање синаксара као веродостојан извор, то су неки продужили да чине и после њега (Смирнакис, Влахос, Шапман

[31] Cf. *O. Halecki*, Un empereur de Byzance à Rome, reprint London 1972, 232, n. 1; Cf. *Binon*, op. cit. 113.
[32] *Ламйрос*, Πάτρια 157; Афонский патерик II, 249.
[33] *Ламйрос*, Πάτρια, 158—160; Афонский патерик, 250—259.
[34] *Ph. Meyer*, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig, 1894, 54.
[35] *R. W. Dawkins*, The Monks of Athos, London 1936, 297; *Binon*, op. cit. 112.

и Ктенас).[36] Сматрамо да су поменути догађаји свакако нашли одраза у причи коју синаксар износи, али исто тако не сме се у потпуности одбацити његова садржина као извор који нема никакве везе са временом Михаила VIII.[37] С обзиром, наиме, да је његов настанак временски прилично удаљен од догађаја који описује, природно је да садржи нека општа места. Тако на пример спомињање да су се „Латини раширили по читавој Светој Гори, да се од њих није сакрио ни један манастир, ни кула, ни келија, или неко друго монашко обиталиште, него је све било разрушено и предано огњу, а имовина разграбљена“[38], веома је сличан опису судбине Свете Горе када су је напали Каталани. У њему се каже: „многе свете храмове огњем упалише и све њихово сабрано богатство разграбише и заробљенике одведоше у ропство, а остали њихови остаци скончаваху од најљуће смрти глади“.[39] Међутим, док се у Житију архиепископа Данила посебно говори, што је сасвим природно, о нападима Каталана на Хиландар, а затим Пантелејмон у који се Данило склонио, ови манастири се, како се види из изнесене садржине синаксара не спомињу у вези са најездом унијата на Свету Гору. Поред тога, у синаксару је нашао израза и увек присутан непријатељски однос Светогораца према политици уније уопште, који је био веома оживљен, како је споменуто, у покушајима њеног спровођења последњих година Царства, када је сам Јован VIII (6. јула 1439) присуствовао њеном проглашењу у Фиренци. Тако је антиунионистичко расположење било веома живо у свести састављача синаксара.[40]

Уз то, мржња према црквеној унији била је нераздвојно повезана са осећањем непријатељства према Латинима уопште. Њих су Грци

---

[36] *В. Г. Барский*, Второе посещение Святой Афонской Горы, С. Петербург 1887, 318; *П. Успенский*, История Афона III, Афон монашеский (911—1861), С. Петербург 1892, 111—112; *Гедеон*, нав. дело, 137 сл. *Г. Смирнакис*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθῆναι, 1903, 76; *К. Влахос*, Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καὶ οἱ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν, Βόλος 1903, 53-54 *C. Chapman*, Michél Paléologue, restaurateur de l'Empire byzantin (1261—1282), Paris 1926, 121 n. 2; *Х. Ктенас*, Ἅπαντα τὰ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καθιδρύματα, Ἀθῆναι 1935, 191 сл.

[37] Уп. мишљење *Анастасиу*, нав. дело 243—244 и *И. П. Мамалакис*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Θεσσαλονίκη 1971, 100—102.

[38] Атонский патерик II, 258.

[39] Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, прев. *Л. Мирковић*, Београд 1935, 259.

[40] Мржња према непријатељима православља нашла је одраза и на слици која се још средином прошлог века налазила у манастиру Хиландару, те ју је *M. Didron*, Manuel d'iconographie chrétienne grecque et latine, Paris 1845, reprint Burt Franklin, New York 25, 421, веома детаљно описао: на њој је насликан „брод који представља православну цркву на њеном путовању око света усред олује. На њему је гомила хришћана свих друштвених слојева. Спреда су грчки патријарси и свештеници, а затим световњаци... На крмилу се налази сам Христ. На обали је Мухамед који најпре баца стреле на путнике, а затим их позива да пристану, како би их обезглавио турским мачем. После њега брод пролази поред Арија, који баца дебеле књиге пуне јереси на палубу. Али брод цркве је већ далеко. Он се подсмева Мухамедовим стрелама и Аријевим књигама. Тада папа стиже у помоћ нападачима. Он верује да може досећи брод руком и баца свој понтификални крст да би њиме привукао брод. Али брод је већ отпловио даље и пристао уз луку вере. Разочарана три неверника пропадају кроз отворена уста пакла. У међувремену брод је пристао уз супротну обалу, где је св. Павле, спреман, на заповест Христа, да га усидри“.

сматрали мање културним и стога им је била неприхватљива било каква идеја о потчињавању ва[р]варима са запада. Сами крсташи су својим понашањем само продубили већ постојећу нетрпељивост.[41] У свести Светогораца сигурно је било дуго времена живо сећање на пљачкања која су манастири претрпели за време трајања латинске власти на самој Светој Гори (1204—1224), а затим следећих година XIII века од пиратерије која је веома узела маха. То се управо види из хрисовуља Михаила VIII појединим манастирима. Тако поменута хрисовуља за Ивирон од јануара 1259, каже да је „манастир био погођен од латинских разбојника, а калуђери су се растурили".[42] Међутим, исто тако не треба изгубити из вида да су једино монаси овог манастира пришли латинској цркви у лето 1206. године, због чега се слање грузинских монаха у Италију не може пребацити у време владавине Латина на Светој Гори.[43] Што се тиче манастира Ватопеда, свакако да је он, као један од најбогатијих, веома пострадао током прве половине XIII века, тако да оно што се у синаксару односи на њега не мора да има везе са захтевом да Светогорци прихвате унију, него је одраз ранијих напада. У хрисовуљи Андроника II овом манастиру (јула 1301) каже се да је он „био основан са најсјајнијим, затим је био лишен припадајућег му ранга и благостања, и за мало сасвим стигао до пропасти, јер је био изложен највећим опасностима од пирата, и отуда је лишен најбољег или тако рећи свега" (μετὰ τῶν πρώτων καὶ περιφανῶν τεταγμένη ἀνέκαθεν, εἶτα τῆς παρούσης αὐτῇ τοιαύτης τάξεώς τε κα' εὐδαιμονίας στερηθῆναι, μικροῦ δεῖν, παντελῶς κινδυνεύουσα, διά γε τὸ ταύτῃ μεγίστοις καθυποβλῆ(θη)ναι ὑπὸ πειρατῶν τοῖς δεινοῖς καὶ ὧν εἶχεν ἐντεῦθεν ἀφαιρεθῆναι τὰ κάλλιστα ἢ μᾶλλον τὰ σύμπαντα).[44] И многи други манастири су били доведени у тешке материјалне прилике и нису успевали дуго времена да се поврате. Тако се сазнаје из поменуте хрисовуље Михаила VIII Великој Лаври (априла 1263) да је због нередовности прилика и оскудице (τῆς τῶν πραγμάτων ἀνωμαλίας καὶ στενότητος) манастир доспео у тешко стање. Осећао се чак и недостатак животних намирница, због чега су монаси, принуђени да се баве мануелним радом, занемаривали оно што им је био главни задатак. Ишло се затим да се манастиру поврати његово достојанство и заведе поредак (... τὴν τάξιν εἰς τὸ οἰκεῖον ἀξίωμα καὶ τὸ ἀπερίσπαστον ...).[45]

Међутим, и поред података о страдању светогорских манастира у доба Латинског царства, изгледа врло вероватно да њих нису мимоишле ни извесне непријатности за време Михаила VIII. Из једног, наиме, врло интересантног документа, млетачког меморандума (марта 1278), који говори о штетама учињеним од стране поданика Михаила VIII

---

[41] Cf. *Geanakoplos*, op. cit., 270—273.

[42] *Dölger*, Regesten III, No. 1867.

[43] Вид. *М. Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског царства, ЗРВИ 17 (1976), 79—80.

[44] *W. Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ἐν Πετρουπόλει 1898, стр. 7; такође и у фалсификованој хрисовуљи истог цара од јула 1292: *Regel*, ibid. p. 2.

[45] Lavra II, 72, 26 сл.

млетачким трговцима, види се да пљачкаши нису поштедели ни светогорске монахе. Тако уз спомињање о пљачкањима трговаца у близини Свете Горе, „под Светом Гором“ (subter Montem Sanctum), наводи се и случај од пре више од шест година, дакле 1270/71, када су „људи Свете Горе били заробљени“ (homines de Monte Sancto capti erant).[46] Вест је стигла преко људи из Солуна, али се није знало на који је начин то било учињено. Уз то, још већа пљачкања и мучења, манастири су доживели од стране растурених делова војске Михаила VIII. Тиме се поставља и питање хронологије догађаја који синаксар описује. Док зографски рукопис наводи 1276[47], а грчки у издању А. Димитракопула 1285, коју већ сам издавач није прихватио[48], остали познати рукописи спомињу 1280, као годину када се догађај који описују десио.[49] То није случајно, пошто ратовања која је Михаилова војска водила у другој половини 1280. дају могућност да се закључи да су управо у јесен те године са две стране могли стићи царски војници на Свету Гору.

Монаси манастира Зографа изгледа да су постали жртве окрутног понашања војника који, пошто су поражени у Бугарској 17. јула 1280, под командом протовестијара Мурина, од стране Ивајлове војске, мржњу која се код њих створила против Бугара, искалили су на бугарским монасима на Светој Гори, а вероватно под изговором да ови нису хтели да прихвате Михаилове захтеве у погледу уније.[50] Поменути опис спаљивања зографских монаха, који сви рукописи датирају са 10. октобром, много је исцрпнији у зографском синаксару, него у грчком. Тако на пример у њему се наводи разговор вођен између монаха и латинофила, односно захтеви ових да се у символ вере унесе да Св. Дух произилази од Оца и од Сина, да се за св. проскомидију принесе бесквасни, а не квасни хлеб итд. Такође су наведена имена свих 22 монаха, од којих се зна да је Тома био игуман, а последњи споменути Партеније еклезијарх. Он се једини спасао из ватре и проживео још тридесет дана када је успео да исприча братији шта се догодило. Имена четворице световњака нису сачувана.[51] Непосредан доказ за ово мучеништво зографских монаха је јасан наговештај који о томе даје хрисовуља Андроника II, од августа 1289, манастиру Зографу. У њој се каже: „Ако војницима наоружаним против стварних непријатеља и који са одважном ревношћу иду у бој, цареви дају почасти и награде ... ако чак и тада, када су се они само одржали против навале противника и ништа више од тога нису учинили, ако се и тада удостојавају награда, тако да се

---

[46] *G. L. F. Tafel — G. M. Thomas*, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig III, reprint Amsterdam 1964, 207 и 210.

[47] Афонский патерик II, 257.

[48] *А. Димитракопулу*, Ἱστορία τοῦ Σχίσματος, ἐν Λειψίᾳ 1867, 14, цит. према Анастасију, нав. дело, 240—241.

[49] Рукопис из манастира Пантелејмона, изд. *Ламирос*, Τὰ Πάτρια, 160; За датум у протатском, ивирском и ватопедском рукопису в. Афонский патерик II, 257; такође и *Гедеон*, Ἄθως, 144.

[50] О догађајима у Бугарској в. *Н. В. Златарски*, История на Българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове III: България при Асѣневци (1187—1280) София 1940, 569—570. Уп. и *Мамалакис*, нав. дело, 100.

[51] Афонский патерик II, 251—258.

устрајност њихова већ сматра делом, премда није ни доведено до краја, ако се чак и то награђује, шта онда треба мислити о Христовим мученицима? Какве награде би њима требало да понудимо, с једне стране јер су се храбро борили против сатане и победили је не лако, са великим страдањем у очекивању бољег (живота), а с друге, они нису примили ни мало награде за победу. Пошто ће они примити од Христа награду блаженством ... то ми, бар нечим малим, према могућностима, да им овде угодимо. А пошто и сада они који се подвизају у часном манастиру Зографу...".[52]

Са друге стране могуће је да се и део војске која је била под командом великог доместика Михаила Тарханиота спустио на Свету Гору. То је била војска коју је Михаило VIII послао у јесен 1280. године против снага упућених од Карла Анжујског под командом Hugo le Rousseau de Sully, да преко Албаније и Епира нападну византијског цара.[53] Војници који су стигли на Свету Гору изгледа да су силом покушали, заједно са царевим људима, да принуде монахе на прихватање уније.

Међутим, вести синаксара о убијању и дављењу монаха Ивирона, Ватопеда и протата су, ван сваке сумње, претеране и свакако су плод каснијег препричавања и маштања, који је постао део традиције о тим догађајима. У вези са тим интересантно је изнети неке појединости синаксара које су вековима сачуване у усменим предањима међу светогорским монасима. Тако на пример место где су ватопедски монаси обешени, које зографски рукопис назива „фурковуни" (Гора обешених) до најновијег доба је познат као Σκαμνὶ τοῦ Ἡγουμένου; исто тако је у употреби и назив Καλαμίτζιον, који се јавља у грчким рукописима.[54]

Током времена је настала измена у садржини читаве приче која се односи на време Михаила VIII. Наиме, све више се желело заборавити да су монаси настрадали због противљења захтевима византијског цара и читав догађај се почео везивати директно за папу. На тај начин је представљено и мучеништво двадесет шесторице на слици која се налази на северном зиду нартекса у зографској цркви. Дајемо га према опису Докинза: „Пирг обухвата већи део слике. На небу повише њега је троугаоно божије око и словенски натпис. На врху пирга стоје двадесет шесторица. Вођа показује књигу: претпостављам јеванђеље. На вратима торња стоји војник на стражи и три екзекутора ложе ватру која букти унутра. Лево стоји папа; он има троугаону круну и црвене ципеле. Његов скут држи дечак у стихару. Иза њега су пет до шест посматрача,

---

[52] Zogr. 11, 1—20. Аналогно томе Андроник II је, најпре својом простагмом, па затим хрисовулним сигилијем (јула 1302) потврдио јеромонаху Атанасију Метаксопулу доживотно поседовање малог Богородичиног манастира, званог Линоврохион, у Каламарији; цар је, наиме, поред осталих Метаксопулових заслуга, посебно истакао његову чврстину и упорност у одбрани исправне (православне) догме за време „недавног нереда и велике збрке који су уздрмали цркву" (εἰς τὴν πρὸ ὀλίγου γεγονυῖαν ἐκκλησιαστικὴν ταραχήν τε καὶ σύγχυσιν μεγάλην): Lavra II, 94.

[53] Cf. *Geanakoplos*, op.cit. 329—334; *Анастасиу*, нав. дело, 243.

[54] Афонский патерик II, 251; *Ламірос*, Τὰ Πάτρια, 159; cf. *Dawkins*, Monks of Athos, 299—300 и *Анастасиу*, нав. дело 244 сл.

све Латини. Да би се видело да су западњаци сви су обријани, док монаси на пиргу имају браду. Егзекутори и још двојица имају шешире широког обода у западњачком стилу". Исти овај цртеж уоквирен као икона налази се повише врата близу гостинских соба.[55]

На основу свега изнесеног јасно се види да је Михаило VIII својим благонаклоним држањем према Светогорцима настојао да обезбеди њихову подршку, како на почетку своје владавине у борби против арсенита, тако и касније. Међутим, насилне мере и кажњавања предузимана због неприхватања црквене уније, коју је политика Михаила VIII наметала Цартсву, осетиле су се и на Светој Гори. Пошто је то био догађај који је до краја постојања Византијске државе толико узбуђивао Византинце, посебно монахе, током времена су и вести о томе постале проткане многим легендама и неистинитим детаљима. Тако је синаксар одраз увек присутног антиунионистичког расположења Светогораца које је било једнако јако све време постојања византијског Царства.

Када је овај рад већ био у прелому дознала сам за књигу *V. Laurent—J. Darrouzès*, Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277) (Archives de l' Orient Chrétien 16), Paris 1976, те нисам била у могућности да користим критичко издање овог документа (стр. 376-403)и први пут објављено писмо Светогораца синоду (стр. 404-423). Издавачи ових аката сматрају да писма имају заједничку основу и истичу да им се извесна места подударају; једино је различито време настанка и различита су лица којима су упућена (стр. 57). За писмо синоду као сигуран terminus post quem наводе 26. мај 1275, пошто монаси у њему изражавају своје противљење постављању Јована Века за патријарха (стр. 55). Истичући тешкоће у датирању писма светогорских монаха цару указују на елементе који би наводили на закључак да је оно написано 1273 (стр. 376, н. 1), али такође остављају и могућност да је настало и неку годину доцније (стр. 56).

---

[55] *Dawkins*, Monks of Athos, 302; *Didron*, op. cit. 421 и *Анастасиу*, нав. дело, 245. О подвизима светогорских мученика постоји извештај и у посланици прота Пахомија (после марта 1441) великом кнезу Василију II. О зографским мученицима ту је речено да су они за чврстину у вери угушени у кули: Афонский патерик II, 248 нап.

M. Živojinović

MOUNT ATHOS AND THE UNION OF LYONS

Summary

The founder of the Palaeologan dynasty, Michael VIII, tried to secure the support of the monks of Mt. Athos from the very beginning of his reign. He considered this necessary first for his struggle against the Arsenite monastic faction, and second for the furtherance of his political aim of ecclesiastical union. It was for these reasons that he heaped valuable gifts upon the monasteries of Mt. Athos during the greatest part of his reign.

In the year 1273, when the threat of a new crusade was becoming serious, Michael VIII sent a *prostagma* to the monks on Athos, calling on them to recognize the Union. As can be seen from the monks' reply, later known as ἐπιστολή . . . ὁμολογιτική, the imperial *prostagma* contained the following demands: the use of unleavened bread, the acceptance of the *filioque*, the mention of the Pope during mass, and the acknowledgement of Papal primacy with the right of appeal to the Holy See. The monks of the Holy Mountain sent back a refusal to the demands of the Emperor, along with a detailed defense of the correctness of Orthodox dogma. In spite of this rejection, Michael VIII continued the solicitousness toward the monasteries for a certain length of time. About this we have the testimony of documents which he issued them up until the year 1277.

It appears that in the last years of Michael VIII's reign, Mt. Athos was exposed to troubles from adherents of the Union. In fact, we have a *synaxarion*, manuscripts of which are found in several monasteries on the Mountain, which tells of this. The earliest of them belongs to the 14th century. It is certain that the composition of this work influenced the memory, which lived for many years on Athos, of the conduct of the Latins during their rule on the Holy Mountain itself (1204—1224) and later for the duration of Latin imperial rule, when the peninsula was exposed to piracy on account of the state of disorder. At that time the wealthy monasteries, such as Great Lavra and Vatopedi, were reduced to straitened circumstances whose consequences were long felt. Nevertheless, the author of the *synaxarion* recorded, albeit with a great deal of exaggeration, what occurred on Mt. Athos when the scattered remnants of Michael VIII's army arrived there in the autumn of 1280. The monks of several monasteries were treated roughly and their possessions plundered, under the pretext that they had not wanted to accept the Union. There is a clear intimation of the suffering of the monks of Zographos in Andronicus II's chrysobull (July, 1301) to that monastery. Because the question of the Union was one which so passionately engaged the Byzantine world, and its monks in particular, in the course of time accounts of these events became interwoven with many legends and invented details. Thus, the *synaxarion* is a trustworthy reflection of the ever-present anti-Union attitude of the monks on Mt. Athos, which was equally strong at all times during the existence of the Byzantine state.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

P. MAGDALINO

AN UNPUBLISHED PRONOIA GRANT OF THE SECOND HALF OF THE FOURTEENTH CENTURY

The document presented here is preserved in fragmentary condition in the binding of a fifteenth-century copy of Manuel Moschopoulos' *Erótemata*: Cambridge, St John's College, MS. No. 0.79 (James, no. 265).[1] The lower portion of it, containing the signature, the date, and several lines of text, is missing; what remains has been cut vertically to form two separate fly-leaves of $22^1/^2 \times 14^1/^2$ cm. These are bound with the written side facing inwards, with a fold along each cut edge to secure the binding, as a result of which a small uneven parchment flap is visible between each fly-leaf and the adjacent paper-folio. From the writing on these flaps it is evident that a strip up to 1 cm. wide has been excised completely from the centre of the document. Thus a middle section of 3—5 cm. of each line of writing is more or less illegible because of excision or concealment in the binding. The restoration of this section is in some lines straightforward and in others less so, a major problem being the estimation of the number of missing letters, since this is not everywhere consistent.[2] At the top, above the text, are various doodles in a later hand, including what looks like an imitation signature: † ἰωάννης†. This does not resemble extant specimens of the signatures of Byzantine emperors named John, and so is unlikely to have been copied from the original base of the document. It probably goes with the monogram to the right, which may be resolved as ὁ χαραρᾶς.

The document is an imperial one of a rare type, a *chrysoboullos horismos* (11. 4, 6). The script and formulae of our example would seem to confirm Dölger's classification of it as the lowliest variety of chancery document which bore a gold bull.[3] It is perhaps noteworthy that the other examples

---

[1] *M. R. James*, A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Library of St John's College, Cambridge, Cambridge 1913, 313—4.

[2] Compare, e.g., the length of the restored section in line 1 (24 spaces and letters, including those on the flaps) with that in line 10 (15): in both cases the restoration is as certain as it can be.

[3] *F. Dölger — J. Karayannopoulos*, Byzantinische Urkundenlehre I: Die Kaiserurkunden, München 1968, 127—8, and Plate 74. The script resembles that of a prostagma which John V issued in 1382: *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, plate 21.

attested were all issued by John V early during his personal reign in Constantinople.[4]

By its content, the document falls into a well-known category, being a grant of public resources (*pronoia)* to a high-ranking lay official.[5] It differs from typical examples in certain respects: it states no yearly assessment of value in *hyperpyra* (ποσότης), it is non-hereditary, it confers a measure of military responsibility, and it contains commercial stipulations. These differences will be discussed below. On the whole, they only confirm that this grant belongs to the same historical context as most others we possess: Byzantium in its final decline *post* 1341. M. R. James in his catalogue suggested a fifteenth century date, but it is likely that in this he was influenced by his dating of the manuscript with which it is bound. The script and the type of the document place it in the mid-to-late fourteenth century, a dating which becomes even more likely if the identification of the beneficiary suggested below is at all acceptable.

ANALYSIS

The emperor's retainer Manuel Sergopoulos, Chamberlain of the Great Seal, has served and continues to serve the emperor well, and asks to be given a *chrysoboullos horismos* granting him the island of Marmara, together with the rights to its taxes and certain additional income. The emperor, acceding to this request, issues the charter, by which Sergopoulos is permitted to hold the island for his lifetime and improve it in any way he can. He is to render service for it, and to see to the maintenance of the watch, general defence, and habitation. He may enjoy all the public revenues due from it: that is, the pasture dues on the island's sheep at the rate imposed in Constantinople, and the impositions payable to the fisc on all the island's internal and external trade, at the established rate. He has first right of purchase of local goods, although he may not establish a monopoly, and must expect to pay the same price as other prospective buyers.

TEXT

1 †Ἐπεὶ ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου παρακοιμ[ώμενος] τῆς μ[εγάλης] σφ-[ενδό]νης κῦρ Μανουὴλ ὁ Σεργόπουλος ἐφάνη εὔνους καὶ|

2 πιστὸς εἰς αὐτήν, καὶ ἐδούλευσε, καὶ ἔτι δου[λεύει] τῇ [βασιλείᾳ] μου πιστά, ὀρθά καὶ εὐϋπόληπτα εἰς τὰς δου-|

3 λείας εἰς ἃς ἂν ὁρισθῇ καὶ ἀνατεθῇ παρ' αὐτ[ῆς κ]ατ[ὰ καιρούς, καὶ ἀν]έφερε καὶ παρεκάλεσε καὶ ἐδεήθη τῆς βασιλείας|

---

[4] *Dölger*, Reg., nos. 3042, 3060, 3089.

[5] For the institution of the pronoia and comparable examples, see *G. Ostrogorsky*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, passim but especially Chapters 8 and 10; *idem*, Drei Praktika weltlicher Grundbesitzer aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts, ZRVI 14—15 (1973), 81—101.

4 μου ἵνα εὐεργετηθῇ διὰ χρυσοβούλλου ὁρισμοῦ [αὐτῆς τὸ νησίον τὸν] Μαρμαρᾶν μετὰ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ κατωτέρω ῥηθη-|

5 σομένων δημοσιακῶν κεφαλαίων καὶ τῶν διὰ ...... φ .... σομένων ἐκεῖσε παρ'αὐτοῦ εἰσοδημάτων, ἡ βα-|

6 σιλεία μου τὴν τούτου προσδεξαμένη παράκλησ[ιν ἀπ]ολ[ύει τὸν π]αρόντα χρυσόβουλλον ὁρισμὸν αὐτῆς, δι'οὗ καὶ|

7 εὐδοκεῖ καὶ προστάσσει καὶ διορίζεται, ἵνα [κα]τ[έχῃ καὶ κρ]ατῇ οὗτος ἐφ'ὅρῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ τὸ τοιοῦτον|

8 νησίον τὸν Μαρμαρᾶν καὶ ἐκδουλεύῃ τῇ βασι[λείᾳ μου ὑπὲρ αὐτοῦ] καὶ βελτιοῖ αὐτό, κατὰ τὸν ἐγχωροῦντα καὶ δυνατόν|

9 αὐτῷ τρόπον, ἐπιμελούμενος τῆς τε ἀποβ[ιγλίσεως καὶ] τῆς ἄλλης κατοχυρώσεως καὶ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῆς|

10 σὺν Θεῷ ἀσφαλείας αὐτοῦ, καρπούμενος ἐντεῦ[θεν ἀνε]νο[χλήτως] πάντῃ καὶ ἀδιασείστως, τὰ ἀπὸ τοῦ τοιούτου νησίου|

11 διαφέροντα πάντα δημοσιακὰ δίκαια· ἤγουν [τὸ ἐνν]όμ[ιον τῶν] ἐκεῖσε προβάτων καθὼς ἀπαιτεῖται τοῦτο|

12 καὶ εἰς τὴν θεομεγάλυντον Κωνσταντινούπολιν· [κ]α[ὶ τὸ κομμ]έρκιον τὸ ὀφειλόμενον τῷ μέρει τοῦ δημοσίου ἀπό τε|

13 τῶν ἐκεῖσε τοπικῶν πραγματειῶν καὶ τῶν ἐξ... ομι..... [κ]ινουμένων καὶ πολιτευομένων πραγματειῶν|

14 ὡς εὑρίσκεται ἀπαιτούμενον ἐκεῖσε μέχρι τοῦ νῦν...... ι· ἀπ[ὸ δὲ τ]ῶν [εἰδῶ]ν τοῦ Μαρμαρᾶ τῶν πωλουμένων ἐκεῖσε, ἵνα|

15 ἔχῃ ἄδειαν οὗτος δὴ ὁ παρακοιμώμενος ὁ Σ[εργόπ]ουλος [ἐξω]νεῖ[σθαι] ὅσα βούλεται ἐν προτιμήσει τῶν ἄλλων ἀγοραστῶν|

16 οὐ μὴν δὲ ἔχῃ ἄδειαν ὥστε ποιῆσαι ἐκεῖ εἰς ταῦ[τα μ]ονοπώ[λιο]ν· [ἀλλ]ὰ καὶ τὰ ἀπὸ τῶν τοιούτων εἰδῶν πιπρασκόμενα|

17 παρὰ τῶν δηλωθέντων Μαρμαρηνῶν ἢ εἰς ἑτέρους [Μ]αρμαρη[νοὺς συγκα]τοίκους αὐτῶν ἢ εἰς ἄλλους ἐξωτερικοὺς ὁποιυσ-|

18 δήτινας, εἴπερ θελήσει ὁ δηλωθεὶς Σεργόπουλος ἐξω[νή]σασθαι κ[αὶ τ]αῦ[τα] ἐξ αὐτῶν, οὐκ ἔχῃ μὲν τοῦτο ἄδειαν ἐν προτιμήσει τῶν|

19 ἄλλων· διδῶ δὲ αὐτοις τὸ αὐτὸ τίμημα

COMMENTARY

1 παρακοιμώμενος τῆς (μεγάλης) σφενδόνης This official belonged to the third *pentas* of the court hierarchy. His function was to seal the emperor's correspondence, usually with a lead bull, but, in the case of letters destined for the empress or a son and co-emperor, with sealing-wax imprinted by the emperor's seal-ring (σφενδόνη).[6]

κῦρ Μανουὴλ ὁ Σεργόπουλος The only other occurrence known to me of this combination of names is in the *Memoirs* of John Kantakouzenos,

[6] *J. Verpeaux*, Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, Paris 1966, 175—6, 344; *R. Guilland*, Recherches sur les institutions byzantines, Berlin—Amsterdam 1967, I, 208—211.

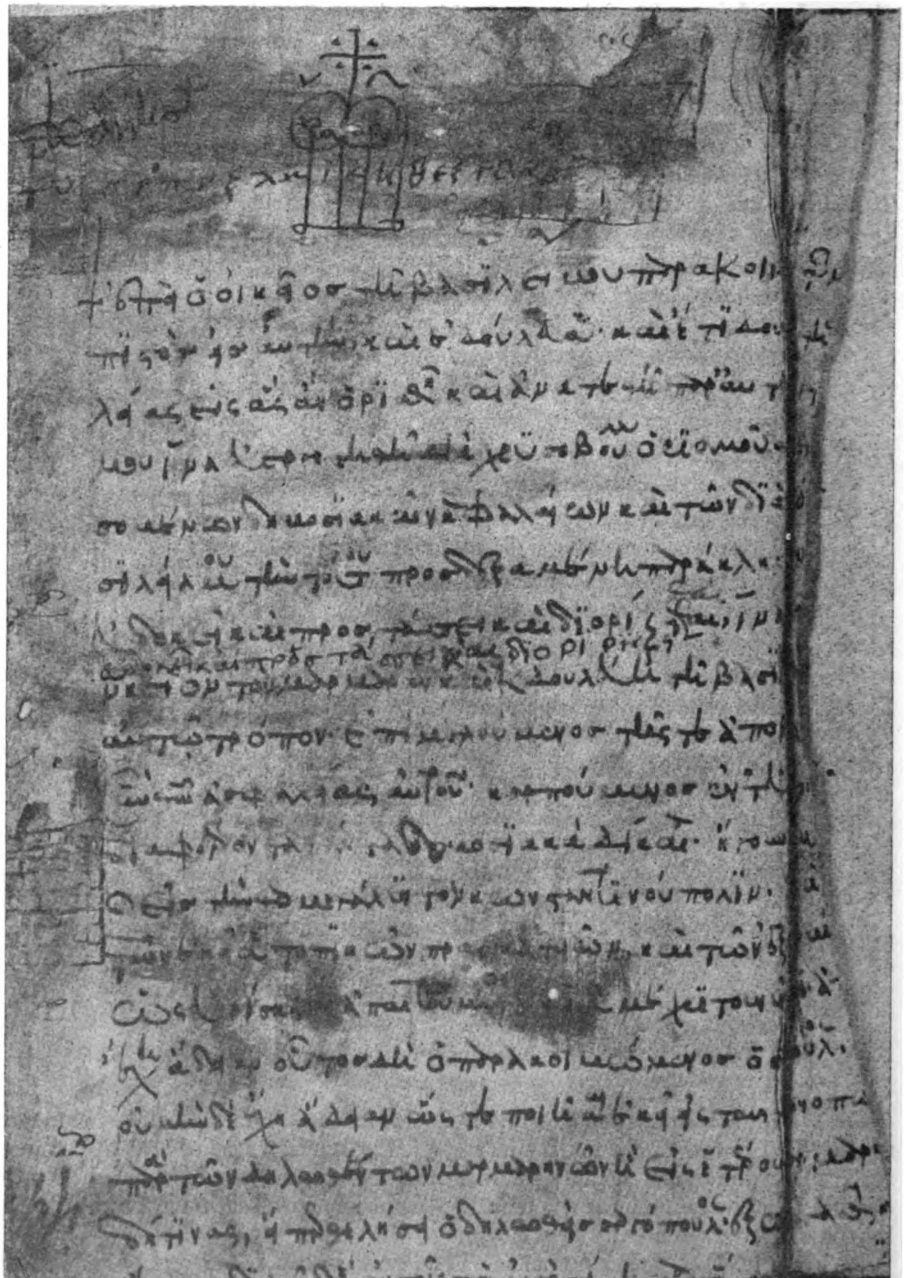

Fig. 1 — The chart of John V Palaeologus used as the binding of Cod. 265 (Oxford)

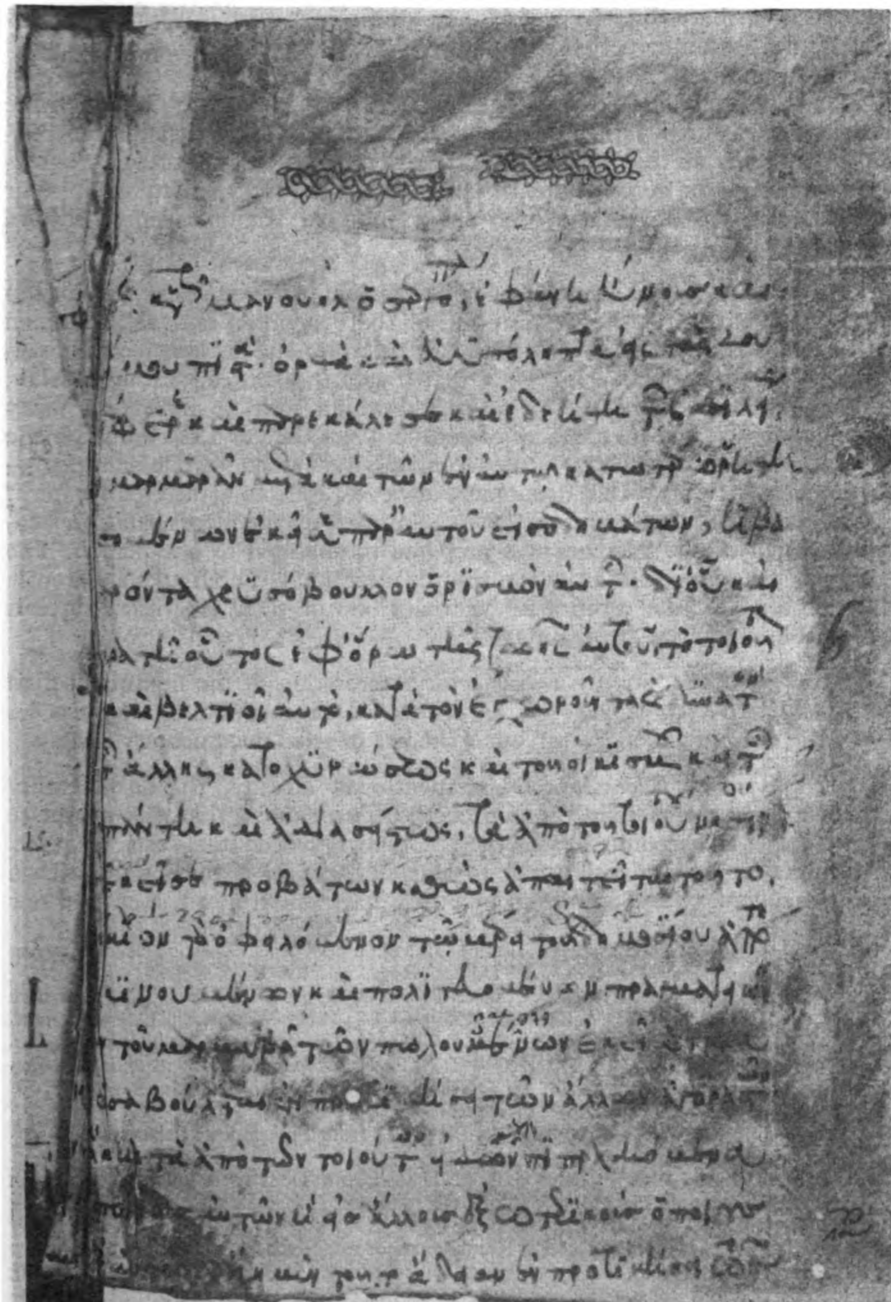

Fig. 2 — The chart of John V Palaeologus used as the binding of Cod. 265 (Oxford)

who records that while he was emperor he sent a certain Manuel Sergopoulos, a Constantinopolitan, together with the patriarch Lazaros of Jerusalem, on an embassy to the Sultan of Egypt.[7] The episode took place in 1349, so the individual in question could reasonably be identified with the beneficiary of our document. If he is so identified, the fact that Kantakouzenos mentions no title indicates either an omission on his part, or a somewhat later date for our document's issue. In either case, the issuing emperor would most probably have been either John VI Kantakouzenos or John V Palaiologos.

4 τὸ νησίον τὸν Μαρμαρᾶν The ancient Prokonnesos, an island of about 60 sq. m. at the western end of the Propontis, famous in Roman and early Byzantine times as a source of marble, and in later centuries as a place of political exile.[8] The fact that it was the seat of an archbishop throughout most of the Byzantine period would seem to indicate a fairly large population and high degree of prosperity; as late as 1324 the see made a substantial contribution — the second highest among archbishoprics — to patriarchal funds.[9] Our document, however, reflects a different state of affairs: a population consisting overwhelmingly of shepherds, and an economy which the government was prepared to abandon to one person. The archbishopric disappears from the records after 1324. The Turks apparently did not consider the capture of Marmara one of their priorities, since it was still in Byzantine hands in 1422.[10]

5 I cannot supply a satisfactory restoration of the missing section in this line. In view of the formula in line 8 I am inclined to suggest διὰ [βελτι]-ῴ[σεως γενη]σομένων, but I know of no documentary parallel.

7 ἐφ'ὅρῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ As mentioned already, the documentary evidence for the *pronoia* in the fourteenth century shows that this was more often than not hereditary. That had not always been the case, however, and emperors were still reluctant to alienate *political* rights for more than a single generation.[11] Such reluctance may have applied in the case of our

[7] Cant. IV, 14: ed. *L. Schopen*, Bonn 1832, vol. 3, pp. 90 ff (... ἔκ τε τῶν Βυζαντίου πολιτῶν ὁ Σεργόπουλος Μανουὴλ...); *Dölger*, Reg., no. 2950.

[8] *M. Gedeon*, Προικόννησος, Constantinople 1895; *F. W. Hasluck*, The Marmara Islands, Journal of Hellenic Studies, 29 (1909) 6—18, Pauly-Wissowa, RE, Supplement 14, 560—1; Der Kleine Pauly, 4, 1163—4; *R. Janin*, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 209—212. The last recorded political exile on Marmara was the patriarch Arsenios in 1264: Pachymeres, De Michaele Palaeologo, IV, 8, 16: ed. *I. Bekker*, I, Bonn 1835, 270—1, 286—9.

[9] MM I, 128: 100 hyperpyra from Bizye; 72 from Prokonnesos; then several sees contributing 50 hyp. each.

[10] *E. Darkó*, Laonici Chalcocondylae Historiarum Demonstrationes, 2, Budapest 1923, 6. Cf. *Gedeon*, op. cit., 156; *J. W. Barker*, Manuel II Paleologus, 1391—1425, New Brunswick 1969, 359.

[11] See the chrysobull by which Kantakouzenos established his cousin John Angelos as governor of Thessaly in 1342, giving him unprecedented independence, but stipulating that his power could not pass automatically to an heir: Cant. III, 53: 2, pp. 312—22, especially p. 320; *D. Zakythinos*, Processus de féodalisation, L'Hellénisme Contemporain, 2 (1948), 506 ff; *B. Ferjančić*, Tesalija u XIII i XIV veku, Belgrade 1974, 218—222. Cf. also the novel of Michael VII (1071—1078) stipulating that fortifications (kastra) were

grant, which gave its beneficiary virtually total control acts of a large, strategically placed, and potentially prosperous island.

καὶ βελτιοῖ αὐτὸ etc. A standard formula in many of privilege, allowing the beneficiary to increase the economic value of the property in question (and hence to produce a yield greater than that assessed by the fiscal surveyors).[12] The concession was most beneficial to property owners or hereditary pronoiars. In this case, it was obviously the state which stood to gain from any major investments Sergopoulos might make.

9 Since Sergopoulos was receiving the island's taxes, it was only logical that he should be made responsible for its upkeep and security. The responsibility was one which any Byzantine emperor after 1347 would have been glad to delegate, in view of the government's greatly reduced circumstances[13], and of the widespread destruction caused by recent civil wars and natural disasters. A short chronicle records that an earthquake of 1344 destroyed both the *chora* and the *kastron* of Marmara.[14]

ἀποβίγλισις This compound of the more common βίγλα *(vigilia)* is reliably attested in Byzantine chancery usage of the fourteenth century.[15] It must refer to the maintenance of sentries, and look-outs for hostile ships.

τῆς ἄλλης κατοχυρώσεως A reference to the upkeep of fortifications?

καὶ τοῦ οἰκισμοῦ By this, presumably, is meant not only that Sergopoulos should prevent the houses from falling into ruin, but also that he should ensure that the island was resettled, or at least did not become depopulated.

10 ἀνενοχλήτως πάντῃ καὶ ἀδιασείστως A standard formula, used normally, however, to express tax immunity in the possession of property, rather than immunity in the enjoyment of taxes.[16]

10—14 The substance of the *pronoia*. That it consisted of the right to collect all taxes rather than the right to a fixed annual *posotes* is probably to be ascribed to low productivity and unstable conditions. If the island had had a settled peasant population capable of exploiting all its agricultural and grazing land to the full, it is most likely that the emperor would have preferred to guarantee a pronoiar a satisfactory *posotes* in terms of a portion of the island's revenue, or of the lordship of one part of its territory, while retaining government control of the fiscal process. But the fact that the *probatoennomion* and *kommerkion* were all that the fisc could claim shows that sheep and sales of their produce were the only taxable items in the island's

---

o be conceded ἐφ'ἑνὶ προσώπῳ, i.e. for one lifetime only: *Dölger*, Reg., no. 1012; *N. Oikonomides*, The donations of castles in the last quarter of the 11th century, Polychronion, Festschrift F. Dölger, Heidelberg 1966, p, 414—7.

[12] *Ostrogorsky*, Féodalité, 110—111.

[13] On which see Gregoras, XV, 11: ed. *L. Schopen*, 2, Bonn 1833, 788—91; Cant. IV, 5: 3· pp. 33 ff; *D. M. Nicol*, The Last Centuries of Byzantium, London 1972, 226—7.

[14] *P. Schreiner*, Die Byzantinischen Kleinchroniken, 1, Vienna 1975, 613.

[15] MM 5, 83; *K. Sathas*, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, 6, Paris 1877, 642, 644.

[16] *G. Ostrogorsky*, Pour l'histoire de l'immunité à Byzance, Byzantion 28 (1958) 226; Féodalité, 107.

economy. This is not consistent with earlier indications of prosperity (see comment on line 4), or with the fairly flourishing condition of Marmara in the nineteenth century.[17] The inference would seem to be that long exposure to raids and natural disasters had made Marmara uninhabitable by all but a fluctuating population of sheep and shepherds, whose yield was uncertain and low. By granting it unreservedly, the emperor may not have been giving Sergopoulos more than equivalent of the income from a normally productive agricultural estate; he was certainly relieving himself of an administrative chore. Other known examples of grants which do not specify posotes would seem to confirm that such grants were (a) made to the „powerful" rather than those of middle status, and (b) issued in irregular political circumstances. Andronikos II's chrysobull grating Theodore Nomikopoulos unrestricted possession of Kranidion in the Argolid (1288) was issued at the height of Palaiologan power, but, as the text and the context suggest, in return for loyalty which the emperor was in no position to eforce.[18] In the fifteenth century George Gemistos Plethon received a pronoia in the same part of the Peloponnese and on much the same terms; by this thime, the empire was in an advanced state of administrative disintegration."[18a].

11 ἐννόμιον ... προβάτων A tax levied at 1/12 of a given value; it has been estimated that 1 *nomisma* was payable en every 96 sheep.[19]

12—14 The restoration [κομμέρ]κιον is not certain but highly probable. If it is correct, this section would confirm H. Antoniadis-Bibicou's belief that the *kommerkion* was both a sales-tax and an import/export tariff.[20] It was levied at 10% until 1348, when John VI reduced it to 2%.[21]

14—19 The general sense of this section appears to be that Sergopoulos has first right of purchase as long as the island's producers do not suffer as result; it would therefore seem to have been included with a view to their protection rather than his benefit. All the same, Sergopoulos was put in an advantageous position to do business in local produce, since the *kommerkion* did not have to enter into calculations. According to Kantakouzenos, there were good profits to be made in the provisioning of Constantinople.[22]

The Sergopoulos whom Kantakouzenos sent to Egypt may have had maritimecommercial interests, since one of the aims of his mission was to

---

[17] *Hasluck*, op. cit., 9.

[18] *F. Dölger*, Ein Chrysobull des Kaisers Andronikos II für Theodoros Nomikopoulos aus dem Jahre 1288, Or. Chr. Per., 21, 1955, 58—62 (= Paraspora, 189—193).

[18a]. *Ostrogorsky*, Féodalité, Chapter 10.

[19] *F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, München 1927, 53—4; *E. Schilbach*, Byzantinische Metrologie, München 1970, 262—3.

[20] *H. Antoniadis-Bibicou*, Recherches sur les douanes à Byzance, Paris 1963, Chapter 5.

[21] Ibid., 102; Cant. IV, 12: 3, pp. 80—81; *Dölger*, Reg., nos. 2945, 2956.

[22] Cant., loc. cit: τοὺς μέντοι ἐκ τῶν γεωργούντων ὠνουμένους διπλάσιον παρέχειν, οὐ μόνον ὡς εὐπορωτέρους, ἀλλ'ὅτι καὶ ἀμογητὶ ἐκ τῶν ἑτέρων πόνων αὐτοὶ πολλαπλασίω τὰ κέρδη φέρονται ..-

negotiate the security of Byzantine merchants travelling there.[23] It is interesting that two earlier Sergopouloi were connected with the twelfth-century σεκρέτον τῆς θαλάσσης.[24] The existence of established Byzantine families whose strength lay primarily in their seafaring capacity is suggested by the example of the Cabalas family, which served the imperial navy from the twelfth to the fourteenth century.[25]

14 τῶν εἰδῶν Meat, wool, hides, and milk-products, if our conclusions about the state of the island's economy are correct.

The author wishes to thank Saint John's College, Cambridge, for permission to poublish photographs of an manuscript in their library, and E. Schilbach and N. Oikonomides for their help.

[23] Ibid., p. 98: νὰ ἔναι ἀσφάλεια, εἰς τοὺς ἐρχομένους ἐδὼ ἀπ'αὐτοπραγματευτάς

[24] MM 6, p. 124 (1188); p. 130 (1195).

[25] In addition to the references given by *S. Kourouses*, Μανουὴλ — Ματθαῖος Δαβαλᾶς (Ἀθῆναι Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων, 12), Athens 1972, 299—300, see MM 6, 130; *F. Dölger*, Der Titel des sogennante Suidaslexikons, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Abteilung, 1936, Heft 6, p. 30.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVJII, 1978

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

РЕГЕНТСТВО АЛЕКСИЈА АПОКАВКА И ДРУШТВЕНА КРЕТАЊА У ЦАРИГРАДУ

Живот Византије у XIV в. био је у великој мери одређен грађанским ратовима који су током тог столећа често потресали и иначе крхку и већ увелико нагрижену структуру државе. Посебно разоран и опасних последица био је рат између Јована Кантакузина и породице Палеолог. Овај сукоб вођен је оружјем између 1341. и 1347. године, а латентно је присутан и годинама касније, све до поновног разбуктавања и Кантакузиновог пораза новембра-децембра 1354. године.[1] Он је за Византију постао погибељан, довевши је до руба пропасти, првенствено због уплитања страних сила — Срба, Турака (и Османлија и Селџука) и Ђеновљана — али је његова дуготрајност и разорност била добрим делом условљена и развојем ситуације у самој земљи. Јер, то је био први грађански рат позновизантијског доба, који није остао ограничен искључиво на борбу појединих претендената око власти и престола, већ се развио у својеврсно одмеравање супротстављених друштвених снага.

Модерна византинологија, иако није сасвим изашла из круга недоумица око разјашњавања социјалног аспекта сукоба између присталица Кантакузина и Палеолога, утврдила је поуздано да је тај сукоб био прожет доста израженом конфронтацијом аристократско-феудалних снага из Кантакузиновог табора и сиромашних градских слојева који су подржавали малолетног Јована V и регентство које је владало у његово име.[2] Иако је ова конфронтација била дуготрајна, што је нов феномен у византијској историји, и исказивала се током читавог рата, данас

[1] За основне податке в. *Г. Осшрогорски*, Историја Византије (даље: *Осшрогорски*), Београд 1959, 475—495. Ради детаљнијег упознавања са питањем, осим једине врло застареле монографије о Кантакузину — *V. Parisot*, Cantacuzène, homme d'Etat et historien (даље: *Parisot*, Cantacuzène), Paris 1845 — в. у првом реду: *P. Charanis*, Internal Strife at Byzantium in the 14th Century (даље: *Charanis*, Int. Strife), Byz. 15 (1940—41) 209 sq., 221 sq.; *D. M. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100—1460 (даље: *Nicol*, Kant.), Washington 1968, No. 22, passim; *G. Weiss*, Joannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert (даље: *Weiss*, Kant.), Wiesbaden 1969, passim.

се углавном сматра да она није прерасла у његово основно обележје, односно да није дошло до појаве отворене класне борбе и револуционарног рата са одређеним социјалним програмом.[2a] Наведено гледиште створено је на основу општег тока рата и развоја догађаја у Солуну и трачким градовима. Престоници, седишту регентства и центру антикантакузиновске странке, поклоњена је при томе далеко мања пажња, тако да је фактички утврђено само то, да се цариградски демос, под утицајем правог вође регентства Алексија Апокавка, показао непријатељски настројеним према Кантакузину.[3] Ово истраживање представља покушај преиспитивања узрока, манифестација и резултата споменуте појаве.

*

Почетком четрдесетих година XIV века, пред избијање грађанског рата, у Цариграду постоје бар два важна предуслова који ће утицати на опредељење и ангажовање његових становника у надолазећем сукобу. Један се огледа у околности да тадашњи антагонизам виших и нижих друштвених слојева, изражен у многим градовима Царства, није могао мимоићи ни Цариград, други почива на чињеници да је престоничко становништво и у позновизантијско доба задржало трагове некадашњег политичког угледа народа, као једног од конституционалних чинилаца рановизантијске епохе.

Недовољно је, на жалост, позната друштвена структура Цариграда средином XIV века, тако да први од наведених момената не може да буде

[2-2a] Уп. *Острогорски* 476, 479 сл.; *Charanis*, Int. Strife 209—219, 221 sq.; *Weiss*, Kant. 83—85. В. и История Византии, III, Москва 1967, 135, 137 сл., 150, где се класни карактер рата апсолутизује. Слично и *K. P. Matschke*, Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341. bis 1354., (даље: *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion), Berlin 1971, passim (нешто ублажено — 60 sq.). О утицају социјалних потреса са Запада, првенствено из Ђенове (1339), на оваква кретања у Византији постоје опречна мишљења: од прихватања до одрицања постојања ових утицаја. Cf. *Charanis*, Int. Strife 218 sq.; *I. Ševčenko*, The Zealot Revolution and the Supposed Genoese Colony in Thessalonica, Προσφορὰ εἰς Στ. Κυριακίδην, Солун 1953, 603—617; *V. Hrochová*, La révolte des Zélotes à Salonique et les communes italiennes, BSl 22 (1961) 1—15; *Г. Л. Курбатов — В. Л. Рутенбург*, Зилоты и Чомпи, Виз. Врем. 30 (1969) 3—37.

[3] *H.—G. Beck*, Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer frühmittelalterlichen Hauptstadt, BZ 58 (1965) 42 сматра да становништво Цариграда чак није ни учествовало у социјалним борбама епохе. На социјалној основи немира у Цариграду више се задржао *Weiss*, Kant. 35, 81 sq., који је показао како је Апокавк, ради учвршћења сопствене власти, успевао да мобилише цариградске масе. Није, међутим, срећан избор најкарактеристичнијег примера за став демоса према Кантакузину, јер се као илустрација народног расположења наводи ситуација у граду пред Кантакузинову победу 1347. године, дакле више од годину дана после Апокавкове смрти. Нешто касније појавила се посебна монографија о свим аспектима грађанског рата, који се исказују у самом Цариграду: *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion. Међутим, велике претензије аутора нису битно унапредиле конкретна сазнања о суштини сукоба у престоници, како због окретања тежишта излагања приликама у читавом Царству, тако и због подређивања изворних података општим филозофско-историјским погледима.

расветљен у потпуности. Извесно је, међутим, да је престоница, као уосталом и други град Царства — Солун, имала такву форму управе, која се може сматрати специфично муниципалном институцијом.[4] Други градови таквих институција немају[5], али тиме није потврђено и постојање, у односу на Цариград, битнијих разлика у друштвеној структури.

Свим византијским градовима овог доба господари земљишна аристократија, што се у самом Цариграду довољно јасно испољава, ако не на други начин, кроз познату чињеницу да градски управници и чланови синклита потичу из редова познатих великашких породица.[6] Практично у свим византијским градовима, а у Цариграду поготову, постоји тзв. средњи слој (μέσοι) трговаца и чиновника, на овај или онај начин увучен у социјална превирања грађанског рата.[7] Према сведочанству самог Кантакузина, овај слој је у току рата био под ударом сиромашног пука у свим провинцијским градовима[8], а замишљени дијалог између „сиромашних и богатих" из пера Алексија Макремболита, у коме су „богати" у ствари средњи слој, показује да је одговарајуће неразумевање постојало и у Цариграду.[8a] Споменуте околности несумњиво чине

---

[4] Cf. *E. Kirsten*, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Intern. Byz.-Kongress, München 1958, V/3, 39; *Б. Т. Горянов*, Византийский город XIII—XV вв., Виз. Врем. 13 (1958) 178; *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 151 сл.

[5] *Максимовић*, н. д. 160 сл.

[6] Cf. *L. Bréhier*, Les institutions de l'Empire byzantin. Le Monde byzantin II, Paris 1948, 214 sq.; *E. Frances*, La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et XIVe siècle, BSl 16 (1955) 76, 83 sq.; *Острогорски* 479; История Византии, III, Москва 1967, 109; *G. Ostrogorsky*, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971) 34; *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 74 sq. али ничим није доказана чудно стилизована тврдња, да владајућем слоју Цариграда припада и „... eine nicht ganz unbedeutende Gruppe von Großkaufleuten und Geldkapitalisten" (ib., 85). Примери, који су наведени ради илустрације (pp. 86—88), само показују да у XIV веку велике новчарске послове воде врхови аристократије. — Цариградски синклит столећима више нема одређене функције, али је углед његових чланова (συγκλητικοί) тако велики, да они у XIV веку не могу припадати неком другом, него само аристократском сталежу. Cf. *Е. Христофилопулу*, Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, Атина 1949, 24 sq.

[7] Другачија ситуација јавља се у Мистри на Пелопонезу. За непостојање средњег слоја у том граду уп. *И. П. Медведев*, Мистра, Ленинград 1973, 90. Извесност о постојању бројног средњег слоја у Цариграду, утврђена многим изворним подацима, не доприноси, на жалост, и његовој одредљивости. Насупрот многим истраживачима, *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 95 sq., 99, с разлогом истиче шароликост цариградског средњег слоја, али то чини дефиницијама које су без ослонца у изворима, па је њихова прихватљивост дискутабилна.

[8] Cant. III 28: II 177. 5—179. 11.

[8a] Cf. *I. Ševčenko*, Alexios Makrembolites and his „Dialogue between the rich and the poor", ЗРВИ 6 (1960) 210. 17—20 (текст), 222—223 (енгл. превод), 200 sq. (коментар издавача). Из читавог текста „Дијалога" је очевидно да аутор има у виду ситуацију у граду, чију идентификацију омогућава чињеница да је спис састављен у Цариграду: op. cit., 200. Није убедљиво мишљење да су споменути богаташи — магнати: *А. П. Каждан*, Разговор богатых с бедными, Вопр. ист. 10 (1960) 194. У основи слично и *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 31 sq. Супротно Шевченку, неки аутори сматрају да Макремболит одсликава радикална стремљења демоса, уперена против врхова друштва. Cf. *A. P. Každan*, Byzanz. Aufstieg und Untergang des Oströmischen Reiches, Berlin 1964, 73; *М. Я. Сюзюмов*, К вопросу о характере выступления зилотов в 1342—1349 гг., Виз. Врем. 28 (1968) 26 сл.

слабом претпоставку, у науци и иначе условно изнету, да су антикантакузиновску страну могли помагати сви они слојеви чије је богаћење спречавала аристократија.[8b] Овом спознајом, међутим, постаје сложеније и одређивање карактера иступања плебејских маса Цариграда, поготову што је тај, иначе најбројнији, слој градског становништва данас најслабије познат, најтеже одредљив, а у оно време био и највише подложан политичким манипулацијама владајућих кругова.[9]

Економски живот градова, погођен дуготрајном кризом и спутан недовољним степеном развитка економске и политичке снаге трговаца и занатлија, назадује како у провинцији, тако и у престоници.[10] Опадање је нарочито видљиво у Цариграду, који већ одавно није привредно средиште светског значаја и чије се пословање умањило до те мере, да годишњи приход од царина у ово време износи 30.000 златника, док суседна ђеновљанска лука Галата по истој основи бележи приход од 200.000 златника.[10a] Осетно је и смањивање престоничког становништва.[11] Некадашње стотине хиљада грађана одавно су ствар прошлости, тако да бројчана разлика у популацији престонице и других градова, иако велика, није више изузетно упадљива. Примери Солуна или Мистре показују да није више ни непремостива.[12] Продубљивање економске кризе представљало је несумњиво онај катализатор који је много допринео да у нижим слојевима друштва сазри не само осећање незадовољства сопственим положајем, него и мржња према владајућим круговима.

Други важан предуслов за политичко опредељење цариградског становништва у грађанском рату специфичнији је од наведених момената. Наиме, уз видљиву сличност са друштвено-економским профилом осталих византијских градова, Цариград и Солун, како је већ

[8b] За овакво мишљење уп. История Византии, III, Москва 1967, 136.

[9] О карактеру цариградског плебејског слоја уп. *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 103 sq.

[10] Cf. *D. Zakythinos*, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle, Athènes 1948, 5 sq., 18, 23 sq., 92 sq.; *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur Osman. Gesch. 2 (1923—25) 10 sq.; История Византии, III, Москва 1967, 109 сл. За друга дела о пропадању позновизантијске градске економике уп. *V. Hrochová*, Byzantská města ve 13.—15. století, Praha 1967, 16 sq. Градска привреда овог времена практично је непропознатљива (cf. *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 49 sq., 91), што је својеврсно сведочанство о њеним незнатним размерама.

[10a] *Осшрогорски* 489.

[11] Процене о 100.000 становника у XIV в. и 40—50.000 пред пад Цариграда свакако представљају највишу могућу границу популације. Cf. *J. Ebersolt*, Constantinople Byzantine et les Voyageurs du Levant, Paris 1918, 9; *M. Schneider*, Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert, Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philol.-hist. Kl. 9 (1949) 236 sq.; *D. Jacoby*, La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine, Byz. 31 (1961) 82; *St. Runciman*, The Fall of Constantinople 1453, Cambridge 1965, 9.

[12] Cf. *O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913, 16; *Б. Т. Горянов*, н. д., 166 сл.; *Schneider*, o.c., 236 sq.; *G. T. Dennis*, The Reign of Manuel II Paleologus in Thessalonica (1382—1387), Roma 1960, 52. *Медведев*, Мистра 85 показао је да је у Мистри само Јевреја било 4—5.000, што значи да је укупан број становника морао бити знатно већи.

споменуто, по економском значају, управном уређењу, саставу и бројности становништва заузимају међу њима посебно место.[13] То су једини прави урбани центри позновизантијске епохе, па следствено томе, места где су се могле испољити најјасније појаве политичког ангажовања демоса. Није зато чудновато што се у Солуну јавља револуционарни покрет зилота, чија је владавина над градом била дуготрајна (1342—1349), а класна страна његовог деловања посебно јасна.[14] У Цариграду тако консеквентног изражавања политичког бића народа није било, али је, с друге стране, испољавање политичких расположења сиромашних градских слојева управо тамо представљало институционализовану појаву дубоких корена у прошлости, која није била временски омеђена, нити проузрокована грађанским ратом. Одговарајућих примера има довољно.

Пре свега, остало је живо схватање о потреби да цариградски демос јавно пружа подршку најзначајнијим политичким одлукама државног врха. Тако је Андроник II Палеолог своју велику судску реформу прогласио пред окупљеним народом (1296), у време кад се такав гест не би очекивао у једној феудалној држави чија политичка идеологија почива на вековним традицијама апсолутне монархије.[15] Деценијама касније, савремени опис многих државних институција и церемонија износи да се приликом царевог крунисања као акламатори појављују, практично исто као у давна времена преображаја Рима у Византију, достојанственици државе, аристократија, гардијске јединице и народ (τε καὶ τὸ λοιπὸν ἅπαν πλῆθος τῆς πόλεως πανδημεί).[16] За формирање благонаклоног става народа није била без значаја околност, што је окупљеном мноштву дељен новац, тзв. епикомвија, ради подмиривања трошкова у празничним данима крунисања.[16a]

---

[13] Уп. *Максимовић*, н. д., 151 сл.

[14] За литературу о зилотском покрету уп. *E. Werner*, Volkstümliche Häretiker oder sozialpolitischer Reformer? Probleme der revolutinären Volksbewegung in Thessalonike 1342—1349, WZ d. Karl-Marx-Univ. Leipzig, Ges. u. Sprachwiss., R. 8 (1958/9) 45—46 (расправа о самом покрету: 46—83); М. Я. Сюзюмов, К вопросу о характере выступления зилотов в 1342—1349 гг., Виз. Врем. 28 (1968) 15 сл. (расправа о покрету: 16—37). Међу новијим радовима в. нарочито *V. Hrochová*, Die Problematik der Zelotenbewegung in Thessalonike 1342—1349, Wiss. Zeitsch. d. Martin-Luther-Univ. Halle-Wittenberg, Ges. u. Sprachwiss., R. 10 (1961) 1447—1450; *C. P. Kyrris*, Gouvernés et gouvernants à Byzance pendant la révolution des Zélotes (1341—1350), „Gouvernés et Gouvernants" II, Bruxelles 1968, 271—330; *Weiss*, Kant. 86—102. В. и *Острогорски* 480 сл.; История Византии III, 140 сл., 146 сл., 151. Пример Солуна не сме се апсолутизовати, мада је у праву *Сюзюмов*, н. д., 34, кад тражи додирне тачке између покрета у Солуну и Цариграду.

[15] *P. Lemerle*, Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémorial L. Petit, Bucarest 1948, 294. У науци је већ утврђен стални утицај цариградских нижих слојева у политици, посебно у XIV веку: *F. Dölger*, Politische und geistige Strömungen im sterbenden Byzanz, Jb. d. öst. byz. Ges. 2 (1952) 8; *H.—G. Beck*, Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte, S. B. d. Bayer. Ak. d. Wiss., philos.-hist. Kl., H. 6 (1966) 22 sq.

[16] Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 252. 7—12.

[16a] Ib. 255.1—19; 271.4—5. Како каже извор: „... да се радују, једу и пију на царски трошак" (p. 271.20—24).

Традиционално политизовано, становништво престонице било је релативно лако покренути, тако да је његово учешће остало забележено у немалом броју актуелних збивања из средине XIV века.[17] У то доба појачаног религиозно-политичког превирања, цариградски демос има значајну улогу у одбацивању покушаја калабријског монаха Варлаама да унесе нове тонове у византијску ортодоксију, у формирању одлука сабора из 1341. и 1351. године, у сламању прокантакузиновског деловања неких чланова пратње будућег патријарха Исидора, у учествовању у скупштинама (ἐκκλησία τοῦ δήμου) из 1347, 1348. и 1349. године, у заоштравању атмосфере и сазревању услова за Кантакузинов пад 1354. године.[17a] Не може се, међутим, у сваком испољавању расположења цариградске плебејске средине тражити политичко или социјално опредељење. Управо у првој половини XIV века нека од њених иступања непосредно су мотивисана пљачком имовине истакнутих личности које су пале у немилост. Тако су опустошени кућа и имање Сиргијана, када је овај постао жртва споразума између Андроника II и Андроника III (1322), опљачкана палата отпуштеног првог министра Теодора Метохита (1328), нападнути животи и имовина великаша који су покушали пуч против Андроника III (зима 1336/37.), а нешто слично се десило и за време процеса генералним судијама због корупције (1337).[18] Социјално-политичка подлога ових догађаја, уколико уопште постоји[18a], пре се може тражити у латентним незадовољствима плебса, која се оваквим ерупцијама гнева ослобађају у неочекиваном смеру, него у постојању конретних политичких акција народа, сличних малочас споменутим збивањима из средине XIV века. Ако ова констатација указује на могућност да се, у различитим околностима, нижи слојеви цариградског становништва појављују и као субјекат и као објекат политичких кретања, постаје јасно са колико опрезности треба приступити оцењивању збивања у престоници током грађанског рата.

*

Описане околности показују да су у Цариграду постојале широке могућности не само за политичко ангажовање народа у грађанском рату, било да се он исказује као политички субјекат или објекат, него и за евентуално прерастање тог ангажовања у социјални покрет уперен против аристократије као владајућег слоја друштва. Разуме се да су за

---

[17] Cf. *Weiss*, Kant. 82.

[17a] Cf. Greg. Palamas Encomium auct. Philotheo Const. Patr., PG 151, col. 551—655; Vita Isidori Patriarchae, ed. *A. Papadopulos-Kerameus*, Записки ист.-фил. фак. Скт-Петербургского Унив. 76 (1905) с. 42, р. 104/5; Cant. IV 5: III 34.5—10, IV 6: III 38.21—40.20; IV 35: III 255.9—22; Greg. XVII 1: II 846.9—19, XVII 4: II 854.12—856.10. За оцену ових догађаја в. *Weiss*, Kant. 82, 106, 111, 114 sq., 134 sq.; *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 163, 201—212.

[18] Greg. VIII 12: I 363.21—364.2 (1322); IX 6: I 425.11—23 (1328); XI 2: I 531.10—533.2 (1336/37); XI 3: I 537.22—23 (1337).

[18a] На томе инсистира *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 105.

овакав развој ситуације морали да буду пресудни констелација противничких снага и ток оружаног сукоба.

Заплети, који су наговештавали скори грађански рат, почели су смрћу цара Андроника III Палеолога, јуна 1341. године. Малолетност његовог сина и наследника Јована V захтевала је увођење регентства. Најспремнија личност за вођење регентских послова био је свакако велики доместик Јован Кантакузин, дугогодишњи први министар покојног цара, кога је и он сам видео у улози стараоца свог сина.[19] Појавили су се, међутим, супарници који су се споразумели и почели да стварају заједнички фронт против Кантакузинове превласти: царица-удова Ана, патријарх Јован Калекас и Алексије Апокавк, покретачка снага овог тријумвирата у настајању. Летњи месеци протекли су у првим, углавном закулисним одмеравањима снага, а онда је Кантакузин, осећајући се вероватно сигурним после почетних успеха и привременог одстрањивања Апокавка са политичке сцене[20], починио велику грешку и септембра 1341. напустио Цариград ради инспекције војске у Тракији. Тиме је био отворен пут Апокавку који није оклевао да искористи прилику. Тријумвират је коначно, на самом почетку јесени, узео власт у Цариграду, док је Кантакузинов табор образован у Димотици.[21]

---

[19] У науци је остало без коначног решења питање Кантакузиновог легалног права на регентство. Обично се сматра да је он своја права истицао на основу некадашње наклоности Андроника III, али да 1341. год. није било формалног акта о његовом именовању за регента, за разлику од 1330. год., када је таква привремена одлука била донета због цареве болести (наводно пренета на патријарха 1334. год.). Cf. *Parisot*, o. c., 154—161; *Осшрогорски* 475 сл.; (нарочито подробно) *U. V. Bosch*, Kaiser Andronikos III. Palaiologos, Amsterdam 1965, 177 sq., 181 sq., 188; *Nicol*, Kant. 41, 44; *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 125. Међутим, неки извори изричито спомињу постојање одговарајуће Андроникове одлуке из 1341. год. Cf. *Nicol*, Kant. 44 n. 29. Посебно је занимљиво да је у томе категорична једна антикантакузиновски настројена (в. доле, н. 35) кратка хроника са обично врло тачним подацима, у којој се каже да је цар Андроник III пред смрт: „... τὸν δὲ μέγαν δομέστικον τὸν Καντακουζηνὸν ἐποίησεν ἐγκρατῆν πάντων τῶν πραγμάτων [*P. Schreiner*, Die Byzantinischen Kleinchroniken, I: Einleitung und Text (даље: *Schreiner* I), Wien 1975, Chr. 8, 32 (p. 81), lin. 6—7]. Издавач је у коментару напоменуо [*P. Schreiner*, Die Byzantinischen Kleinchroniken, II: Kommentar (даље: *Schreiner* II), Wien 1977, 251] да је именовање за регента врло нејасно, кад се има у виду да сам Кантакузин о њему не говори у свом мемоарском делу, и претпоставио да је ова белешка заснована на неком прокантакузиновском извору, за разлику од других бележака у хроници бр. 8 !? Мање изричит од претходног, али не безначајан, је податак из пера Кантакузину ненаклоњеног Нићифора Григоре о томе, да је бивши први министар почетком грађанског рата предочио царици Ани више докумената са израженом жељом Андроника III да управо он буде регент до пунолетства Јована V (Greg. XII 12: II 614.22—615.2). Иако се овде не говори о формалној одлуци о постављењу за регента, очевидно је како је Андроник III замишљао вођење државних послова за првих година владе његовог малолетног наследника.

[20] За Кантакузинове потезе према Апокавку у овом раздобљу уп. *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 143.

[21] Најновију подробну анализу ових догађаја дају *Nicol*, Kant. 44 sq.; *Weiss*, Kant. 35 sq. Формално узето, регенти су били царица Ана и патријарх Калекас, при чему је царица, као што показује нумизматички материјал, извесно време имала првенство. Cf. *F. Dölger*, Zum Kaisertum der Ana von Savoyen, ΠΑΡΑΣΠΟΡΑ, Ettal 1961, 210. Међутим, због Апокавкове улоге у одређивању политике цариградске

Познато је да је Јован Кантакузин био један од најбогатијих велепоседника свог времена, миљеник крупне аристократије која је за владе Андроника III давала тон целокупној политици Византије.[22] За време грађанског рата најбоље се показало колико је била широка подршка овог сталежа Кантакузиновој ствари. Његови противници, пак, који су се домогли власти у Цариграду, нису припадали истом кругу. Царица Ана Савојска, удовица Андроника III и мајка малолетног Јована V, била је латинска принцеза, дакле туђинка у византијском друштву, која није могла да има чвршћег ослонца ни у једном његовом слоју. Њено порекло и, следствено, њени религиозни погледи учинили су је противником исихастичког покрета који се у то време ширио Византијом, између осталог и као аутохтоно виђење вере, свестрано супротстављено западњачком вероучењу.[23] Због подршке коју су исихасти пружили Кантакузину, царичино нерасположење према њима није могло да буде мање. С друге стране, непријатељство врхова званичне цркве и патријарха Калекаса према исихазму изградило је мост сарадње између царице и православног првосвештеника који је, пореклом из нижих друштвених слојева, био релативно слабо повезан са врховима аристократије.[24] На антиисихастичкој основи било је појачано и легитимистичко осећање званичне цркве, па није чудновато што су се епископи у већини градова сврстали међу инспираторе народних побуна против Кантакузина.[25] Кад се свим овим елементима дода и настојање амбициозног Калекаса, пре коначног образовања антагонистичких табора и избијања грађанског рата, да постане регент уместо Кантакузина[25a], слика о упућености царице и патријарха на узајамну сарадњу постаје потпуна. Али, ова сарадња није сама по себи могла њеним протагонистима обезбедити ширу подршку од оне коју су пружали део црквене хијерархије и нешто царичиних присталица. Стога су оба савезника, после извесног оклевања у току лета, пред само избијање грађанског рата коначно прихватили авантуристу Апокавка као стварну покретачку снагу свог табора (почетком октобра 1341), што је он био са извесним прекидима већ и до тада.[26] На почетку рата, новембра 1341, упоредо са крунисањем Јована V, продорни Апокавк добија титулу великог дукса, постаје намесник (διοικητής, ἀγορανόμος, ἐπίτροπος) Цариграда, околних градова и острва, заповедник војске, а тиме и фактички најважнији члан регентства: καὶ ἐγκρατὴς ἐγένετο πάντων τῶν πραγμάτων ὁ μέγας δοῦκας.[26a] Тако су

владе, може се говорити о фактички тројном регентству, у коме је, шта више, он имао доминантну улогу. О комбинацијама да је патријарх био важнији од Апокавка уп. *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 172 sq.

[22] Cf. *Nicol*, Kant. 40 sq., 47; *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 126 sq.

[23] Уп. *Острогорски* 478.

[24] Исто. Уп. и *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 130.

[25] Greg. XII 12: II 614.1—7.

[25a] Уп. *Острогорски* 476; *Nicol*, Kant. 44.

[26] Највећи пад Апокавковог утицаја био је праћен краткотрајним бекством у Епибате, 28. IX 1341. Cf. Cant. III 10: II 71.13; *Schreiner* I, Chr. 8/34 (p. 81), lin. 2—3.

[26a] *Schreiner* I, Chr. 8/36 (p. 82), lin. 4—5. О Апокавковом гувернерству у Цариграду уп. Greg. XII 10: II 605.22—23. Уопште о Апокавковом положају: *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 95, 143, 154 sq.

коначно били срушени планови патријарха Калекаса о сопственом руковођењу регентством, а он сам је касније био чак и одстрањен из владиних послова, све до Апокавкове смрти јуна 1345. године.[27]

Алексије Апокавк био је врло занимљива личност у једном времену богатом необичним људима. Његов упечатљив успон до значајног политичара, који на себи носи велики део одговорности за судбину Царства, објашњава у многоме догађаје у Цариграду, и уопште Византији, током читавог грађанског рата.[28]

Апокавк је био родом из малоазијске области Витиније (место рођења није познато), а пореклом из незнатне породице, што је по малициозном тврђењу савременика имало утицаја на формирање карактера склоног насиљу.[29] У сваком случају, њему се не би могла одрећи изразито енергична природа која је првенствено и условила његов успон. Каријеру је почео као чиновник разних пореских функционера, затим је, бавећи се увек финансијама, прешао у службу Андроника Асана, магната и рођака царске породице. После једног нејасног раздобља, прикључио се новембра 1320. присталицама Андроника III, још увек млад, али већ врло богат и носилац високе титуле доместика западних тема. Према Кантакузиновој довољно јасној алузији, прикључивање Апокавка младом претенденту на престо проузроковао је страх од казне због проневера које је починио у пореској служби старог цара Андроника II.[30] Било је то у предвечерје првог грађанског рата столећа (1321—1328), када су се око Андроника III, ради борбе против његовог деде Андроника II, окупили многи млађи великаши, међу којима и Јован Кантакузин. Тако су се први пут укрстиле судбине двојице будућих супарника. Но, иако су се обојица у том тренутку налазили у истом табору, међу њима није владало потпуно разумевање. У ствари, и то је врло значајно за оцену Апокавкових поступака у другом грађанском рату (1341—1347), сарадња младог финансијског стручњака примљена је у аристократском кругу Андроника III преко воље и он је увек држан на одстојању.[31] Према речима двојице најистакнутијих чланова овог круга, Сиргијана и самог Кантакузина, разлози што је Апокавк уопште прихваћен, били су његово богатство и доказана способност за послове опорезивања, а у ратно време су и једна и друга особина биле врло цењене и тражене.[31a] Овим је посредно потврђено да њему нико није замерао финансијске малверзације у пореској служби, које су биле неизбежан пратилац каријере византијских пореских чиновника тог доба и без којих се ни Апокавк не би могао брзо обогатити. Баријеру између њега и коленовића

[27] Cf. *Weiss*, Kant. 119 sq.

[28] О Апокавковој каријери до положаја шефа цариградске владе уп. *R. Guilland*, Etudes de civilisation et de littérature byzantines I: Alexios Apocaucos, Rev. du Lyonnais 1921, 523—541; *Weiss*, Kant. 25 sq., 27 sq., 55; *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 134—143. Као што је познато, у Византији је увек постојала, али се постепено и смањивала, релативна вертикална отвореност друштва, која је омогућавала велики успон по друштвеној лествици. О том моменту у XIII и XIV в. *Weiss*, Kant. 54—60.

[29] Greg. XII 4: II 585.4—10.

[30] Cant. III 14: II 89.11—90.1.

[31] Cf. *Weiss*, Kant. 26.

[31a] Cant. III 14: II 90.1—6.

из споменутог круга, невидљиву а увек присутну, чинила је разлика у породичном пореклу. Апокавкова амбиција покушала је и овде продор. Својим новим, другим браком он се ородио са врло чувеном породицом Хумна и тако се непосредно повезао са аристократским сталежом.

Највећи домет у каријери досегао је Апокавк за самосталне владе Андроника III (1328—1341), као дугогодишњи управитељ државних финансија, а затим, од пролећа 1340, као командант флоте против Турака. Али ни тада он није могао избећи Кантакузинову контролу, који је у својству првог министра имао право да доноси најважније одлуке и у финансијском ресору.[32] У ствари, ако је веровати Кантакузину, Апокавк се више пута користио његовом заштитом пред незадовољним царем, а тој заштити је дуговао и споменуту команду над флотом.[33] Тиме, међутим, није могла бити ублажена његова суревњивост према царевом миљенику Кантакузину, вечитом и недостижном узору. Уосталом, Апокавк је још 1330. године показао свој став према Кантакузину, придруживши се зачетницима једне неуспеле интриге којом је у очима болесног цара требало срушити углед првог министра.[33a] У описаним условима, Апокавкова успешна каријера носи печат контроверзности и несумњиво сведочи о његовим изразитим квалитетима политичара и финансијског стручњака. Она истовремено показује да је Апокавк, крећући се у друштву великаша, могао у себи носити одређене комплексе због ниског порекла, али да је његова амбиција била усмерена ка задобијању истакнутог места у том друштву, а не ка његовом оспоравању.

Као што је напред већ речено, неуспешним су се показали покушаји Алексија Апокавка да се закулисним потезима наметне регентству у току лета 1341. године и да тако потисне великог доместика Јована Кантакузина. Стога је он морао одмах на почетку грађанског рата да обезбеди себи ширу подршку. Дотадашња искуства, стварана током читаве каријере, указивала су Апокавку да ту подршку не би могао очекивати у аристократским круговима, повезаним већ одавно са његовим супарником Кантакузином. Наду у успех обезбеђивало је само окретање плебсу, чија је велика потенцијална снага већ била у основи антиаристократски оријентисана и која се могла релативно лако покренути против аристократског експонента Кантакузина. Тако почетком грађанског рата наступа велики преокрет у основној политичкој оријентацији Алексија Апокавка. До тог тренутка, као што је показано, целокупна његова каријера представљала је резултат напора да продре у сам врх високог друштва, остављајући далеко за собом своје неугледно порекло.[34] Од тада, међутим, он користи против тог истог друштва подршку сиромашних становника града. Овај политички заокрет представљао је, као што се види, логичну последицу сустицања многих

[32] *Weiss*, Kant. 27 sq.

[33] Ib., 28. Cf. Cant. III 14: II 90.23—91.1.

[33a] Cant. III 14: II 92.11—95.10.

[34] *Charanis*, Int. Strife 221 sq. је сматрао да је Кантакузин због свог богатства био експонент аристократије, а да је Апокавк, због свог ниског порекла, настојао да разбије њен политички монопол. Као што се види, бар онај део закључка, који се односи на Апокавка не почива на чврстим темељима.

личних и општијих, политичких и друштвених услова. Извесно је ипак да његову суштину, с обзиром на ток грађанског рата који је уследио, пре треба тражити у принуђености Апокавка, и његовој вештини, да користи разноврсна средства у борби за власт, него у некаквим дубљим разлозима идеолошке природе.

По свему судећи, кад је реч о појединим личностима, на Апокавку лежи највећа непосредна одговорност за отпочињање грађанског рата. Ово проистиче не само из општих околности око избијања непријатељстава, у чијем почетку присталице цариградске владе имају иницијативу, него и из чињенице да сви извори говоре о Апокавковим интригама (лето 1341) и првим изненадним прогонима аристократа и чланова Кантакузинове породице у Цариграду (октобар 1341), као о почетном импулсу сукоба. То подвлачи не само Кантакузин у свом мемоарском делу, него и Нићифор Григора, готово подједнако нерасположен и према Апокавку и према Кантакузину, па чак и једна анонимна хроника, иначе непријатељски настројена према овом последњем.[35] Подударно излагање ових извора, међутим, није увек подједнако подробно и стога заслужује ближе испитивање.

Тројно цариградско регентство, понајвише на Апокавково залагање, одмах по одстрањивању одсутног Кантакузина с власти, предузело је у Цариграду и другим градовима мере за отклањање евентуалне опасности која би могла да запрети од стране његових пријатеља и рођака.[36] У спровођењу тих мера Апокавк се од првог тренутка непосредно ангажовао, ослањајући се на цариградски пук и наводећи га на преузимање улоге извршиоца. При томе је он пружио нов доказ својих организаторских способности, ангажовањем говорљивих агитатора (ἄποροι, λάλοι, δήμαρχοι), обично из редова сиротиње, који су распаљивали окупљену масу народа.[37] Даље је све ишло врло брзо. У једном

---

[35] Cant. III 22: II 137.1—139.6; Greg. XII 8: II 600.3—9, XII 9: II 602. 16—23, XII 10: II 605.10—20, 606.22—607.7, 607. 19—608.1, XII 11: II 608.3—611.6. Григора није имао лепо мишљење о Апокавку, што се види и по његовој тврдњи да је овај био омрзнут код скоро свих Цариграђана (Greg. XIV 10: II 735.20—21). Кратка анонимна хроника из 1352. издавана је досад три пута: *Б. Т. Горянов*, Неизданный анонимный византийский хронограф XIV в., Виз. Врем. 2 (1949) 276—293; *R.—J. Loenertz — P. Schreiner*, La chronique brève de 1352. Texte, traduction et commentaire, OCP 29 (1963) 331—356, 30 (1964) 39—64, 31 (1965) 336—373, 34 (1968) 38—61; *Schreiner* I, Chr. 8, pp. 72—87. У последњем издању, употребљеном у овој расправи, за схватања о Апокавковој одговорности уп. одломак 35 (p. 81), lin. 1—6. О оцени става читаве хронике према Кантакузину в. исто, 73.

[36] Cf. Greg. XII 10: II 607.19—608.1.

[37] Овај метод коришћен је и касније не само у Цариграду, него и у Солуну. Cf. Cant. III 22: II 137.6—8, III 35: II 212.9—12; Greg. XII 11: II 608.11—13, XIII 10: II 674.17—675.3. В. и Vita Isidori (cf. supra, n. 17a) 104 sq. За циљеве оваквог метода и профил његових спроводилаца в. *Weiss*, Kant. 82, 89. На основу Григориног податка (II 608.12) да је Апокавк гомилу покренуо помоћу демарха, *K. P. Matschke*, Rolle und Aufgaben des Gouverneurs von Konstantinopel in der Palaiologenzeit, Byzantinobulgarica III, Sofia 1969, 95; *idem*, Fortschritt u. Reaktion 145 сматра да су у питању вођи некадашњих дема, који у позновизантијско доба задржавају положај чиновника престоничког гувернера (уп. исто, 101 sq.). Тешко је, међутим, рећи да је Григора имао на уму баш ове чиновнике, јер ни само њихово постојање у његово доба није извесно. Пре ће бити да је у питању уопштенији смисао овог израза.

јединому дану раздражена маса је разорила Кантакузиново имање у Цариграду и помогла при хапшењу неких од његових најближих присталица, чији је иметак такође био изложен пљачкању.[38] Кантакузинови блиски пријатељи и рођаци, видећи да свима њима прети непосредна опасност хапшења, сакупили су се у дому једног од њих и упутили поруку патријарху Калекасу и Апокавку да је недозвољиво прогањање оних који ништа кажњиво нису учинили.[39] Ова порука била је узалудна, вероватно и прекасно упућена, а свакако је деловала провокативно. Јер, очекујући одговор, окупљене Кантакузинове присталице сазнале су да се на њих спрема огромна наоружана гомила (по речима Нићифора Григоре: као река, као пчеле, као морски таласи) на основу одлуке о њиховом уништењу (πανωλεθρία).[40] Реаговање угрожених аристократа било је муњевито, што несумњиво сведочи да су сви заједно у споменутој кући очекивали разрешење мучне ситуације. Дали су се у бекство, силом отворили једну од оближњих, тренутно и не случајно затворених, градских капија, тзв. Порфирогенитова врата, и умакли из града.[41] Према једном извештају било их је четрдесет двоје, према другом — више од шездесет.[42] После ове ноћне авантуре, бегунци су осванули у неком цариградском предграђу, боравили тамо читав један дан са надом да ће се ситуација смирити, али чувши да пљачка њихове имовине не јењава, огорчени се упутише Кантакузину у Димотику.[43] Вођени својом огорченошћу они су, изгледа, били најгласнији учесници у Кантакузиновом проглашењу за цара крајем месеца октобра.[43a]

Читава епизода довољно јасно сведочи о односима у цариградском троуглу Апокавк — народ — присталице Кантакузина почетком грађанског рата, али отвореним питањем оставља понашање војске у том тренутку. Насилно отварање градске капије на моћним зидинама престонице и готово двадесетчетворочасовни боравак релативно малобројних бегунаца у једном од предграђа на домак тог истог зида, указују на неактивност и недовољну бројност војне посаде у Цариграду. Околност што је Апокавков удар избио у тренутку кад је Кантакузин у Димотици сабирао војску за поход „на запад" и што цариградска влада једва месец дана касније упућује војницима под његовом командом позиве да пређу у службу регентства[44], као да наводи на закључак да је, у тим временима скромних могућности, избијање рата затекло Кантакузинове противнике

[38] Cant. III 22: II 137.8—11, 137.21—138.2; *Schreiner* I, Chr. 8/35 (p. 81), lin. 1—6.

[39] Greg. XII 11: II 608.3—11.

[40–42] Greg. XII 11: II 608.11—20; Cant. III 22: 138.2—10; *Schreiner* I, Chr. 8/35 (p. 81), lin. 6—8. Порфирогенитова врата нису позната из других извора и није јасно не стоје ли у вези са тзв. палатом Порфирогенита. Cf. *Schreiner* II, 253.

[43] Greg. XII 11: II 608.20—609.4; *Schreiner* I, Chr. 8,35 (pp. 81—82), lin. 8—9.

[43a] *Schreiner* I, loc. cit., lin. 8—11: Κινήσας δὲ ὁ 'Απόκαυχος τὸν λαόν, ἀπῆραν τὰ πράγματα καὶ ἐχάλασαν καὶ τὰ ὀσπίτια αὐτῶν (sc. избеглица). τοῦτο γνόντες ἐκεῖνοι μετά τοῦ φοσσάτου ἔβαλαν τὸν μέγαν δομέστικον τὸν Καντακουζηνὸν τὰ κόκκινα καὶ εὐφήμησαν αὐτὸν βασιλέα.

[44] Greg. XII 11: II 609.18—610.3. Уместо тога, они су учествовали у Кантакузиновом проглашењу за цара (в. претходну напомену).

у Цариграду без сувоземне војске вредне спомена. Није ли то био додатни, и не безначајан, узрок њиховог ослањања на градску сиротињу и уопште ниже слојеве становништва како престонице, тако и других градова? Јер, Апокавкова акција, упркос свим предусловима, бар у самом почетку није ишла за тим да онемогући, у некој врсти доследне револуционарности, читав аристократски сталеж или одагна све његове припаднике у противнички табор. Утолико пре, што у његовој влади није било плебејаца.

Избегличка група Кантакузинових присталица релативно је малобројна и чак не достиже ни издалека број од стотину особа, колико је било само младих чланова аристократских породица у непосредној царевој пратњи приликом крунидбених церемонија овог времена.[45] Ствар постаје јаснија кад се има у виду да два основна извора епохе називају чланове ове групе изабраним особама Кантакузиновог поверења (οἱ ἐπιτηδείως ἔχοντες τῷ μεγάλῳ δομεστίκῳ; φίλοι; λογάδες τῶν φίλων καὶ συγγενῶν).[46] Они су, разуме се, морали доћи под удар противника, али је каснији развој догађаја показао да је значајан број чланова аристократског сталежа, па чак и Кантакузинових рођака и ближих присталица, остао и даље у престоници.[47] Уосталом, ни Кантакузинова мајка и снаха нису страдале у описаном, првом налету, него су опљачкане и ухапшене тек после неколико дана, у тренутку кад је он од прве групе цариградских избеглица већ добио вести о почетним прогонима.[48] Тек тада је био затворен и његов братић Нићифор Кантакузин.[48a]

Судбина и понашање већине чланова аристократских породица, ратом затечених у Цариграду, остају сакривени због недовољности изворних података. Извесно је, међутим, да није био мали број оних који су прихватили ново стање. Неки великаши, међу којима и врло позната имена из времена Андроника III, спутани личним пријатељством и верношћу према Палеолозима, били су спремни да пређу преко антиаристократских потеза Апокавкове политике и испада његових присталица.[49] Други су то учинили из опортунизма или неидентификованих политичких разлога, вођени некаквим сопственим виђењем читавог сукоба. Било је и таквих феудалних поседника који су од цариградске владе добили имања, одузета од Кантакузинових присталица.[50] Једном

[45] Cf. Pseudo-Kodinos, Traité des offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 264.13—17·

[46] Cant. III 22: II 137.24, 138.5; Greg. XII 11: II 608.3—4. Према *Weiss*, Kant· 36 то је била engere Gefolgschaft.

[47] Cf. *Weiss*, Kant. 36. О дугогодишњем држању најближих Кантакузинових присталица у тамницама или кућном притвору уп. Cant. III 73: II 443.17—19.

[48] Cf. Greg. XII 11: II 609. 4—11.

[48a] Cant. III 22: 138.17—139.6.

[49] Cf. *Weiss*, Kant. 33 sq.

[50] Позната су два таква случаја, Георгија Маргарита и Јована Хумна. Cf. *F. Dölger*, Regesten der byzantinischen Kaiserurkunden, V, München 1965, Nr 2884 (нов. 1342), Nr 2900 (нов. 1344). Већ презимена дарованих указују да су у питању чланови познатих породица. Али по свему судећи, Апокавк је почетком грађанског рата инспирисао и поделу Кантакузинових имања πρὸς βαναύσους ἀνθρώπους καὶ ἀγοραίους (Greg. XII 11: II 610.1—3). Није вероватно да је у овом случају реч о занатлијама и трговцима, како се сматра у История Византии III, Москва 1967, 137, нити о припадницима средњег слоја, како сматра *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 103. Истина

речју, као у свим грађанским ратовима, и у овоме није било потпуне детерминисаности понашања појединаца њиховим местом у друштву или породичним везама. Тако се десило да се међу најближим присталицама регентства окупи приличан број људи, знатно угледнијих од Апокавка по друштвеном статусу: Јован Гавалас, Георгије Хумнос, браћа Андроник, Константин и Исак Асани, Манојло Кантакузин Стратигопул.[51] Довољно је познат куриозитет да је истовремено на обема зараћеним странама могуће запазити учешће чланова породица Палеолог и Кантакузин.[51a] Ова ситуација била је неизбежна последица непоклапања политичких спрега разних група и појединаца са њиховим социјалним интересом, а истовремено и покретач нових криза.

Алексије Апокавк, поучен ранијим сопственим искуствима, морао је зазирати од великаша у својој близини, а истовремено се и плашити њиховог конспирисања са супротном страном.[52] Могућност постојања оваквих веза показала се већ на самом почетку рата, кад је Јован Кантакузин, сазнавши у Димотици од избеглица за прве прогоне у Цариграду, ради рашчишћавања ситуације упутио своје емисаре лично царици Ани (октобра 1341). Задржани силом у Селимврији, изасланици су ослобођени на царичину интервенцију, а затим их је она сама и саслушала. Том приликом је Апокавк обезвредио њихов исказ говором у коме је Кантакузина представио као непријатеља државе и династије. Уследио је, ипак, позив Кантакузину за суђење, али је Апокавк омео и овај царичин гест, упутивши свим градовима писма са позивом на рат, после чега се проширење сукоба више није могло зауставити.[53]

је да је споменуте изразе могуће превести са „трговчићи“ и „ситне занатлије“, али се овде пре ради о њиховом другачијем значењу — најсиромашнији и најпростији људи са најнижег места друштвене лествице, који би се готово могли окарактерисати као лумпенпролетерски слој. Cf. *Д. Димитракис*, Μέγα λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Атина 1949, I, 47, II 1328; *A. Bailly*, Dictionnaire grec-français, Paris 1950, 15, 346; *H. G. Liddell—R. Scott*, A Greek-English Lexicon, Oxford 1968, 13, 305; Древнегреческо-русский словарь, Москва 1958, I, 24, 287. Овакво значење наведеног Григориног податка у сагласности је са неким другим местима код истог писца. Тако он на једном месту сиротињу назива βάναυσος ὄχλος (Greg. XII 12: II 614.6), а на другом месту ἀγοραῖοι и βάναυσοι су сиромаси који, немајући за шта да се боре, беже из битке са Кантакузиновим трупама (Greg. IX 9: I 433.20). Чини се да са реченим треба довести у везу савремени податак (1336. год.) једног трапезунтског извора, који најнижи слој градског становништва без занимања и сталног извора прихода назива — παζαριῶται. Уп. *Љ. Максимовић*, Пронијари у Трапезунтском Царству, Зб. Фил. фак. у Београду XII/1 (1974) 395, 395 н. 15. Изложене чињенице, међутим, не омогућавају прецизно идентификовање сиромаха који поседују Кантакузинова имања, утолико пре што се сукоб између сиротиње и богатих слојева пренео и на село. Cf. *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 238 sq. Разуме се да је после победе 1347. год. Кантакузинова влада настојала да поништи све ратне конфискације земље, које су спровели противници. Cf. *Dölger*, o. c., Nr. 2915, Nr. 2916.

[51–51a] Cf. *Weiss*, Kant. 33 sq., 36 sq., 39; *Nicol*, Kant. 47; *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 154. О Апокавковим настојањима да привуче и племство изван престонице, што је у одређеним случајевима успевало, в. исто, 157, 224 sq., 230 sq.

[52] Према *Weiss*, o. c. 35, то је био основни разлог Апокавкових санкција против високог племства у Цариграду током даљег развоја грађанског рата. Несумњиво је, међутим, да су узроци ових нових потреса морали да буду дубљи и вишестранији и да једино недовољност изворних података онемогућава њихово потпуно сагледавање.

[53] За ову епизоду в. Cant. III 23: II 139.7—144.22.

Ако, дакле, у врховима регентства није владало потпуно јединство погледа, Апокавк је утолико пре могао очекивати да се великаши, који су влади приступили пре због породице Палеолог, него због њега самог, покажу непоузданим у неком одлучном тренутку. Симптоматично је, наиме, да је Апокавк, за непуне четири године на власти, у више махова имао трзавице са истакнутим цариградским великашима. Тако су у различитим приликама допали затвора Кантакузинов таст Андроник Асан, његов брат Константин Асан, Георгије Хумнос и жена Михаила Асана, а Јован Гавалас је оборен са положаја месазона, док су несугласице са патријархом Калекасом досегле такве размере, да он једно дуже време пред Апокавкову смрт није ни учествовао у вођењу владиних послова.[54] Разлози прекида са канцеларом регентства Гаваласом указују колико је озбиљна могла да постане ситуација, произашла из оваквих неспоразума. За Апокавкове одсутности из Цариграда, августа 1344. године, известан број великаша предвођених Гаваласом, можда уз учешће патријарха, изјаснио се за помирење са Кантакузином. На вест о томе, Апокавк се хитно враћа у престоницу, убеђује царицу, патријарха и самог Гаваласа у немогућност реченог помирења, јер оно би значило Кантакузинову победу и пропаст за све њих. Али, иако је однео победу у овој ствари, Апокавк је био принуђен да привремено не предузима ништа против свог блиског сарадника Гаваласа кога је тек крајем исте, 1344. године успео да уклони с власти, у време када је Кантакузин угрозио околину престонице.[54a]

Последице продуженог сукоба са врховима престоничке аристократије биле су осетне. Знатан број великаша држан је затворен још од почетка рата и њихов број временом очигледно расте, с обзиром да се у првим месецима 1345. године приступило изградњи новог великог затвора за политичке заточенике.[55] Не каже узалуд Кантакузин, поводом сазивања скупштине свих Цариграђана (ἐκκλησία ἀπὸ πάντων Βυζαντίων) 1344. године, дакле у време пред подизање новог затвора, да је био присутан мали број још неухапшених великаша, јер већина се налазила по затворима или у кућном притвору (παρῆσαν δὲ καὶ τῶν συγκλητικῶν ὅσοι ἦσαν ἔτι ἄδετοι. τοὺς πλείους γὰρ αὐτῶν ὁ μέγας δοὺξ, τοὺς μὲν ἐν δεσμωτηρίοις εἶχεν ὑπὸ κλοιοῖς... ἔστι δ'οὓς καὶ ἐν ταῖς οἰκίαις ἐφρούρει ἀπροΐτους).[55a] Такав однос према многим истакнутим члановима аристократског сталежа, међу којима је било и доскорашњих Апокавкових сарадника, прогресивно се, дакле, развијао, што је великог дукса чинило врло усамљеним и у круговима владиних присталица. О томе сведочи околност да се он по граду увек кретао са великом оружаном пратњом, као и да је у луци на Златном рогу, у чијој близини

[54] Cf. *Weiss*, Kant. 35; *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 161 sq. О злостављању ухапшеника в. Cant. III 50: II 298.2—299.7.

[54a] Cant. III 72: II 437.9—442.20, III 73: II 442. 21—444.4, III 80: II 496.3—498.10; Greg. XIV 9: II 726. 6—23. Cf. *Matschke*, o. c., 161 sq., 164 sq.

[55] Затвори су убрзано грађени и по другим градовима (Cant. III 46; II 279.24—280.2), што не изненађује претерано, с обзиром да казна затвором није била уобичајена у Византији, па је свакако недостајало одговарајућих здања.

[55a] Cant. III 68: II 421.9—11, 12—13. Датум према *Matschke*, o. c., 161.

је имао и кућу, на њега увек чекао један брзи брод, спреман за исплов-љење.[55b] Због свега тога није била сасвим безразложна нада Апокавкових убица у тренутку остварења њиховог плана, да царица, иако и сама Кантакузинов непријатељ, њих неће прогонити.[55c] Ту „дужност“, као што ће се видети, она је заиста и препустила другима.

Тешко је рећи какво је било учешће цариградског пука у споменутим сукобима и прогонима великаша. Нема ниједног изворног податка који би пружао непосредно сведочанство у том смислу. Ипак, неке индиције указују на то, да Цариграђани, после прве експлозије мржње према аристократији, нису показали нарочиту активност у даљем току рата. Расположиви извори више не спомињу изричито Цариград у свом описивању социјалног аспекта грађанског рата, већ говоре о бунту у градовима (каткад и у селима), подразумевајући понекад при томе „све“ градове.[56] Разуме се да, с обзиром на начин изражавања средњовековних писаца, овако стилизоване вести не морају да буду дословно прихваћене. С друге стране, ако би се узело да се оне, управо због уопштене стилизације, односе и на престоницу, упадљиво је да су временски концентрисане на почетну фазу грађанског рата, отприлике до Кантакузиновог одласка за Србију (јула 1342). То је очевидно био преломни моменат који је готово свуда донео затишје. Са изузетком сасвим специфичног стања у Солуну, ретке појаве масовног изражавања народног незадовољства (Грацијанопољ, Једрене) могу се везати и за неке касније тренутке грађанског рата (1344), али у околностима које указују на Кантакузинову личност као непосредни повод распиривања страсти.[57] Како је већ одавно примећено, до насилног иступања народа против аристократије долазило је у оним градовима и у оним моментима, где и када је запретила непосредна опасност да власт пређе у руке Кантакузина или његових присталица.[57a] У међувремену су догађаји узимали мирнији ток, а влада је против својих опонената употребљавала званична и уобичајена средства принуде. Овде треба убројити у првом реду затварање потенцијалних противника и стварање јаке тајне полиције, чији преобучени припадници уходе чак и затворенике.[58]

У споменутим околностима није могло доћи до изражаја неко трајно и видљиво политичко деловање ширих слојева становништва, и поред ослањања владе на њихову подршку. За више од три и по године свемоћи Апокавка, главног покретача немира цариградског пука с почетка грађанског рата, свега једанпут дошло је до сазива већ спомињане скупштине свих Цариграђана, под паролом дизања народа на оружје против Кантакузина (1344).[59] Том приликом патријарх је

[55b] Cant. III 88: II 541.6—15; Greg. XIV 10: II 730.1—9.

[55c] Cant. III 88: II 544.1—11.

[56] Greg. XII 12: II 613.10—614.1, 614.1—11; Cant. III 25: II 156.5—8, III 26: II 162.8—163.6, III 28: II 175.23—179.11, III 29: II 180.14—20, 180.20—181.2; *Schreiner* I, Chr. 8/35 (p. 82), lin. 12—13.

[57] Cf. *Weiss*, Kant. 80 sq.

[57a] *Charanis*, Int. Strife 221; *Weiss*, Kant. 82, 84.

[58] Cf. Cant. III 50: II 299.11—300.24.

[59] Cant. III 68: II 420.21—421.9. Cf. *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 161.

позвао на окуп све слојеве становништва, али је очевидно да се највише рачунало на подршку оних маса које су своје антикантакузиновско расположење тако јасно исказале у почетној, одлучној фази рата. Сада, у време покушаја Јована Гаваласа и његових истомишљеника да склопе споразум са Кантакузином, ситуација је за регентство поново постала озбиљна, па је природно што су били потражени стари, проверени савезници. Али остаје чињеница да њихова подршка није тражена нарочито често за једне антиаристократски оријентисане владе. Њен противник, вођ аристократије Кантакузин, након своје победе сазивао је, међутим, три пута за непуне три године скупштину Цариграђана (1347, 1348, 1349). У таквом склопу догађаја постаје значајна напомена Нићифора Григоре да је Апокавк више зазирао од агресивности масе, него од напада спољашњих непријатеља, па је стога био опрезан и избирљив приликом одређивања стража на цариградским утврђењима (ὁ γὰρ Ἀπόκαυκος, μᾶλλον τὴν ἔνδοθεν ὁρμὴν δεδιὼς τοῦ δημοτικοῦ πλήθους, ἢ τὴν τῶν ἔξωθεν πολεμίων ἔφοδον, ἄδειαν οὐκ ἐδίδου τοῖς βουλομένοις ἐπὶ τὸ τεῖχος ἅπασιν ἀνιέναι).[59a]

Имајући све ово у виду, симптоматичном се мора сматрати чињеница да се, после подужег ћутања, извори враћају на покрете цариградског демоса против аристократије тек у вези са ситуацијом с почетка 1347. године. То је било време када су, пред победоносни Кантакузинов повратак, неки припадници аристократског сталежа доживели нов излив народног гнева због обелодањења тајних контаката које су одржавали са својим вођом.[60] Тада је већ дуго времена било протекло од Апокавкове смрти, али се као иницијатор немира опет појављује влада.[60a] Овога пута то је свакако била царица Ана.

Није, међутим, у Цариграду читаво раздобље између 1341/42. и 1347. године протекло без немира. Велики политички потрес, али у основи другачији од досад описиваних, представљали су догађаји око смрти Алексија Апокавка јуна 1345. године. Апокавкова политика и све оно што је погађало аристократски сталеж за његовог вођења владиних послова учинили су да временом нарасте опасност од великашке завере. Изненађујући је био само начин на који је дошло до расплета. Као што је познато, Апокавк је пао као жртва припремане, али неочекивано реализоване завере политичких заточеника у цариградској Великој палати.[61] Њихов број захтевао је подизање нове затворске зграде, о чему се први министар лично бринуо.[62] Увек опрезан, Апокавк је

[59a] Greg. XIV 9: II 727.12—18, loc. cit.: lin. 12—15.

[60—60a] Vita Isidori (cf. supra, n. 17a), c. 42, pp. 104—105; *H. Hunger*, Das Testament des Patriarchen Matthaios I (1397—1410), BZ 51 (1958) 298.29—30. Cf. *Weiss*, Kant. 82.

[61] О намери заточеника да убију Апокавка приликом његовог обиласка затвора в. Cant. III 88: II 542.11—18.

[62] За довођење затворених великаша из других места у Цариград, као сигурно место ван Кантакузиновог домаха уп. Cant. III 26: II 162.8—163.6, III 29: II 176.2—4, 179.12—22, 180.14—20. Укупно је било око 200 затвореника: Greg. XIV 10: II 734.3—4; Ducae Historia Turcobyzantina (1341—1462), ed. *V. Grecu*, Bucureşti 1958, 43.23 (преко 200). О изгледу нове куле-затвора в. Greg. XIV 10: II 730.9—19.

обилазио радове у пратњи страже, али је из непознатих разлога у суботње поподне 11. јуна 1345. само са једним пратиоцем зашао у двориште палате, где су се тренутно задржавали затвореници.[63] Ту га је разјарена гомила убила батинама и камењем, а затим је лешу одсечена глава заборављеном тесарском брадвом.[64] Апокавкова стража пред вратима, чувши за догађај, ишчезла је брзином која је повлачењу дала изглед бекства.[65] Тада је тек почео прави заплет.

Побуњени затвореници изнели су Апокавкове остатке на зидине палате са жељом да се за извршени чин сазна. Надали су се да ће тиме угасити жар евентуалних осветника и од царице некако добити помиловање, с обзиром да је нестало главног прогонитеља аристократије.[66] Развој догађаја показао је да је ова нада била узалудна, мада не и сасвим нереална. Царица Ана одмах је поставила паниперсеваста Исака Асана на упражњено место првог министра (τῶν πραγμάτων τὴν ἀρχήν) и наложила му да под заклетвом наговори затворенике да напусте релативну сигурност Велике палате.[67] Према Кантакузиновом извештају, ова понуда није била неискрена, али се у крајњој линији показала погибељном за побуњенике, јер су они, у заблуди да је ствар решена, остатак дана и читаву ноћ провели на месту догађаја, уместо да се растуре и ишчезну. Њих, наиме, у међувремену нико није чувао.[68] Током ноћи десила се још једна занимљива епизода која је учинила да њихова заблуда буде потпуна. Око поноћи на пристан Велике палате допловила је једна тријера из Галате са храном и обећањем да ће Галаћани следећег дана или допремити оружје или извући све побуњенике из палате на своју страну Златног рога.[69] Тако је за дојучерашње заточенике следећи дан освануо са релативно повољним изгледима.

Понашање царице Ане вероватно је у круговима блиским покојном Апокавку схваћено као оклевање, будући да су, не чекајући коначну одлуку владе, самостално ступили у акцију. Њихова журба била је приметна. Сви извори једнодушно извештавају да је до расплета дошло већ сутрадан по Апокавковом убиству, али се разликују у описивању детаља тог чина. Разлике, међутим, нису супротстављене, већ се врло лепо допуњују. Према Нићифору Григори, удовица великог дукса је новцем и ватреном речју распалила (полулатинске) Гасмуле који су, наоружавши се, опколили палату, извршили јуриш и у бесу посекли

---

[63] Greg. XIV 10: II 731.12— 14, 731.18—732.2; Cant. III 88: II 542.7—11, 542.19—543.5. За датум в. Greg. XIV 10: II 731.18; *Schreiner* I, Chr. 88B/1 (p. 617), lin. 1—3. Две кратке хронике погрешно доносе као датум убиства 14. јуни [*Schreiner* I, Chr. 8/44 (p. 84), lin. 1], односно 11 јули [ib. Chr. 9/11 (p. 93), lin. 1].

[64] Greg. XIV 10: II 732.10—12, 732.20—733.10, 734.4—8; Cant. III 88: II 543.5—15.

[65] Cant. III 88: II 543.15—19.

[66] Ib., 543.20—544.11.

[67–68] Ib., 544.11—22.

[69] Greg. XIV 10: II 734.14—735.6. За политику мешања Ђеновљана у грађански рат, било преко Галате или непосредно, и њихово наизменично потпомагање обеју страна, уп. у првом реду *I. Ševčenko*, The Zealot Revolution and the Supposed Genoese Colony in Thessalonica, Προσφορὰ εἰς Στ. Κυριακίδην, Солун 1953, 612—616.

већину ненаоружаних затвореника.[70] После неуспешног покушаја да у последњем тренутку пред покољ обезбеде заштиту царице Ане, неколицина заточеника успела је да побегне у манастир звани Неа Мони, али их то није спасло: сечени су по целој цркви, чак и на олтару, а маса народа, која се ту затим слегла, опљачкала је манастир.[71] Према казивању самог Кантакузина, Апокавков дворанин Цефре био је иницијатор освете над убицама свога господара и покренуо „демос", а у првом реду морнаре (τὸν δῆμον ἐκίνει, καὶ μάλιστα τὸ ναυτικόν) који су покојнику били посебно одани, будући да је он о њима увек нарочито водио рачуна (εὔνοιαν πρὸς ἐκεῖνον κεκτημένον οὐ μικράν, οἷα δὴ περὶ αὐτοὺς ἀεὶ ἠσχολημένον).[72] Наоружавши се, Цефреови следбеници нападоше заједно са „демосом" ненаоружане затворенике и посекоше их „у манијачком бесу", како оне који су непосредно учествовали у Апокавковом убиству, тако и друге, но њихов број је тешко дознати, будући да су били сакупљени из разних градова.[73] Тачан број побијених и прецизирање њиховог друштвеног статуса налазе се у иначе веома оскудној вести једне кратке хронике: ἐφονεύθη ὁ μέγας δούξ. τῇ ἐπαύριον ἐφονεύθησαν ἄρχοντες ρπ' (180).[74] Овај податак уклапа се потпуно у Григорину вест да је пред Апокавково убиство око 200 људи било заточено у Великој палати, као и у вест једне друге, раније овде већ навођене кратке хронике: предвођено Цефреом, цариградско мноштво (πλῆθος τῆς Πόλεως) пограбило је убице и, осим њих неколико (πλὴν ὀλίγων), предало их мачу.[75] Непознато је на који начин се спасла неколицина преживелих.[75a]

Као што се види, организовање освете над Апокавковим убицама предузеле су личности из његове најближе околине, из круга породице и службеника, док је политички врх режима остао по страни. Ова околност имала је и великог утицаја на сам ток обрачуна са убицама и профил његових учесника. За разлику од прогона аристократије у Апокавково

[70] Greg. XIV 10: II 736.5—737.12. Према *Ševčenko*, o.c., 615, 615 n. 61; *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 140 sq. Гасмули — на пола Латини, на пола Ромеји — чинили су од времена Михаила VIII главни део лаких борбених трупа и веслача византијске морнарице и свакако су идентични са морнарима Кантакузиновог описа догађаја.

[71] Greg. XIV 10: II 737.13—738.18, 739.3—5. Нико се није усуђивао да покопа лешеве, већ се говорило о њиховом бацању у море, што је у последњем тренутку ипак избегнуто: ib., 739.12—740.5.

[72] Cant. III 88: II 544.22—545.4. (loc. cit.: 545.2—3). Цефре (Τζεφρέ) је погрчени облик француског Geoffroy (cf. *Weiss*, Kant. 67), док у издавачевом погрешном читању овог места у Кантакузина стоји Τζεφραίτις (лат. Zephraetis) ум. Τζεφραί(έ) τις — „неки Цефре". Cf. *Schreiner* I, Chr. 8/44 (p. 84), lin. 4.

[73] Cant. III 88: II 545.4—20. Cf. supra, n. 62.

[74] *Schreiner* I, Chr. 9/11 (p. 93), lin. 1—2. Cf. ib., Appendices, Nr 4 (p. 632), lin. 24—25; *Schreiner* II, 263. Да су архонти овог времена првенствено припадници феудалног сталежа, уп. *Љ. Максимовић*, Пронијари у Трапезунтском Царству, Зб. Фил. фак. у Београду XII/1 (1974) 396, 396 н. 18—22.

[75] За Григорин податак уп. горе, нап. 62. Вест кратке хронике: *Schreiner* I, Chr. 8/44 (p. 84), lin. 3—5.

[75a] Могуће је да их је било свега шесторо, сакривених у крипти манастирске цркве. Cf. Ducae Historia Turcobyzantina (1341—1462), ed. *V. Grecu*, Bucureşti 1958, 45.18. О могућности идентификације главног актера међу њима уп. *G. Ostrogorsky*, Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien, Festschrift Percy Ernst Schramm, Wiesbaden 1964, 349 (= Сабр. дела IV, 238—239).

време, сада је освета била основни мотив обрачуна. Стога су затвореници, којима су имања већ одавно била одузета, могли да плате свој чин само највишом ценом — сопственим животом. Извршиоци пресуде над њима, такође за разлику од некадашњих прогона, били су мотивисани унапред подељеним новцем и, као морнари, посебним осећањем дуга према свом некадашњем команданту Апокавку. Уз то њихов вођ Цефре био је странац, а и они сами били су већином полулатинског порекла. Тек у другом плану појављује се у улози осветника цариградски демос. Његово масовно учешће у обрачуну са племићима, по свему судећи, овога пута је изостало.[76] Али то не значи да је потпуно изостала и социјална компонента тренутка.

Чињеница да се Апокавк ослањао у многоме на морнаре, на жалост изворно потврђена тек приликом његове погибије, можда је од значаја управо за социјалну страну читавог питања, чак не само у том моменту. Много касније, наиме, некадашњи Апокавкови осветници — морнари у два маха су одиграли значајну улогу током збивања која су непосредно одвела Кантакузиновом напуштању престола (1354).[77] Треба се, осим тога, подсетити да су морнари представљали посебно моћан и немиран елеменат у Солуну за време тзв. револуције зилота (1342—1349), социјално најодређенијег и најдуготрајнијег бунта потлачених током читавог грађанског рата. Вођ ових морнара, Андрија Палеолог, био је један од носилаца зилотског покрета, а од његове радикализације 1345. године и главни управљач побуњеног Солуна.[78] Колико је ова аналогија, свакако не безначајна, заиста примењива на цариградске прилике, остаје ипак отворено и за сада нерешиво питање. Стога се као извесно може узети само то, да је иступање Цариграђана поводом Апокавкове смрти имало другачији и мање масован карактер, него у обрачуну са цариградском аристократијом на почетку грађанског рата.

Ниједан од споменутих обрачуна, било за Апокавкове владе, или у тренутку његове смрти, није могао потпуно да онемогући присталице Кантакузина. Овде је већ показано да је знатан број припадника аристократских родова или пришао Апокавковој влади или, вероватно у још већој мери, задржао неутралан став. То свакако није било само питање недостатка симпатија за Кантакузина, него и уздржавања његових присталица од акције у неповољним условима који су ограничавали политичко иступање аристократског сталежа у Цариграду. Немогуће је одредити колики је био проценат ватрених Кантакузинових следбеника међу овим људима. Могуће је, међутим, идентификовати њихово деловање како за живота Апокавка, тако и у раздобљу које је непосредно следило његовој смрти. Зна се, на пример, да је Кантакузин у доба Апокавкове

---

[76] Гледиште, изражено у История Византии III, Москва 1967, 145 (слично и Matschke, Fortschritt u. Reaktion 168), да се народ обрачунао са Апокавковим убицама, јер је у целини подржавао његову политику, представља сувише једнострано и поједностављено виђење ствари. Такође је једнострано, мада у основи ближе истини, гледиште да Апокавкову смрт освећују Flottenangehörige. Cf. *Schreiner* II, 263.

[77] Cf. *Matschke*, o. c., 210 sq.

[78] *Charanis*, Int. Strife 212, 212 nn. 13—15, 215. Уп. и История Византии III, 141.

свемоћи у престоници био редовно обавештаван о његовим потезима и да су на томе били ангажовани чланови аристократског сталежа.[79] Одмах по убиству њиховог непријатеља, тог истог дана, они упућују Кантакузину хитно писмо са молбом да се што је могуће брже запути ка Цариграду и споља нападне градске зидине, док би се они сами, у сарадњи са тада још некажњеним починитељима убиства, побринули за пружање помоћи изнутра.[80] Наде састављача писма су се изјаловиле, јер се Кантакузин налазио врло далеко од престонице, спремајући се да реагује против акција краља Душана око Сера, па се ка Цариграду упутио у време кад је тамо већ био успостављен ред, а Апокавк освећен.[81] Тако је пропао план заузимања Цариграда, али су се Кантакузинови контакти са присталицама наставили, мада без конкретног резултата.[81a] Аристократска странка у граду била је и после Апокавкове смрти преслаба не само за преузимање власти, него и за пружање ефикасне помоћи свом вођи.

Занимљиво је да је истовремено ослабила и политичка снага цариградског демоса и његова спремност да се упушта у сукобе са противничком страном. Као да је са Апокавковом смрћу нестало оне покретачке снаге која је својевремено са успехом каналисала антиаристократска расположења нижих слојева престоничког становништва. Већ следећег дана по трагичном догађају показало се да нема више личности која би могла да у изузетно озбиљним тренуцима ангажује масе снагом, какву је имао Апокавк. После два-три релативно немирна дана наступило је затишје.[82] Убрзо, свој рад је обновио и савет великаша, чија је делатност већ дуже време била замрла.[83] У међувремену, због Кантакузиновог напредовања на разним странама, нагло се погоршавају и иначе лоше економске прилике у престоници и хронична неликвидност цариградске владе.[84] Присталице споразумевања са Кантакузином умножавају се стога релативно брзо и тако се десило да је цариградски демос без отпора и чак са извесном благонаклоношћу дочекао почетком фебруара 1347. године свог старог непријатеља, који је сам очекивао веће тешкоће.[85] Последњу

[79] Cant. III 84: II 518.15—16.
[80] Cant. III 88: II 545.22—546.6.
[81] Cf. *Nicol*, Kant. 60.
[81a] Cant. III 90—91: II 556.23—564.9, III 97: II 598.20—21, etc. Cf. *Weiss*, Kant. 42 sq.
[82] Cant. III 89: II 549.14—15.
[83] *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 169 sq. О овом телу в. исто, 154.
[84] История Византии III, 149 сл.; *Matschke*, o. c., 170 sq. Добро је познато да се Апокавкова влада борила са великим економским тешкоћама. Cf. *D. Zakythinos*, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XIVe siècle, Athènes 1948, 84 sq. Неуобичајено честе емисије новца у ово време, указују пре на обарање његове вредности под притиском споменутих тешкоћа, него на покушаје владе да се, у борби против аристократије, антитезауристичком политиком ослони на трговачко-предузимачки слој, како то жели да докаже *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 157, 163 sq., 233.
[85] Cant. III 99—100: II 604—615; Greg. XV 8: II 773—779. Cf. *Nicol*, Kant. 63; *Matschke*, o. c., 171 sq.

битку пред овај велики тренутак водила је, одстранивши претходно патријарха Калекаса, још само властољубива царица Ана.[86]

*

Грађански рат, зачет у сукобу око престола, добијао је повремено и у Цариграду социјалну димензију, као што је то био случај у многим крајевима Царства, али се завршио како је и почео — обрачуном двеју водећих породица византијске аристократије. При томе је победа припала страни која је оваплоћивала опште интересе тог сталежа, чиме је био потиснут спонтани покушај градског становништва да задобије већу улогу у животу Византијског Царства. Чињеница да је средином XIV века народ постао сила која је у многоме утицала на судбину Царства[87], али која није могла ни умела да изгради или спроведе сопствену визију о његовом преуређењу, имала је у престоници унеколико посебну садржину. За све време грађанског рата Цариград је био седиште легитимне владе, а то није била никаква револуционарна влада, упркос Апокавковом повременом ослањању на широке слојеве престоничког становништва.[88] Овај ослонац, од кога је у ствари зазирао, и свој непријатељски став према аристократији, Алексије Апокавк изграђивао је са чисто политичким циљем одржања на власти. Последице нису биле безначајне. Социјална нота реаговања споменутих друштвених снага, њихове подршке или њиховог супротстављања, нужно је била потиснута, односно скривена политичким мотивима. Посебно је у овом смислу било значајно шаролико политичко иступање престоничке аристократије. Оно је својом недовољном класном одређеношћу, знатно допринело онемогућавању изразитијег заоштравања социјалних супротности, за разлику од стања које је владало у неким другим крајевима Византије. Тако се, са свих наведених разлога, разуђени преплет сукобљених друштвених интереса током грађанског рата, у Цариграду није изразио на отворен начин.

[86] За општи ток догађаја уп. *Острогорски* 484 сл.; *Nicol*, Kant. 62 sq. В. посебно *Schreiner* II, 268, 269.
[87] Cf. *Weiss*, Kant. 256.
[88] Уп. и *Matschke*, Fortschritt u. Reaktion 71 sq., 174 sq.

Ljubomir Maksimović

THE REGENCY OF ALEXIUS APOCAUCUS AND SOCIAL MOVEMENTS IN CONSTANTINOPLE

Summary

It is a well-known fact that the civil war of the forties of the 14th century developed into a process of struggle of opposing social forces in the Empire which did not, however, become the principal characteristic of the period. In Constantinople, as in many other parts of the Empire, the latent discontent of the lower classes had been growing steadily up to the time of the war. In addition, the situation in the capital was somewhat special as its population had been politicized since ancient times. Upon these bases certain movements arose against the members of the ruling, aristocratic class.

The regency which took immediate control of Constantinople at the beginning of the war was formally composed of the Empress Anne of Savoy and the Patriarch John Calecas, but the man in fact in charge of affairs was the Grand Duke Alexius Apocaucus. No member of this triumvirate had strong ties with the magnates — the empress was a foreigner, the patriarch was, until the formation of the regency, mainly occupied with Church affairs, and the Grand Duke rose through his own skill to the position of the first minister and was always looked upon as an intruder in the ranks of the aristrocracy. In contrast to them, John Cantacuzenus was at the head of the land-owning aristocracy. Thus, during the first phase of the civil war, the regency had to attach top priority to the support of the populace, first of Constantinople, then of other cities, in view of the fact that it did not possess any strong military detachments. In the capital this support was manifested in the harrassment and arrest of the closest followers and relatives of Cantacuzenus. All of this, however, did not constitute a frontal attack on the whole aristocratic class. What is more, a large number of aristocrats caught in Constantinople by the war accepted, out of different motives, the new state of things and the new government in which, after all, there were no plebeians but which did continue the legitimate tradition of the Palaeologus family. Many among them were rewarded for taking this position.

In time, however, greater and greater disagreements came about between the real holder of power, Apocaucus, and the Constantinopolitan nobility, and even among the various members of the regency. In the council of all citizens of the capital called in 1344, a minimal number of aristocrats took part, for most of them had either been taken into custody or put under house arrest in the meantime. Finally, at the end of that year, the Chancellor John Gavalas fell from power. In such circumstances, at the beginning of 1345, the need arose for the building of a new, separately managed prison in the Grand Palace.

In the meantime, there had come a decline in the commitment of the lower classes in the events of the capital. After the shock at the beginning of the civil war had passed, the situation returned more or less to normal

and Apocaucus' government began to fear demonstrations of the mood of the people. This is reflected in the fact that the arming of the people was consciously avoided, as well as in the fact that in almost four years of that government's reign, the assembly of the populace of the city was convoked only one time (1344). By way of comparison, the leader of the aristocracy, Cantacuzenus, called such assemblies three times in less than three years at the beginning of his reign (1347, 1348, 1349).

A tragic end befell Alexius Apocaucus at the hands of prisoners during one of his inspection visits (June 11, 1345). Revenge was meted out the next day to almost all of the perpetrators of this act, organized by Apocaucus' widow and his close associates, but executed by the members of the mariners' guild, with the sure, if somewhat tardy, support of the Constantinopolitan *demos*. But it appeared that with Apocaucus' death, this organizational force, which at one time had channelled the anti-aristocratic mood of the lower strata of the population of the capital with success, had disappeared. Indeed, the execution of the assassins brought calm. Soon, the council of aristocrats also renewed its activity, which had been in abeyance for a long time. A year and a half after the murder of Apocaucus, not only was Cantacuzenus able to enter Constantinople without opposition, he was even welcomed by the populace with a certain graciousness.

These events show that while the civil war, which began in a struggle for the throne, may have periodically acquired a social dimension in Constantinople, just as was the case in many parts of the Empire, it ended as it began — with the clash of the two leading families of the Byzantine aristocracy. In this clash, the victory fell to the side which embodied the general interests of that class, whereupon the spontaneous attempt of the municipal population to win a larger role in the life of the Byzantine Empire was checked. In the middle of the 14th century the people became a force which influenced the destiny of the Empire in a large measure, but which either was not able or did not know how to create or carry out its own vision of a transformation of the Empire. This fact acquired a somewhat special significance in the capital. During the entirety of the civil war Constantinople was the seat of legitimate authority, but it was in no sense a revolutionary authority in spite of Apocaucus' occasional reliance on broad strata of the population of the capital. Alexius Apocaucus created this support, from which he shrank in the end, and an enemical position against the aristocracy with the clear political aim of preserving himself in power. The results were significant. The specifically social component of the reactions of the above-mentioned social forces, their support or their opposition, was pushed into the background; that is to say, obscured by political motives. In this sense, the diverse political pronouncements of the aristocracy of the capital were especially significant. Their equivocal position contributed considerably to the diminution of any possibility of truly intense expressions of social conflict, in contrast to the situation which obtained in some other parts of the Empire. Thus, for all of the reasons cited, the intricate web of conflicting social interests in the civil war was not expressed in Constantinople in an open manner.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

И. ЂУРИЋ

СВЕТОВНИ ДОСТОЈАНСТВЕНИЦИ У „ЕКТЕСИС НЕА“

Враћајући се по трећи пут овом изванредно занимљивом патријаршијском приручнику за питакија[1] желели смо да помогнемо било препознавању појединих личности наведених у њему било налажењу конкретних одговарајућих историјских узора и пандана општим формулама у приручнику. Пошто се све белешке од значаја за лаичку просопографију не налазе у основном тексту „Ектесис неа“, неопходно је било водити рачуна не само о датуму настанка основног текста (који је утврђен, а чини нам се, и потврђен нашим ранијим радовима за 1386. годину) него и о временима настанка појединих редакција. Наравно, превасходно је ваљало упутити се на драгоцену помоћ коју је у том погледу својим поузданим коментаром пружио сам издавач, Жан Дарузес. Пре почетка анализе појединих ставова мора се још једном подвући да је хронологија настанка основног текста и овим нашим новим проверама остала неуздрмана, те да смо све историјске и реалне узоре ставовима из приручника налазили у времену најближем његовом стварању — то јест 1386. години. Наше, већ раније изношено мишљење о савремености и актуелности „Ектесис неа“ овај најновији прилог је само потврдио. Наиме, и овом приликом подвлачимо, као и у својим претходним радовима, да у приручнику не треба тражити ни архаичне, у тренутку настанка неупотребљиве формуле, ни сувише честа принципијелна и теоретска објашњења за достојанства којих више у Царству нема. Можемо чак да кажемо, осврћући се на целокупне особине „Ектесис неа“, да је она упућена више постојећим носиоцима достојанстава него самим чиновима. Јер, познато је колики је број титула и чинова у Византији друге половине XIV столећа ишчезао из праксе мада теоријски још увек постоје и као такви се у правим теоријским списима и даље наводе. С друге стране, помињање одређених, конкретних достојанстава, па и

[1] Уп. наше раније радове: *„Ектесис неа“ — византијски приручник за „питакиа“ о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века*, ЗФФБ XII—1 (1974), 415—432; *Les titulatures des mètropolites dans l'Ekthèsis nèa et l'organisation de l'èglise dans l'Asie Mineure à la fin du XIVème siècle*, саопштење одржано на XV Међународном Конгресу Византолошких студија септмбра 1976. у Атини. Под истим насловом као ово саопштење опширан чланак ће изићи у следећој књизи Зборника Филозофског факултета у Београду (ЗФФБ XIII-1).

њихових носилаца, корисно је и за боље уочавање битних карика византијског државног организма. Или, једноставније речено, „Ектесис неа“ показује са ким је из државне централне или провинцијске администрације најчешће могао да буде у контакту носилац централне или провинцијалне црквене власти, односно патријарх и митрополити. И више од тога, приручник јасно илуструје неке од најзначајнијих невизантијских поглавара са којима је цариградска црква морала да општи како у време настанка саме „Ектесис неа“ тако и у тренуцима када су стваране њене поједине редакције.

Први став (§ 24) на који ћемо да обратимо нашу пажњу једва да се може уклопити у оквире које нам наслов нашег истраживања неминовно намеће. Заклањајући се овог пута иза помена и једне световне личности, наведене у том ставу, користимо прилику да га мало и прокоментаришемо. Сам издавач га није унео у основни текст приручника већ међу додатке и он гласи: (ἡ Λακεδαιμονία) ἐτιμήθη δὲ μητρόπολις παρὰ τοῦ βασιλέως κῦρ Ἀλεξίου ἐπὶ Εὐστρατίου τοῦ πατριάρχου, ἐν ἔτει, 'ςφ4'.[2] Вест о митрополији Лакедемонији и времену њеног оснивања забележена је у више рукописа.[3] На први поглед није најјасније због чега је састављачима поменутих редакција било потребно да на маргинама „Ектесис неа“ пружају допунска обавештења о тренутку настанка овог средишта. Податак, по коме се обавештава да је Лакедемонија као митрополија основана 1082. године за владе цара Алексија I Комнина под патријархом Евстатијем Гаридасом, познат је из више извора и, сам по себи, не представља посебну новину за истраживаче. С обзиром на релативно давни датум њеног оснивања у односу на годину издавања основног текста као и каснијих редакција приручника, објашњење за присуство овога става не може да се тражи на тој страни. Митрополија Лакедемонија је, наиме, основана пуна три века пре настанка „Ектесис неа“.[4] Премда питање овог црквеног седишта унеколико излази из оквира које смо поставили нашем раду, није на одмет да покушамо да пронађемо одговарајуће објашњење за овакав његов помен. Мислимо да сама повест тог пелопонеског црквеног центра може да нам пружи одговор.

На првом месту ваља подсетити да је додатак о Лакедемонији записан уз II поглавље „Ектесис неа“ о митрополитима и њиховим титулатурама које представља практично списак актуелних митрополија у време стварања „Ектесис неа“ — 1386. године.[5] Међутим, у основном тексту митрополит Лакедемоније није наведен, што заиста мора да падне у очи. Није искључено да се разлог његовог непомињања, односно помињања у додацима, крије у латентном међусобном кошкању и оспоравању са митрополитом Монемвасије, неслагању које је постојало и крајем

---

[2] J. Darrouzès, *Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIVème siècle*, REB 27 (1969), 49.

[3] Ibidem, 49.

[4] О њеној прошлости cf. D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, II, Athènes 1953, 281—286; H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 179 sq.

[5] Уп. наш рад о титулатурама митрополита из „Ектесис неа“ (нап. 1).

XIV а и у XV столећу.[6] Али, много је логичније и вероватније да се разлог крије у нечему другом. Очигледно је да су писци ове белешке желели да истакну активност митрополије Лакедемоније после 1386, односно у времену које је следило настанку основног текста а чији су сведоци можда и сами писци маргиналне белешке. По нама је разлог томе у изванредној актуелности „Ектесис неа" која, бележећи тренутно стање, не доноси Лакедемонију као средиште јер је она као митрополија била све до 1387. vacanta.[7] Свакако је ово још један леп доказ савремености и приручника у целини. У каснијим редакцијама јавила се природна потреба за подсећањем на постојање и ове митрополије чије је седиште било у Мистри, тако значајном центру позне византијске државе. Било је потребно не само уврстити је у списак митрополија него то и образложити традицијом и правом на основу којих треба да се нађе у списку. Лакедемонија је чак, у поређењу са супарничком митрополијом Монемвасијом која је настала тек око 1261, имала знатно старије корене, а то је био снажан аргумент у ондашњим расправама.[8] Поглавар Монемвасије, најпре на 98. месту листе митрополита, за Андроника III је као егзарх био изгледа чак на 10. месту[9], али од 1387. митрополит Лакедемоније — када је поново постављен — игра исто толико утицајну улогу у црквеном животу Мореје, па се тако јавља 1387, 1393, 1394. године и тако даље.[10]

У оквиру III поглавља (о писању митрополита патријарсима и митрополитима) постоји доста ставова који не припадају основном тексту, већ их је издавач донео међу додацима. Најпре ћемо пажњу зауставити на § 33 који говори о привилегији коју је цар Јован VI Кантакузин доделио солунском митрополиту да у својој дијецези може да користи у титули и μετριότης (ἡμῶν), термин иначе резервисан за патријарха.[11] Тог епитета у главном тексту природно нема, јер он само принципијелно објашњава начин обраћања митрополита. Зато аутори редакција више заинтересованих за Солун, па и Македонију и јужне Словене, то напомињу, како и сам Дарузес закључује.[12] Разлози овој привилегији обично се траже у изузетном положају Солуна и тешкоћама које је његов митрополит имао са Србима.[13] Ово је право Солун стекао највероватније

[6] Cf. Zakythinos, o. c., 270 sq.

[7] M. M. II, 105; cf. Zakythinos, o. c. 285. Током XIV века Лакедемонија је у више наврата била vacanta, а непосредно пре 1387. била је упражњена, изгледа непрекидно од 1365. године (M. M. I, 465—468).

[8] Cf. A. Bon, *Le Peloponnese byzantin jusqu'en* 1204, Paris 1951, 110—111. Монемвасија је била врло стара епископија, први пут је њен епископ поменут још 787, али је митрополија постала тек под Михаилом VIII Палеологом. Упркос традицији показивала је већу виталност у односу на Лакедемонију, са којом се спорила првенствено ради примата над епископијом Амиклеје, додељеном Лакедемонији коначно 1340. О свему cf. Zakythinos, o. c., 270 sq.

[9] Cf. St. Binon, *L'histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monémbasie*, Echos d'Orient 37 (1938), 278 sq.

[10] M. M. II, 105, 176, 231.

[11] *Ekthésis néa*, 52—53.

[12] Ibidem. 53.

[13] Тако мисли и Дарузес, ibidem, 35—36.

за славног његовог митрополита Григорија Паламе, 1347. године постављеног на ту дужност.[14] У једном од рукописа се дословно наводи да је цар Јован VI Кантакузин „и многа друга патријархова права подарио овоме (тј. солунском митрополиту)".[15] У сваком случају, ови подаци који излазе из оквира нашег занимања заслужују дужну пажњу.

У IV поглављу „Ектесис неа" нам говори о начинима обраћања патријарха и митрополита цару и другим световним лицима. Начелан тон првих ставова овога дела „Ектесис неа", иако не даје децидирана просопографска обавештења, ипак омогућава трагање за одговарајућим савременим паралелама са личностима које су заиста деловале у тренутку настанка приручника. У питању су обрасци за обраћање патријарха πρὸς βασιλέα ἐστημμένον καὶ ἀστεφῆ као и „крунисаној" царици, затим митрополита истим царевима и, најзад, патријарха и митрополита деспоту, царевом сину.[16] На патријаршијском престолу 1386. се налазио патријарх Нил а цар је био Јован V Палеолог. Према томе, први од поменутих образаца када се конкретизује односи се на њих (§ 36). Под такозваним „некрунисаним" царем се у овим обрасцима (§ 37 и 40) не подразумева крунисање круном која се давала цару када је добијао положај автократора. Наиме, познато је да, без обзира на тежњу царева познога Царства да управо уношењем у титулатуру достојанства автократора нагласе разлику између цара и цара-савладара[17], и сами цареви-савладари могу да носе овај епитет. С обзиром да је Андроник IV умро јуна 1385. а Јован VII крунисан за цара тек 1390. године, пажњу ваља обратити на Манојла II као на реалну паралелу за наведене параграфе. Манојло II је крунисан за савладара био још 1373. и никад није имао титулу автократора као савладар.[18] Ту титулу, природно, не доноси ни формула настала 1386. Иначе, разлике у епитетима између два цара су велике.[19] Под „крунисаном царицом" (§ 38) може да се потражи узор за обраћање царици Јелени Кантакузин, ћерки Јована VI и другој жени Јована V, која је умрла 1396.[20] Изузимајући један епитет (недостаје θεοτίμητε) формула за обраћање њој и Јовану V практично је идентична.[21] Када се ради о деспоту, царевом сину (§§ 41 и 42), историјски савремен пандан овим теоретским ставовима може да буде једино Теодор I Палеолог. Он је добио достојанство деспота пре свог доспећа у Мореју

[14] M. M. I, 109, 113; cf. J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, 131—132.

[15] ὅτε καὶ ἄλλα πολλὰ πατριαρχικὰ δίκαια ἐδόθη αὐτῷ(τῷ Θεσσαλονίκης) (Vaticanus 573), *Ekthésis néa*, 53.

[16] *Ekthésis néa*, 54—55.

[17] Г. Острогорски, *Аутократор и самодржац*, Глас СКА 164 (1935), 121 сл. (прештампано у *Византија и Словени*, Београд 1970, 302 сл.).

[18] Cf. J. W. Barker, *Manuel II Paleologus* (1391—1425): *A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick-New Jersey 1969, 23 sq. Супротно овом аутору мислила је Е. Христофилопулу, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἀθῆναι 1956, 200.

[19] Код некрунисаног цара недостају епитети као што су θεόστεπτε, θεοτίμητε, θεοπρόβλητε, и тако даље.

[20] Cf. D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakuzenos ca.* 1110—1460, Dumbarton Oaks 1968, 135—138.

[21] У приручнику се дословце каже да је завршна формула код обоје иста.

почетком 1383 (или крајем 1382).[22] Наравно, и овде је огромна разлика између обраћања патријарха и митрополита. Пошто нам није циљ испитивање овог проблема, задовољимо се само једним примером: митрополит своју формулу мора да започне, исто као и код цара, изразом τολμηρῶς ἀναφέρω који патријарх не употребљава (исто као што је деспот за патријарха „син" а за митрополита није, итд.).[23] Као што смо већ истакли, наш циљ није да овде анализујемо разлике у писању патријарха и митрополита али је, већ на први поглед, јасно да су разлике уочљиве. Премда су сви досада наведени ставови IV поглавља теоретске природе и донекле изван наших просопографских изучавања, ипак смо их назначили. Учинили смо то у вери да је „Ектесис неа", чак и када се бави начелним питањима, превасходно спис практичних циљева. Уосталом, и сам издавач, Жан Дарузес, у свом коментару је навео одређен број одговарајућих познатих примера из праксе за моделе у приручнику.[24]

Један од најзанимљивијих ставова који следе јесте формула обраћања патријарха „деспоту који није царев син" (§ 43). Састављач приручника одмах наглашава разлику која постоји у писању деспотима Ромејима и онима који то нису. Уколико се ради о Византинцима, патријарх им пише исто као и царевим синовима али изоставља епитет περιπόθητε (уместо кога пише εὐτυχέστατε).[25] Уколико деспот није Ромеј у формули се доноси и његово име, што се код Ромеја не чини. Аутор „Ектесис неа" доноси и примере „варвара" којима се каже име, па тако помиње Добротицу и деспоте Влахије и Албаније (εἰ δὲ βάρβαρος, οἷος ἦν ὁ Τομπροτίτζας καὶ οἱ τῆς Βλαχίας δεσπόται, καὶ οἱ τοῦ 'Αλβάνου, προστίθησι καὶ τὸ ὄνομα). Ове изванредно занимљиве појединости побуђују вишеструку пажњу.

Најпре Добротица. Вероватно крајем 1373. или почетком 1374. године Михаило, син цара Јована V Палеолога, по повратку из Трапезунта оженио се ћерком деспота Добротице. Земље овог моћног феудалца налазиле су се у североисточној Бугарској, покрај Црног мора.[26] Деспот је постао пре женидбе Михаила његовом ћерком, био је то свакако од 1366.[27] Сам је био ожењен ћерком Алексија Апокавка од 1346. и чак, будући на страни царице Ане Савојске у грађанском рату, постављен је за „стратега ромејске војске".[28] Година његове смрти није позната, сматрало се да је умро пре 1387, а овај податак о њему у прошлом времену говори да је он умро и пре настанка приручника (1386). Наравно, фор-

[22] Уп. Б. Ферјанчић, *Десйоти у Визанйији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 110 сл.

[23] О овим формулама, Ферјанчић, н. д., 11, је писао и пре појаве Дарузесовог издања.

[24] *Ekthésis néa*, 54—55, 99 sq.

[25] Ibidem, 56.

[26] Уп. Ферјанчић, *Десйоти*, 151 сл. За новија настојања научника, посебно румунских, око утврђивања судбине и порекла Добротице cf. St. Stefanescu, *Byzanz und die Dobrudscha in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Die Bildung des Feudalstaates Dobrudscha*, Byzantinische Beiträge, Berlin 1964, 239—252. Мора се признати да овакви радови каткада подлежу извесном романтизму као и да не показују увек довољно познавања природе византијских институција па ни самих титула.

[27] Ферјанчић, *Десйоти*, 152.

[28] Исто, 151.

мула допушта и друкчије тумачење овог ἦν, можда потсећајући на извесну преписку која је са Добротицом вођена а не на његову смрт. У својој познатој књизи о природи и судбини достојанства деспота Б. Ферјанчић је, имајући у виду овај помен Добротице из „Ектесис неа“, закључио да га византијски формулар не би навео уколико није добио титулу из Цариграда.[29] Имајући у виду и друге деспоте о којима нам предстоји да расправљамо, можемо да проширимо овај закључак Б. Ферјанчића на титуле добијене из Царства или бар ромејских руку. А шта и кога Ромеји сматрају својим, добрим делом могу да одговоре и ставови из патријаршијског приручника. Добротица, иако ромејски зет и таст, Ромеј очигледно није био. Редови који следе (о деспотима Влахије и Албана) показаће да и међу осталим деспотима има само места помисли на ромејске достојанственике. Изузев Добротице и влашких и албанских деспота међу странцима у време састављања приручника практично других носилаца деспотског чина и нема.[30] Ово само још једном потврђује да „Ектесис неа“ остаје, у такорећи свакој вести коју доноси, актуелан и конкретизован спис чија чак и општа тумачења бивају по правилу пропраћена фактичким стањем.

Питање „деспота Влахије и Албаније“ изгледа знатно сложеније. Полазећи од више пута провереног нашег става да препознавање личности из „Ектесис неа“ ваља усмерити на време блиско појави приручника, истим путем смо кренули и у овом случају, а најпре смо морали да рашчистимо питање убификације две поменуте територије. Схватили смо их као јединствен географски комплекс, истовремено одбацајући помисао на неку другу Влахију осим оне која је у XIV веку подразумевала првенствено Тесалију. Учинили смо тако не само због тога што формула намеће одређену географску блискост Влахије са Албанијом него и зато што у оној другој Влашкој на северу Балканског полуострва нема 1386. никаквих деспота. Уосталом, примери „варвара“ деспота из „Ектесис неа“ индиковали су постојање једино ромејских деспота страног порекла. Незгода је била на први поглед и тачно дефинисање онога шта је „Влахија и Албанија“ могла код Византинаца да подразумева? Одговорили смо на ово питање тако што смо под поменутим територијама схватили практично Тесалију и Епир (са северним његовим делом) и за такву тврдњу нашли обиље потврда у изворном материјалу. Поготово нам је ишла у прилог већ прихваћена теза у науци да се у XIV столећу под Влахијом на првом месту подразумева северозападни део Тесалије.[31] Сам оснивач оне необичне ромејско-српске државе у Тесалији, цар Симеон-Синиша, титулисао се и као цар παντὸς 'Αλβάνου.[32]

---

[29] Ферјанчић, н. д., 152. Ову, прецизнију датацију наговестили смо и у нашем ранијем раду *„Ектесис неа“ о патријарху и феудалцима*, 416.

[30] При овој тврдњи првенствено имамо у виду странце који су ромејски деспоти. О свему уп. Ферјанчић, *Деспоти*.

[31] P. Lemerle, *L'émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur „La géste d'Umur Pacha“*, Paris 1957, 132; G. Soulis, *The Thessalian Vlachia*, ЗРВИ 8—1 (1963), 272; Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 9.

[32] Соловјев—Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 101—103. Чини нам се да је Љ. Максимовић (*Грци и Романија у српској владарској титули*, ЗРВИ 12, 1970, 75) правилно проценио разлог додавања и Албаније царској титули, сматрајући да

Имајући у виду све ово као и хронолошка ограничења којима нас приручник обавезује, нисмо могли да прихватимо идентификацију било кога од деспота-странаца на тој територији у ранијој епохи, на пример Јована II Орсинија или кога другог.[33] Исто тако нисмо могли да повежемо са речима из приручника ни Симеона-Синишу који је умро већ одавно а још раније имао српско достојанство деспота.[34] Уосталом, подсетимо да само један натпис из Метеора, и то из прве половине XVI века, може да пружи подстицаја тврдњи да Ромеји уопште нису признавали царску титулу Душановом полубрату називајући га, уза све дужне епитете, једноставно деспотом.[35] Али, како смо недавно показали, управо „Ектесис неа" на другом месту сведочи о византијском признању Симеонове титуле као и о њеним тачним димензијама и ограничењима.[36] Много је једноставније откривати истину окренувши се ка реалним носиоцима деспотског достојанства, ближима 1386. години.

Испитавши све могуће познате примере определили смо се за препознавање Исаила Буонделмонтија и Томе Прељубовића међу поменутим „деспотима Влахије". Тома Прељубовић је ову титулу добио после јесени 1382. године од Манојла II из Солуна а убијен је 23. XII 1384.[37] Тома је био син Душановог војсковође ћесара Прељуба, српског намесника у Влахији са центром власти у Трикали. После смрти Прељуба његова удовица Ирина се преудала за Радослава Хлапена, господара Вера, који се сада већ 1359/60. појављује у Тесалији са претензијама на ову богату покрајину.[38] На основу изворних података нема никаквих сумњи да су и Прељуб и Радослав Хлапен били везани за Тесалију како својом судбином тако и правима и претензијама. И сам Тома Прељубовић је управо у Трикали ожењен (венчање је обавио митрополит Ларисе) Маријом Ангелином, ћерком Симеона Палеолога и Томаиде (1360).[39] Дакле, без обзира на тумачење ондашњег географског схватања Влахије, Тома Прељубовић је заиста и сам био тесалијског порекла. Томин наследник у Јањини Исаило Буонделмонти, женидбом са Маријом Ангелином, право на овакво порекло је само продужио и на себе. Титулу деспота је Исаило добио из Цариграда преко византијског посланика Врионија Палеолога између 25. IX 1385. и маја 1386. године.[40] И Тома

је до овога дошло „ради ближег одређења територија". Симеон, уосталом, не следи српске, то јест Душанове титуле, већ византијске узоре, па је, према томе, и Албанија овде само географска ознака Симеонове власти а не и настављање српске царске титулатуре. Јасно је да су Симеону и припадали значајни делови ондашњег Албана.

[33] Јован II Орсини умире још 1355. године (уп. Ферјанчић, *Десйоти*, 76).

[34] Ферјанчић, *Десйоти*, 167 сл.

[35] Уп. Ферјанчић, *Тесалија*, 245.

[36] У нашем раду *„Екшесис неа" о йаШријарху и феудалцима*, 421 сл., показали смо да византијски приручник зна за Симеонову удовицу Томаиду и њеног сина Стефана Дуку којима су, у ствари, и посвећене формуле „деспини Србије" и „њеном сину". Против идентификације са Симеоном говори и временска удаљеност од 1386. итд.

[37] Уп. Ферјанчић, *Десйоти*, 80.

[38] Уп. Ферјанчић, *Тесалија*, 242.

[39] S. C. Estopanan, *El legado de la basilissa Maria y de los despotas Thomas y Esau de Joannina*, II, Barcelona 1943, 39.

[40] Ферјанчић, *Десйоти*, 81.

Прељубовић и Исаило Буонделмонти су своја достојанства добили из самога Царства, из оних руку које „Ектесис неа“ практично једино признаје. Исто као и Добротица, премда варвари, били су византијски деспоти а не деспоти других царева.

Ни „деспоте Албаније“ не треба тражити хронолошки или територијално много даље од Томе и Исаила. Плурал у коме су наведени подразумева, исто као и код „влашких деспота“, или да су следили непосредно један за другим (као у случају Влахије) или да су истовремено носили високи чин. Ако је Влахија у одређеном смислу означавала завичај поменутих деспота, на исти начин би ваљало разумети и помен Албаније и притом никако не заборавити на етничко стање у Епиру тога времена. По нама би само две личности могле да буду „албански деспоти“ а то су познати албански феудалци у епирском делу Синишине државе Ђин Буја и Петар Љош. Обојица су 1359/60. добили деспотско достојанство од Симеона-Синише пошто им је претходно додељена и значајна територија. Ђин Буја је добио Ахелон и Ангелокастрон а Петар Љош Арту.[41] Према подацима Јањинске хронике Петар Љош је умро 6882(1373/4) године док је Ђин Буја био наводно жив све до 1400.[42] Смрт Петра Љоша претходи за нешто више од десет година времену издавања нашег приручника, али прошло време (ἦν) употребљено испред Добротице очигледно се односи и на још неке поменуте примере из овога става. Значај овакве идентификације постаје још занимљивији када се узме у обзир да „Ектесис неа“ прихвата само достојанства додељена из ромејских руку. Очигледно је да су и титуле које је Симеон давао биле сматране валидним бар донекле, будући да их је давао као владар ромејске крви.

У једном од рукописа (Vaticanus 573) наводи се на овом месту иза Добротице οἷα ὁ (Σερ)βίας ἢ καὶ ἄλλοι. По Дарузесу је ова редакција настала почетком XV века, у сваком случају пре 1418, и у складу са тим хронолошким оквиром ваља тражити и личност наведеног српског деспота.[43] Занимљиво је да исти рукопис сличну допуну, односно измену чини и у следећем ставу — § 44 који говори о обраћању митрополита деспотима који нису царски синови — када, у вези са варварима, каже: δέσποτά μου, ἢ εἰ ἔνι βάρβαρος, δέσποτα, τυχόν, πάσης Σερβίας.[44]

---

[41] Estopanan II, 39; уп. Ферјанчић, *Десйоши*, 168. Мора се признати да знања о Ђину Бујн и Петру Љошу, као и уопште о албанским родовима у Епиру, захтевају нове научне напоре будући да читав низ питања у вези са њима још увек није разрешен. Њихове територије, титуле па чак и имена још увек немају јасна објашњења. Ипак, извесно је да је Епир, у већој мери од Тесалије, у XIV веку преплављен Албанцима, па је стога логично што се Албанијом често називају епирске покрајине. Уосталом, горе поменута Синишина титула, укључујући и „сву Албанију“ (в. нап. 32), била је последица његових територијалних успеха у Епиру а не у данашњој Албанији. Најзад, можда треба подсетити да је читав Епир са изузетком саме Јањине и био под влашћу поменутих албанских великаша. О Албанцима у Грчкој уп. Ферјанчић, *Тесалија*, 198 сл. (даје и исцрпан преглед досадашње литературе о овим питањима).

[42] Estopanan II, 43; cf. K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neure Zeit*, II, Leipzig 1867—1868, 103.

[43] *Ekthésis néa*, 22—23.

[44] Ibidem, 57.

С обзиром на датовање рукописа недвосмислено је јасно да је у питању Стефан Лазаревић. Ниједан од осталих наших деспота XV века не може да буде узет у обзир: Ђурађ Бранковић је заиста добио деспотску титулу из Цариграда али тек у пролеће 1429. године[45], Лазар Бранковић добија ово достојанство још касније — 1446.[46] а такозване „угарске" деспоте поготово нема разлога наводити. Као што је познато, Стефан Лазаревић је високи чин стекао после Ангорске битке (1402) на повратку у Србију преко Цариграда.[47] Без икакве сумње помен његове титуле је драгоцен прилог проучавању стварног става Византинаца према њему и високом називу који му је додељен. Јер, не треба сметнути с ума да према наративним византијским изворима ми не можемо да стекнемо праву слику о држањуРомеја у погледу исправности Стефановог достојанства.[48] Оба податка о „деспоту Србије", као и они о „деспотима Влахије и Албаније", указују да се у појединим случајевима варварима, поред имена, у приручнику додаје територија. Она, међутим, никако није део титуле већ означава једноставно ближу идентификацију. Као што је познато, „деспотат" као територија не постоји везан за деспотску титулу. У сваком случају, вест о Стефану Лазаревићу, поуздан је показатељ признања и тачних димензија његове титуле у Царству. Исто као и Добротица, односно влашки и албански деспоти, он је само странац — носилац титуле. Занимљиво је да овим деспотима и митрополити могу да се обраћају на начин практично једнак патријарховом, што сигурно на свој начин говори о њиховом нижем положају.[49]

45. и 46. параграф обавештавају о начину писања патријарха и митрополита севастократорима и кесарима. За разлику од опширног излагања о деспотским формулама, састављач овде само напомиње да патријарх пише, на исти начин као деспотима, и севастократорима и кесарима. Слутимо да је ова сажетост плод теоријске ирироде поменутих ставова који се, што није случајно, у више редакција чак потпуно изо-

---

[45] Уп. Ферјанчић, *Десйоши*, 188 сл.

[46] Исто, 192.

[47] Уп. исто, 182 сл.; Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару (Зборник радова са научног скупа у Крушевцу 1971), Београд 1976, 61. — Вредност ове идентификације постаје уочљива када се узме у обзир чињеница да ниједан од византијских наративних извора не помиње додељивање деспотског достојанства Стефану. С тим у вези је постављано и питање да ли су Ромеји уопште сматрали Стефанову титулу исправном или не? Свакако да је овај додатак о „деспоту Србије" изванредна потврда пуне вредности достојанства нашег деспота.

[48] Ферјанчић, *Десйоши*, 184. Хтели бисмо да овде наведемо још неке врло занимљиве изворне податке о титули деспота Стефана. Тако се, на пример, у једној краткој хроници, вероватно с почетка XVI века, која би са правом могла да се назове и „Хроником турског освајања Србије", у више наврата јавља ἀφέντης Σερβίας, Στέφανος ὁ δεσπότης (P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 1, Wien 1975, 558 sq). Исто тако ваља упоредити и једну другу кратку хронику (Schreiner, *Kleinchroniken*, 636) где је опет поменут Стефан као δεσπότης, υἱὸς Λαζάρου. Уза сву опрезност при преузимању вести ове природе из кратких хроника (тако је у појединим рукописима и кнез Лазар навођен као „деспот") мислимо да ове податке у потпуности можемо да прихватимо, јер су обе хронике у целини врло поуздане. Свакако да са свим поменутим потврдама из византијских извора нестаје и дилема око става Византинаца према Стефановом чину.

[49] Καὶ οὐδὲ υἱοὺς γράφουσιν αὐτοὺς καθῶς ὁ πατριάρχης (*Ekthésis néa*, 57).

стављају. Иначе, према расположивим подацима, последњи севастократор који је достојанство добио из Цариграда био је Димитрије Кантакузин (умро 1384).[50] И кесара фактички више у Царству нема, изузимајући Алексија и Манојла Анђела Филантропине у Тесалији. Први је био кесар сигурно већ од јуна 1373. и владао је до 1389/90. када га други наслеђује. Обојица су, будући прави Ромеји, достојанства вероватно добили из Царства.[51] „Ектесис неа" ни не помиње могућност постојања „варвара"—византијских севастократора односно кесара јер таквих и нема.

Следећи редови су посвећени обраћању осталим синклитицима· Ромејима који имају συγκλητικὰ ὀφφίκια,, а иначе су цареви συγγενεῖς συμπενθεροί, θεῖοι, γαμβροί, ἐξάδελφοι или ἀνεψιοί, патријарх писмо почиње епитетом περιπόθητε, а уколико нису у сродству са царем, једноставно са οἰκεῖε (§ 47—48). Овде се разлика са епитетом περιπόθητε може у суштини да изједначи са оном учињеном у случају деспота који нису царски синови. Приручник и све његове редакције дају пример са царским рођаком и великим доместиком али без његовог имена. У једном од рукописа стоји уз њега и ближа ознака — „θεῖε царства" (Athos Dionysiou 219; из времена између 1421. и 1431). Везаност свих примера за великог доместика је неоспорно од користи при проучавању синклитика познога доба, али ми ћемо се овде задовољити само препознавањем реалног великог доместика из ових времена. Колико знамо, најближи 1386. години царев рођак и велики доместик био је Димитрије Палеолог, ὁ περιπόθητος θεῖος, како је назван у простагми цара Јована V Дохијару из фебруара 1375.[52]

Овим је окончан скуп формула IV поглавља у основном тексту. Постоји међу додацима међутим још један занимљив став, περὶ ῥηγῶν, како је назван. Његови састављачи праве разлику у обраћању између „краљева" и „великих краљева". Занимљиво је открити кога Византинци XV века (додаци наиме припадају том столећу) подразумевају под „регесом". У томе нам помаже једна од рецензија (Dionysiou 219, настала 1421—1431) у којој се као μέγας ῥῆξ наводи или владар πάσης ʽΡωσίας или Λιτβῶν или неко сличан (ὁ οἱουδήποτε τύχει ὤν). Не треба притом сметнути са ума да је читава ова рецензија настала на Светој Гори. Верујемо да су поменути примери са Литвом и Русијом произишли из реалних веза Светогораца са двема државама. Добро је, иначе, познато да код Византинаца μέγας ῥῆξ одговара руском односно литванском кнезу, за шта, уосталом, у наративним и дипломатичким изворима има подоста

[50] Уп. Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968), 188; Nicol, *Kantakuzenos*, 158—160.

[51] Cf. R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, II, Berlin—Amsterdam 1967, 25—43; Ферјанчић, *Тесалија*, 265 сл. О севастократорима и кесарима, на пример, у српској држави, уп. Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском царству*, ЗФФБ X-1 (1970), 255—269.

[52] Х. Ктенас, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς βασιλικῆς, πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου ΕΕΒΣ 4(1927), n. 9; cf. Dölger, *Regesten* V, n. 3145.

доказа.[53] Што се саме титуле тиче, она је сасвим у складу и са византијским и руским државно-правним схватањима. Премда се називање појединих руских владара „царевима Русије" или „царевима све Русије" може срести доста рано, оно постаје званично тек после пада Цариграда односно, боље рећи, ослобођења од Татара (1480).[54] Сви византијски извори титулишу руске владаре баш као и „Ектесис неа", а вероватно је да су се и руски владари одговарајуће обраћали и Византији (мада о томе нема вести).[55] Без обзира на сачуване изворе, посебно акта, имајући у виду првенствено равноправност и међусобну одвојеност формула за Литву или Русију, склони смо да претпоставимо да се овде као конкретни примаоци писама налазе московски велики кнез Василије I (1389—1425), зет литванског великог кнеза Витовта, као и сам Витовт (влада до 1430). Пре Витовта Литва, наиме, није ни била независна (сам Витовт је чак добар део своје владавине провео као православац; своје верско убеђење је, иначе, у току живота у више наврата мењао а православљу је био веран управо за владе Василија I). После смрти Василија I у Московској кнежевини је дошло до смутњи и оспоравања великокнежевске части малолетном Василију II, а један од носилаца завере био је баш сам Витовт.[56] С обзиром на датовање рецензије која је могла да настане само до 1431. године, чини се очигледним да Василије II као прималац писама није могао да се има у виду. Уосталом, од руских владара у византијским актима сачуван је само помен Василија I.[57]. У једном патријарх Антоније IV потврђује одлучење епископа и народа новгородског називајући га υἱός μου εὐγενέστατος ῥῆξ πάσης Ῥωσίας, κὺρ Βασίλειος а у другом му се обраћа потпуно у складу са упутствима „Ектесис неа" (Εὐγενέστατε μέγα ῥὴξ Μοσχοβίου καὶ πάσης Ῥωσίας, ἐν ἁγ. Πν. ποθεινότατε υἱὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος, κῦρ Βασίλειε· χάριν, εἰρήνην, ἔλεος, ὑγείαν ψυχῆς καὶ σώματος, εὐχὴν καὶ εὐλογίαν.....).[58] С друге стране, литвански владар се нешто раније у синодском акту из 1380. године назива πυρσολάτρης ῥὴξ τῶν Λιτβῶν.[59]

Пето поглавље посвећено је писању митрополита који тренутно не столују у својој дијецези. Крајем XIV века таквих је случајева било врло много[60], па приручник доноси адекватна упутства о начину обраћања

[53] *Ekthésis néa*, 57; M. M. II, 444, 447, 449, 337 итд.

[54] A. V. Soloviev, *Reges et Regnum Russiae au Moyen Age*, Byz. XXXVI (1966), 144—173.

[55] В. даљи текст. Тако се у једној краткој хроници (Schreiner, *Kleinchroniken*, 627) каже како је 27. фебруара 1425. умро ὁ μέγας ῥῆγας Βασίλειος, αὐθέντης Μοσχοβίου, γαβρὸς τοῦ Βητέλτου.

[56] Е. Голубинскии, *История русской церкви*, III, Москва 1900, 297 сл., даје детаљан опис тадашњих односа византијске цркве са Русима. Уп. такође А. Соловьев, *История русского монашества на Афоне*, Записки Русского Науч. Инст. в Белграде 7 (1932), 137—156; A. Soloviev, *Histoire du monastere russe au Mont Athos*, Byz. VIII (1933), 213—238.

[57] Уп. нап. 53, као и текст који следи.

[58] M. M. II, 444, 447.

[59] M. M. II, 337.

[60] Посебно је ова криза митрополитских седишта била изражена у Малој Азији (уп. наш рад о титулатурама митрополита и црквеној организацији у Малој Азији, нап. 1).

митрополита кефалијама као и другим световним и црквеним архонтима. На крају поглавља нашле су се и формуле за писање кнезу и кнегињи Србије, деспини Србије и њеном сину као и жупану. О њима смо другом приликом расправљали па се сада не бисмо на овоме задржавали[61], већ бисмо своју пажњу окренули врло занимљивим додацима уз поменуто поглавље. Наиме, додати ставови у појединим редакцијама односе се на различите стране феудалце и владаре из времена блиског настанку саме „Ектесис неа" (изузимајући један познији параграф). Разлог дописивања ових ставова био је бесумње практичне природе, будући да првобитни текст, изузимајући формуле за извесне српске феудалце, других конкретних примера није пружио.

60. и 61. став односе се на двојицу представника познате ђеновљанске породице Гатилузи. У првом ставу даје се образац за писање τὸν εἰς τὴν Μιτυλήνην εὑρισκόμενον νῦν νέον Γατελιοῦζον. Митрополит га ословљава са περιπόθητε ἀνεψιὲ τοῦ... ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, да би у адреси било изречено и његово име: τῷ περιποθήτῳ ἀνεψιῷ... Φραντζέσκῳ τῷ Γατελιούζῳ. У следећем ставу се говори о протоколу обраћања τὸν εἰς τὴν Αἶνου θεῖον αὐτοῦ Νικολέζον а на крају је написано τῷ περιποθήτῳ συμπενθέρῳ... Νικολέζῳ τῷ Γατελιούζῳ.[62] Не треба много домишљатости да бисмо се досетили личности Франческа II и Никола (Николеза), представника ђеновљанског рода Гатилузија. Франческо II је био син византијске принцезе Марије, ћерке Андроника III (и сестре Јована V Палеолога) и Франческа I Старијег Гатилузија. Овде је Франческо II забележен као ἀνέψιος византијског цара (Манојла II, сина Маријиног брата Јована V).[63] Николо је као стриц Франческа II συμπένθερος цара. Карактеристично је да су обе ове формуле прикључене уз упутства о обраћању синклитицима у главном тексту, што не само да ближе одређује њихов положај него и читаво поимање термина „синклитици" као и тога ко се све по тадашњем византијском схватању може сматрати њима или њима сродним.[64] С обзиром на неке врло одређене податке које два става пружају (на Митилини је господар Франческо II а истовремено у Еносу Николо) ваља пронаћи и време настанка ових формула. Франческо I, господар Лезбоса, умро је 6. августа 1384. године и дуго се мислило да га је наследио његов малолетни син Франческо II уместо кога је као регент владао Николо. Данас је, међутим, прихваћено да је Николо само неколико година био на Митилини а да се затим услед искрслих неслагања са Франческом II вратио у Енос као и да у тренутку смрти свога оца Франческо II уопште није био дете. Умро је 1403—1404. године да би га поново на Лезбосу заменио његов стриц Николо све до 1408—1409.[65] Данас знамо и више од тога па смо

[61] Уп. нап. 29. Међу овима смо препознали кнеза Лазара, кнегињу Милицу, царицу Томаиду, њеног сина Стефана Дуку и, као жупана, можда Андрију Гропу.

[62] *Ekthésis néa*, 61.

[63] Cf. W. Miller, *Essays on the Latin Orient. The Gattilusi of Lesbos*, Amsterdam 1964, 313 sq; G. T. Dennis, *The short chronicle of Lesbos*, Λεσβιακά 5 (1966), 123—144; Barker, *Manuel II*, 35—36.

[64] *Ekthésis néa*, 57.

[65] Ову, релативно скоро утврђену хронологију дугујемо првенствено истраживању Дениса, о. supra c.

обавештени нешто више и о браку једне од кћери Франческа II са Јованом VII Палеологом, синовцем Манојла II, до кога је дошло у сваком случају пре 1397. године.[66] Према томе, параграфи о Франческу II и Николу могли су да настану само пре 1403—1404. а после (отприлике) 1387. године, односно после повратка Никола у Енос. Данас се обично удаја Франческове ћерке Евгеније за Јована VII смешта већ у 1390. годину и, уколико се ознаке рођаштва са византијским царем повежу са овим браком, онда бисмо ове парафрафе могли да сврстамо између 1390 (као вероватне године брака Јована VII) и 1403—4.[67] Ми, међутим, више верујемо у другу могућност. Имајући у виду сву сложеност значења речи ἀνέψιος и συμπένθερος, чини се логичнијим да је овде по среди сродство два Гатилузија са старим царем Јованом V (умро 16. фебруара 1391). Њему је заиста Франческо II „нећак" а Николо „пријатељ", како се ови изрази обично преводе на наш језик. С друге стране, и само упутство о писању Франческу II као да потсећа на скору промену власти којом је овај постао господар Митилине (πρὸς τὸν εἰς τὴν Μιτυλήνην εὑρισκόμενον νῦν νέον Γατελιοῦζον). Нажалост немамо података о томе како је било Јован V било Манојло II називао Гатилузија. У сваком случају, поменута упутства су настала између 1387(?) и 1403—1404. године или можда, како ми верујемо, још уже, између 1387(?) и 1390, односно да се тичу сродства Гатилузија са Јованом V.

Поред Гатилузија, у појединим рукописима се наводи и упутство за писање војводи Угровлашке Мирчи (εἰς τὸν βοϊβόδα Οὐγγροβλαχίας τὸν Μύρτζα).[68] Ради се наравно о славном Јону Мирчи Старијем (1386 -јануар 1418), познатом борцу против Турака и господару Влашке.[69] Занимљиво је да је редакција у којој се сачувао његов помен управо из прве четвртине XV века.[70] Титулисање овог влашког великаша различитим епитетима најсличније је почастима које састављач приручника иначе додељује и кнезу Лазару, што бесумње казује о угледу и једног и другог у очима Византинаца.[71] Ваља подсетити да постоји и једно, истина недатовано писмо цариградског патријарха из времена око 1394. за које се веровало да је било упућено Мирчи и у коме почетна формула изгледа друкчије него овде. Између осталог, у адреси се патријарх обраћа примаоцу са ἐξάδελφε цара, што влашки војвода природно нема у адреси из приручника.[72] Касније је било утврђено да је патријархова посланица била упућена у ствари Мркши Жарковићу који је заиста полагао права на овакав епитет, будући син Жарка и Теодоре (у калуђерству Ксеније), сестре Константина Драгаша. Теодора је била најпре жена Жарка Мркшића да би се потом удала за Балшу а њена пасторка

[66] F. Dölger, *Johannes VII. Kaiser der Rhomäer*, 1390—1408, BZ 31 (1931), 21—36; Barker, *Manuel II*, 462 sq.

[67] То јест између удаје Франческове ћерке за Јована VII и смрти Франческа II.

[68] *Ekthésis néa*, 61.

[69] N. Jorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotha 1905, 279 sq.

[70] *Ekthésis néa*, 61 (напомене).

[71] Уп. наш рад „*Ектесис неа*" *о патријарху и феудалцима*, 422.

[72] M. M. II, 477.

нешто касније за Мркшу Жарковића.[73] Колико знамо о Мирчи и његовом роду његов отац је био ожењен извесном Калиникијом која griechischen Blutes war.[74] С друге стране, млађи син влашког великаша Дан умешао се у династичке борбе после Мирчине смрти долазећи управо из Цариграда где је дотада боравио.[75] С обзиром на чињеницу да како сама „Ектесис неа" тако и све друге њене редакције брижљиво бележе чак и далеке родбинске везе са царском династијом свих личности којима се пише, очигледно је да Мирчин род у целини није имао никаквих елемената за положај царских рођака. Зато у нашој формули нема ни трага неком таквом сродству а грчку крв код ове влашке породице ваља тражити на некој другој, засад непознатој страни.

Ставови намењени обраћању војводи Молдовлахије Јовану Стефану IV и његовој жени Марији знатно су млађи од оних посвећених Мирчи. Стефан је био на власти у Молдавији од 1457. до 1504. године а Марија, његова друга жена, венчала се за Стефана 14. септембра 1472. Марија од Мангоа, родом са Крима, била је иначе у сродству са трапезунтским Комнинима а можда и са самим Палеолозима. У тренутку када се молдавски војвода венчао овом принцезом, Манго још није пао у турске руке (заузет 1475), па је тако на неки начин постао и један од носилаца права за представљањем и самог Византијског Царства, каткада се називајући чак и царем.[76] Питање је само да ли се овде ради о овој Марији, како мисли Дарузес, или можда о трећој жени Стефана која се такође звала Марија"[77] На ово питање ми не бисмо одговорили тако одлучно како је то учинио издавач. У сваком случају, сви ови ставови повезани како са Влашком тако и са Молдавијом добро би могли да послуже у проучавању византијско-румунских односа у позном средњем веку али, колико смо обавештени, румунски историчари их досада нису узимали у обзир.

Међу последњим додацима V поглављу постоје и обрасци за писање видинском цару Јовану Страцимиру (1365—1396) као и трновском самодршцу Јовану Шишману (1371—1393).[78] На основу хронологије владавина ова два владара јасно је да су обрасци могли да настану једино између 1386. (датума настанка „Ектесис неа") и 1393. Занимљиво је међусобно поређење интитулација ових бугарских царева, с обзиром да су формуле из приручника, како смо у више наврата утврдили, несумњиво званичан и актуелан одраз стварних византијских државно-правних схватања. Полазећи од тога ваља приметити да је и Страцимиру и Шишману у најави саме формуле речено βασιλέα што,

---

[73] Уп. К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 319; *Acta Albaniae*, II, 528; И. Снѣгаровъ, *Охридската архиепископия*, I, София 1924, 332.

[74] Jorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, 274.

[75] Ibidem, 278—279.

[76] *Ekthésis néa*, 61—62; cf. V. A. Georgescu, *Byzance et les institutions roumaines, jusqu'à la fin du XVème siècle*, XIVe Congrès Int. des Et. byzantines, Bucarest 1971, Rapports IV, 45.

[77] Jorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, 347 sq.

[78] *Ekthésis néa*, 62.

као и у другим случајевима, одражава више фактичко стање него формалан положај. Овде бисмо уопште упозорили на разлику у титулама које се налазе у „најавама" нашег приручника и на саме формуле. Тако се, на пример, Константину Драгашу у наслову каже πρὸς τὸν δεσπότην Σερβίας иако, природно, у самој интитулацији тога нема.[79] Сродних примера за овакве разлике има и у многим другим изворима. Тако ће се у позним наративним списима покрај многих страних феудалаца и владара често срести титуле које они никада нису имали. У такозваним „кратким хроникама", да наведемо само ове драгоцене текстове, може да се наиђе на, да узмемо опет исти пример, деспотско достојанство (уколико се букавално посматра) и уз кнеза Лазара, Мирчу и многе друге.[80] Није ни потребно овде набрајати тек забуне које у том погледу могу да направе западни извори. Но, овде нам није циљ да подсећамо на поодавно и потпуно извршене анализе ових питања[81], већ једино желимо да истакнемо неке од основних постулата тих истраживања. Према томе, у спису какав је патријаршијски приручник (без обзира на разлике између појединих његових редакција) за оцену достојанства меродавна је искључиво сама интитулација!

Полазећи од тога, симптоматично је да се Јовану Шишману царски чин наводи у самој формули, али не и Страцимиру. Уместо βασιλεῦ, видинском господару се каже помало неодређено αὐτοκράτορ κράτιστε καὶ αὐθέντα и тиме битно мења како тежина тако и значење највишег ромејског царског епитета „самодршца", Страцимиру овде иначе додељеног. Јер, тачно је да су се Византинци врло тешко одлучивали на признање царских титула другима, а поготово достојанства „автократора"[82], али у ставу о видинском владару Страцимир и није βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ већ само αὐτοκράτωρ. Тешко да би византијски цар или патријархословио у званичном акту било бугарског било српског цара и као василевса и као автократора, али само као цара или „самодршца" је могао.[83] Овакву тврдњу поткрепљују и постојећи изворни подаци. Сасвим је друго питање незваничних списа или незваничних помена као и титулисање самих „варварских" владара.[84] Другим речима, на основу ових ставова излази да су Ромеји правили очигледну разлику између трновског и видинског господара, од којих су једино првоме признавали царско достојанство, али и њега у ограниченом виду.

У вези са овим титулама пада у очи још нешто. По формули из приручника Страцимир је „господар Видина и све Бугарске" (Βυδίνης καὶ πάσης Βουλγαρίας) а Јован Шишман„ цар Бугара" (τῶν Βουλγάρων).

---

[79] Ibidem, 62. Уп. наш рад „*Ектесис неа*" *о патријарху и феудалцима*, 430.
[80] Schreiner, *Kleinchroniken*, 380, 389 итд.
[81] Ферјанчић, *Деспоти*, 3—8.
[82] Уп. Острогорски, *Автократор*, 121 (302).
[83] Уп. расправу наведену горе.
[84] О називањима ових, уз Острогорског, *Автократор*, уп. М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице цара Душана, Београд 1951, 87 сл; исти, *Српска владарска титула за време Царства*, ЗРВИ 5 (1958), 9—19; Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, ЗРВИ 12(1970), 61 сл.

Познато је, првенствено захваљујући истраживањима Љ. Максимовића[85], да је за Византинце имало једно значење навођење у титулама страних владара народа над којима владају а друго помињање територија које су им евентуално припадале или на које су претендовали, ма како биле оне бројне. А у читавој „Ектесис неа", укључујући и све њене редакције, Јован Шишман је практично једини који у титули има етничку а не територијалну ознаку свог владарског господства. Сви остали су господари, кнежеви или војводе само одређених земаља, градова или острва. Могло би да се помисли да је интитулација за литванског великог кнеза (τῶν Λιτβῶν), која је такође нашла место у једном од додатака нашем приручнику, била исто тако везана за народ али није. У питању је pluralia tantum чији номинатив гласи Λιτβαῖ, како се називала и митрополија истог имена. То што у приручнику нико други од страних феудалних господара нема у својој титули помен народа није необично. Јер, од наведених „варвара" ниједан заиста ни нема никаквог права на то, будући да сви они којима се патријарх или митрополити обраћају немају ни приближно сличну традицију трновској. Једини са ким би бугарски цар могао да се упореди био је српски цар кога више нема.

Карактеристично је да се епитет εὐσεβέστατος у приручнику примењује искључиво код личности царске крви, а мимоилази све оне који, премда реално често важнији и моћнији, немају највише владарско достојанство. Тако су у „Ектесис неа" без њега остали кнез Лазар и кнегиња Милица, Франческо и Николо Гатилузи, војвода Молдовлахије Стефан IV и његова жена Марија као и Константин Драгаш. Наравно, овог епитета нема ни у обраћању византијском цару и царици за које су резервисане посебне формуле. У приручнику се εὐσεβέστατος јавља само уз „царицу Србије" и њенога сина, за које смо својевремено утврдили да су у ствари тесалијска владарка Томаида, удовица цара Симеона-Синише, као и њен син Стефан.[86] Поред њих, исти епитет за патријаршијску канцеларију имају још једино оба бугарска владара. Бесумње је такво титулисање Страцимира било у суштини опет својеврсно индиректно признање његовог ранга у недостатку директне титуле која му се у приручнику званично ускраћује.

У сачуваним царским и патријаршијским актима нема трага интитулацији са епитетима какве бележи патријаршијски приручник. Уместо ње сусреће се знатно упрошћенија варијанта која је ипак у складу са „Ектесис неа". Епитет који се искључиво налази у обраћању бугарским владарима је „преузвишен" (ὑψηλότατος), широко распрострањен у дипломатској преписци византијске царске и патријаршијске канцеларије са страним владарима. Највећи део ових помена бугарског владара не представља, на жалост, комплетно и званично обраћање али, без обзира на то, у практично свим познатим исправама византијске царске

[85] Максимовић, *Грци и Романија*, 64.

[86] *Ekthésis néa*, 60; уп. наш рад *„Ектесис неа" о патријарху и феудалцима*, 422—427.

и патријаршијске канцеларије бугарски цар је доследно идентично наведен као ὁ ὑψηλότατος βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων.[87] Тако се Јовану Александру децембра 1355. године патријарх Калист обраћа као ... πρὸς τόν ὑψηλότατον βασιλέα τῶν Βουλγάρων, ἐν ἁγίῳ πνεύματι γνησιώτατον υἱὸν τῆς ἡμῶν μετριότητος, κῦρ Ἰωάννην τὸν Ἀσάνι.[88] И Јован Страцимир ословљен је у такозваном „Видинском праксису" из јула 1381. поводом именовања митрополита Видина као ὁ ὑψηλότατος βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων, κῦρ Ἰωάννης ὁ Σταντζημηρὸς[89], премда се ово не може узети као званично обраћање, будући да недостаје директна адреса већ је цар поменут једино у тексту.

Љ. Максимовић је пре више година упозорио како није позната ниједна од грчких верзија титула бугарских владара и да је зато немогуће правити поређење између потписа бугарских и српских царева на том језику.[90] И заиста, нити су сачувани грчки потписи бугарских царева нити постоје, бар како ми мислимо, сачуване званичне интитулације видинских владара у актима византијског порекла. Постојећи извори нису много издашнији ни према интитулацијама за трновске цареве. Наравно, то не значи да нема ни помена бугарских царева у појединим дипломатичким списима али, да би могли да буду упоређени са додацима из „Ектесис неа", често им недостају директне адресе, то јест бугарски владар у њима није и лице коме је текст намењен.

Имајући у виду управо ову разлику, истичемо вредност ставова из „Ектесис неа" и сматрамо да се интитулације, односно директне адресе из патријаршијског приручника, могу да третирају као најзваничнији формулари обраћања бугарским властодршцима. Тиме је, по нама, битно обогаћено знање и о бугарској царској титули у очима Византинаца. Акти бугарских царева на словенском језику су логично сасвим друкчији, уосталом као и они српских.[91] Није нам циљ да се сада на овоме дуже задржавамо, али усудићемо се да подсетимо да и ту, упркос изузетио недовољној дипломатичкој грађи, има разлике између Шишмана и Страцимира. Шишман је ιω шишманъ в ха ва влговѣрныи цръ и самодръжецъ всѣмъ влъгаром и гръкомъ а Страцимир скромно ιωанъ срацимиръ цръ влгаромъ.[92] Ако су се два савремена бугарска владара међусобно сами разликовали у титулама, нема никаквог разлога сумњи да су ту разлику поштовали и Византинци и, на себи својствен начин, изражавали.

На крају додатака V поглављу издавач је донео и образац за писање руском цару. Знатно каснији од осталих, овај став се налази искључиво у рукопису Parisinus 2671, у целини узев из XV столећа, али са умет-

---

[87] *Actes de Zographou*, *Actes grecs*, publ. par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Виз. Врем. 13(1907), Прил. 23, 26, 31: J. et P. Zepos, *Jus Graecoromanum*, I, Athenis 1931, XXV, n. 139; итд.

[88] M. M. I, 436.

[89] Ibidem, II, 345.

[90] Максимовић, *Грци и Романија*, 73.

[91] Уп. Острогорски, *Автократор*, 121(302) сл.

[92] И. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1931, 600—601, 602.

цима из познијег времена. Познато је да је први званично крунисани руски цар био Иван IV Грозни (1547). С обзиром да је у његовој титули, уз Москву, Новгород, Владимир и Половце, унет и Казан и Астрахан, овај параграф може временски да се смести у време између 1551. односно 1556. године и 1584. године. Казан је, као што је познато, пао у руске руке 1551, Астрахан 1556. а Иван IV Грозни је умро 1584.

У VI поглављу које говори о правилима за писање питакија (Περὶ πιττακίων) задржаћемо се једино на последњем ставу из додатака (§ 79), у коме је дат изванредно занимљив пример преписке две световне личности. Образац се односи на модел писма господара Митилине цару Трапезунта и доноси га само Laurentianus 59—17, рукопис са више редакција, свих из XV столећа.[93] Издавач Дарузес је, идентификујући ову двојицу, помислио да су у питању Николо (Николезо) Гатилузи и Алексије IV, владар Трапезунта.[94] Николо Гатилузи је умро 1409. године а Алексије IV почиње самостално да влада 1412. године. Истине ради ваља подсетити да је Николо господар Митилине поново постао тек 1404, после смрти свог синовца, а Алексије IV носи царско достојанство већ у време свога оца Манојла III (1390—1417), од 1396. године.[95] Тако, оба трапезунтска цара заједнички примају једно шпанско посланство 1404. године.[96] Није нам најјасније зашто се издавач толико одлучно определио за поменуту идентификацију, осим уколико није био заведен епитетом којим Гатилузи (у тексту се не каже који) назива трапезунтског цара (συμπένθερος). С обзиром на директно навођење имена трапезунтског владара, изван сумње је да се у моделу ради о Алексију IV (ἠγαπημένῳ αὐθέντῃ καὶ συμπενθέρῳ κυρῷ Ἀλεξίῳ τῷ μεγάλῳ Κομνηνῷ). Познато је, наиме, да је најближи цар истог имена, Јован Алексије III, владао знатно раније (1349—1390). Алексије IV је мртав сигурно 28. октобра 1429.[97]

Исто тако, бар колико се зна, у време Никола Гатилузија нема никаквих родбинских веза између ове ђеновљанске породице и Великих Комнина. Једино уколико се у пројекту писма не подразумева евентуално духовно сродство, у које не верујемо, знајући и за реалне сродничке односе две породице, истина из нешто каснијег времена од Николовог. Стога најпре треба погледати зашто је Алексије IV Гатилузију συμπένθερος? Познато је да је Марија, ћерка Андроника III била жена Нико-

---

[93] *Ekthésis néa*, 67.

[94] Ibidem, 10—11.

[95] У вези са Николом уп. раније излагање и нап. 63. — Око година владе Манојла III међу научницима је велика дилема, јер Панарет његову смрт ставља у 1412. да би затим нагласио како је владао 27 година, то јест до 1417. (О. Лампсидис, Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνῆνων, Атина 1958, 81). По свој прилици је ово друго тачније јер је још Милер пронашао један натпис на основу кога би Манојло III био жив још увек 1415. (W. Miller, *Trebizond. The last greek empire*, Amsterdam 1968, 79).

[96] Cf. Miller, *Trebizond*, 73; Barker, *Manuel II*, 239 sq; E. Janssens, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles 1969, 126; Dennis, *The short chronicle*, 135 sq; итд.

[97] N. Iorga, *Notes et éxtraits*, I, 505; cf. V. Laurent, *L'assassinat d'Alexis IV, empereur de Trébizonde* (*m.* 1429), Ἀρχ. Πόντου 20(1955), 15—25; Janssens, op. cit., 132 (даје литературу и резимира ставове претходника).

ловог брата, Франческа I Гатилузија, али то није сродство и са трапезунтским владарем, јер Николо је само συμπένθερος византијског цара.[98] Бољи пут ка решењу је проучавање родбинских веза Гатилузија са самом трапезунтском династијом, веза које су сасвим поуздано постојале. Наиме, млађи син Алексија IV, Александар, био је ожењен Маријом, ћерком Дорина Гатилузија.[99] О том венчању Михаило Панарет, чије приповедање досеже до 1426. године, не говори ништа али се код Халкокондила бележи да је Алексије IV поставио „за другог цара, Скандарија званог и оженио га ћерком господара Митилине Гатилузија и послао га на Митилину" (δεύτερον βασιλέα, τὸν Σκαντάριον λεγόμενον, καὶ ὑπάνδρευσεν αὐτὸν μετὰ τὴν θυγατέρα τοῦ ἡγεμόνος Μυτιλήνης Γαταλιούζου, ὃν ἀπέπεμψεν αὐτοῦ ἐν τῃ Μυτιλήνῃ...).[100] Цар Јован, старији син Алексија IV, стигао је у међувремену у Ивирију, у коју је, по Халкокондилу, пошао још пре ове свадбе.[101] Јован је у ствари био прогнан тамо и то још за живота своје мајке Теодоре. По Панарету, Теодора је умрла 12. новембра 1426.[102], па на основу овог податка може да се претпостави да је до венчања дошло једино после њене смрти. Тачније речено, између 12. новембра 1426. и смрти Алексија IV која се збила у сваком случају пре 28. октобра 1429. Тада, „због убиства цара Трапезунта од стране његовог сина Калојана млетачки конзул треба да утврди свој замак у Трапезунту и сенат му признаје трошкове за речени посао".[103] Отац Маријин, Дорино Гатилузи, на власт на Лезбосу је ступио вероватно већ 1426. а сигурно од маја 1428, наслеђујући тако свога брата Ђакопа.[104]

Да закључимо: мислимо да је овде реч о моделу преписке између Алексија IV и Дорина I Гатилузија, господара Митилине, чија се ћерка Марија, „кћи господара Митилине" како каже Халкокондил, удала за Александра Великог Комнина, највероватније после 12. новембра 1426. а пре 28. октобра 1429. Сама преписка, а по нама и вероватнији terminus ante quem и post quem и за венчање, могла је да буде вођена између маја 1428 (или раније, у зависности од хронологије доласка Дорина на власт) а пре 28. октобра 1429. године. Најзад, да разјаснимо и своју последњу тврдњу. Марија је била ћерка Дорина, код Халкокондила поменутог имплицитно као актуелног господара Лезбоса у тренутку венчања. Из тога времена је и модел из нашег приручника, можда настао управо у вези са овим венчањем?

---

[98] Cf. A. Th. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*, Amsterdam 1962, 78.—О удаји Евгеније, ћерке Франческа II, за Јована VII Палеолога уп. нап. 66. Нема потребе повезивати сродство Гатилузија са Великим Комнинима преко Палеолога када постоје и њихове непосредне везе.

[99] *Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes*, rec. E. Darkó, II, Budapestini 1927, 219; код Панарета нема помена о овоме.

[100] Занимљива је вулгаризација Александровог имена у Скандарис (cf. Janssens, op. cit., 132).

[101] *Chalc.*, II, 219.

[102] *Панарет*, 81; cf. Nicol, *Kantakuzenos*, 168—170. Овде, у ствари, повезујемо податак Панарета о датуму смрти царице са вешћу Халкокондила о прогнању Јована.

[103] Уп. нап. 97.

[104] Miller, *Trebizond*, 81, 93 sq; Miller, *The Gattilusi*, 349 sq.

У истом рукопису у коме се налази читав овај став о преписци трапезунског и митилинског господара на маргини је забележено и ово: Ὅλα ταῦτα ἀπρεπῆ καὶ ἀνάρμοστα ἐγράφησαν δὲ εἰς ἔλεγχον τῆς τοῦ συντεθηκότος ἀμαθείας Λάσκαρι τοῦ Μιτυλήνης υἱοῦ.[105] О наведеном Ласкарису у приручнику се ништа не говори. Дарузес је његов помен овде схватио као сина митилинског митрополита, али ми смо склонији претпоставци о њему као сину митилинског господара.[106] Уосталом, и сама преписка уз коју се белешка нашла води се између два световна лица. Но, о томе следећом приликом, када будемо расправљали о једном другом сродном спису и његовим вестима.

Издавач је, наиме, уз „Ектесис неа" и њене додатке, донео и текст такозваног „Синаитског формулара", чије особине и различитост у односу на наш приручник сâм посебно анализује.[107] По Дарузесу, композиција Sinaiticus-а потиче из времена сабора у Фиренци или, по нама, прецизније из времена између 1431. и 1439. године.[108] Нема сумње да више врло занимљивих просопографских обавештења заслужује дужну пажњу, али о њима би вредело посебно расправљати. Надамо се да ћемо и то у једном од наредних радова учинити.

Закључци који могу да се изведу из протекле просопографске анализе и појединачних идентификација на основу нашег приручника из 1386. као и његових познијих додатака нису нови и практично су изрицани и у самој расправи. Понављајући их у најкраћем, поново желимо да истакнемо особине које је приручник показао и у претходним, можда и теже доказивим, нашим верификацијама у вези са белешкама о српским феудалцима, односно постојећим савременим митрополијама у Царству, а то су званичност, актуелност и практичност. Анахронизама у „Ектесис неа" па и у њеним додацима такорећи ни нема. Онда када би се на први поглед и учинило да је какав став или напомена остатак прошлости убрзо се показивало да није и да има итекако разлога за његово постојање. С друге стране верујемо, а често имамо и доказа, да су обрасци из „Ектесис неа" имали заиста и своје претходнике или последнике у реалној преписци коју црквени поглавари те епохе воде. Приручник, а још више његови додаци, показују и нове кореспонденте чија појава у канцеларији захтева и допуне устаљеног реда. Изван образаца из приручника са његовим додацима ми ни не знамо за некакву преписку патријаршије о којој нема у тексту принципијелних а најчешће и конкретних напомена. Ово последње показује, и шире од пуких просопографских домишљања, реалну политичку свакодневицу цариградске цркве као и питања у која је она смела, хтела и могла да се упушта. А разлике између појединих адреса, онда када се то и не би очекивало, сведоче такође и о природи и присности појединих међу кореспон-

[105] *Ekthésis néa*, 67.

[106] Ibidem, 67.

[107] Ibidem, 24—25.

[108] То мислимо једноставно на основу помена у првим ставовима патријарха Јосифа (1416—1439), папе Евгенија IV (1431—1447) и цара Јована VIII Палеолога (1425—1448).

дентима према цариградској цркви, па чак и о неким од кључних искрслих питања у односима са њом. Свако будуће изучавање епохе савремене приручнику требало би да узме у обзир стварне везе цариградске цркве са ромејском и страном власти и појединцима у њој онако како произлази и како налажу ставови из „Ектесис неа". За пример, довољно је погледати вести о Србима у приручнику и његовим допунама да би се имала чврста и аргументована представа о реалним контактима које су извесни међу њима одржавали са представницима византијске духовне власти. И обратно, ћутање нашег извора може, бар како нам се чини, ex silentio да буде, уза сву опрезност, и одређен доказ за непостојање таквих озбиљнијих додира.

I. Djurić

THE LAIC NOBLES IN THE „EKTHESIS NEA"

Summary

Turning for the third time to the *Ekthesis Nea*, an exceptionally interesting Patriarchal manual on pitakia which appeared in 1386, as well as to its supplements of a later date, we come to conclusions similar to those made about the two preceeding paragraphs. We emphasize here, as in our preceeding analyses (that is, in connection with reports on Serbian landlords and on contemporary Metropolitan dioceses of the Empire), three basic characteristics of the manual: authoritativeness, practicality and up-to-dateness. This time it is also shown that there are practically no anachronisms in the *Ekthesis Nea*, although there is evidence that very often the formulas in the manual did indeed have precedents and later examples in the actual correspondence which the leaders of the Church of that time were conducting. The manual, and even more so its supplements, also show new correspondents whose presence in office demanded additions to the established order. Except for the formulas in this manual and its supplements, there is no known Patriarchal correspondence which is not covered by theoretical and most often concrete remarks as well in the text. This fact reveals, even more broadly than simple prosopographic speculations, the actual, day-to-day political life of the Constantinopolitan Church, as well as the political issues into which it dared, desired and was capable of entering. The differences among certain forms of address bear witness both to the nature and to the intimacy of relations of some of the correspondents with the Church, and also to some of the key questions which arose concerning relations with it. This fundamentally expands our knowledge of the ties of the Church of Constantinople with both the Byzantine and foreign governments, as well as with individuals in them; for they arise from and are determined by the paragraphs of the *Ekthesis Nea*. For example, one can look at the reports

on the Serbs in the manual and its supplements in order to form a solid, substantial idea of the actual contacts which certain of them had with the representatives of the Byzantine spiritual authority. And conversely, the silence of the manual can, or so at least it seems, be taken with all caution as a proof *ex silentio* of the non-existence of such serious contacts.

Taking refuge behind the reports of a certain secular personnage cited in this paragraph, the first paragraph which we analyze, number 24, concerns the date of foundation of the Metropolitan diocese of Lacedaemonia, and is not represented at all in the basic text. That is logical considering the fate of that ecclesiastical seat which was vacant until 1378. In later redactions the need arose also for a reminder of the existence of the diocese whose seat was at Mistra, such was the importance of that center of the late Byzantine state, but it was found necessary not only to include Mistra in the list of the diocese, but also to explain the fact by appealing to the rights and the tradition on the basis of which the inclusion might be made, taking into account the challenge posed by its rival diocese, Monemvasia.

Among the remaining instructions, we were particularly attracted by the paragraph concerning the correspondence of the Patriarch with despots who are not Byzantine, and where are cited as concrete examples Dobrotica and the despots of Wallachia and Albania. We conclude that the manual includes only those despots who obtained their titles from the hands of Byzantines. The mention of Dobrotica allows us to move the year of his death, otherwise unknown, to the time before the origin of the manual, that is, prior to 1386. In the phrase „despots of Wallachia and Albania" we can recognize the well-known Isaël Buondelmonti (?) and Toma Preljubović; and with regard to Albania, Djino Buja (?) and Peter Ljoš, as bearers of that dignity. Excluding these four together with Dobrotica, there are practically no other bearers of the rank of Despot among foreigners in the time of the composition of the manual. This only confirms once more the abovementioned characteristics of the *Ekthesis Nea*, whose general instructions occur as a rule accompanied by a concrete example. In the same way, one sees beautifully in this paragraph what and whom the Byzantines regarded as their own and what and whom they considered to be barbarian and lawless. In one of the supplements to this paragraph is also cited the „despot of Serbia", in which we can recognize Stephen Lazarević, which is a fine proof of the validity of his title of which there is no real confirmation in the narrative Byzantine sources. To all these foreigners a territory is given along with their dignity, which is not otherwise done among the Byzantines, as a part of a closer identification. The metropolitans also have the right to address them in a manner practically identical to that of the Patriarch, which surely speaks in its way about their position.

Among the supplements to Chapter IV, there is a paragraph (from a redaction which appeared between 1421 and 1431) concerning correspondence with the so-called „kings" and „great kings", and as an example of these are mentioned the rulers of „all Russia" and of „Lithuania", respectively. We believe that the actual recipients of the letters can be detected here and we firmly believe them to be the Muscovite Prince Vasily I and his father-in-law, the Lithuanian ruler Vitovt.

Paragraphs 60 and 61 refer to two representatives of the well-known Genoese family Gattilusio, Francesco II and Niccolo. After careful analysis we come to the conclusion that these paragraphs, based on their contents, might have appeared between 1387 and 1390, inasmuch as they are concerned with the kinship of the Gattilusi with John V. In addition to the Gattilusi, instructions are also cited in some manuscripts for correspondence with duke Mircea of Hungaro-Wallachia, together with a paragraph concerning appeals to duke Ivan Stephen IV of Moldavo-Wallachia and his wife. We are not certain that this is a reference to Maria, the fourth wife of that landlord, considering that Stephen's third wife was named Maria also. In any case, all of these paragraphs can serve well in the study of Byzantine-Rumanian relations in the late Middle Ages.

Among the last supplements in Chapter V, there are also formulas for correspondence with tsar Ivan Stracimir of Vidin, and with Ivan Šišman, autocrat of Trnovo, which evidently appeared between 1386 and 1393. These paragraphs represent a valuable contribution to our knowledge of the attitude of the Byzantines toward the Bulgarian imperial title, for the simple reason that they are the only official examples preserved. That is, there are neither any Greek signatures of Bulgarian tsars extant, nor are their official titles bestowed upon them in any acts of Byzantine origin. The paragraphs concerning Bulgarian rulers lead to additional conclusions, among which the most important is the clear difference between the masters of Trnovo and those of Vidin. These very supplements reveal well how the form of address designates very often a *de facto* state of affairs and not a formal position, which is formulated precisely only in the bestowal of the title itself. From this starting point, it can be taken as symptomatic that the imperial deed to Ivan Šišman is cited in the formula itself, but not the one to Stracimir. The latter is „master of Vidin and all Bulgaria", whereas Ivan Šišman is simply „tsar of the Bulgars" and thus the only one of the rulers in the *Ekthesis Nea* who receives, along with his title, mention of the people whom he rules. Taking into consideration the well-known conceptions of the Byzantines concerning the citation of a people along with a title, we prove that Ivan Šišman is indeed unique and that he had the right to be designated in this way. In other words, as far as the Byzantines were concerned, only the ruler of Trnovo was the valid bearer of the title of Tsar, whereas Stracimir, in spite of all his epithets, was nevertheless only „master".

We dedicate the last pages of our work to paragraph 79 from the supplement to Chapter VI; that is, to one model of a letter from the master of Mytilene to the emperor of the Trebizond. We think that here we are dealing with a model for correspondence between Alexius IV and Dorin I Gattilusio, whose daughter Maria married Alexander Grand-Comnenus, most probably after November 12, 1426, and before October 28, 1429. The correspondence itself may have been held between May, 1428 (or earlier, depending on the time of the arrival of Dorin to power), and October 28, 1429. In our opinion these dates are a more probable *terminus ante quem* and *post quem* for the wedding as well.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

ИШТВАН КАПИТАНФИ

ВИЗАНТИЈА, ТУРСКА И УГАРСКА У ПОСЛЕДЊИМ ГОДИНАМА ЦАРСТВА*

Тема моје расправе је само неколико кратких примедби у вези двојице византијских историчара, Сфранцеса и Дуке, који извештавају о боравку угарских посланика у логору Мехмеда II за време опсаде Цариграда, тј. у априлу или мају 1453. године. Ово је, дакле, покушај провере веродостојности њихових извештаја, али истовремено и поглед на међудржавне односе у овим деловима Европе,ваљда не без поуке, с обзиром на често покретано питање одговорности за пад Цариграда.

У 35. поглављу свог дела Сфранцес кратко саопштава о паду града, о својој судбини и судбини своје породице. Следеће поглавље почиње овим реторичким питањем: „Можда неко пита, шта се дешавало са стране василеуса за време рата, када се спремао амир, и шта су учинили за спас хришћани других земаља?"[1]

Сфранцес наводи низ примера који доказују да су хришћани оставили Византију на цедилу, па су неки чак и тражили и добили од цара извесне поседе, а да и поред тога нису пружили помоћ. На пример, он окривљује Ђурђа Бранковића да је посредовао у миру између Угара и амира, мада га је хришћански писар турског посланства упозорио да ће амир одмах после склапања мира кренути према Цариграду. Писар ово није чинио самоиницијативно, него је за то добио налог од турских дворских већника.[2] Мало даље аутор износи да су последње недеље опсаде стигли угарски посланици у турски логор. Они су им рекли: „Склопили смо с вама мир под условом да одржите мир с Полисом; ако не, ми ћемо га отказати".[3] У истој глави Сфранцес помиње и Јанка Хуњадија (Hu-

---

* Ранију варијанту ове расправе имао сам могућност да изнесем на састанку Византолошког института САНУ у Београду (21. 12. 1976). Приликом језичког формулисања пружио ми је пријатељску помоћ мр И. Ђурић, а нова и корисна гледишта у вези расправе дали су у својим иступима током дискусије професори др. J Калић, др Б. Ферјанчић и др С. Ћирковић, па им и овога пута изражавам своју захвалност.

[1] Georgios Sphrantzes Memorii 1401—1477. In anexă Pseudo-Sphrantzes: Macarie Melissenos Cronica 1258—1481. Ediţie critică de *V. Grecu*. Bucureşti 1966. p. 98, 24—26.

[2] Sphrantzes p. 98, 28—34 ed. *Grecu*.

[3] Οἱ Οὔγγαροι ἔστειλαν ἴσως ἀποκρισιαρίους, λέγοντες ὅτι „σωζομένου τοῦ νὰ ἔχετε καὶ μετὰ τῆς Πόλεως ἀγάπην, ἐποιήσαμεν καὶ ἡμεῖς μεθ' ὑμῶν τὴν ἀγάπην· εἰ δ' οὖν, θέλομεν τὴν χαλάσειν" Sphrantzes p. 102, 12—14 ed. *Grecu*.

nyadi János), који је од василеуса тражио Селимврију или Месемврију да тамо постави једног од својих вазала и смести многе своје људе, који би у случају рата пружили помоћ Полису. О том предлогу — каже Сфранцес — нико ништа није знао осим њега и Јована Кантакузена. Када је, међутим, почео рат, Хуњади је добио Месемврију, док је хрисовуљу написао сам Сфранцес.[4]

Што се тиче ових јединствених података, треба нагласити да Сфранцес овде не даје хронолошки извештај, већ је једноставно тематски поређао свој материјал. Можда није ни знао када је био склопљен мир; из фразе „одмах после склапања мира амир ће кренути према Цариграду" добијамо утисак да се то догодило неколико месеци пре опсаде, што није тачно. Ипак, да су Угри и Турци склопили мир и да је Бранковић у томе посредовао — одговара историјским чињеницима.[5] Да ли су турски већници у ствари послали такво упозорење, не знамо. Изгледа да Мехмедови агресивни планови у овим првим месецима његовог владања нису били познати[6], али постоји могућност да су се страховања Халил-паше за своју политику и свој живот већ тада јавила и да он стоји иза овог корака.[7]

Извештај о угарским посланицима, који нас сада у првом реду занима, Сфранцес повезује са мировним уговором између Турака и Угара. Тако га можемо и контролисати, јер текст уговора имамо. Због тога треба констатовати да посланици нису могли поступати у складу са овим захтевом: у уговору Цариград није био обухваћен. То не значи, наравно, да и вест о посланицима није тачна. Можда је Сфранцес, који је за време опсаде био у Цариграду, штавише, један од најближих сарадника цара, сазнао нешто о боравку угарских посланика у турском табору, али није добио тачне податке о садржају преговора.

Да видимо сада шта каже Дука. Приликом бомбардовања градских зидина, посланик Јанка Хуњадија, који се случајно тамо затекао (тј. био је поред топа), исмејава неспособност турских артилераца и подучава их како треба да се намести оружје да би ефикасније дејствовало.[8] У следећем одељку Дука објашњава зашто је посланик боравио код Турака. У Угарској је дошло до промене на челу државе: „краљ Угарске је ове године добио римско царство, крунисан је од папе Николе и преузео

---

[4] Τίς γὰρ ἠπίστατο τῶν ἄλλων πάντων πάρεξ τοῦ Κανταχουζηνοῦ Ἰωάννου κα ἐμοῦ, ὅτι ὁ Ἰάγκος προεζήτησε νὰ τὸν δώση ἢ τὴν Σηλυβρίαν ἢ τὴν Μεσέμβριαν κα νὰ ἔνι εἷς τῶν ὑποχειρίων αὐτοῦ καὶ πολλούς τῶν ἀνθρώπων αὐτοῦ ἐκεῖσε ἔχη καὶ εἰς καιρὸν μαχης τῶν Τουρκῶν νὰ ἔνι ἐχθρὸς ἐκείνων καὶ βοηθὸς τῆς πόλεως. Καὶ ὡς ἐγένετο ἡ μάχη, ἐδόθη αὐτῷ ἡ Μεσέμβρια καὶ τὸ χρυσόβουλλον δι' ἐμοῦ ἐγράφη. Sphrantzes pp. 102, 27—104, 1.

[5] Текст уговора издао је *N. Iorga*: Acte şi fragmente cu privire la istoria Romînilor III. Bucureşti 1897. pp. 23—27. Да је Бранковић био посредник уговора види се и у свечаној потврди документа: Factum coram nobilibus Georgii despoti ... coram ipsis dominacio mea (t.j. Mehmed II) iuramentum praestitit et inscriptionem dedit (p. 27).

[6] Такав утисак добијемо из Дуке: Ducas, Istoria Turco-Bizantină (1341—1462) editie critica de *V. Grecu*. Bucureşti 1958. pp. 289, 15—291, 12. Упореди и *F. Babinger*: Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München 1953. p. 69—70.

[7] Тако мисли *Gy. Moravcsik*: Studia Byzantina. Budapest 1967. p. 375 n. 11.

[8] Dukas pp. 341,22—343,2.

власт, а Јанко је био лишен власти старатељства, па је целу бригу руковођења преузео краљ и цар".[9] Овде аутор, говорећи о краљу Угарске, чије име не зна, греши мешајући га с немачко-римским царем, Фридрихом III, који је био крунисан од папе Николе 1452. године. Млади угарски краљ, Ладислав Постумус, био је под његовим туторством. У то је време Угарском као краљевски наменик управљао Хуњади, док је крајем исте године, ослобођен туторства, Ладислав преузео сву власт. Имајући трогодишње примирје са Мехмедом II — наставља Дука своје излагање — од којег је већ прошла једна и по година, Јанко је вратио Мехмедов документ и затражио да и он врати његов, а да убудуће свој однос са краљем регулише како зна. То је узрок доласка посланика.[10] Не обазирући се на збрку о којој смо већ говорили, сва су друга Дукина обавештења запањујуће тачна: Хуњади је предао краљу власт неколико месеци пре опсаде (на прелазу 1452. и 1453); примирје је било закључено на три годину; од закључења примирја до опсаде је прошло тачно година и по дана.[11]

Из наведених цитата се види да се Сфранцес и Дука слажу само у томе да је за време опсаде угарско посланство боравило у турском табору. У другим се тачкама не слажу: Сфранцес говори о посланицима Угара, Дука о једном Хуњадијевом посланику. Различити су и захтеви који су пред њих били постављени.

Ови извештаји двојице византијских историчара већ су одавно познати. Ипак, у научној су литератури различито интерпретирани. Неки истраживачи сматрају да је било само једно посланство. Они који цитирају само један извор, не кажу ништа о извештају другога, а они који се позивају на оба извора, не указују да они деломице један другом противрече.[12] Други стручњаци претпостављају да наведени извори не говоре о истом посланству, него да су Угри слали два посланства,

[9] Ὁ ῥὴξ τῆς Οὐγγρίας τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων ἐν ἐκείνῳ τῷ ἔτει παραλαβὼν καὶ στεφθεὶς παρὰ τοῦ πάπα Νικολάου καὶ ἀναζωσάμενος τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ, ἐξεβλήθη τῆς ἐπιτροπικῆς ἐξουσίας ὁ Ἰάγκος καὶ ἀνελάβετο τὴν πᾶσαν φροντίδα τῆς ἀρχῆς ὁ ῥὴξ καὶ βασιλεύς. Dukas p. 343, 4—7 ed. *Grecu*.

[10] Ἔχων δὲ ὅρκους μετὰ τοῦ Μεχέμετ ἀγάπης προσδιοριτικῆς τριῶν ἐτῶν, ἤδη πληρωθέντος τοῦ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος, ἐμήνυσε τῷ Μεχέμετ λέγων, ὡς" Ἐγὼ τὴν βασιλείαν παρέδωκα τῷ κυρίῳ μου καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν οὐκ εἰμὶ τοῦ δεφενδεύειν, ἃ ὑπεσχέθην: λαβὲ τὰ ἔγγραφα, ἃ ἔδωκας, καὶ δὸς τὰ ἡμέτερα καὶ ἔσο, ὡς βούλει, μετὰ τοῦ ῥηγὸς τῆς Οὐγγρίας." Αὕτη ἦν ἡ αἰτία τῆς ἀφίξεως. Dukas p. 343, 7—12 ed. *Grecu*.

[11] Султан је потписао документ о миру 20-XI-1451. Од тог датума до маја 1453. је прошло тачно 18 месеця. Међутим, *Ј. Радонић*: Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века. Нови Сад 1905. с. 266 предложио је поправљање датума на 24. новембар; предлог је примио *С. Ћирковић*: Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. г. Глас САНУ 280 (1971) 103—112. с. 104. (Овај чланак врло јасно наглашава важност овог документа за разумевање међудржавних односа тих година). Неиздат препис истог акта у једном кодексу будимпештанске универзитетске библиотеке носи датум 20. новембра. *F. Babinger* n. d. p. 70 датира мир вероватно из непажње 20. септембром (тако и у српскохрватском преводу: *Ф. Бабингер*: Мехмед Освајач и његово доба. Београд 1968. с. 61). *S. Runciman*: The Fall of Constantinople 1453. Cambridge 1965. pp. 60 и 213 н. 1. преузима погрешан датум од Бабингера.

[12] *A. D. Mordtmann*: Belagerung und Eroberung Constantinopels durch die Türken im Jahre 1453. Stuttgart und Augsburg 1858. п. 51; *F. Babinger*: у првом издању свог дела (в. претходну фусноту) с. 106; *I. K. Kordatos*: Ἀχμὴ καὶ Παραχμὴ

и то најпре Хуњади а затим „Угри", тј. вероватно краљ.[13] Има и научника који сумњају у аутентичност ових тврдњи.[14] У ствари, у угарским изворима нема никаквих трагова о овим посланствима. Овај argumentum ex silentio ипак не значи много. Дипломатски односи са душманином хришћанства су били пракса многих држава, али о томе није приличило говорити. Већу тежину има, по моме мишљењу, други аргуменат (мада је и тај ex silentio): у домаћим изворима нема доказа за то да су у Угарској крајем 1452. године, односно у првој половини 1453. године, предузете мере за војни поход на Турке.

Нови моменат у дискусију, отприлике пре две деценије, унео је заслужни истраживач византијско-угарских односа, истакнути византолог Gyula Moravcsik.[15] Као темељити познавалац византијске историографије, осећао је — мислим — да иза података Сфранцеса и Дуке треба да постоји неко семе истине. Да би то недвосмислено доказао, трагао је за паралелном тврдњом у изворима. Ни угарски, ни познатији западни извори, не знају ништа о томе. Ипак је нашао једнога: то је Ubertinus Pusculus, хуманиста из Brescie, који је, према својим речима, за време опсаде живео у Цариграду. Он је, мада знатно касније, у латинским хексаметрима написао историју пада Цариграда у четири књиге под насловом Constantinopoleos libri IV.[16]

Говорећи о догађајима 1452. године, Пускул каже да се цар Константин обратио папи и Угрима са молбом за помоћ. Одговор је из Угарске донело посланство, стигавши морским путем у Цариград. Из излагања Пускула се може закључити да се то дешава крајем октобра 1452. године.[17]

Legati interea veniunt a rege per aequor
Pannonio ad Danaos missi fortique Joanne
auxiliumque urbi spondent, iamque affore in armis
Pannonios Panonumque duces, modo Pontica classem
Pannoniam acceptet proprio Mesembria portu,
scilicet ut Phrygibus fieret terraque marique
impetus et campos vastent simul et freta pulsent.

(III. 461—468)

τοῦ Βυζαντίου Athen 1974² (прво издање 1953), p. 545; исти: Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας II. Athen 1960. p. 508. S. Runciman н. д. p. 123; *S. Katona*: Historia critica regum Hungariae XIII. Pestini 1790. p. 925 примио је Сфранцесову тврдњу па је одбацио без образложења Дукину. Њега следи *A. Pór*: Hunyadi János. Budapest 1873. pp. 241—242.

[13] *J. Teleki*: Hunyadiak kora Magyarországon II. Pest 1852. pp. 290—292; R. Guilland EEBS 22 (1952) p. 67.

[14] У својој великој синтези *V. Fraknói*: A Hunyadiak és Jagellók kora (1440 — 1526) = A magyar nemzet története IV. Budapest 1896. прелази ћутке преко ових података. Говорећи о паду Цариграда (p. 126) каже само да Угарска није била у стању да помогне. *L. Elekes*: Hunyadi. Budapest 1952. p. 419 тврди да цитиране извештаје Сфранцеса и Дуке немају никакву фактичну основу.

[15] Ungarisch-byzantinische Beziehungen zur Zeit des Falles von Byzanz. Acta Antiqua Acad. Scient. Hungaricae 2 (1954) pp. 349—360 = Studia Byzantina. Budapest 1967. pp. 371—382.

[16] *Ph. Dethier*: Monumenta Hungariae Historica XXII 1. pp. 95—262.

[17] *Moravcsik* н. д. p. 355 (Studia Byz. p. 376—377).

То је био савршен ратни план, који је био усмерен на то да Хуњади у луци Месемврије несметано искрца угарску војску и да њоме са копна и са мора, са бока и са леђа нападне опсађивача. Да је један овакав план имао много више изгледа на успех него фронтални напад преко целог Балканског полуострва, показао је и неуспешни поход на Варну.[18]

Како су Грци примили понуду? Цитирајмо опет Пускула:

Hoc rex (sc. Constantinus) ipse negat, negat hoc totusque senatus
Graiorum. Sua se dicunt castella tueri
velle opibus propriis.

(III. 469—471)

Ево паралелног извора. Он помиње и Месемврију; тако с једне стране потврђује Сфранцесову вест да је Хуњади затражио да му дају Селимврију или Месемврију, а с друге стране омогућава да поједине податке извора доведемо у хронолошки и логички ред: 1. У септембру 1452. године цар Константин моли војну помоћ од Угара (Пускул); 2. У октобру угарско посланство стиже у Цариград (Пускул), Хуњади захтева Селимврију или Месемврију (Сфранцес) да из ове базе нападне Турке (Сфранцес и Пускул), а Грци одбацују његову понуду (Пускул); 3. Цар Хуњадију шаље хрисовуљу (Сфранцес) — очигледно због погоршавања ситуације престао је да пружа тврдоглави отпор угарском захтеву, вероватно првих недеља 1453. године; 4. Хуњади жели да има одрешене руке како би помогао Полису те отказује примирје. Његов посланик је у турском логору био вероватно у априлу (Дука); 5. Још се једно угарско посланство појавило код Турака, у последњој недељи опсаде, припретивши Турцима ратом, уколико не прекину опсаду (Сфранцес). Услед релативно брзог пада Цариграда Хуњади није имао могућности да оствари свој генијални план и тако спасе Цариград.

Ова је конструкција наишла на одобравање стручњака који су се после Моравчика бавили овим периодом. Fr. Pall је пошао још један корак даље и указао на значај црноморских лука за једа такав подухват.[19] Ове резултате такође усвајају византолози Donald M. Nicol[20] и A. Pertusi[21], као и турколози-историчари E. Werner[22] и Fr. Babinger.[23]

Од свих ових научника само један, Бабингер, показује малу сумњу, додавши свом излагању кратку клаузулу: „уколико је веровати наводима Убертина Пускула“. У ствари, реконструкција се заснива на веро-

---

[18] *Moravcsik* н. д. р. 356 (Studia Byz. p. 378); *Ф. Бабингер*: Мехмед Освајач и његово доба. Београд 1968. п. 87.

[19] BSl 30 (1969) пп. 119—126.

[20] The Last Centuries of Byzantium. London 1972. Мада не цитира Моравчика, његова саркастична реченица: „Јанко Хуњади ... чији су планови били тако велики на папиру, није био од користи онда, кад је био највише потребан“ (р. 402) треба да се односи на тај, код Пускула изложени план, јер о неком другом плану не знамо.

[21] La caduta di Costantinopoli I.

[22] Die Geburt einer Grossmacht — Die Osmanen. Berlin 1966. pp. 247—248.

[23] Само у каснијим издањима и преводима својој чувеној биографији Мехмеда II, јер прво је изашло још пре Моравчиковог чланка; в. н. пр. српскохрватски превод (цитиран горе у н. 18.) pp. 87—88.

достојности Пускула и на идентитету његовог и Сфранцесовог извештаја. Овде, изгледа, има неких потешкоћа.

Према реконструкцији, угарско је посланство требало да стигне у Цариград крајем јесени 1452. године. Послали су га краљ и Хуњади — каже Пускул. Али то је немогуће. Краљ и Хуњади се тада још нису ни видели. До половине септембра је Ладислав Постумус био под туторством Фридриха III, који, имајући своје циљеве, није хтео да га од овога ослободи. Његово су „ослобођење“, међутим, изнудили аустријски и чешки сталежи без сарадње Угара. Мада је Ладислав већ од 1445. године био признат као угарски владар, угарски су сталежи желели да пречисте нека питања пре него што му предају фактичну власт. Тако је млади владар имао свој двор у Бечу, где су га више пута посетили изасланици угарских сталежа. Преговори су трајали преко три месеца. Третирана су била питања унутрашње политике (у првом реду, да ли важе даровања Владислава Јагелона, односно Хуњадија); спољном се политиком уопште нису бавили. Протагонисти, краљ и Хуњади, узајамно су се подозревали: тако се ни план једног ни другог, па чак ни заједнички план против Турака у оно време не може претпоставити.

Угарски план, како то тумачи Пускул, није био изводљив. Како је познато, Угарска није имала флоту. А без одговарајуће флоте да ли би било могуће пребацити у Месемврију војску, која је била прилично снажна да нападне Турке што су опседали Цариград?

Мало је вероватно да су Грци одбацили такву понуду у јесен 1452. године, када је већ било сасвим јасно да се Турци спремају за напад на Цариград. Такође није јасно образложење Грка, што читамо код Пускула, да они „желе да бране своја утврђења сопственим снагама“. Угри нису предложили да бране Месемврију, већ да користе град као војну базу за контраофанзиву — уколико је веровати Пускулу.

Исто тако нема ни тачне сагласности између Сфранцеса и Пускула. Код Сфранцеса Хуњади у првом реду захтева Селимврију. Овај градић лежи на обали Мраморног мора, недалеко од Цариграда, за разлику од Месемврије која је знатно удаљенија од било које луке у Црном мору у којој би се могле укрцавати угарске трупе. Поред тога би требало да лађе прођу кроз Босфор, што је после подизања Румели Хисара (август 1452) постало веома опасно. У овом контексту је Селимврија као алтернатива за Месемврију незамислива.

Према Пускулу, Хуњади је хтео да користи Месемврију као војну базу за контраофанзиву. Из Сфранцесовог текста се добија другачији утисак. Према њему, Хуњади тражи Селимврију или Месемврију као посед и жели да тамо смести гарнизон који у случају рата може помоћи Полису. У јесен 1452. године, када су — према Пускулу — угарски изасланици донели ову понуду, већ се водио рат.[24]

Сфранцес говори о захтеву Хуњадија као о нечем тајном, о чему су само он и још један достојанственик знали. Код Пускула читамо о томе као о некој пред јавношћу третираној ствари која је била од цара

[24] Сфранцес сам каже да је рат разбио у јуну: τὸν Ἰούνιον τοῦ αὐτοῦ ἀπεσκεπάσθη ἡ μάχη (p. 94, 31 ed. Grecu).

и целог сената одбачена. Ако су се у октобру водили преговори о Месемврији, како каже Пускул, тада није постојао никакав узрок да се за време отвореног рата такав план држи у тајности. У овом моменту Пускул не противречи себи, али се Сфранцесово излагање опет не уклапа у ситуацију.

Ова разматрања указују — прво: да је Пускулово излагање сумњиво и — друго: да има неких несагласности између Пускула и Сфранцеса, што указује на један исти смер: Хуњадијев предлог, тако како је формулисан код византијског хроничара, не одговара ситуацији која је била у јесен 1452. године.

Поред ових размишљања, која по мом мишљењу отежавају усвајање горе назначене реконструкције догађаја, постоји и директан аргуменат против ње. То су два писма краља Ладислава Постумуса, писана истог дана (16. јануара 1453) о истом предмету и прилично истог садржаја: једно је адресовано римском папи а друго цару Константину.[25] Краљ пише да су посланици цара Константина стигли у његов двор. Са огорчењем је од њих чуо о намерама безбожних Турака.

Из прве реченице писма упућеног папи се види да се до јануара у Угарској тек по несигурним вестима нешто знало о опасности у којем се нашло Источно царство, па је долазак посланика цара Константина ове вести потврдио.[26] То значи да су ови посланици у јануару донели прву званичну молбу за помоћ те Пускулови извештаји о угарско-византијским преговорима у септембру и октобру 1452. године и о чувеном угарском ратном плану нису истинити.

Из писма се даље види да у јануару 1453. године угарски двор још није имао никакву конкретну замисао о помоћи угроженом Царству. Очигледно је и настојање да се ова чињеница, да краљ није у стању да предузме неке мере за спас Цариграда, не призна отворено већ сакрије иза опште реторике. Ако би Угри понудили помоћ пре три или четири месеца а Грци ту помоћ одбацили, безусловно би се на то у писмима краљ позивао као на образложење за пасивност Угарске. Да о томе није било ни речи, такође је потврда што угарско-византијски преговори у јесен 1452. године представљају обичну фикцију. Дакле, податке италијанског хуманисте и поете морамо да одбацимо и, наравно, све оно што се на њима заснива.

Ипак, Пускул као паралелан извор за Сфранцеса није без значаја: да обојица помињу Хуњадија у вези са Месемвријом и неким планом — није пука случајност. А што се Пускул у тим подацима слаже са Сфранцесом, доказује да је нешто начуо о чему и Сфранцес говори. Из Сфранцесовог се излагања види да је тај случај био у царском двору

---

[25] Застарело издање у Győri Történelmi és Régészeti füzetek I (1861) pp. 309—312. Текст цитирам према новим критичким издањима у Сабраним делима Ивана Витеза де Зредна које је сада у штампи. Издавачу др-у И. Боронкаију и овде се захваљујем.

[26] Rumor publicus iam diu regnorum nostrorum complevit penetralia de infaustis casibus ac minacibus rebus imperii orientalis atque Constantinopolitane urbis, quem quidem rumorem nuper adventus oratorum illustris domini imperatoris Romeorum et declaravit magis et confirmavit.

тајно претресан. Тако није ни чудо што су информације које је Пускул добио биле сасвим скромне. На основу ових сиромашних података Пускул је измислио своју причу која одговара интенцији његовог епа. Уколико то можемо тако објаснити, значи да Пускул потврђује Сфранцесов извештај, мада је његово (Пускулово) излагање лажно. Како смо констатовали, Хуњадијев налог — како о томе извештава Сфранцес — није у складу са ситуацијом из јесени 1452. године. Значи, дакле, треба га сместити у ранији пориод.

У горе споменутом писму краљ објашњава папи своју пасивност и тиме што је кратко време на власти, а још више примирјем са султаном за које, међутим, одбија одговорност.[27] Према томе, угарски је двор тачно знао и поштовао наредбе угарско-турског примирја из 1451. године. Са овим се споразумом не би слагао смештај угарских трупа у Селимврију или Месемврију. Дакле, Хуњадијев захтев за Селимврију или Месемврију треба да се односи на време пре склапања мира између Угара и Турака.

Мир, склопљен у новембру 1451. године имао је дужу предисторију. Већ 1449. године су отпочели преговори. Из ове године имамо и нацрт мира, којег су израдили угарски палатин Ладислав Горјански, ердељски војвода Никола Илочки (Ујлаки) и Ђорђе Бранковић, а забележио га је сам деспот.[28] У том нацрту једна тачка каже да по могућности треба и грчки цар бити укључен у склапање мира.[29] Према томе, у раној фази преговора Угарска је тражила да је Турци признају као заштитника Византије. Хуњадијев се захтев за Селимврију или Месемврију лако ставља у овај контекст. Смештај угарских трупа у неком граду Византије би важио као гарантија за безбедност Царства.[30]

Занимљиво је посматрати положај градова поменутих код Сфранцеса. Месемврија је у овом периоду најсевернија тврђава и лука у рукама Грка. Најјужнији град и погранична лука на југу преостале мале територије Царства у околини Цариграда последњих деценија је била Хераклеја. Ситуација је само кратко време била другачија. После смрти цара

---

[27] quia tamen hec ipsa, quam tetigimus, regiminis nostri novitas ac principium et nondum plena disposicio rerum status nostri, item potissime tractatus quidam treugarum in nostra absencia cum Turcorum imperatore habiti, recto nobis impedimento obsistunt, quominus huic nostro desiderio celeriter satisfieri valeat.

[28] *J. Teleki* н. д. X pp. 243—244.

[29] Item si fieri poterit, extunc et imperator Grecorum sub ipsis treugis concludatur (*J. Teleki*: н. д. X p. 244).

[30] Такво решење видимо у случају Килије. Овај градић, на ушћу Дунава доста удаљен од Угарске, припадао је Молдавској; Хуњади га је преузео од војводе Петра II 1448. године. (упореди *Fr. Pall* н. д. p. 121). На основу Јоргиног издања мировног уговора 1451 године (упореди нашу н. 5) С. Ћирковић н. д. p. 105. тврди да је Килију према уговору држао султан Мехмед, мада се град рачунао у земље које су припадале угарској круни. Будимпештански препис (упореди нашу н. 11) сасвим јасно пише: Sic eciam Kyllye et ad eam pertinentes sibi obedientes, et alia quecumque ad sacram Regni Hungarie Coronam pertinentes a dominio meo (говори султан) et ab hominibus dominii mei per tres annos (sc. habeant pacem) (Cod. lat. 71. f. 79). *Fr. Pall* н. д. p. 123 наводи архивске податке који доказују постојање угарског гарнизона у Килији и за 1453. и 1454. године.

Јована VIII, Мурат II је узео Хераклеју од Грка, коју им је 1451. године нови султан Мехмед II вратио.[31] Дакле, од 1449. до 1451. године, док је Хераклеја била под турском влашћу, Селимврија је била погранични град и лука на југу византијске територије. Према томе, у време када је, по мом мишљењу, Хуњади наступио са својим предлогом у вези Месемврије или Селимврије, обе су луке лежале на граници.[32]

Хуњадијев предлог, о чему без временских података говори Сфранцес а што неисправно тумачи Пускул, треба повезати са мировним преговорима између 1449. и 1451. године. У овој је ситуацији сасвим разумљиво што су Грци план држали у тајности.

Занимљиво је посматрати како Сфранцес и Пускул у супротном смислу наводе исту епизоду. За Византинце она служи као пример грамзљивости „хришћана других земаља" који, упркос цареве дарежљивости, нису помогли Цариграду. Њу, међутим, Италијан наводи као доказ спремности Запада да помогне Грцима, чија је superbia и perfidia то онемогућавала.[33] Обе су интенције, по мом мишљењу, неоправдане. Ипак, што се тиче истинољубивости ових аутора, они не стоје на истом нивоу. Брешћански хуманиста се не устручава да из њему мало познатих чињеница измишља своју причу, док грчки хроничар уопште не износи неистину, само деформише перспективу извештаја, стављајући у једну реченицу Хуњадијев предлог и издавање хрисовуља, тј. два догађаја између којих су прошле три или четири године.

Нацрт мира из 1449. године, који смо раније споменули и са којим стоји у вези Хуњадијев захтев да добије Селимврију или Месемврију, није био прихваћен. Преговори су били настављени и идуће године, мада о њиховом току немамо поближе информације. Знамо тек толико да су услови мировног уговора, што је на крају крајева био склопљен 1451. године, били неповољнији за Угарску него сам нацрт. Тако у уговору, између осталог, недостаје и гарантија за Византију. Када и зашто је ова тачка отпала — није познато.

Знатно касније, нашавши се у невољи уочи турског напада, вероватно почетком 1453. године, у царском су се двору сетили својевремено нереализованог плана и одмах издали хрисовуљу за Хуњадија

---

[31] *A. Bakalopoulos*: BZ 55 (1962) p. 63 и карта p. 65.

[32] И Селимврија и Месемврија биле су апанаже припадника царске породице. Са тог гледишта детаљно је изучавао њихову историју у периоду 1425—1449. године *Б. Ферјанчић*: ЗРВИ 16 (1975) pp. 131—159. После ступања на престо цара Константина XI оба градића била су у царској руци.

[33] Пускулсова мржња према Грцима на сваком кораку долази до изражаја. Они су криви за пораз код Варне:

Tunc solitas subito et meditatas exseris artes
Perfide furtivam pacem foedusque nefandum
Cum duce Moratto peragis, summoque maligne
Pontifici jurata tibi promissa resolvis

(I. 179—182)

Sic Laslae cadis, bello rex inclitus et dux
. . .
. . Danaisque superbis
Dum juga de collo servilia demere tentas (I. 305, 308—309)

о даровању Месемврије. Можда су се надали да ће на овај начин подстаћи Хуњадија на интервенцију, не узимајући у обзир да се у односу на 1449. годину сасвим променила и међународна ситуација и Хуњадијев положај у Угарској.

Ако у јесен 1452. године нису постојали контакти између Угарске и Византије, није постојао ни угарски план за спас Цариграда, па Угарска није ни била у стању да пружи војну помоћ опседнутом граду. Како онда можемо прихватити извештај о угарским посланицима у турском логору за време опсаде које нам пружају Сфранцес и Дука?

Према Дуки, Хуњади је известио султана да је на престо ступио нови краљ и послао му натраг његов примерак мировног уговора, јер га он (Хуњади) више не гарантује. Је ли то значило поништавање мировног уговора, чиме је Хуњади намеравао да уплаши Турке како би обуставили борбу? Томе противречи Хуњадијево саопштење о предавању власти: као поданик краљев више није могао да на своју руку отпочне рат против султана.

Исто тако ни Сфранцесов извештај није сасвим прихватљив. Угарски су посланици — према њему — захтевали да Турци прекину опсаду, позивајући се на мировни уговор. Али у томе није била обухваћена Византија. Ако је то тако, чиме су онда посланици образложили угарски захтев?

Све ове тешкоће нестају повежемо ли један са другим Сфранцесов и Дукин извештај. То значи да су за време опсаде истовремено у турски табор стигла два посланства, односно једно, али са посебним изасланицима: краља и Хуњадија. Хуњадијев је изасланик саопштио султану да због промене на престолу његов господар више не гарантује мир (Дукин извештај). Други је изасланик у име краља предложио да је мир и даље на снази, али под условом да Турци напусте опсаду Цариграда (Сфранцесов извештај, који због недовољне информације погрешно објашњава угарско наступање).

Протумачимо ли овако податке аутора, онда су сви детаљи разумљиви. Треба, међутим, још два питања објаснити: да ли је горе наведени поступак Угара у складу са њиховом политиком оног времена и да ли је прихватљив такав састав угарског посланства?

Писма краља Ладислава од 16. јануара 1453. године су доказала да тада угарски двор није видео никакву могућност за помоћ Царству. Вероватно су касније такође стигле неповољне вести о положају Цариграда. Мада Угарска ни тада није била спремна за рат, ипак су се у марту или априлу Угри прибрали и покушали да предузму неке кораке. Одлучили су да дипломатским путем утичу на Турке. Три-четири ме-

---

Heu, vere imperio Romano digna gerebas,
Constantinopolis nisi te fraudasset et hosti
Foedera iunxisset, pro quo te ad bella vocarat (I. 319—321)

После горе цитираних стихова, где саопштава о понуди угарских посланика, коју су одбацили Грци, наглашава да су сличну незахвалност показали према папи:

Nec minus ingratum exhibuit, Nicolae, benigno,
Dive parens, populus Grajus tibi perfidus (III. 481—482)

сеца раније је на престо Угарске дошао нови краљ. То је пружило прилику да се претресе ваљаност мировног уговора и постави захтев за прекид опсаде. Турци, очигледно, нису били импресионирани тим поступком. До формалног отказивања примирја, међутим, није дошло, ни са угарске ни са турске стране.[34]

Што се тиче састава угарског посланства, за то имамо блиску аналогију из 1444. године. Тада је угарско посланство стигло у султанов двор у Једрену. О томе имамо детаљан извештај у писму Ciriaco d' Ancona[35], који је тада тамо био. И у овом су посланству краљ и Хуњади имали по једног посебног изасланика. Ciriaco d' Ancona пише да је сваки оратор имао своје акредитивно писмо, да је донео посебан поклон и посебно преговарао са султаном.

Желимо ли да сажмемо поуке овог истраживања, морамо констатовати да су и Сфранцес и Дука врло веродостојни извори. Њихови су извештаји, које смо анализирали, сасвим у складу са историјском ситуацијом.

Улогу Угарске и самог Хуњадија у овом периоду, мислим, да треба друкчије тумачити него што су то чинили ранији истраживачи. Чини ми се да је после пораза на Косову пољу 1448. године Хуњадијева политика према Турцима узела други ток. Њен главни циљ је постао чување status quo-a. Он је покушавао да миром од 1451. године обухвати и Византију и да као гаранцију за то смести угарски гарнизон у једну од пограничних тврђава Царства. Овај план није био изводљив, Цариград је лежао у сфери интереса турске државе, а то је и Хуњади признао кад је потписао мировни уговор којим Византија није била обухваћена. За време опсаде Цариграда је Угарска покушавала да путем дипломатије делује на Турке, па зато војни поход за спас Полиса није ни смишљала ни спремала.

Оваква дефанзивна политика карактерише, мислим, и каснију Хуњадијеву делатност. Разумљиво, за поимање става Јанка Хуњадија у овом периоду потребно би било свестраније проучити његов положај у Угарској. Међутим, ово питање се налази изван домена моје расправе.

---

[34] Хуњади сматра султанов поход на Србију средином јула 1454. године као кршење заклетве: sevus ille Mehmetbeg ... violata fide sua paganissima ruptaque treuga et pace, quam cum ipso ... pro parte regni et ducatus eiusdem domini regis Ladislai per terminum Hungarie Rascie feceramus et firmaveramus (у његовом писму, изданом код С. Катона: н. д. XIII п. 963).

[35] *Fr. Pall*: Ciriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi. Valentii-de-Munte 1937. pp. 53—54.

I. Kapitanffy

BYZANZ, UNGARN UND DIE TÜRKEN IN DEN LETZTEN JAHREN DES BYZANTINISCHEN STAATES

Zusammenfassung

In der Abhandlung wird versucht, die Berichte von Sphrantzes und Dukas, nach denen ungarische Gesandte z. Z. der Belagerung Konstantinopels i. J. 1453 im türkischen Lager erschienen sind, ihrer historischen Wahrheit nach nachzuprüfen. In diesem Zusammenhang wird auch die nur bei Sphrantzes überlieferte Nachricht behandelt, gemäß der sich Hunyadi eine byzantinische Stadt als Lehen verlangt und während der Belagerung auch erhalten hat.

Der einzige nicht-byzantinische Parallelbericht, der wenigstens den ungarischen Vorschlag auf die Überlassung einer byzantinischen Stadt erwähnt, wurde im Epos von Ubertino Pusculo entdeckt. Deshalb schenkte man auch den damit zusammenhängenden Ausführungen Pusculos Glauben, nämlich daß Ungarn im Herbst 1452 eine großzügige Offensive gegen die Türken plante, die aber zunächst vom Kaiser Konstantin abgelehnt wurde. Die erwähnte ungarische Gesandtschaft wurde in dem Sinne interpretiert, daß die Ungarn ihren Plan im Frühjahr 1453 dennoch verwirklichen wollten und den Türken den Waffenstillstand kündigten.

Diese in der neueren Forschung verbreitete Rekonstruktion der Ereignisse ist unhaltbar. Hunyadis geschwächte Stellung in Ungarn und das Fehlen entsprechender militärischer Kräfte, besonders einer Flotte, widersprechen der Realität eines ungarischen Angriffsplans. Wichtig sind zwei Briefe des ungarischen Königs vom 16. 1. 1453 über die Lage von Byzanz, in denen weder vom abgelehnten ungarischen Hilfeangebot noch von einer Bereitschaft zur militärischen Intervention ein Wort fällt.

Die einzige Übereinstimmung zwischen Sphrantzes und Pusculo, daß Hunyadi bzw. die Ungarn eine byzantinische Stadt verlangt hatten, ist mit der Vorgeschichte des ungarisch-türkischen Waffenstillstands in Zusammenhang zu bringen und etwa auf das Jahr 1449 zu datieren. Der Status dieser Stadt wäre dann dem von Chilia ähnlich gewesen, wie das für die moldauische Stadt im Vertrag von 1451 anerkannt wurde. Auch wenn der ungarische Angriffsplan nur eine Erfindung Pusculos ist, brauchen wir an den voneinander unabhängigen Nachrichten von Sphrantzes und Dukas über die ungarischen Gesandten im türkischen Lager nicht zu zweifeln. Allerdings hatte die Gesandtschaft eine bescheidene Bedeutung, wie das auch aus den Quellen herauszulesen ist: es war nur ein Versuch, auf die Türken diplomatischen Druck auszuüben. Die Abweichungen der beiden Berichte, weswegen einige Forscher sogar zwei nacheinander abgeschickte Gesandtschaften annahmen, sind damit zu erklären, daß der König und Hunyadi verschiedene Vertreter darin hatten, wie das in einem früheren Fall auch dokumentarisch belegt ist.

Neben den eher negativen Ergebnissen der Untersuchung sei noch auf eine Beobachtung hingewiesen, die eine allgemeinere historiographische Bedeutung hat. Sämtliche Berichte dieser Zeit sind von der großen ideologischen Kontroverse beeinflußt, wer an dem Fall der Kaiserstadt schuld ist. Die Quellenaussagen können nur dann richtig gewertet werden, wenn man damit Rechnung trägt.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

И. НИКОЛАЈЕВИЋ

MISCELLANEA О СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СКУЛПТУРИ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Под насловом „Византијске скулптуре Цариграда" A. Grabar је објавио 1963. године богато илустровану књигу у којој је проучио споменике скулптуре настале у византијској престоници а и ван ње од времена оснивања Новог Рима па до хиљадите године.[1] Намера Грабара је била да документација коју о тој „другоразредној" византијској уметности објављује отвори пут за даља истраживања у више различитих праваца на које је, у белешкама о појединим споменицима, и указао. За скоро петнаест година од када је објављена, мада је добила само један приказ[2], та књига је много коришћена управо због веома драгоцене грађе и садржајних коментара о многобројним споменицима. Сада јој се придружио и други том, одштампан 1976. године под насловом „Средњовековне византијске скулптуре", уствари студије о споменицима од XI до XIV века, који је Грабар посветио Лују Брејеу, аутору првог прегледа те гране уметности у Византији.[3] Док прва књига садржи увод, затим коментар о споменицима који су груписани по функционалним одликама и времену настанка а завршава се сасвим сумарним описом табли, дотле друга Грабарева књига о византијској скулптури има нешто другојачији садржај. Уствари она има два подједнако важна дела. После краћег увода она садржи, као што је речено, у првом делу опширну студију у којој су изложени путокази за истраживање византијске средњовековне скулптуре, а у другом описе и богат коментар пишчевог избора споменика.

Искуство стечено радом на првој књизи и огромно, магистрално, познавање свеукупне византијске уметности Грабар је уградио у своју студију о средњовековној византијској скулптури, делу које ће — одмах се може рећи — постати неопходан приручник за сва будућа про-

[1] *A. Grabar*, Sculptures byzantines de Constantinople (IVe—Xe) siècle). Bibl. archéol. et hist. de l'Inst. français d'archéol. d'Istanbul XVII, Paris 1963.

[2] *К. Мияшев*, Нов принос към проучаването на преславската архитектура, Известия на Археол. инст. 28(1965) 265—271. Уп. и B. Z. 59(1966) 236.

[3] *A. Grabar*, Sculptures byzantines du Moyen Age II (XIe—XIVe siècle). Bibl. des Cahiers archéol. XII, Paris 1976.

учавања тога стваралаштва. Истовремено, књигу неће моћи да заобиђу ни они које интересује источна, исламска или западна прероманска, односно романска уметност. Јер, живећи између два света, у космополитском друштву, византијски градитељи и уметници нису могли бити неосетљиви према стваралачким снагама и напретку лепих вештина својих суседа, док су, опет, њихова дела, цењена од савременика као остварења настављача римске уметности, била стални узор млађој исламској или европској уметности у настајању. Тако је Грабар одавно и сасвим тачно уочио да неке византијске скулптуре IX и X века наговештавају потоњи стил романике[4], али исто тако је запазио међу византијским споменицима оне који показују утицај источњачке, сасанидске уметности.[5] Одлике зрелог исламског стваралаштва, веома упадљиве на неким средњовековним споменицима из Грчке нису промакле Грабаровој пажњи[6], а његова размишљања о скулптури Лангобарда, односно о елементима који су допринели стварању средњовековне европске уметности били су, такође, предмет посебног истраживања.[7] Сва та претходна запажања Грабар је сажео у најновијој студији о византијској скулптури која има неколико поглавља: I Географска распрострањеност скулптура, II Проблеми хронологије, III Уметност у правом смислу речи у византијској скулптури средњег века, IV Латинизирајуће скулптуре, V Рељефи са верским темама, VI Рељефи у „два плана", VI Класификовање украсних скулптура по функцији. Наслови ових поглавља одају методолошки приступ теми, а он је при данашњем степену познавања споменика, најкорисније одабран.

Писати о овом значајном Грабаревом делу због обимне и разноврсне грађе о којој се у њему расправља није нимало лако. Међутим, та књига је непосредан повод да поставимо неколико питања која један број средњовековних скулптура из наше земље иако, строго узевши, не спада у круг византијске уметности, намеће истраживачу. Због тога ћемо се, углавном, задржати на Грабаревим гледиштима изложеним у поглављу о Проблемима хронологије[8] јер су у њима изнета нека начелна гледишта од интереса за проучавање средњовековне скулптуре уопште.

Занимање које истраживачи показују за питање времена настанка појединих споменика скулптуре Грабар сматра сасвим разумљивим феноменом јер свака историјска студија, без обзира на предмет испитивања, мора да се ослања на датуме. Али, каже Грабар, датуми немају увек исту вредност. Она је већа када се ради о споменику који се налази на

[4] *A. Grabar*, Sculptures byz. de Constantinople, 6 и 95.

[5] *A. Grabar*, op. cit. 64. A. Grabar, Le rayonnement de l'art sassanide dans le monde chrétien. Persia nel Medioevo. Accad. naz. dei Lincei, Roma 1970, 679—707.

[6] *A. Grabar*, La décoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint Luc en Phocide et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce. Compte-rendus de l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres, janiver-mars 1971, Paris 1971, 1—37. *A. Grabar*, Sculptures byzantines II, 52—55.

[7] *A. Grabar*, Essai sur l'art des Lombards en Italie. Atti del Convegno intern. sul tema: La civiltà dei Langobardi in Europa. Accad. naz. dei Lincei, Roma 1974, 25—44.

[8] *A. Grabar*, Sculptures byzantines II, 5—12.

узлазној путањи неке уметности у постепеном развоју и у одређеном правцу, док је историјска вредност неког датума мања, чак никаква, у објашњавању дела створених крајем антике (IV—VI век) или у току раног средњег века. Грабар сматра да историчари уметности који проучавају тај дуги период не би требали да стално запиткују споменике о времену њиховог настанка, јер они не могу да пруже одговоре на постављена питања. У многим случајевима касноантичка уметност, уметност раног средњег века, као и византијска уметност, не могу се хронолошки класификовати на основу занатских одлика и облика, јер у то време уметничке активности нису подложне никаквом прогресивном усавршавању — каже Грабар — а дела се повезују једно са другим зато што подражавају нека претходна остварења, скорашња или много старија. Прибегавање искуствима прошлости може да буде последица намера туђих уметности — на пример потребе култа или политичких идеологија због чега се појављује конзервативизам, чак и продужена стагнација, али исто тако и новаторства која су, уствари, или то могу бити, понирања у ближу или даљу прошлост. Ови поступци, у целини, природни за рани средњи век и уметности Византије, унапред осуђују на неуспех многа истраживања о времену настанка дела која су сачињена у таквим условима. Ово утолико пре, излаже Грабар, што и датуми који би се могли утврдити, полазећи од формалних и занатских одлика, имају много изгледа да буду погрешни, а када би, неким случајем, били добри, имали би само релативан значај, јер се њима не би увек могло користити за одређивање односа датованог дела према другим, њему сличним, али не и савременим.[9]

Не знамо које је споменике скулптуре Грабар имао пред очима износећи ово гледиште које је, очигледно, резултат проучавања остатака са врло пространог подручја византијског Царства а које, у принципу, изгледа тачно. Међутим скулптуре са ужих географских подручја због својих квалитета мање занимљиве у општим прегледима, за историју својих крајева имају већи, и не само историјско-уметнички, значај па се на разоткривању времена њиховог настанка мора истрајавати упркос свим тешкоћама. Овде бисмо подсетили на једну групу таквих остатака из наше земље који се, као што Грабар каже, због формалних и занатских одлика, тешко могу датовати, па тако у пуној мери илуструју релативност закључивања која се о времену њиховог настанка доносе. Међутим, можемо ли занемарити сведочанства тих споменика, превидети њихов, не мали, број и културно-историјски значај па због одсуства сагласности око њиховог датовања престати да се за њих интересујемо? Сматрамо да упркос свим тешкоћама ипак морамо и даље настојати да те скулптуре објашњавамо пошто оне не представљају загонетку само за историчаре уметности — о њиховом необичном изгледу је и на страницама овог часописа у више наврата било говора[10] — већ

[9] Ова гледишта Грабар је већ наговестио у првој књизи о скулптурама из Цариграда — уп. *A. Grabar*, Sculptures byz. de Constantinople, 96—97.

[10] *И. Николајевић—Стојковић*, Скулптура средњовековних цркава Босне и Херцеговине, ЗРВИ 5(1958) 111—123; *I. Nikolajević*, La sculpture orenementale au

због тога што су оне посебно занимљиве као материјални остаци неког снажног културног тока који се није могао остварити без претходних, развијених, друштвених и културних услова. Обзиром на подручје са кога ови споменици потичу — унутрашњост некадашње римске провинције Далмације — утврђивање времена њиховог настанка је, истовремено, и питање од интереса за историју читавог краја.

Скулптуре о којима ће бити речи карактерише хомогени декоративни репертоар и истоветна стилска обрада а то упућује на један, заједнички, радионички центар или на групу путујућих клесара. Настанак тих споменика, обзиром да се ради о црквеној скулптури, најчешће деловима олтарних преграда, морала је условити, пре свега, јача експанзија хришћанског култа. Недоумице се рађају у тренутку када треба одредити, имајући, наравно, у виду подручје одакле те скулптуре потичу и историјска збивања у њему, о којој експанзији хришћанства може бити говора. Скулптуре су, као што је речено, откривене на подручју данашње Босне, Херцеговине и северне Далмације, на локалитетима Зеница, Дабравина, Бреза, Диковача, Богдашић—Шуица, Жупањац—Дувно, Пређел, Сињ—Брнази итд. Оне су ископане из рушевина цркава које су биле изграђене у долинама река или на путевима, односно на местима где би се могло очекивати неко насеље (Зеница, Бреза, Диковача), али исто тако су откривене и у црквама које су биле по страни од важнијих саобраћајница, на падинама или зараванцима брда (Дабравина, Богдашић, Пређел). Посредно то значи да су оне биле клесане у неком периоду релативног мира и економског просперитета када се изградња могла посвуда и неометано одвијати.

Скулптуре су пронађене у црквама које осим сасвим рустичне технике зидања једва да имају неке заједничке особине у погледу плана[11], али неке од њих уклопиле су у свој обим и старију, погребну, архитектуру, тј. подземне, пресвођене, гробнице (Дабравина, Диковача на пр.).

Наше искуство са архитектуром у којој је пронађена скулптура о којој је овде реч — црква из Пређела — из које потиче занимљива скулптована трифора[12] (сл. 1) показује да је опажање Сергејевског

XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine, ЗРВИ 8, (1964) 295—309; И. Николајевић, Олтарна преграда у Дабравини, ЗРВИ 12 (1970) 91—110. *И. Николајевић*, Скулптуре из Пређела у Босни ЗРВИ 16(1975) 191—202.

[11] Неколико цркава из ранохришћанског периода са подручја о коме је реч показују идентичне планове са црквама са јадранског подручја. Уп. *I. Nikolajevic*, Églises à transept-nain de la Dalmatie, ЗРВИ 10(1967) 87—94; *И. Николајевић*, Белешке о неким проблемима ранохришћанске архитектуре у Босни и Херцеговини, ЗРВИ 10(1967) 111—116. Недавно је изнета претпоставка да су планови већег броја тзв. „босанских" цркава настали по узору на црквену архитектуру Нароне — уп. *N. Cambi*, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, Materijali XII. IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar, 247, н. 47—49.

[12] *И. Николајевић*, Скулптуре из Пређела у Босни, ЗРВИ 16(1975) 191—202. Објављујући остатке апсидалне трифоре из Пређела, због осуства историјско-археолошких, односно уметничких, извора из високог средњег века, уздржала сам се од упоређивања иконографског репертоара њених импоста са неким визиготским скулптурама из Шпаније из те епохе, нарочито са капителима из цркве San Pedro della

изнето приликом објављивања резултата ревизионог ископавања Дабравине сасвим тачно. Он је, наиме, констатовао да је црква у Дабравини грађена врло немарно „од ока“, без примене икаквих инструмената за мерење.[13] До идентичног закључка смо дошли после пажљивог мерења и анализе делимично откопане цркве из Пређела (сл. 2), којa, такође, показује велике неправилности. Међутим скулптована трифора из Пређела исклесана је управо за ту цркву што показује да претпоставка о скулптури круга Зеница—Дабравина као споменицима клесаним приликом обнове ранохришћанских богомоља у средњем веку не изгледа у свим случајевима прихватљива.[14]

Контроверзно питање датовања скулптура из централних подручја наше земље прати несрећна околиост што је највећи део тих предмета пронађен приликом несистематских истраживања пре више деценија, док известан број таквих, у новије време откривених споменика, још није објављен (Бреза, Бугојно, Житомислић).

Репертоар декорације скулптура које нас овде занимају садржи и неке ранохришћанске мотиве, али на споменицима из тога доба на споменутом подручју за сада непознате. Међутим целокупан изглед наших скулптура не подудара се ни са сличним представама из широког круга ранохришћанске уметности ван наших територија[14a] па се због осуства таквих паралела с једне стране и због обиља нових, првом хришћанству (IV—VI век), непознатих мотива са друге као време њиховог настанка то доба мора искључити. Ове скулптуре Грабар пове-

Nave (крај VII или почетак VIII века) — в. *A. Grabar*, Le tiers monde de l'Antiquité à l'école de l'art classique et son rôle dans la formation de l'art du Moyen Age, Revue de l'Art 18(1972) 15 sqq; *Th. Ulbert*, Skulptur in Spanien, Kolloquium über spätantike und frühmittelalterliche Skulptur II, Mainz am Rhein 1971, 25—34, Taf. 28—29. Добре фотографије у књизи The Dark Ages, ed. D. T. Rice, London 1965, 182 и цртеж на стр. 195. У овој књизи ти су капители датовани на почетак X в. У иконографском погледу, а и по стилу, ти споменици имају много сличности са скулптурама из централних подручја наше земље, али они су производ одређене културне климе и познате историјске епохе, наше скулптуре међутим, ако би се датовале у доба када су визиготске настале нашле би се за сада у историјском вакуму. Широко датовање наших скулптура које Грабар предлаже (VII—IX век) привлачно је и због неких других аналогија из тога доба. В. на пр. пиктску скулптуру *R. B. K. Stevenson*, Sculpture in Scotland in the 6th—9th Centuries A. D. Kolloquium über die spätant. u. mittelalterl. Skulptur II, 65—74, Taf. 51. Сличност дабравинских рељефа са каменом преградом из Меца у Француској уочио је још Сергејевски, Die Altarbrüstung der Basilika von Dabrovina, Actes du Vᵉ Congrès intern. d'archéol. chrétienne, Città del Vaticano—Paris, 1957, 587. У најновије време тај се ансамбл датује у каролиншко време, односно око 800 год. — в. *V. H. Elbern*, Neue Aspekte frühmittelalterlicher Skulptur in Gallien, Kolloquium über spätant. und frühmüttelalterl. Skulptur II, 22—24, Taf. 23—24.

[13] *D. Sergejevski*, Bazilika u Dabravini (Revizija). Pos. izd. Zem. muzeja XI, Sarajevo 1956, 12. Такве исте одлике запазио је и *S. Gunjača*, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starohrv. Prosvjeta III ser. 4 (1955) 96.

[14] У неким случајевима, у Лепеници, Циму а можда и у Диковачи изгледа да се ради о обнови ранохришћанских богомоља.

[14a] Неке паралеле ће се можда моћи повући са малоазијским споменицима сличнога изгледа чије је проучавање тек на почетку — в. *J.—P. Soeini*, Sculptures lyciennes d'époque paléochrétienne à représentations humaines et animalières. Revue archéologique fasc. 2(1976) 337—348. Cf. такође *N. Duval*, Plastique chrétienne de Tunisie et d'Algérie, Bulletin archéologique N. S. 8 (1972) Paris 1975, 53-146.

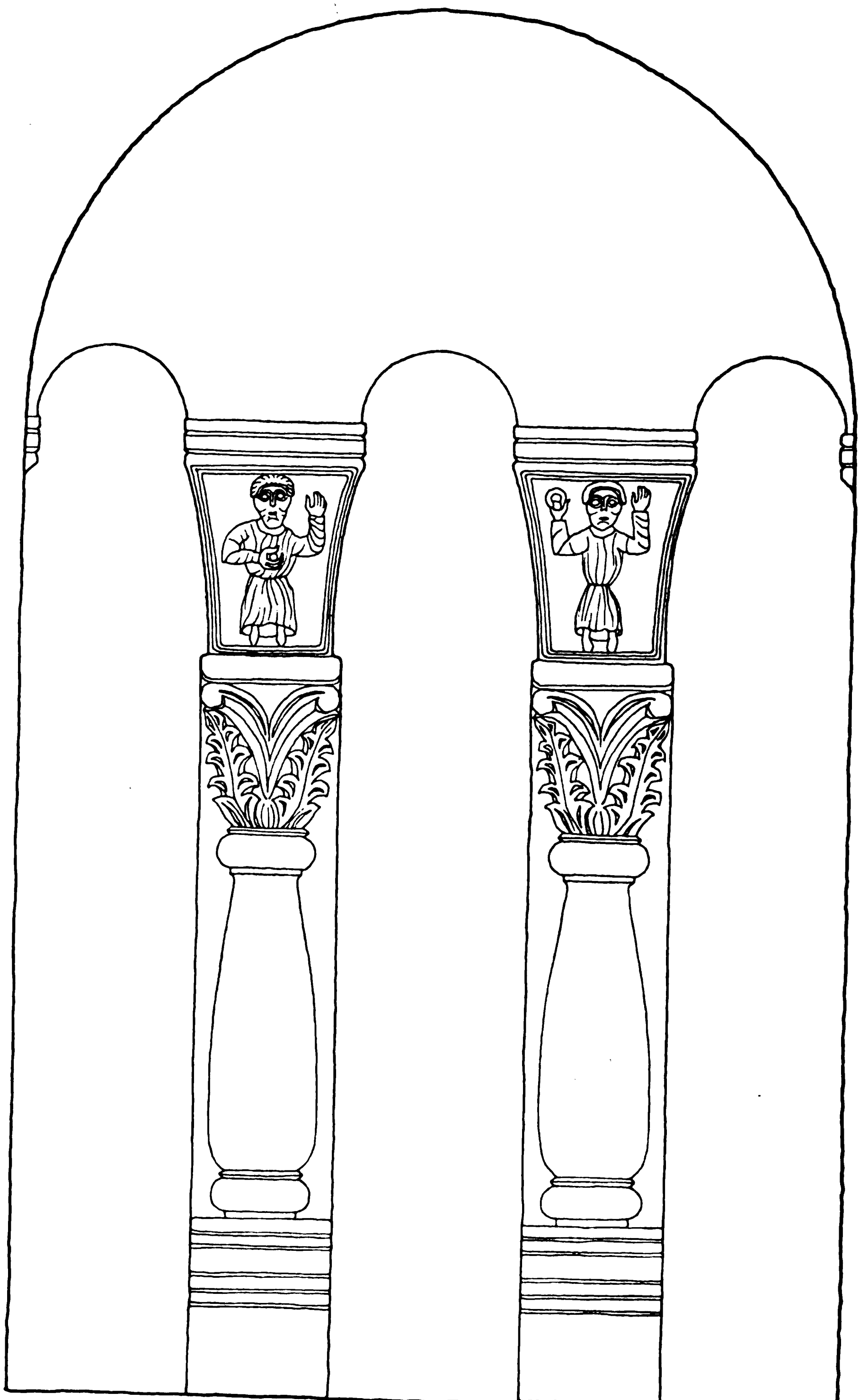

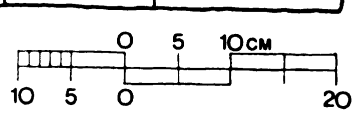

Сл. 1 Реконструкција изгледа трифоре из цркве у Пређелу.

Fig. 1 Reconstruction of the tripartite window from the church at Predjelo.

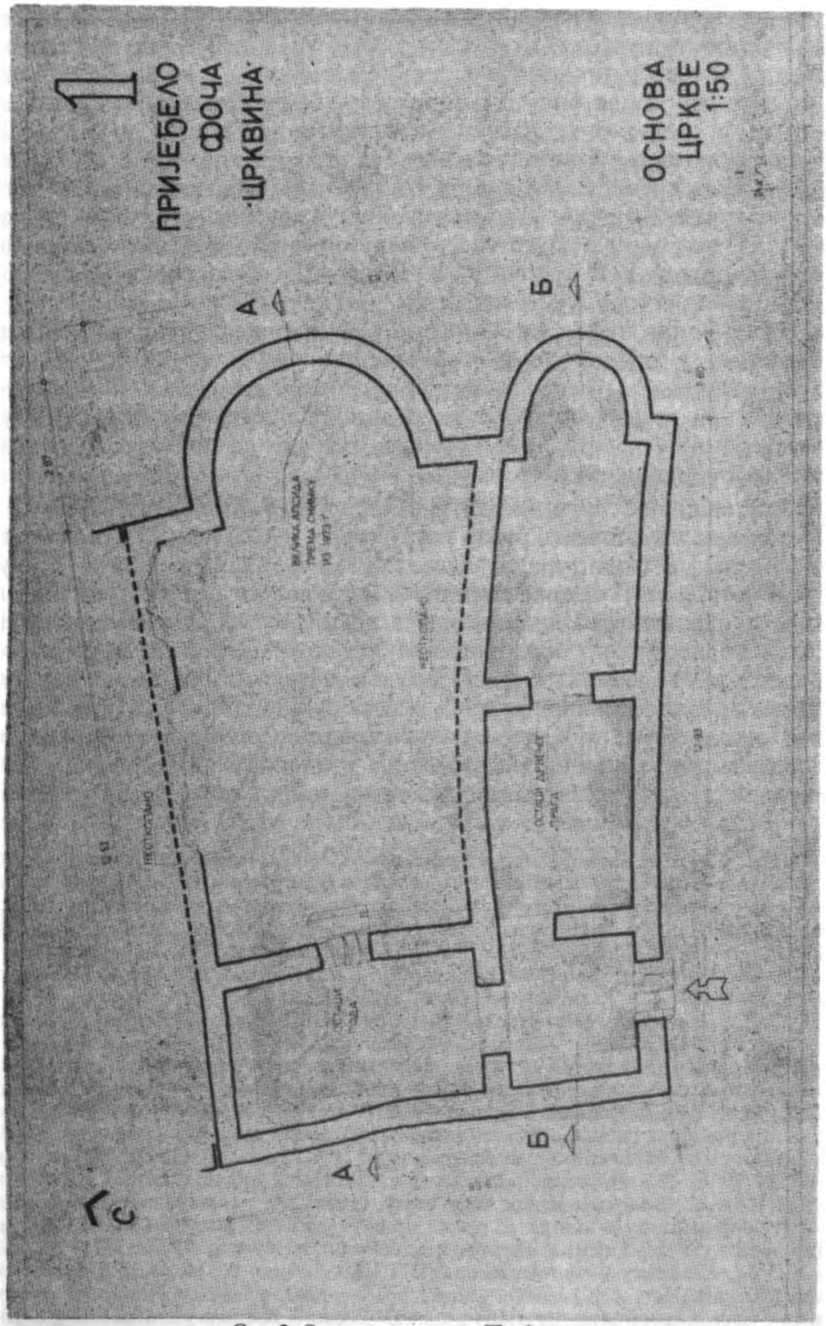

Сл. 2 Основа цркве у Пређелу.
Fig. 2 Plan of the church at Predjelo.

зује са рељефима чедадског круга и са скулптурама из Грчке (Скрипу, Теба) па сматра да су оне исклесане у VII, VIII или IX веку.[15] На ова столећа се и раније помишљало, али је хипотеза о клесању скулптура у томе периоду одмах била и напуштена — Сергејевски је, наиме, нагласио да би, обзиром на историјске догађаје на Балкану у VII и VIII веку такво датовање било сувише смело и да би довело до „озбиљних историјских последица".[16] Када би се, дакле, Грабарева хипотеза могла потврдити онда би наши споменици били изузетно драгоцени доказ о животу на подручју о коме из споменутог периода немамо скоро никаквих података. Већ крајем VI и током VII века, као што је добро познато, на просторе унутрашњости римске Далмације насељавају се нови становници, пагански Словени. Та околност озбиљно отежава претпоставку о настанку наших споменика у VII, односно VIII веку и упућује на тражење неког млађег хришћанског периода који је изискивао изградњу цркава опремљених функционалним деловима црквеног намештаја чији би украс, истовремено, требало да показује и известан хришћански дидактички смисао.

Приписивање ових скулптура староседеоцима, хришћанима, на шта је можда помишљао Грабар датујући их у VII или VIII век и упоређујући их са скулптурама чедадског круга, јако отежава потпуно осуство историјских и археолошких извора из тога доба. Још у касној антици, а нарочито у VI веку, ово подручје је у демографском и економском погледу било осиромашило[17] па се тешко може замислити да је у њему у VII или VIII веку, после досељења Словена, културни и економски значај енклава староседелаца био такав да су, колико сада знамо, на десетак локалитета могли подићи споменике који немају паралела из тога доба ни у романским градовима на јадранској обали нити на острвима[18] где је хришћанство имало погоднијих услова за

[15] *A. Grabar*, Essai sur l'art des Lombards en Italie, 33—34. На извесне сродность скулптура из унутрашње Далмације са северноиталијанским споменицима као и са онима из Грчке указано је, раније, и у нашој литератури — уп. *M. Ljubinković*, Ka problemu kontinuiteta Iliri-Sloveni. Simpozijum „Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena. Pos. izd. Akad. nauka B. i H. XII, Centar za balkanol. ispitivanja 4 (Сарајево 1969) 212 и н. 38. *И. Николајевић*, Рељефи из Билимишћа, Зеница. Зборник Св. Радојчића, Београд 1969, 251.

[16] *D. Sergejevski*, Die Altarbrüstung der Basilika von Dabrovina, 588. Уп. и Културна историја Босне и Херцеговине, Сарајево 1955, 110.

[17] У нашој литератури се доста често наводи пасус из Аката сабора у Салони из 530. године у коме се износи сиромаштво једне дијецезе у унутрашњој Далмацији. До сада мали број истражених некропола из V и VI века из унутрашњости римске Далмације показује сасвим скромно материјално стање покојника — уп. *N. Miletić*, Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, Glasnik Zem. muzeja N. S. 25 (1970) 155. Изузетак чини златни налаз из Турбета (Glasnik Zem. muzeja 44(1932/31—32). Фрагмент једног тестамента из средине VI века спомиње завештање у корист сиромашних о којима се црква стара — уп. *И. Николајевић*, Велики посед у Далмацији у V и VI веку у светлости археолошких налаза, ЗРВИ 13(1971 286—7.

[18] *Lj. Karaman*, O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, Vjesnik Hrv. Arh. društva 22—23 (1941—1942) 93—105. Новија проучавања која су у току, в. нарочито значајан прилог *Ž. Rapanić*, Kamena plastika ranog Srednjeg vijeka u Arheoloskom muzeju u Splitu, Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku 40(1958), Split 1963, 98—124, вероватно ће променити ову слику.

неометани развој. Наравно, погрешно би било сматрати да су сви становници централних крајева наше земље узмакли пред Аварима и Словенима. Избећи је могао само један део, вероватно нешто имућнијих грађана, док је рурално становништво највећим делом морало остати. Континуитет географских имена на тлу некадашње унутрашње Далмације управо сведочи о везама и прожимању староседалаца са словенским досељеницима. Интересантно је међутим да су, из предсловенске епохе сачувани углавном називи река и планина, док имена градова не сведоче о таквом континуитету.[19]

Помишљајући, вероватно, на градитељску активност староседелаца и Б. Марушић је недавно, такође, предложио да се скулптуре круга Зеница—Дабравина датују у VII или VIII век. Ову хипотезу је изнео после анализе једне рељефне плоче из Истре (Двоград) за чије време клесања се, у дилеми да ли је обрађена у стилу касноантичке, варваризоване рустике познате из VII и VIII века, или рустике ране романике, одлучио за прву могућност па на тај начин и његова неодлучност илуструје гледиште које је изложио Грабар.[20] Питање изгледа варваризоване рустичне скулптуре VII или VIII века односно рустике романике у нашој науци је недавно добило још један прилог[21] па ћемо се, мало касније, и на њега осврнути.

Као што смо пре скоро двадесет година могли нагласити[22] епоха која је пружила услове за успешнији развој хришћанства у некадашњој унутрашњој Далмацији и самим тим изазвала потребу за подизањем цркава и њиховим опремањем скулптованим намештајем било је време покрштавања новонасељених Словена, односно како су истраживања историчара показала време после 800 године.[23] Из IX века потичу и прве писане вести о западном делу ових подручја и то поводом ратовања Људевита Посавског са Францима. При данашњем стању испитивања тешко се, међутим, може претпоставити да ти догађаји, односно Људевитов савез са патријархом Фортунатом из Града, који му је послао „artefices“ за обнову утврђења обухватао и неки организовани рад на христијанизовању Словена у областима које је краткотрајни Људевитов покрет био окупио.[24] Тек крајем IX века хришћанство је међу

[19] *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд, 1964, 35. Питање континуитета живота у Далмацији после досељавања Словена занима у последње време неколико аутора — уп. *Z. Gunjača*, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, Šibenik, 1976; *Ž. Rapanić*, Neki problemi kontinuiteta u salonitanskom ageru, Akta X kongresa Saveza arheologa Jugoslavije (у штампи).

[20] *B. Marušić*, Kompleks bazilike Sv. Sofije u Dvogradu. Histria Archaeologica II_2 (Pula 1971) 39, 50.

[21] *I. Petricioli*, Reljef konjanika iz Pridrage, Diadora 8(1975) 111—117.

[22] *И. Николајевић—Стојковић*, Скулптуре средњовековних цркава Босне и Херцеговине, ЗРВИ 5(1958) 115.

[23] *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 191 sq.

[24] *N. Klaić*, op. cit. 211. Прилог III. О археолошким налазима из каролиншке епохе у нашој земљи још не постоји систематски преглед. Неке податке забележили смо у раду: Sculpture médiévale dans les régions centrales de la Yougoslavie — question de chronologie, Balcanoslavica 5 (1976) 69-78, као и у прилогу Une question onomastique du littoral méridional adriatique (у штампи).

Словенима постало, изгледа, општи феномен па смо због тога раније, прихватајући тумачења вести из De administrando imperio Константина Порфирогенита о покрштеној Босни, црквене скулптуре из централних подручја наше земље датовали у време после X века јер су, по нашем мишљењу, на такву епоху указивале и орнаменталне одлике наше скулптуре.

У високом средњем веку у централним подручјима наше земље су се сустицали, сукобљавали и прожимали утицаји са Истока и Запада а додири са широм медитеранском уметношћу оставили су такође своје трагове. Истовремено, због политичких односа и уметнички упливи са севера већ од XI века постају све интензивнији. Те сложене културне прилике илуструју, између осталог, и неколико графито натписа уочених на нашим скулптурама. Они су запажени на одломцима из Дабравине и Брезе, али пре него што кажемо неколико речи о њима, не можемо заобићи фрагмент монументалног натписа који је пронађен у Сарајеву. То је остатак неког ктиторског натписа који је секундарно био уклесан у један римски споменик. На њему се јасно може прочитати дедикација апостолу Петру.[25] Занимљивост овог посветног натписа је у томе што је он био исписан концентрично у три реда, исто као и ћирилски ктиторски натпис из XI века из Хумца[26], па би се по тој аналогији и натпис из Сарајева можда могао датовати такође у XI век.

У Дабравини је Сергејевски уочио неким оштрим предметом урезана, али и непотпуно сачувана, имена. Она су била исписана латиницом, али са употребом грчких слова. Сергејевски је претпоставио да се ради о именима клесара.[27] У Брези, осим једног имена (/P/aulinus) графитима су биле забележене и неке друге речи на латинском језику[28], али од свих записа највише пажње је привукла азбука руна (футарк) урезана на једном стубу.[29] Тим словима је посвећена опширна анализа и о њима је изнето неколико мишљења али је при томе увек била превиђана околност да је на једном другом стубу из Брезе била урезана и латинска азбука.[30] Магијско профилактички значај азбуке одавно је познат па је очигледно да су, у Брези, обе имале истоветан смисао. Писац футарка из Брезе, у коме су, уосталом, уочена нека премештања знакова[31], руне је, највероватније, познавао само као магијски знак а основни смисао те азбуке није морао ни разумети па је због тога можда и знакове помешао. О евентуалним неправилностима латинским словима забележене

---

[25] *D. Sergejevski*, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, Glasnik Zem. muzeja N. S. 2(1947) 45—46.

[26] Уп. најновије *В. Богићевић*, Писменост у Босни и Херцеговини, Сарајево 1975, 28—30. — Уп. концетрично исписан натпис Ротсвинте са краја VIII в. у Тријеру, *R. Schindler*, Führer durch das Landesmuseum Trier, Trier 1977, 87, Abb. 264.

[27] *D. Sergejevski*, Bazilika u Dabravini, 28, 38. Сергејевског је на ову претпоставку навео запис на стубу из Добоја, уп. *D. Sergejevski*, Nove akvizicije odeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja, Glasnik Zem. muzeja N. S. 3(1948) 178.

[28] *Čremošnik—Sergijevski*, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo. Novitates Musei Sarajevoensis, Sarajevo 1930, 7.

[29] *Čremošnik—Sergejevski*, op. cit. 1—3.

[30] *Čremošnik—Sergejevski*, op. cit. 7.

[31] *Čremošnik—Sergejevski*, op. cit. 2.

азбуке Чремошник нас није обавестио али друге речи записане на скулптурама из Брезе показују да латински није био стран писцу што теорију о готском пореклу овог споменика, на којој се много и неаргументовано инсистира, нимало не подржава.[32]

Веома слабо познате прилике у централним областима наше земље унеколико можемо осветлити проучавајући црквене скулптуре које су тамо пронађене. Потпунији успех за сада изостаје не толико због тешкоћа око утврђивања њихове хронологије већ, углавном, зато што још увек не познајемо све до сада откопане скулптуре овога круга. Тек када се, као што смо више пута наглашавали, објаве сви до сада познати остаци скулптура из рушевина цркава из Босне, Херцеговине и северне Далмације моћи ће да се сагледају стварне или само привидне противуречности које изазива проучавање тих, још непотпуно познатих, споменика. Тако и Грабар, на пример, доноси свој суд о њиховој хронологији само на основу анализе о скулптура Дабравине, превиђајући чињеницу да су са тим остацима најуже повезани налази са читавог низа других, овде споменутих, локалитета. Иако се већ годинама говори о скулптурама из Брезе, на пример, још увек не познајемо све остатке који су на томе локалитету откривени што, природно, условљава привременост наших закључивања о времену њиховог настанка. Ипак дужни смо да о до сада познатом фонду споменика са тога локалитета и даље размишљамо па због тога овде илуструјемо неколико скулптура из Брезе које се, делом своје орнаментације исказују као представници групе о којој је реч. Не улазећи сада у објашњавање врло занимљиве тектонике појединих облика архитектонског орнамента са тог налазишта — она заслужује посебно проучавање — скрећемо пажњу на неке украсне мотиве тих скулптура које се такође појављују и на другим споменицима ове групе.

На једном фрагментованом капителу абакус — ако се тако, уопште, може назвати горњи, посебно наглашени део капитела — носи као централни мотив усправно стабло завршено пупољком а са десне и леве стране разгранато (сл. 3). Тај украс је, уствари, једна варијанта доста баналног мотива лозе. Исти такав орнаменат украшава оквир рељефне плоче са представом пророка Данила између лавова из Диковаче, а то је једна од скулптура која са сличним остацима из Зенице и Дабравине чини најтипичније представнике споменика који нас овде занимају. Као што смо већ имали прилике показати E. Dyggve је реконструисао плочу Диковаче[33] (сл. 4), па тако знамо да је она у горњем делу показивала пророка Данила у ставу оранта између лавова. Поред Даниловиих шака исклесани су крстови (сл. 5), идентични таквом симболу са једног капитела из Брезе (сл. 6). У доњем делу плоче из Диковаче илустроване су сцене лова. Два ловца приказана су у профилу. Врло сажето исkле-

---

[32] *Dj. Basler*, Die „Basilika II" in Breza bei Sarajevo, Živa Antika 25(1975) 259—264.

[33] *I. Nikolajević*, Figurativni reljefi iz Dikovače i Zenice. Pokušaj jedne komparacije. Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku 63—64 (1961—1962) Split 1969, 181—190.

сани ликови тих људи (сл. 7), истурене доње вилице, јаког носа, дуге забачене косе и ситним искуцавањем назначене браде, али без очију, делују снажно и сирово.

Сл. 3. Фрагмент капитела из Брезе.
Fig. 3 Fragment of the capital from Breza.

Недавно је Ivo Petricioli објавио рељеф једног коњаника, приказаног у профилу, из Придраге код Новиграда и оквирно га датовао у време од IX до XI века. Познат по својим озбиљним студијама о средњовековној пластици у Далмацији тај аутор сматра да би поднаслов његовог истраживања о коњанику из Придраге могао бити „Антика у средњовјековној наиви", јер таква дефиниција најбоље одговара стваралаштву периода у који он датује рељеф из Придраге сматрајући да је настао као подржавање неке античке скулптуре.[34] Видимо да та дефиниција подразумева, уствари, гледиште које је Марушић изнео приликом анализе рељефа из Двограда двоумећи се да ли да га припише варваризованој рустици антике или рустици ране романтике. Оба мишљења се, истовремено, придружују Грабаревом гледишту о релативности датовања појединих скулптура из касне антике односно високог средњег века.

[34] *I. Petricioli*, op. cit. 116.

Расправљајући о рељефу из Придраге и тражећи за лик коњаника приказаног у профилу просторно чак врло далеке аналогије Петричоли није споменуо коњанике у двобоју са плоче из Зенице. Додуше у обради ликова паралеле се не би могле ни установити јер коњаници из Зенице, округлих глава, малог носа, без чела и са очима зараслим

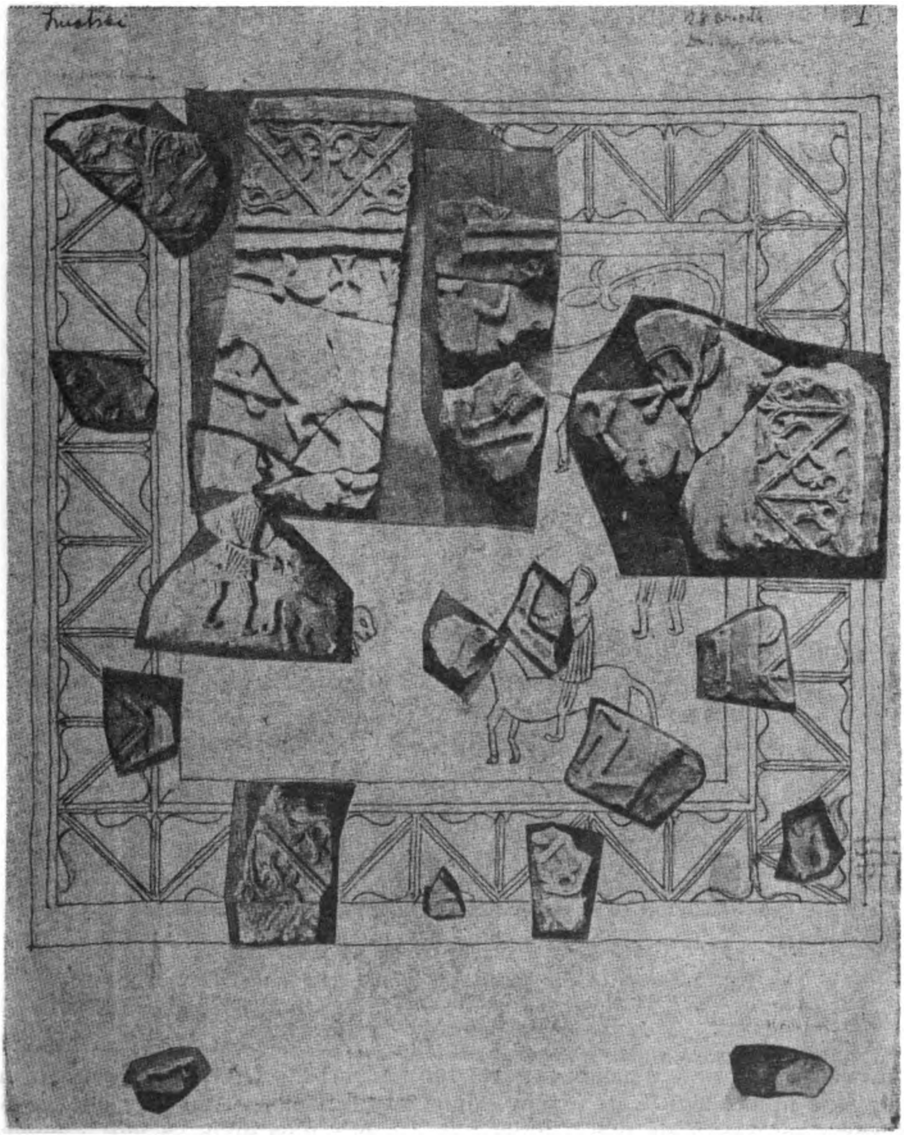

Сл. 4 Реконструкција плоче из Диковаче — Е. Дигве.
Fig. 4 Reconsruction of the slab from Dikovača, after E. Dyggve.

у коси и немају сличности са ликовима из Придраге (коњаник и много раније објављен ратник са мачем), али ипак би се ови рељефи, као и онај сада загубљени из св. Кате у Новиграду, на који Петричоли скреће пажњу, морали упоредо анализирати. Коњаници из Зенице су наоружани копљима као и онај из Придраге, затим овај последњи има округли

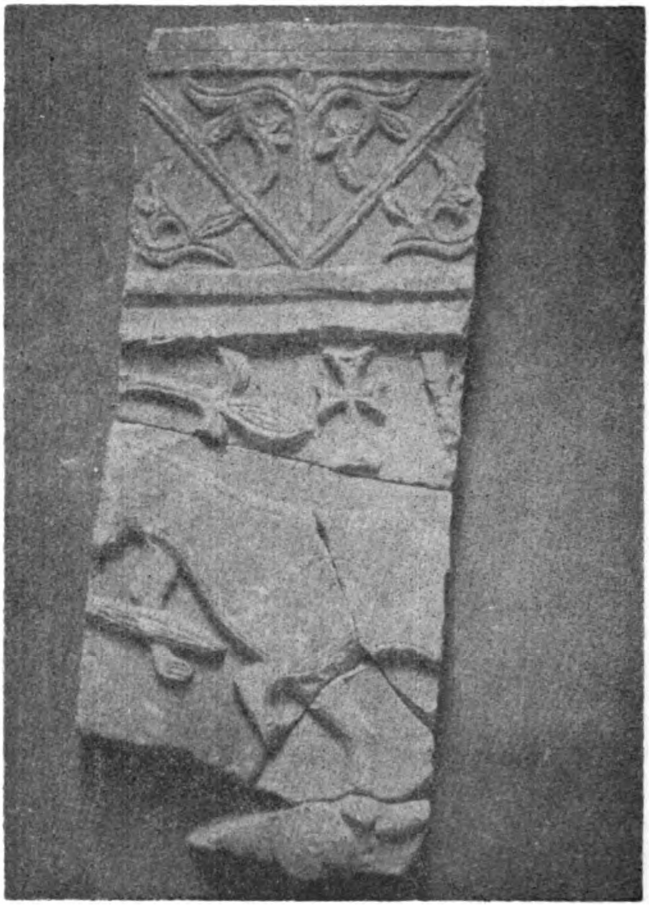

Сл. 5 Детаљ украса плоче из Диковаче
Fig. 5 Detail of the decoration of the slab from Dikovača.

штит као и ратник са мачем са истог тог локалитета, а исто такво заштитно оружје приказано је уз једног ловца из Диковаче. Мада су ово само формалне аналогије ипак, чини нам се, оне илуструју сасвим сличну духовну климу која је владала у доба клесања ових рељефа, моду да се управо такви мотиви прикажу на црквеном намештају. Наслућујемо

да се Петричоли уздржао од компарације коњаника из Придраге са онима из Зенице не само због тога што је коњаник на рељефу из Придраге наг већ и због тога што је приказан у оквиру од преплетне траке са чворовима, потпуно типичне за споменике јадранског подручја а које су,

Сл. 6 Капител из Брезе.
Fig. 6 Capital from Breza.

међутим, до сада само изузетно уочене на скулптурама круга Зеница—Дабравина.[35] На тим рељефима су приказани мотиви од разноврсних геометријских и флоралних комбинација, али везивање преплета у

[35] *Dj. Basler*, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, 131—132, Br. 9 и 10, сл. 146, 147.

чворове између до сада познатих скулптура није уочено. То је била и једна од околности због које смо скулптуре круга Зеница—Дабравина нешто одређеније датовали у време после цветања преплетне орнаментације, односно тек у XII столеће сматрајући истовремено да су оне настале у доба када је на терену о коме је реч већ била створена средњовековна црквена организација.

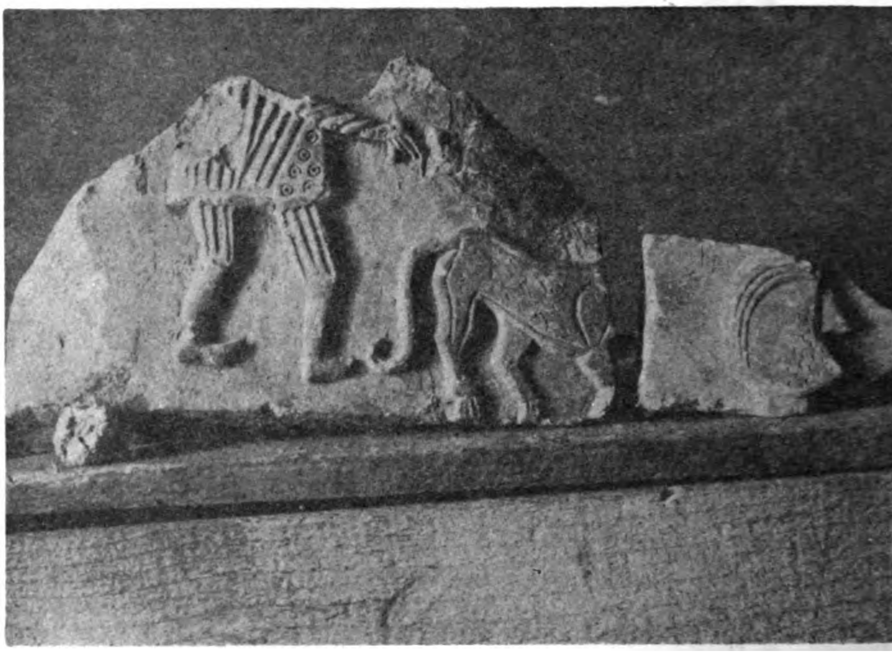

Сл. 7 Детаљ украса плоче из Диковаче.
Fig. 7 Detail of the decoration of the slab from Dikovača.

Црква св. Мартина у Придрази у чију фасаду је био уграђен рељеф са коњаником одавно је привлачила пажњу археолога па је Франо Радић објавио и први снимак њене основе и расправљао о скулптурама које су око цркве откривене.[36] Између разних фрагмената преградних плоча налазио се и један рељеф који је у преплетној траци са чворовима, као што је она са приказом коњаника, показивао неку животињу, вероватно лава. На ту животињу подсећа веома много још у мањем одломку сачувана звер на једном рељефу из Зенице, па нам се чини да се и та појединост не сме испустити из вида када се за скулптуре из централних подручја наше земље траже аналогије.

[36] *F. Radić*, Župna crkva Sv. Martina u Pridrazi kod Novigrada, Starohrv. Prosvjeta 6 1-2 (1901) 45, sl. 2.

Расправљајући о рељефима из Чедада и онима из Скрипу у Грчкој Грабар је помишљао да скулптуре из Дабравине представљају одраз утицаја та два уметничка средишта од којих је прво изразито активно у VIII а друго у другој половини IX века.[37] Међутим он је потпуно превидео чињеницу да ни у Чедаду ни у Скрипу не постоје капители типа Дабравина, на пример, нити рељефне плоче са жанр сценама, ловом, двобојем на коњима, па да се ни у иконографском погледу аналогије између наших и чедадских односно грчких скулптура не могу утврдити. Због тога, не занемарујући драгоцене путоказе за даља истраживања наших споменика на релацијама запад-исток, односно на извесне синхроне појаве у уметностима различитих подручја, на ко·е је Грабар указао, ипак остаје да се будућа истраживања усмере и ка продубљенијем истраживању веза са јужним и средњоиталским тлом, као и са северним угарским подручјима.[38]

Сл. 8 Фрагмент венца из цркве у Дренову.
Fig. 8 Fragment of the frieze from the church at Drenovo.

[37] *A. H. S. Megaw*, The Skripou Screen, The Annual of the Britisch School of Archaeology at Athens 61(1967) 1—32.

[38] Само делимично познати резултати ископавања у Раковцу (уп. *S. Nagy*, Dombo. Rezultati istraživanja na gradini u Rakovcu, Рад Војвођанских музеја 20 (Нови Сад 1971/175—183) указују на то да извесне скулптуре са тога локалитета имају сличности са скулптурама из централних подручја Југославије.

Повод овом прилогу и опширнијем екскурсу о неким нашим споменицима била је најновија књига о скулптури нестора византијске историје уметности Андре Грабара у којој он срчано, са задивљујућом енергијом, наставља рад на расветљавању многобројних и, не само историјско-уметничких, загонетки из византијске прошлости. Камене споменике византијског порекла из наше земље настале у раздобљу између XI и XIV века, почев од скулптура из св. Софије у Охриду, преко Нереза, затим различитих фрагмената из Дренова, Конче, Скопља као и неке предмете од дрвета Грабар је обрадио у другом делу своје овде споменуте књиге. Из цркве у селу Дреново код Стобија илустровао је два скулптована одломка венца (сада у Археолошком музеју у Софији). Они су декорисани, како их Грабар описује, шематизованим биљкама, украсним крстовима поред којих су звери или фантастичне животиње. Сада илуструјемо још један одломак из тога ансамбла који се још увек налази уграђен у довратник на улазу у цркву (сл. 8,9). Од украса сачуван је део крста на чијем су хоризонталном краку, судећи по сличном

Сл. 9 Детаљ украса венца из Дренова.
Fig. 9 Detail of the decoration from the friese at Drenovo.

мотиву са одломка из Софије, биле приказане две птице. Са леве стране крста је исклесана фантастична животиња, такође слична онима са већ познатих одломака. Грабар сматра да се мотиви шематизованог дрвећа са „зодиа“ које их прате, као што то показују рељефи из Дренова, мање ослањају на византијске мотиве X века а више на украсни репертоар романске Италије који је, опет, био подложан исламским утицајима. Заједно са рукописима из грчких и латинских скрипторија скулптовани украси на дрвету, камену или у бронзи у X и XI веку су морали бити, претпоставља Грабар, посредници између грчких и латинских модела односно они су преносили Грцима избор зооморфних и тератолошких приказа одомаћених у западној уметности. Ова Грабарева хипотеза о утицају романске Италије на балканско подручје налази потврде у украсу надвратника портала цркве св. Ловре у Задру на коме су, слично као на скулптурама из Дренова, исклесани грифони испред сасвим шематизованог дрвета са плодовима.

Црква у Дренову је права ризница камене пластике из разних епоха па би њена темељна конзервација сигурно открила још неке елементе скулптованог украса који, попут скулптура из централних подручја наше земље о којима је овде било речи, због свог декоративног репертоара представљају занимљиве споменике настале у још увек мало познатој, сложеној, културно-уметничкој клими, отвореној према разноврсним спољашњим утицајима.

I. Nikolajević

SOME REMARKS ON MEDIAEVAL SCULPTURE IN YUGOSLAVIA

Summary

The most recent study of A. Grabar on mediaeval Byzantine sculpture, and especially its chapter on chronology, provides the occasion for an investigation of some recent points of view on mediaeval sculpture in Yugoslav historiography. Several fundamental points of view are set forth in that chapter which are of interest for the study of mediaeval sculpture in general. Already in some of his earlier studies, Grabar has also touched on the question of the dating of certain mediaeval sculptures from the central regions of Yugoslavia.

Several circumstances create difficulties concerning the precise determination of the time of the origin of these Church sculptures. These are, above all, their style and the iconographic repertoire. On these bases, the sculptures can perhaps be linked with monuments of the 8th and 9th centuries from Cividale, i.e., from Central Greece, as Grabar suggests; however, such

a method of dating is rendered difficult for now by the completely unknown historical conditions of that time in the regions from which the sculptures originate. Those that are known today have been discovered in ten localities and stylistically they represent an outstandingly homogeneous group. These facts point indirectly to a relatively orderly social and religious climate in which they were created. However, it is known that the pagan Slavs who settled in those regions in the late 6th and 7th centuries not only caused great disturbances in the demographic and economic conditions for two entire centuries, but also that Christianity experienced a perceptible decline. Historical information, apart from a very short period in the first half of the 9th century, is nonexistent. Moreover, archeological data from the 8th and 9th centuries — mainly individual finds of specimens of armaments — point to the necessity for caution while investigeting the time of the origin of the sculptures under discussion.

The unreliability of stylistic characteristics as a basis for dating some mediaeval sculptures has been pointed out by Graber in many articles and has also been mentioned by several Yugoslav authors — Marušić and Petricioli among others — who designate the style of such sculptures as „late antique barbarian rustic" or „early Romanesque rustic" or even the art of antiquity reflected in the „naive" style.

The study of the sculptures of the central regions of Yugoslavia is rendered difficult too by the fact that a greater number of findings are not published, the result being that a final opinion of this group of monuments cannot yet be formed.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978

В. ПУЦКО

БОГОМАТЕРЬ ВЕЛИКАЯ ПАНАГИЯ

Икона, обнаруженная в 1919 году экспедицией Центральных Государственных Реставрационных Мастерских в кладовой („рухлядной") Спасского монастыря в Ярославле ныне является одним из самых известных памятников живописи XII—XIII веков. За истекшие пятьдесят с лишним лет немало было посвящено страниц этому произведению.[1] Но ни дата его, ни происхождение не являются окончательно установленными, и это особенно наглядно сказалось после выхода из печати каталога икон в собрании Гос. Третьяковской галереи, где икона без достаточных оснований приписана кисти Алимпия Печерского. Возникшая полемика о датировке памятника побуждает прежде всего ответить на вопрос о возможности рассматривать икону как произведение русского мастера, а не византийского.

А. И. Анисимов относил Богоматерь Великую Панагию к числу древнейших и наиболее выдающихся памятников Владимиро-Суздальской области и видел в ее живописи, широко пользующейся эффектами золота, несомненную связь с мозаикой, полагая, что она „может быть выводима преемственно из Киева".[2] Он, как и подвергший мастерскому анализу художественные формы произведения Ю. А. Олсуфьев[3], утверждал, что икона едва ли моложе конца XII века. Высказанная затем Д. В. Айналовым остроумная догадка, что это произведение есть ни что иное, как легендарная икона работы Алимпия Печерского, посланная Владимиром Мономахом в Ростов[4], долго оставалась интересной гипотезой, пока не была подхвачена В. И. Антоновой и Г. Н. Логви-

---

[1] Основная (но не полная) библиография приведена в изданиях: В. И. Антонова, Н. Е. Мнева, Каталог древнерусской живописи (Гос. Третьяковской галереи), т. I. Москва, 1963, стр. 53—54; Живопись домонгольской Руси. Каталог выставки. Москва, 1974, стр. 45.

[2] *А. И. Анисимов*, Домонгольский период древнерусской живописи, Вопросы реставрации, сб. 2. Москва, 1928, стр. 164, 171.

[3] Ю. *А. Олсуфьев*, Вопросы форм древнерусской живописи, Советский музей, 1935, No. 6, стр. 28; 1936, No. I, стр. 68, 70.

[4] *D. Ainalov*, Geschichte der russischen Monumentalkunst zur Zeit des Grossfürstentums Moskau, Bd. I. Berlin—Leipzig, 1933, S. 60.

ным.[5] Последние никакой ясности в решение вопроса о происхождении памятника не внесли, потому что в своих построениях пошли от заданных выводов к поискам доказательств.[6] Для А. И. Некрасова и В. Н. Лазарева Богоматерь Великая Панагия — это памятник русской иконописи раннего XIII века, хотя и отмеченный византийскими влияниями.[7] Развивая мысль А. И. Некрасова, обратившего внимание на то, что в 1215 году старший сын Всеволода III Большое Гнездо князь Константин заложил в Ярославле на своем дворе Успенскую церковь по аналогии с Успенским собором Владимира и с Успенской церковью Киево-Печерского монастыря, и что отсюда явилась идея дать образ Печерской Богоматери, которую представляет ярославская икона[8], С. И. Масленицын пришел к выводу, что „Богоматерь Велика Панагия" и выполнена по заказу Константина Всеволодовича как алтарный образ построенного им Успенского собора, освященного в 1219 году.[9] Это заключение нам представляется весьма правдоподобным, и, как надеемся показать, может быть подкреплено дополнительными аргументами.

В своей статье „Киевский художник XI века Алимпий Печерский. (По сказанию Поликарпа и данным археологических исследований)"[10] мы имели возможность доказать, что происходящую из Спасского момонастыря в Ярославле икону Богоматери Великой Панагии невозможно отождествлять с легендарной иконой кисти легендарного ико-

---

[5] *В. И. Антонова*, Н. Е. Мнева. Каталог, т. I, стр. 54—55; *Г. Н. Логвин*, Киев. Москва, 1967, стр. 76; его же. По Україні. Київ, 1968, стр. 38; его же. Легендарний художник, Знання та праця, 1970, No. 8, стр. 16—18.

[6] Позволим себе процитировать текст, содержащий аргументацию В. И. Антоновой: „В. Н. Лазарев считает, что Великая Папагия написана в Ярославле в 20—30-тих годах XIII века. Между тем стиль живописи Великой Панагии — монументальный образ, в выразительности которого, как и в киевских мозаиках, большую роль играет золото, тип классически-законченных лиц матери и младенца, эллинистические облики ангелов, характер украшений одежд и ковра — все это не находит аналогии в начивавшей складываться в начале XIII в. ростово-суздальской живописи. Ни во Владимире Залесском, ни в Ростове Великом, ни в Суздале, ни в самом Ярославле — крупнейших центрах этой школы — не сохранилось от XIII века памятников, отмеченных, как Великая Панагия, законченным живописным мастерством, предполагающим длительное предшествующее развитие. Средой, породившей такое зрелое выдающееся произведение, в то время могла быть недошедшая до нас киевская школа живописи" (стр. 52). Далее, заявив, что есть основания предполагать идентичность этой иконы упоминаемой в Киево-Печерском патерике, В. И. Антонова заключает: „Таким образом, произведением Алимпия Печерского, перевезенным в Ростов Великий при Владимире Мономахе, может быть „Великая Панагия", попавшая в конце XVIII в. в Ярославль, в Спасский монастырь" (стр. 53).

[7] *А. И. Некрасов*, Древнерусское изобразительное искусство. Москва, 1937, стр. 122, 124, 128; *В. Н. Лазарев*, История византийской живописи, т. I, Москва, 1947, стр. 143; его же. Живопись Владимиро-Суздальской Руси, История русского искусства, т. I. Москва, 1953, стр. 490—491.

[8] *А. И. Некрасов*, Указ. соч., стр. 122, 124. Следует, однако, внести поправку: в конхе алтарной апсиды печерского храма была представлена Богоматерь Оранта. — Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, вып. П. Пер. Г. Муркоса, ЧОИДР, 1897, кн. IV (183), стр. 52.

[9] *С. И. Масленицын*. Ярославская иконопись. Москва, 1973, стр. 7.

[10] „Wiener slavistisches Jahrbuch", 1977.

нописца. Эта наместная икона не могла иметь тот же иконографический извод. Обширный фактический материал, собранный в исследовании Г. Бабич о расписных алтарных преградах-стенках на Балканах, не дает ни одного примера наместной иконы с иконографическим типом Богоматери, идентичным произведению из Ярославля.[11] Судя по позднейшим спискам, древняя наместная икона Успенского собора в Ростове типологически была близка изображению Богоматери Владимирской. Это, в частности, подтверждает воспроизводящий интерьер собора с иконостасом чеканный рельеф серебряной раки 1795 г. для мощей св. Игнатия Ростовского, где легко опознаются сохранившиеся реалии (рис. 8).

Иконы с изображением Богоматери Великой Панагии в станковой живописи встречаются крайне редко, скорее в виде исключения[12], тогда как этот образ связан едва ли не исключительно с монументальными росписями. На типологически сходные изображения можно указать в конхах апсид *церкви св. Петра в Расе* (*XI—XII* в.)*, церкви Спаса-Нередицы (1199)[13], Богородичной церкви в Студенице (*в которой фреска* 1209 *г. переписана в* XVI *в.*)[14], а поясные — в церкви св. Пантелеймона в Нерези (*где так-же фреска* 1164 *г. переписана в* XV *в.*)[15] *и в южном боковом приделе* Богородицы Левишкой в Призрене (1307—1309).[16] В скульптуре такие изображения представлены в нескольких византийских рельефах, давно снятых со своих первоначальных мест[17], и в большом рельефе над южным входом Георгиевского собора в Юрьеве-Польском.[18] Но, как известно, каменные рельефы в православной церкви почти никогда не воспринимались как моленные иконы, и им в большинстве случаев отводилась декоративная роль, тогда как икона из Ярославля представляет алтарный образ. В этом убеждают и его довольно большие размеры (194—120 см), и тип изображения (рис. I).

Н. П. Кондаков, исходя из характера греческой и русской иконописи, не мог допустить даже самого факта существования иконы Богоматери на дереве в типе Оранты, утверждая, что подобная икона

---

[11] *Г. Бабић*, О живописаном украсу олтарских преграда, Зборник за ликовне уметности, XI 1975.

[12] *Ф. А. Каликин*, Портретное изображение псковского князя Довмонта, Труды отдела древнерусской литературы ИРЛИ АН СССР, XVIII, 1962, стр. 272—276. Подобное изображение украшает алтарную икону из Жидачева в Галиции, где особенно долго удерживались церковные традиции Киевской Руси, ревниво оберегаемые в период унии как принадлежность восточного обряда.

* *М. Ћоровић-Љубинковић*, Живопис цркве светог Петра код Новог Пазара, Старинар, н. с. књ. XX (1969) Зборник Ђ. Бошковића, Београд 1970, стр. 42.

Курзивом означени текст унет је као допуна Редакције.

[13] *В. Мясоедов*, Фрески Спаса—Нередицы. Ленинград, 1925.

[14] *R. Hamann-Mac Lean und H. Hallensleben*, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom. 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert. Gießen, 1963, Abb. 67.

[15-16] Idem, Abb. 32, 201. Уже после того, как статья была сдана в печать, появилось тщательное иконог-рафическое исследование М. Татич-Джурич (Икона Богородице Знаменья, Зборник за ликовне уметности, 13. Нови Сад. 1977, стр. 3—23, с указанием широкого круга памятников

[17] *R. Lange*, Die byzantinische Reliefikone. Recklinghausen, 1964, Abb. 6, 41.

[18] *Г. К. Вагнер*, Мастера древнерусской скульптуры. Москва, 1966, стр. 41—43, рис. 49.

не могла быть ни иконостасною, ни моленною. Этому, по его мнению, противоречит монументально-декоративный характер образа Оранты, уместного лишь в алтарных мозаиках.[19] Икона Богоматери Великой Панагии и представляет копию мозаики, воспроизводящую красками специфические особенности мозаичного набора. Н. В. Покровский — другой знаток иконографии — также писал о том, что подобные изображения генетически восходят к фрескам древнейших храмов, и что „отсюда же и обычай ставить икону в алтаре, что особенно нужно было в тех случаях, когда в храмах не было настенных живописей, и икона на дереве являлась в алтаре единственным изображением Божией Матери".[20] Помещение запрестольной иконы Богоматери в позднейшей, удержавшейся и доныне, традиции возле северо-восточного угла престола или же возле жертвенника он считал восходящим к отмеченному обычаю и связывал с образованием чина проскомидии, где агничная просфора, из которой вынимается агнец, символизирует чрево Богородицы.

Отправляясь от посылки, что икона Богоматери Великой Панагии является запрестольной и помещалась в алтарной апсиде, можно думать, что в построенном Константином Всеволодовичем Успенском соборе в Ярославле в ближайшее время не предполагалось выполнение дорогостоящих фресок, требовавших, кроме того, наличия артели фресчистов. И поэтому, подобно возведенному князем Рюриком Ростиславичем собору Апостолов в Белгороде, где мозаики заменяли удивившие археологов своими золотыми фонами фрески[21], здесь мозаику иммитировала икона. Исходя из реальных возможностей, вместо фигур покланяющихся архангелов студеничской фрески, в композиции которой заключена та же идея, что и в известном „Поклонении кресту"[22], полуфигуры лоратных архангелов пришлось вписать в медальоны, помещенные в верхних углах иконы. Архангелы представлены держащими зерцала в руках и изображением креста (рис. 5, 6), в чем заключен глубокий внутренний смысл, устанавливающий логическую связь между образом вечно юного Эммануила (рис. 4) и символом искупления. Следовательно, выполненное в технике яичной темперы на золотом фоне изображение Богоматери, имеющей на груди медальон с благословляющим обеими руками Эммануилом, функционально соответствовало образу, занимавшему вполне определенное место в системе церковных росписей.

---

[19] *Н. П. Кондаков*, Иконография Богоматери, т. II. Петроград, 1915, стр. 61. А. И. Некрасов (Указ. соч., стр. 122) также указывал, что икона ни по размерам, ни по теме не могла быть местной и потому не может восходить к алимпиевской иконе, которая была привезена из Киева в Ростов. См. также: *Н. М. Беляев*, Древнерусская иконопись, Труды V-го съезда русских академических организаций за границей в Софии 14—21 сентября 1930 года, ч. I. София, 1932, стр. 238—239.

[20] Древности. Труды имп. Московского Археологического общества, т. XXIV, 1914, стр. 219.

[21] *Н. Д. Полонская*, Археологические раскопки В. В. Хвойки 1909—1910 годов в м. Белгородке, Труды Московского предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда в Новгороде. Москва, 1911, стр. 59.

[22] Живопись домонгольской Руси, No. 23.

Богоматерь представлена стоящей на овальном красном подножии, молитвенно подняв руки с раскрытыми ладонями. Ноги Богоматери смещены вправо, сообщая фигуре скрытое движение. Этому же, как уже было отмечено В. И. Антоновой, служит слегка раскосый взор Богоматери и несколько откинувшиеся назад позы архангелов. Плотные краски темно-зеленой туники и красновато-коричневого мафория покрыты широкими полосами, обозначающими складки. Обведенная двумя киноварными полосками золотая кайма мафория украшена наколотым по левкасу точечным орнаментом. Поручи и туфли Богоматери украшены жемчужной обнизью. В одеждах Эммануила и архангелов чередуются киноварные оранжевого оттенка, белые, коричневые и темно-зеленые тона. На аламе Эммануила тонкий травной орнамент, столь часто встречающийся в декоре греческих рукописей XI—XII веков. Вохрение сильно разбеленное, мелкими мазками по форме, сделанными поверх оливкового санкиря. Подрумянка с белилами нанесена на нижний слой вохрения; тени разбеленной охры приплеснуты. Фон и поля золотые.[23]

Для типа лица Богоматери на иконе из Ярославля характерны правильный овал, четкие дуги бровей, линии которых переходят в очертания носа, длинные разрезы глаз с темными очертаниями век, темные складки лица, проложенные горизонтально между внешними концами разрезов глаз и концами бровей, темные очертания задних линий верхних век, длинный тонкий нос с небольшим расширением в его нижней части, скобообразные ноздри (рис. 2). Общее впечатление утонченности, идеальной четкости и симметричности, не допускающих ничего иллюзионистически случайного.[24] Ю. А. Олсуфьев к тому же типу моделировки и высветления лица относил изображение св. Пантелеимона на фреске посвященного этому мученику храма в Нерези, отмечая также стилистическое родство с иконой св. Николая из Свято-Духова монастыря в Новгороде. В том, что икона Богоматери Великой Панагии воспроизводит более ранний образец, сомневаться не приходится. Сопоставляя это изображение с иконографически сходным в конхе алтарной апсиды Спаса-Нередицы, Ю. А. Олсуфьев имел основания отметить тяжелый, неуклюжий контур последней, а также констатировать, что обрезы мафория уже не образуют тех выпрямленных изломов, а, наоборот, складки круглятся, условно подражая натуре.[25] Некоторые особенности моделировки лица, следует заметить, явно обусловлены иконографическим типом. Так, у Богоматери подглазные тени замкнуты (рис. 2), тогда как у младенца тень открытая (рис. 4).

Стилистически близким к лицу Богоматери Великой Панагии является изображение св. Димитрия Солунского, сидящего на троне, представленного на иконе из нижней церкви св. Димитрия Солунского Успенского собора в Дмитрове (рис. 3).[26] Устная легенда связывает это произведение с личностью Всеволода III Большое Гнездо, носив-

[23] *В. И. Антонова, Н. Е. Мнева*. Каталог, т. I, стр. 51—52 (подробное описание).
[24] Ю. *А. Олсуфьев*, Указ. соч., Советский музей, 1963, No. I, стр. 70.
[25] Там же, 1936, No. I, стр. 74; 1935, No. 6, стр. 24.
[26] Живопись домонгольской Руси, No. 20.

шего крестильное имя Димитрия. Святой держит в руках полуобнаженный меч — знак власти. Иконографический тип тронного Димитрия восходит к солунскому образцу.[27] Н. П. Сычев допускал, что димитровский памятник мог быть привезен из Солуни, и в таком случае является совершенно исключительным эллинистическо-византийским портретом македонской школы.[28] Д. В. Айналов, напротив, относил икону к киевской школе середины XII века, видя в ее серебряном фоне традиции эллинистической живописи.[29] Как известно, 25 октября 1194 года, накануне дня св. Димитрия у великого князя Всеволода родился сын, названный в честь солунского патрона. Перечисляя в некрологе Всеволода его дела Лаврентьевская летопись отмечает, что князь „созда церковь прекрасну на дворе своем святаго мученика Дмитрия, и украси ю дивно иконами и писаньем, и принес доску гробную из Селуня святаго мученика Дмитрия, мюро непрестанно точащю на здравье немощным, в той церкви постави, и сорочку того же мученика ту же положи".[30] Факт привоза из Солуни доски с гроба св. Димитрия Солунского II января 1197 года засвидетельствован и другой записью, более ранней, в той же летописи.[31] Именно это давало основания Н. П. Сычеву предполагать участие солунских мастеров и в выполнении украсивших стены храма фресок, сохранившихся лишь частично.[32] В. Н. Лазарев, крайне скептически относившийся к этой теории[33], тем не менее, должен был признать, что автор ярославской иконы, несомненно, знал росписи Дмитриевского собора во Владимире, и именно отсюда почерпнул типы своих великолепных архангелов, написанных с подкупающей смелостью и живописностью.[34] Таким образом, стилистическое родство икон Богоматери Великой Панагии и св. Димитрия Солунского и фресок Дмитриевского собора во Владимире, выполненных в последние годы XII века, говорит, по крайней мере, о принадлежности всех названных произведений к одной эпохе.

Ни одна из найденных на Руси икон домонгольского времени, за исключением иконы Богоматери Владимирской, привезенной из Константинополя в Киев вместе с недошедшей до нас иконой Богоматери Пирогощей, исследователями древнерусского искусства открыто не связывается с деятельностью византийских мастеров, участие которых в выполнении монументальных росписей, однако, не подвергается,

---

[27] Ср.: *O. Demus*, The Church of San Marco in Venise. History, architecture, sculpture. Washington, 1960, p. 128—129, 133—134, fig. 40; *R. Righetti*, Opere di glittica dei Musei Sacro e Profano. Vaticano, 1955, p. 31—32, tav. XI, fig. 2.

[28] *Н. П. Сычев*, Искусство средневековой Руси, История искусств всех времен и народов, Ленинград, 1929, стр. 211.

[29] *D. Ainalov*, Op. cit., Bd. I, S. 60—61.

[30] ПСРЛ, т. I, стр. 436—437.

[31] Там же, стр. 414.

[32] *Н. П. Сычев*, К истории росписи Дмитриевского собора во Владимире, Памятники культуры, вып. I. Москва, 1959, стр. 170—171, 174—177.

[33] *В. Н. Лазарев*, О методе сотрудничеств византийских и русских мастеров, в его кн.: Русская средневековая живопись. Москва, 1970, стр. 147.

[34] История русского искусства, т. I, стр. 491.

сомнениям.[35] Следует ли думать, что приезжавшие на Русь греческие художники ограничивались выполнением мозаик и фресок? Во-первых, роспись храма могла производиться только в летние месяцы, и, следовательно, не каждый храм мог быть расписан в один сезон.[36] Почему же мы не можем предположить, что те же самые мастера в зимний период занимались выполнением станковых произведений? Во-вторых, существование группы византинизирующих икон XII — начала XIII веков среди художественного наследия домонгольской Руси вряд ли поддается объяснению указанием, что русские иконописцы к указанному времени успели основательно усвоить эллинистические основы классического византийского искусства. Если это действительно так, то в таком случае совершенно непонятным становится резкий упадок художественного уровня русской иконописи во второй половине XIII века даже в тех центрах, которые в 1240-е годы не стали добычей татаро-монголов и куда (как, например, в Новгород) устремились мастера из захваченных во время вражеского нашествия и разоренных земель. Мы не склонны думать, что разграничение исполнителей русских икон XII—XIII веков по национальному признаку всегда правомерно и что оно вносит ясность в суть вещей. Напротив, такие определения, нередко основанные на субъективных взглядах, со временем становятся догмой и значительно затрудняют понимание художественного процесса, который удерживал Русь в орбите византийских культурных воздействий. И поскольку интересующие нас иконы органически входят в круг византийских памятников комненовской эпохи, мы не видим оснований с непреклонной решительностью утверждать, что их исполнителями непременно были русские иконописцы.

Лица Богоматери Великой Панагии и св. Димитрия не только обнаруживают типологическое сходство: они имеют много общего в живописных приемах, что указывает на одно время и на одно художественное направление.[37] Такие различия, как замена в дмитровской иконе оливкового санкиря ярко-зеленым не могут служить указанием на принадлежность памятников к двум различным эпохам. Как было отмечено В. И. Антоновой, на иконе св. Димитрия вохрение, образующее переход от теней к свету, в значительной мере утрачено, и зеленый санкирь теней мог изменить свой оттенок.[38] Сопоставление типов лиц и манеры их исполнения с такими классическими византийскими памятниками, как икона св. Пантелеимона в Лавре св. Афанасия на Афоне[39] и свв. Козьмы и Дамияна в монастыре св. Екатерины

---

[35] *В. Н. Лазарев*, Древнерусские мозаики и фрески XI—XV веков. Москва, 1973.

[36] Там же, стр. 13.

[37] Для конкретизации стилистических особенностей см.: *P. Miljkovic-Pepek* La formation d'un nouveau style monumental au XIIIe siècle, Actes du Congrès international d'études byzantines. Ochride 10—16 septembre 1961, t. III. Beograd, 1964, p. 309—313, fig. 1—4.

[38] *В. И. Антонова*, Историческое значение изображения Дмитрия Солунского XII века из г. Дмитрова, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 41, 1951, стр. 88.

[39] Иконы на Балканах. София—Белград, 1967, табл. 42.

на Синае[40], не оставляет сомнений в том, что изображения Богоматери Великой Панагии и св. Димитрия выполнены не ранее второй половины XII века, вероятнее всего греческими художниками. Не исключено, что эти иконописцы входили в состав мастерской, украсившей фресками Дмитриевский собор во Владимире. Сходство лиц архангелов ярославской иконы (рис. 5, 6) с лицами ангелов из композиции Страшного Суда владимирских фресок (рис. 7), выполненных, по заключению А. И. Анисимова и подтвердившего его выводы В. Н. Лазарева, греческим мастером.[41]

Оценивая дмитриевские фрески. И. Э. Грабарь в свое время писал: „Как бы высоко мы ни расценивали художественные дарования русских учеников греческих мастеров и как ни велико было влияние живописной культуры, насаждавшейся непрерывно в течение полустолетия, едва ли и при столь счастливых условиях даже исключительно одаренный русский художник конца XII века мог создать все это несравненное великолепие линий, форм и красок. Такому мастерству нельзя научиться ни в 10, ни в 50 лет, — ему учатся тысячелетиями".[42] В свете сказанного, соответственно, и утверждения о выполений ярославской иконы русским мастером в начале XII века следует отмести самым решительным образом. Характерные черты Богоматери — большие миндалевидной формы глаза, плавно изогнутые брови, тонкий нос, маленький рот, и, наконец, выражение обращенного немного в сторону взгляда — заставляют определить икону Богоматери Великой Панагии как произведение блестящего константинопольского мастера, объединив этот памятник с группой произведений, привлеченных нами в качестве стилистических аналогий.

В иконе Богоматери Великой Панагии, как уже было сказано, наблюдается обилие широких золотых пробелов, одной силы света, чаще всего принимающих форму треугольника с несколько вытянутыми сторонами, благодаря соответствующей направленности линий теневых сторон.[43] О том, что золотые пробела получают распространение в византийской живописи зрелого XII века, позволяет, в частности, судить иконостасный фриз на Синае[44], но здесь, в ярославской иконе их тип иной, более близкий к тому, который представляет специфическую особенность мозаичного набора. В этом нетрудно убедиться уже на примере мозаик Св. Софии в Киеве и мозаик Михайловского монастыря. Все это лишь подтверждает, что икона является воспроизведением мозаического оригинала. Какого же?

---

[40] *G. et M. Sotiriou*, Icônes du Mont Sinai, t. I. Athènes, 1956, fig. 84.

[41] *А. И. Анисимов*, Указ. соч., стр. 112, 119; В. Н. Лазарев. О методе сотрудничеств византийских и русских мастеров, стр. 146—147, рис. на стр. 143, 145. По мнению В. Н. Лазарева, возглавлявший артель мастер вышел из Константинополя (*В. Н. Лазарев*, История византийской живописи, т. I, стр. 123, 124, 323).

[42] *И. Грабарь*, Фрески Дмитриевского собора во Владимире на Клязьме, в его кн.: О древнерусском искусстве. Москва, 1966, стр. 57 (Исследование впервые опубликовано в 1923 году).

[43] Ю. *А. Олсуфьев*, Вопросы форм древнерусской живописи, Советский музей, 1936, No. 2, стр. 50.

[44] Иконы на Балканах, табл. 33.

Конху алтаря Св. Софии в Киеве, как и, судя по описанию Павла Алеппского, и других киевских храмов, украшали мозаические изображения Богоматери-Оранты.[45] Ряд византийских храмов, включая и Софию Константинопольскую, имеет выполненные мозаикой в конхе алтарной апсиды изображения тронной Богоматери с младенцем на руках. Богоматерь-Оранта с младенцем в диске на груди представляет иконографический тип „Платитеры Влахернитиссы", получающий, судя по данным византийской нумизматики и сфрагистики, наиболее широкое распространение в XI—XII веках.[46] Н. П. Кондаков, допускавший, что изображение, сочетавшее Оранту с дополнительным образом Спаса Эммануила в медальоне, появилось во Влахернском храме в Константинополе лишь впоследствии, предполагал, что его воспроизведением служит мраморный рельеф в венецианской церкви Санта Мариа Матер Домини, возможно, похищенный крестоносцами из Влахернского храма в 1204 году.[47] Не исключено, что недошедшую до нас мозаику Влахернского храма и воспроизвел византийский художник на иконе, украсившей алтарь Успенского собора в Ярославле (рис. 1). Мы не знаем, когда именно был выполнен утраченный влахернский оригинал, но известно, что знаменитый храм во Влахернах в 1070 году пострадал от пожара и вскоре был восстановлен.[48] Если художник ярославской иконы копировал именно этот мозаический оригинал, то тогда становятся понятными и объяснимыми и роль золота, и характер украшений одежд, и живописное мастерство, предполагающее длительное предшествующее развитие — одним словом, все то, что мешало авторам ряда работ об искусстве Древней Руси видеть в иконе Богоматери Великой Панагии произведение начала XIII века.

Система доказательств, приведенная в этой статье, лично нас убеждает, что икона Богоматери Великой Панагии представляет копию мозаического образа, выполненную византийским художником около 1219 года и предназначенную для украшения алтаря либо Успенского собора „на княжем дворе" в Ярославле, либо начатого строительством в 1216 году каменного храма в Спасском монастыре. Поставив перед собой вполне конкретные задачи, мы отказались от подробного описания тех деталей, которые ничего не дают для решения основной проблемы. Но в заключение позволим себе указать на следы от гвоздей на плоскостях нимбов — свидетельство того, что эта золотофонная икона в древности имела ювелирные украшения. Однако, при этом полагаем, что вр яд ли икона когда-либо пользовалась широкой известностью как чудот ворная, иначе она не покинула бы почетное место в храме и, следовательно, разделила бы судьбу многих реликвий в средневековой Руси, не исключая и иконы Богоматери Владимирской. Чудом уцелевшие остатки живописи последней, как известно, в начале XV века были вмонтированы в новую до ску в качестве врезка, что,

[45] Павел Алеппский, Указ. соч., вып. II, стр. 73, 52.
[46] *Н. П. Кондаков*, Иконография Богоматери, т. II, стр. 105—106.
[47] Там же, стр. 109—111, рис. 40.
[48] *R. Janin*, Constantinople byzantine. Paris, 1950, p. 303—304; ib. La géographie cclésiastique de l'Empire byzantin, 1-ère partie, t. III. Paris, 1953, p. 169—179.

по-видимому, и вызвало выполнение Андреем Рублевым изображение Престола и орудий страстей на оборотной стороне. Ярославская икона счастливо избежала славы и, соответственно, ее печальных послед ствий.

Рис. 1. Богоматерь Великая Панагия. Ок. 1219 г. Москва, Гос. Третьяковская галерея.

Рис. 2. Богоматерь Великая Панагия. Деталь: голова Богоматери.

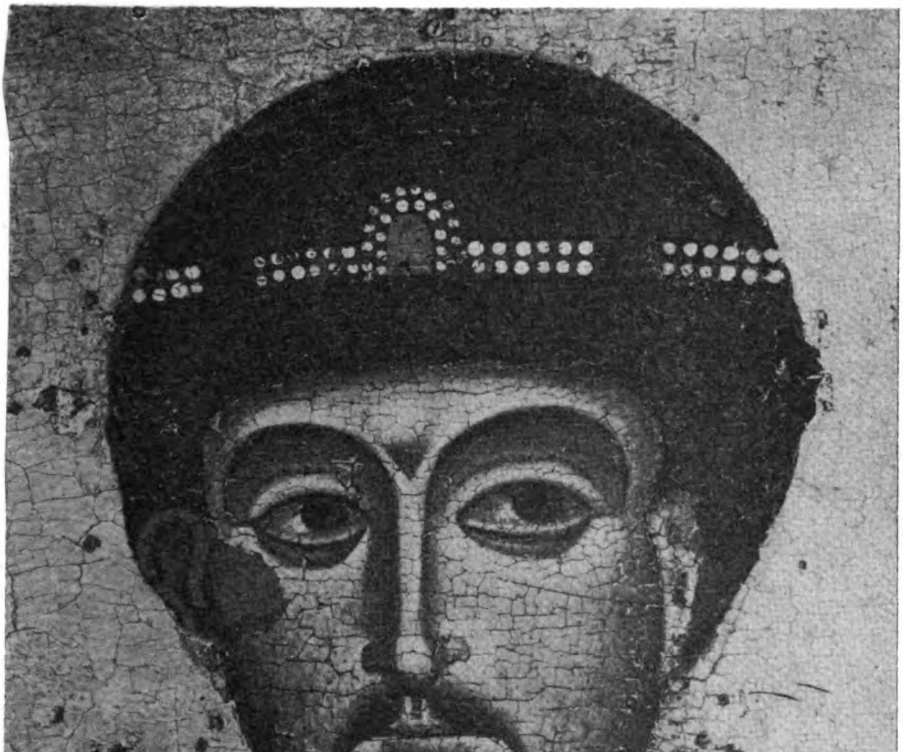

Рис. 3. Св. Димитрий Солунский. Конец XII в. Москва, Гос. Третьяковская галерея.

Рис. 4. Богоматерь Великая Панагия. Деталь: голова Христа-Эммануила.

Рис. 5. Богоматерь Великая Панагия. Деталь: архангел Михаил.

Рис. 6. Богоматерь Великая Панагия. Деталь. архангел Гавриил.

Рис. 7. Голова ангела. Деталь росписи южного склона большого свода Дмитриевского собора во Владимирэ.

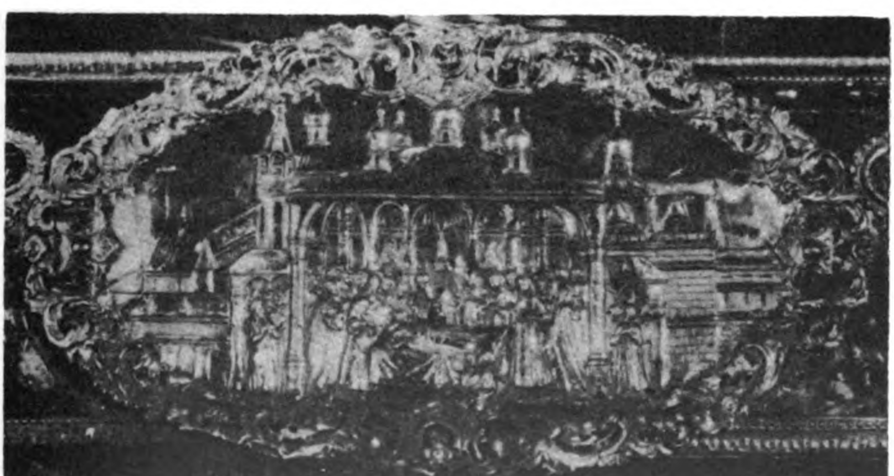

Рис. 8. Фрагмент серебреной раки Игнатия Ростовского. 1795 г.

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978.

Ф. БАРИШИЋ

ВЕРИДБЕНИ ПРСТЕН КРАЉЕВИЋА СТЕФАНА ДУКЕ (РАДОСЛАВА НЕМАЊИЋА)

Крајем јануара 1975. у београдском Народном музеју, поред одржаног међународног симпосијума „Ковање и ковнице античког и средњовековног новца“, организована је, под истим насловом, и студијска изложба. У витринама ове брижљиво припремљене, богате и веома информативне изложбе значајно место заузима недавно пронађена, приликом ископавања у тврђави средњовековног града Раса, збирка од 17 комада бронзаног новца краља Радослава (1227—1234), првог српског владара који је ковао новац. Испитивањима раније откривених седам примерака бронзаног новца истог владара утврђено је да су израђени према византијским обрасцима (легенде на грчком; Радослав себе титулише Στέφανος ρὶξ ὁ Δούκας, итд.), па се стога до сада сматрало да је тај најстарији српски новац кован у некој грчкој ковници, највероватније солунској.[1] Најновији налаз у Расу, међутим, наводи на друкчије тумачење. Наиме, у одвојеним рефератима „О новцу краља Радослава“, које су на симпозијуму поднели М. Поповић и Д. Гај-Поповић, констатује се да новооткривени примерци новца, обликом и начином израде, у потпуности одговарају до сада познатим комадима, али се истовремено истиче да су у Расу, поред наведеног новца, пронађене и „две плочице припремљене за ковање“, а сем тога, и „пећ од танких опека“. Ови карактеристични налази, закључују аутори, оправдавају претпоставку да је новац краља Радослава, иако неоспорно византијског типа, кован у домаћој ковници, односно у Расу.[2]

У склопу ових разматрања о новцу краља Радослава, на симпосијуму, наравно, нису изостали ни разговори о његовом вереничком прстену са грчким натписом, у којему Радослав, исто као и у легендама на новцу, наступа као Стефан Дука. Чувени златни заручнички прстен

[1] Cf. *М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926, 43—47. — *Д. Гај-Пойовић*, Каталог „Ковање и ковнице античког и средњовековног новца“, Београд 1975, 39, 45 n. 3.

[2] Исти закључак изводи се и у Каталогу изложбе „Ковање и ковнице...“ (*Д. Гај-Пойовић*), стр. 37. [Друкчије и прихватљивије решење, бележимо накнадно, предлаже *М. Пойовић*, Налази новца краља Стефана Радослава ..., Новопазарски зборник 1, Нови Пазар 1977, 37-54]

„краља Радослава", како се обично и погрешно назива, појавио се у Немачкој пре седамдесетак година, а од 1966. налази се у поседу Народног музеја у Београду. Интересовања научника за овај чудни и у многоме јединствени прстен, веома интензивна у првој деценији овог века када је објављен, последњих година у нашој науци поново се разбуђују.

Непосредно посматрајући овај прстен и ишчитавајући оно што је о њему до сада написано, дођосмо до сазнања да дискусија о прстену Стефана Дуке, иако се, уз прекиде, водила деценијама, заправо још није завршена. Јер у најважнијем питању, у читању и интерпретацији грчког натписа, мишљења се све до данас нису усагласила, неки спорови још увек су отворени.

Констатујући то, погледајмо шта се о „београдском" прстену до сада писало, размотримо ток и резултате тих расправљања. Први и до данас најважнији рад потиче из пера оснивача модерне византологије, Карла Крумбахера.[3] То је једна колико темељита толико и сасвим особена расправа која, проистичући из пријатељских дискусија на семинарским вежбањима, одише топлином и зрачи мудрошћу великог учитеља. Садржину ове студије, најопштије речено, чине извештај о налазу прстена[4], опис његова спољнег изгледа[5], текст и превод грчког натписа и, најзад, подробне анализе морфологије и садржине натписног текста (писмо, језик, ортографија, метрика, време настанка, припадност).

Констатујући да је натпис, исписан на глави прстена континуирано и у седам редова, састављен у дванаестерцима, Крумбахер је текст прочитао овако:

МΝΗСΤΡΟΝ СΤΕΦΑΝΟΥ ΔΟΥΚΙΚΙС ΡΙΖΙС ΚΛΑΔΟΥ
ΚΟΜΝΗΝΟΦΥΙС ΤΕΝ ΧΕΡΟΙΝ ΑΝΝΑ ΔΕΧΟΥ

Μνῆστρον Στεφάνου Δουκικῆς ῥίζης κλάδου
Κομνηνοφυῆς ταῖν χεροῖν, Ἄννα, δέχου.

У стандардној мајускули натписа, поред три уобичајене лигатуре (MNH, MNHN, NN), запажају се и елементи брзописног писма (мину-

[3] *K. Krumbacher*, Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring, Sitzungsberichte der philos.-philol. und der hist. Klasse der k. Bayer. Akad. d. Wiss., 1906 (München 1907) 421—452, mit 1 Taf.

[4] Напомињући да ништа поближе није могао да дозна о месту налаза, Крумбахер извештава да је прстен претходно био откупио дворски антиквар David Reiling у Мајнцу, и то код једног „егзотичног трговца", и да се исти „сада" (1906) налази у колекцији једног „пријатеља уметности" у Минхену (op. cit. 422). Тај „пријатељ уметности" био је баварски барон von Cramer-Klett, како бележи *S. Kougeas* (1907) и потом *N. Bees* (Βυζαντίς 1, 1909, 54). *В. Чајкановић*, Нова искра 9 (Београд 1907) 61, однекуд преноси вест да је прстен 1906 „доспео у Немачку са Истока".

[5] *Krumbacher*, op. cit. 422—423, даје овај опис: прстен је златни, из једног комада, промер главе (плочице) 17,5 mm, унутрашњи пречник карике (алке) 18,5 mm, тежина 26 грама; израђен „једноставно, складних односа, практично без икаквих украса"; на глави урезани натпис у niello (opus nigellum) техници окружен је танком линијом и у потпуности је очуван.

Овај Крумбахеров опис допуњује се још и тиме да је прстен округло масиван, висине 22 и ширине 18 mm, са „полукружном кариком", и да је „изливен из једног комада" (*Б. Радојковић*, Каталог изложбе „Накит код Срба" у Музеју примењене уметности, Београд 1969, бр. 55; Каталог изложбе „Средњовековна уметност у Србији", изд. Народног музеја у Београду, 1969, 111).

скуле), преузети из рукописних књига (лигатуре СТР и СТ), као и два акцента. Једина необичност у мајускули натписа јесте завршно N речи χεροῖν урезано као H.

У језику натписа, који одговара времену ране византијске ренесансе, падају у очи два архаизма: прво, дуал ταῖν χεροῖν, код византијских писаца врло ретко заступљен и то искључиво уз речи ἄμφω и δύο, док облик са дуалским чланом, као у натпису, сасвим изузетно упоупотребљавају (на пр. Манојло Филес), и друго, реч μνῆστρον која се у византијским текстовима јавља само у плуралском облику и у ширем значењу (ἀρραβών, sponsalia), док овде употребљени антички сингулар има уже значење „Verlobungszeichen".

Бројни итацизми натписа, наглашава Крумбахер, обична су ствар. Јер овај „неправилни" изговорни начин писања, поред строго школске класичне ортографије, уживао је у Византији право грађанства и употребљаван је не само у приватном него и јавном саобраћају, нарочито у широко распрострањеној и у разне сврхе примењиваној епиграфици:

Трагајући за идентификацијом вереничког пара Стефана Дуке и Ане Комнине, о којима је реч у натпису, Крумбахер је, упозорен на повељу епирског деспота Манојла Анђела Дубровнику од марта 1234, дошао до закључка да Стефана Дуку треба тражити у владарској династији Немањића. Наиме, деспот Манојло у повељи помиње „преузвишеног краља Србије и премилога ми зета кир Стефана Дуку и вољену ми синовицу краљицу, госпођу Ану Дукену". Да би утврдио о којему је Стефану реч, обраћа се бечком професору К. Јиречеку. Одговор је убрзо стигао. У томе писму, које Крумбахер цитира у целини (р. 446—448), Јиречек, на основу бројних изворних докумената о српском Стефану Дуки (Стефанова повеља Дубровнику из 1234, писма Хоматијанова, повеља деспота Манојла, причања Теодосијева), убедљиво показује да су у питању краљ Стефан Радослав (1227—1234) и његова супруга Ана, кћи солунског владара и цара Теодора I Анђела (1216—1230).

Настављајући своја излагања, Крумбахер описује десетак примерака византијског прстења и, извршивши поређења, долази до закључка да је прстен Стефана Радослава у многоме погледу јединствен, нарочито по томе што је једини са стихованим натписом, затим, једини о којему поуздано знамо да је заручнички (μνῆστρον), па онда једини којему се, захваљујући јасно означеним именима власника, може поближе одредити време настанка и, најзад, изузетан и по томе што представља један прави историјски споменик.

Са великом ерудицијом и надахнуто писана расправа „*Један срūско-византијски заручнички ūрсūен*" није остала без одјека. Још исте године када је објављена (1907) појављује се више осврта. F. Cumont, професор у Бриселу, своје одушевљење исказује овим речима: „Si les inscriptions byzantines avaient été commentées ainsi, le Corpus (sc. inscriptionum) deviendrait un jeu d'enfants".[6] В. Петковић, у Београду, објављује доста

[6] Цитирано према *S. Kougeas*, Ὁ δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος μιᾶς Κομνηνῆς. Παναθήναια 159 (Ἀθῆναι 1907) 73.

опширан приказ.[7] Домаћу јавност о расправи још исцрпније обавештава млади класични филолог, Крумбахеров слушалац док се водио семинарски разговор о прстену, В. Чајкановић, који у своме приказу, прихватајући Крумбахерове интерпретације, запажа да „слово N долази у натпису девет пута, и само једампут написано је као Н у ћирилици“ те стога „помишља на утицај ћирилице“, односно износи „хипотезу да је прстен краља Радослава рађен у Србији“.[8]

Први и, одмах да кажемо, једини који је Крумбахерова излагања о прстену оценио као неприхватљива био је С. Пападимитриу, члан „Императорског друштва за историју и старине у Одеси“. На седници тога друштва, од 30. јануара 1907, он је поднео реферат у којему, изражавајући неслагања са извесним Крумбахеровим тумачењима (на пр. о итацизму у Византији) и исправљајући читање ταῖν χεροῖν у ταῖν χεροῖν, веома опширно доказује да је идентификација Стефана Дуке и Ане Комнине, на прстену, са краљем Радославом и Аном Дукеном, како излажу Јиречек — Крумбахер, у основи погрешна. Главни докази били би ови: прво, Ана са натписа је „из рода Комнина“, док се Ана, кћи Теодора I Анђела, у свим изворима назива Ана Дукена; друго, у свим документима краљ Стефан Радослав се зове Στέφανος ῥὴξ ὁ Δούκας, док је Стефан Дука са натписа без икакве титуле; треће, оба имена заручничког пара, на прстену, наводе се без икакве титуле, чак и без атрибута σεβαστός, и сама та чињеница јасно показује да Стефан Дука и Ана Комнина уопште нису укључени у царску хијерархију него су сасвим обични грађани, а писани извори, посебно печати, сведоче нам да је таквих грађана било и са презименима Дука и Комнин.[9]

Исте године S. Kougeas, такође Крумбахеров слушалац и учесник у семинарским дискусијама о прстену, објављује критички осврт на расправу свога учитеља. Замерајући Крумбахеру што поклања веру Теодосијевој причи о Ани Дукени као жени која је залудила и упропастила краља Радослава, Кугеас претпоставља и доказује да једна византијска принцеза није могла бити таква и на крају закључује да је историјска истина о Ани сасвим другачија. Ова доказивања запремају највећи део његова написа. У вези са интерпретацијом и читањем натписа на прстену, Кугеас има две одређене примедбе. Прво, она одступања од школске ортографије у тексту натписа (ι уместо η три пута, τεν уместо ταῖν), која је Крумбахер протумачио као трагове и утицај димотике, Кугеас објашњава као упрошћавање које је свесно спровео кујунџија

[7] *В. Петковић*, Заручни прстен краља Радослава, Старинар Н. Р. 1 (1906, обј. 1907), Додатак, col. 30—32, преносећи текст натписа и слику прстена.

[8] *В. Чајкановић*, Заручни прстен краља Стефана Радослава, Нова искра 9 (Београд 1907) 61—62. У грчком тексту натписа, који се овде преноси, три речи су, неком омашком, у нетачним облицима исписане: Στέφανον ... κλάδα ... τετναχεροῖν.

Текст натписа Чајкановић преводи: *„Ана Комненовића, прими својим рукама заручни прстен Стефана, члана Дукине породице (буквално: огранка Дукина корена)“*.

[9] *С. Пападимитриу*, Сербо-византийское обручальное кольцо (739 засѣдание Императорскаго Одесскаго Общества Истории и Древностей 30-таго января 1907 года), посебан отисак, стр. 2—12.

Опширно приказујући овај рад *В. Петковић*, Старинар Н. Р. 2, (1907, обја 1908), Додатак, col. 81—84, налази да је С. Пападимитриу „изишао са разлозим који веома доводе у сумњу тврђења Крумбахерова“ (col. 81).

прстена ради уштеде простора при урезивању натписа. Јер састављач натписа очигледно припада кругу учених и стога је незамисливо да он није познавао правила ортографије. Друго, уместо Крумбахеровог читања ταῖν χεροῖν Кугеас предлаже τ'ἐν χερσίν, тумачећи да је TEN са натписа састављено од две речи, τό и ἐν, то јест од средњег рода показне заменице τός, τή, τό у значењу αὐτός, αὐτή, αὐτό „овај“. Према томе, TEN треба читати τ'ἐν у смислу τό = αὐτό (sc. μνῆστρον).[10]

Утук на критику, коју је 1907. изнео С. Пападимитриу, дошао је из пера В. Чајкановића. Ограничавајући се на питање идентификације заручничког пара, Чајкановић изнетим приговорима супротставља ове контрааргументе: прво, ако се Ана у натпису назива Κομνηνοφυής, то нимало не значи да она не припада роду Дука, будући да извори, које цитира Крумбахер, показују да се чланови солунских Дука пишу и као Комнини; друго, Стефан Дука (Радослав) на прстену не наводи своју владарску титулу ῥήξ због тога што у време веридбе и женидбе још није ни био краљ; треће, особине којима се обележава прстен (злато, niello, језик и стил стихованог натписа) довољно речито сведоче о друштвеном рангу вереничког пара. Ову реплику Чајкановић завршава враћањем на своју раније изнету хипотезу о ћириличком Н на крају речи XEPOIH из натписа, наводећи као аналогију ћирилички изведену лигатуру IA (у имену Νεμάνια) на грчком печату Стефана Немање.[11]

Ни исправљање Крумбахеровог ταῖν χεροῖν у τ'ἐν χερσίν, које је предложио С. Кугеас, није у целини прихваћено. Наиме, у посебном осврту на ово ново читање, Н. Веис налази да у натпису доиста стоји χερσίν а не χεροῖν, али да Кугеас није у праву када TEN са натписа интерпретира и чита као τό ἐν = τ'ἐν, будући да се заменица τός, τή, τό (= αὐτός 3) јавља само на споменицима који су писани на језику димотике, а такав језик, како истиче и сам Кугеас, није у натпису. Према томе, Крумбахерово читањеTEN= ταῖν преостаје као једино исправно.[12]

У међувремени је и сам Крумбахер, не улазећи у полемику са својим критичарима (Пападимитриу, Кугеас), усвојио лекцију χερσίν као исправну, али од првобитног свог читања TEN као ταῖν није одступио.[13]

Прошло је петнаестак година и дискусија о прстену наставља се у познатој студији М. Ласкариса о византијским принцезама у Србији.

[10] *S. Kougeas*, 'Ο δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος μιᾶς Κομνηνῆς. Παναθήναια 159 ('Αθῆναι 1907) 73—79.

Ана Дукена, излаже Кугеас (стр. 75—79), била је веома образована, поносна на свој род и благородна, крупног стаса на оца и необично лепа, у истој мери као и њена млађа сестра Ирина, коју Акрополит упоређује са Клеопатром. У Србији је била омражена највише и углавном због тога што је, заједно са краљем Радославом, била на страни Хоматијана, противника српске црквене аутокефалности. После разумљивог разлаза са Родославом у Драчу, супротно ономе што „злонамерно“ подмеће Теодисије, Ана се сасвим легално преудаје за великаша Гвида Делароша, доцнијег атинског војводу.

[11] *V. Čajkanović*, Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes, BZ 19 (1910) 111—114.

[12] *N. Bees*, 'Ο δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος μιᾶς Κομνηνῆς, Βυζαντίς 1 ('Αθῆναι 1909) 504—505.

Кугеасово читање, колико знамо, усваја и цитира једино *D. Polemis*, The Doukai, London 1968, 93 n. 9.

Бележећи претходно објављене радове о прстену и не упуштајући се у спорове око читања горенаведених двеју речи, Ласкарис утврђује да грчки натписи са неколиких у међувремену пронађених примерака новаца краља Радослава представљају нови и одлучујући доказ о исправности тумачења да је овде у питању веренички прстен истог Радослава. Његова женидба са Аном Дукеном, према Јиречеку, обављена је око 1224. Ласкарис то усваја и новим аргументима поткрепљује. Разматрајући Теодосијеву причу о Ани Дукени и Радославу, Ласкарис исцрпно излаже и у потпуности прихвата доказивања С. Вуловића (1885) и С. Станојевића (1925) да се та вест не може сматрати веродостојним сведочанством.[14]

У расправљањима о натпису прстена, која су била завршена још пре Ласкариса и која се касније неће оживљавати, остала је спорна само једна појединост: да ли TEN са натписа треба читати као ταῖν (Крумбахер, Пападимитриу, Веис и др.), или као τ'ἐν (Кугеас).

Наћи овде једно у потпуности задовољавајуће решење, признајемо, није могућно. Па ипак, мишљења смо да се читање τ'ἐν χερσίν намеће као много вероватније, али не као састављено од показне заменице τό и предлога ἐν, како предлаже Кугеас и што Веис с разлогом не прихвата, него у смислу τε и ἐν. Погледајмо најпре зашто читање ταῖν не сматрамо прихватљивим.

Пре свега, ако у натпису стоји плуралски облик χερσίν, а то су сви прихватили па коначно и сам Крумбахер, зар је онда имало вероватно да састављач натписа, очигледно неки учен човек и добар зналац језика, пред тај плуралски облик стави застарели дуалски члан ταῖν? Јер ако и претпоставимо да је хтео употребити архајски дуал, онда би неизоставно рекао ταῖν χεροῖν како у два наврата коректно и доследно пише песник Манојло Филес[15], а не хибридно и рогобатно ταῖν χερσίν. Ако дакле TEN не можемо читати као дуалски члан ταῖν, а очекивани плуралски члан ταῖς уопште не долази у обзир, онда преостаје да је решење на другој страни.

---

[13] BZ 17 (1908) 654—655. У белешци Крумбахер извештава да је и H. Diels за лекцију χερσίν.

[14] *М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926, 38—52.

Када је велики жупан Стефан Првовенчани 1216. покушао да сина Радослава ожени Теодором, ћерком преминулог епирског владара Михаила I Анђела, Хоматијан Стефану одговара да за склапање тога брака постоји канонска сметња, јер се Радослав и Теодора налазе у седмом степену крвног сродства (*Pitra*, Analecta sacra et clasica VI N° 10, col. 49—52). Док *S. Kougeas*, op. cit. 76, претпоставља да је касније исти Хоматијан одобрио склапање брака између Радослава и Ане Дукене, иако су и они били у седмом степену сродства, и то „из оданости према Теодору I, чини се", дотле Јиречек мисли да је склапање овог брака 1224. остварено јер се тада, „када је Теодор постао силан, више није водило рачуна о канонском праву" (*Јиречек —Радонић*, Историја Срба I² 171). Ово Јиречеково мишљење усваја и *Ласкарис* (стр. 41). Ваља рећи да није сасвим јасно шта се заправо наведеним објашњењем хтело рећи, да ли то да је овај брак Хоматијан, супротно своме ранијем ставу, прећутно или јавно одобрио, како претпоставља Кугеас, или то да је склапање брака дозволио неки други угледни архијереј, или да од виших црквених власти није уопште ни тражено одобрење.

[15] Cf. *Krumbacher*, op. cit. 428.

Израз ταῖν χερσὶν ... δέχου Крумбахер схвата и преводи инструментално, „nimm mit den Händen hin“ („прими рукама“).[16] Међутим, ако се признаје да је натпис састављен у класичном метру и језику, а у томе су сви једнодушни, онда би, полазећи од класичних текстова, датив ταῖν χερσίν, иако без предлога, требало да значи не „рукама“ него „у своје руке“.[17] Ако је тако, онда се, после свега, управо намеће закључак да TEN треба разрешити као τ'ἐν, како је предложио Кугеас, с том разликом што у τ' видимо апострофирану партикулу τε, а не новогрчку заменицу τό.

И анализом садржине натписа, најзад, долазимо на исто. Предлажући читање ταῖν χερσίν, Крумбахер је оба дванаестерца, неизбежно и сасвим доследно, превео као једну простопроширену и екскламативну реченицу, као исказ који садржи само једну мисао: „Овај прстен...прими, Ано...“.[18] Да је састављач натписа само то желео да каже, онда би било много природније да стихови иду обрнутим редом, пошто би на тај начин мисао, носећи реченични акценат на правом месту, испала реторски експресивнијом. Независно од тога, почетна реч μνῆστρον већ својим положајем, како фино запажа Кугеас, изискује једно ἐστίν које се подразумева.[19] Другим речима, дванаестерци натписа како метричким тако и синтактичким склопом стварају утисак да се њима заправо две ствари исказују, првим стихом, какав је и чији прстен, и другим, ко и како тај прстен треба да прими. Партикула τε, повезујући делове тог двочланог исказа, налази се управо на месту која тој функцији повезивања одговара.[20]

Полазећи од претходних излагања, налазимо да је првобитни текст на прстену урезаног натписа гласио овако:

Μνῆστρον Στεφάνου, Δουκικῆς ῥίζης κλάδου,
Κομνηνοφυὴς τ'ἐν χερσὶν Ἄννα δέχου.

---

[16] *Krumbacher*, op. cit. 423.

[17] Наиме, „узимати, прихватити, примити некога или нешто рукама“ у класичном грчком, колико смо успели да установимо, најчешће се исказује генетивом, са или без предлога (διὰ χειρῶν δέχεσθαι, λαμβάνειν, λαβεῖν;χειρῶν, τῶν χειρῶν), понекад и дативом, са обавезним предлогом (μετὰ χερσίν), док се „примити у руке“ изражава најчешће акузативом са неколико предлога (εἰς, ἐς, ἐπὶ χεῖρας), а не ретко и дативом, са или без предлога (ἐν ταῖς χερσίν, ἐν χερσίν, χερσίν). Уколико се наглашава да се нешто прима својим или у своје руке, онда се уз именицу ставља и члан (cf. *A. Bailly*, Dictionnaire grec-français, s. vv. χείρ, δέχομαι, λαμβάνω).

[18] „Das Verlobungszeichen des Stephanos, eines Sprossen aus Dukas Stamm, Nimm mit den Händen hin, Anna, aus dem Komnenenhaus!“ (op. cit. 423).

[19] *Kougeas*, op. cit. 74. Натпис на прстену, сагласно својој интерпретацији, преводи овако (p. 75):

Τοῦ Στεφάνου, γενιᾶς Δουκῶν, εἶναι τὸ δαχτυλίδι,
Καὶ φόρεσέ το, Ἄννα ἐσύ, τῶν Κομνηνῶν στολίδι.

[20] Енклитичка партикула τε у класичном грчком има веома широку примену, појављујући се самостално и, далеко чешће, у комбинацији с неком другом партикулом или свезом. Самостално τε, употребљавано највише у поезији, има демонстративно значење па се преводи „па стога, и тако, те, и, зато“, повезујући тако оно што је речено са оним што следи. Ставља се, као што стоји и у нашем натпису, иза речи с којом се повезује а којој по смислу претходи (cf. *Bailly*, Dict. grec-français, s.v. τε).

Превод: *„Ово је веренички прстен Стефана, изданка лозе Дука, те стога, Ано из рода Комнина, у руке га прими“.*

Расправљања о прстену „краља Радослава“, настављена после тридесетак година у нашој науци, усредсређују се на покушаје да се, утврђујући место и време настанка, поближе испитају и одреде његове техничко-стилске особине. Прихватајући да је прстен начињен око 1224, како је закључио Јиречек, наши археолози, исто тако, једнодушно сматрају или претпостављају да је прстен израђен у некој домаћој златарској радионици, позивајући се при томе на мишљење о ћириличком пореклу слова H у речи XEROIH са натписа на прстену, које је раније, како видесмо, био изнео и у два наврата бранио наш познати научник В. Чајкановић. Тако, Ј. Ковачевић налази да је Чајкановић показао да је прстен радио неки златар који је познавао грчко и ћириличко писмо. И „продужујући епиграфску анализу овог натписа“, који доноси у цртежу, Ковачевић долази до закључка да је златар, поред грчког и ћириличког, познавао и латиничко писмо па одатле изводи да је прстен израђен у „неком јадранском граду са развијеним златарством“.[21] Мишљење о домаћем пореклу прстена дели и М. Ћоровић-Љубинковић процењујући да представља „најстарији наш датирани примерак луксузног накита“, чији је „облик дошао несумњиво из Византије“.[22] И Б. Радојковић, иако налази да је прстен изразито византијског типа, његову израду у домаћој радионици ипак условно допушта напомињући: „Ако се поклони пуно поверења Чајкановићевој филолошкој анализи натписа, прстен је рад српског мајстора који нехотице меша српска и грчка слова“.[23]

Мишљења и претпоставке о домаћој провенијенцији прстена, као што видимо, заснивају се само и искључиво на поменутом Чајкановићевом тумачењу и управо са тога разлога, налазимо, таква тврђења нису одржива. Наиме, за ћирилицу карактеристично слово H, које Чајкановић препознаје у XEROIH са натписа, јавља се тек у XIV веку у ћириличким натписима на новцу, замењујући пре тога стално употребљавано N грчко.[24]

Престаје дакле, као једино објашњење које се може бранити, да је прстен изливен и израђен у некој византијској златарској радионици, биће солунској, највероватније. Исправност тумачења у овом смислу, поред типолошких одлика прстена као и не мање очигледне чињенице

[21] *Ј. Ковачевић*, Средњовековна ношња балканских Словена, Београд 1953, 162. Натпис у цртежу није веран.

[22] *М. Ћоровић-Љубинковић*, Прокупачки налаз српског средњовековног накита, Зборник радова Народног музеја 1 (Београд 1958), 147.

[23] *Б. Радојковић*, Накит код Срба, Београд 1969, 94. Према компетентној оцени аутора, ово је „типичан пример византијског скупоценог прстена“ (стр. 94), који својим обликом преноси далеку традицију грчко-римског наслеђа из I—II века и који остаје усамљен „примерак заручног прстена само са натписом, без композиција и других симболичких додатака“ (стр. 94, 124, 279 п. 40, сл. 17 и 18).

[24] *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 21—22. — *Д. Гај-Пойовић*, Каталог „Ковање и ковнице античког и средњовековног новца“, Београд 1975, 41.

да стиховани натпис долази из пера неког ученог Византинца, индиректно се потврђује и једним новим податком, саопштеним у чланку „*О времену брака Стефана Радослава са Аном Комнином*", који се овде објављује (горе. стр. 131 и д. Убедљиво показавши да је овај брак склопљен крајем 1219. или почетком 1220, чиме се и датирање вереничког прстена мења и прецизније утврђује, С. Кисас је едновремено показао да је у припремама за остваривање овог брака активно учествовао лепантски митрополит Јован Апокавк. Овај до сада непознати податак одмах наводи на помисао да је састављач стихованог натписа био управо Апокавк, чија и ученост и стил очуваних написа томе прикладно одговарају.[25]

Сажимајући исходе овде извршеног покушаја да се досадашње дискусије о прстену „краља Радослава" преиспитају и нерешена питања што је могућно одређеније на чистину изведу, рекли бисмо ово. Златни прстен, византијског типа, израђен је око 1219. у неком граду епирске државе, највероватније у Солуну. Текст на прстену урезаног грчког натписа, сачињавајући два у реторском маниру и класичним језиком срочена јампска триметра (византијска дванаестерца), у златарској радионици је, ради уштеде простора, ортографски упрошћен према димотичком изговору. За речи ΤΕΝ ΧΕΡCΙΗ са натписа, које су до сада најчешће читане као ταῖν χερσίν (Крумбахер, Чајкановић, Пападимитриу, Веис), или као τ'ἐν χερσίν узимајући да је τ'ἐν састављено од τό (= αὐτό) и ἐν (Кугеас), овде је предложено читање τ'ἐν χερσίν са образложењем да је τ'ἐν састављено од партикуле τε и предлога ἐν. Састављач натписа је, по свој прилици, Јован Апокавк, митрополит Наупакта (Лепента) и активни учесник у припремама око склапања брака између Ане Комнине и Стефана Дуке (Радослава)

Наши стручњаци за примењену уметност, како видесмо, неподељено сматрају да прстен краљевића Родослава, о којему је овде реч,

---

[25] О делима Јована Апокавка, истакнутог представника византијске учености и поклоника старохеленске културе, најпотпунија обавештења доноси *N. B. Tomadakis*, Οἱ λόγιοι τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ΕΕΒΣ 27 (1957) 8—42.

Ако се има у виду да је склапање брака између Ане и Радослава имало значење међудржавног уговора за који су, како је Кисас показао, обе владарске куће биле заинтересоване и, с друге стране, да је за остваривање те женидбе постојала канонска сметња (заручници у седмом степену сродства),онда је разложно претпоставити да је управо митрополит и канонист Апокавк био тај који је, самим тим што се молби Теодора I одазвао и у припремама за остваривање брака активно учествовао, на неки начин отклонио канонску сметњу. То индицира и једна појединост са натписа на прстену. Наиме, ту се о Ани каже да је из рода Комнина, иако знамо да се Теодор I, Анин отац, на повељама потписује као Дука или Комнин Дука а никада као само Комнин. Међутим, презиме Дука или Комнинодука за Ану, сада видимо, није се уопште ни смело на заручничком прстену употребити, а чињеница што је уписано презиме Комнин а не, рецимо, Анђео, опет нас води Апокавку, који Теодора I, у бројним писмима која му шаље, назива само и искључиво Комнином (cf. Byz.-neugriech. Jahrb. 21 [1971—1976], Suppl., p. 90—143; Виз. Врем. 3 [1896] 241—295). И језичко-стилске особине епиграма на прстену такође упућују на Апокавка као аутора, јер његови написи уопште, нарочито писма Теодору I, обележавају се не само наглашеним класицизмом него и раскошном палетом реторске поетике. У једну реч, низ је момената који се сустичу и подударно наговештавају да је састављач натписа био Јован Апокавк.

представља један аутентични примерак византијског прстења. Уважавајући то мишљење, налазимо ипак да је неопходно указати и на неке специфичне и до сада недовољно уочене појединости које, нама се бар тако чини, отварају извесне недоумице у погледу аутентичности прстена. Пре свега, пада у очи да на заручничком прстену једног принца и принцезе нема уопште никакве декорациіе и у томе погледу, како запажа и констатује Б. Радојковић, наш прстен остаје потпуно усамљен.[26] Не мање нас, затим, изненађује што испред стихованог натписа, који с разлогом приписујемо митрополиту Апокавку, нема уобичајеног крста као симболичке инвокације. Најзад, оно у неправилном облику урезано завршно слово речи XEPCIH такођер нас збуњује као једна, у односу на овај и овакав прстен, недопустива и груба грешка. Ове три колико неочекиване толико и необјашњиве појединости наводе нас на питање: Да ли је прстен краљевића Радослава до нас стигао у првобитном, аутентичном облику? Вредело би и ваљало да се ово, ако је могућно, провери хемијском анализом прстена, у првом реду компаративном анализом легуре злата од којега је саливен.

На покретање овог до сада непостављаног питања подстиче нас још један разлог, једна чињеница којe je пре тринаест година научној јавности била обзнањена а која код нас, колико знам, још нигде није евидентирана. Наиме, поред нашег прстена, који 1906. у Немачкој продаје неки „егзотични трговац" и који је сада у поседу Народног музеја у Београду, постоји и други златни прстен са истим натписом! Овај двојник нашег прстена, пошто га је један лондонски колекционар купио од власника француске Збирке Gilhou и 1937. продао Колекцији Fareham, сада се налази у Royal Ontario Museum канадског града Торонта.

Торонтски примерак прстена, према подацима и фото-снимку који се у часопису лондонског института Warburg саопштавају, изгледом се умногоме подудара са београдским, али не мање уочљиво и разликује. Изливен од 18,65 каратног злата, тежак 30,185 грама (београдски 26), с унутрашњим пречницима карике 19 x 18 mm (беогр. 18,5) и пречницима главе 19 x 18 (беогр. 17,5). Једноставно угравирани текст натписа (на беогр. урез и niello налив) исписан је континуирано и у седам редова, као и на београдском, словима нешто већим а по облику скоро истоветним, доносећи један акценат више (Στεφάνου), правилно N на крају речи χερσίν и два знака за интерпункцију урезана издужено[27].

---

[26] В. горе нап. 23.

[27] *F. M. Heichelheim* and *H. A. Hickl-Szabo*, A Serbo-Byzantine Betrothal Ring, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 28 (London 1965) 317—319. Са сликом прстена.

Као текст натписа на торонтском прстену аутори објављују Крумбахерово читање натписа на минхенском (београдском) примерку. Исто тако, када објашњавају садржину натписа, аутори преузимају Крумбахерове интерпретације преносећи их, највећим делом, нетачно или искривљено. Тако, о Радославу веле да је „син великог жупана... Стефана Немање (св. Симеона)...који је 1217. постао српски краљ са круном из Рима" (p. 317). Ана Дукена је, причају аутори, била „вагнеријанска лепотица, префињене и моћне љупкости" па стога и није чудо што је Радослава, „мазохистичког принца" и „слабог и безначајног дивљака", претворила у „смешног лутка"

Док је врат београдског прстена раван и без орнамента, врат торонтског је истакнуто профилисан и носи неки грубо урезани орнамент.[28]

Разлике торонстског примерка у односу на београдски, у целини, нису безначајне и огледају се у већој тежини, овалном облику и већим размерама карике и главе, једном акценту више и правилном облику свих слова у натпису, профилисаном и декорисаном врату и, најзад, простијој техници израде.

Торонтски прстен, ако добро видимо, београдском стварно предњачи само у нешто тачнијем преношењу натписа, док у осталим елементима израде и обраде стоји или на приближно истом или осетно нижем нивоу. У каквом су међусобном односу ова два прстена у погледу настанка?

Наше је мишљење да торонтски прстен, не одговарајући својим обликом прстењу XIII века и видно заостајући у занатској техници (просто урезивање натписа, грубо израђен орнамент на врату, нестандардна легура, профилација врата које нема на прстењу XIII века), представља модерну копију београдског примерка, технички савршенијег, скупоценијег и, очигледно, знатно старијег. Поручилац и аутор овог прстена-двојника, вероватно онај „егзотични трговац" који је у Немачку стигао „однекуд са Истока", добро је знао посао па је за прстен-копију, надокнађујући niello технику са прстена-предлошка, не само употребио већу количину злата него се побринуо да и текст натписа буде боље и правилније исписан. Износећи ово само као претпоставку и нимало не искључујући да је и друкчије могло бити, оно што сматрамо извесним само је то да торонтски прстен, као занатски грубљи и млађи од београдског, није оригинал него копија. А шта је онда београдски прстен, да ли је оригинал, како се досада мислило а што и ми прихватамо као могућност, или је можда копија, као и торонтски, само старија и оригиналу ближа, што такође, са горенаведених разлога, не искључујемо? Ово питање остаће отвореним све док се, путем одговарајуће експертизе, време настанка прстена бар приближно не утврди.

Подсетили бисмо, на крају, да вредност овог веридбеног прстена у суштини остаје иста, без обзира какав ће бити одговор на постављено питање. Јер, био или не био оригинал, прстен овај, верно преносећи

(p. 318). Оба сада позната прстена, тумаче аутори, јесу оригинали, с тим што је торонтски био први прстен који је Радослав „поручио код неког српског златара" и који је, као „груб занатски рад", „добро грађена Јунона" одбила па је онда Радослав, да би „умирио принцезу", поручио други и бољи, минхенски прстен (p. 318). И читање натписа унапређују аутори, запажајући да онај коси зарез испред ANNA није spiritus gravis, иако тако изгледа, него spiritus lenis (p. 317). „За прстен се може рећи — тумаче аутори — да је израђен у југоисточној Европи, уствари на Балкану" (p. 319). И тако даље. Податке о прстену аутори су добили од конзерватора Краљевског музеја у Торонту и цитирање тог описа једино је што у њиховом напису истински вреди.

На овај чланак, припомињемо са захвалношћу, упозорила нас је др Бојана Радојковић.

[28] Прстење са профилисаним вратом, према усмено датом објашњењу Б. Радојковић, јавља се крајем XIII и у XIV веку (cf. *Б. Радојковић*, Накит код Срба, сл. 41, 49 и 59).

једно сасвим изузетно историјско сведочанство, много је више него изложбени предмет у музејској витрини. Много више, јер, како то још Крумбахер уочи и осети, значењима многим зрачи.

F. Barišić

DE REGULI STEPHANI DUKAE (RADOSLAVI NEMANIĆ) ANULO SPONSALI

Argumentum

Inscriptio graeca huius anuli, anno 1906 a quodam „mercatore exotico" in Monaco redempti, primum a Carolo Krumbacher in publicum prolata et multifarie explanata erat. Quam eminentissimi magistri dissertationem docti non pauci opinionibus vel concordantes vel dissentientes subsequebantur. Huiusmodi de anulo disputationes, saepius cessantes et iterum reviviscentes, ad novissimum tempus prolongantur. Attamen nonnullae res, anulum illiusque inscriptionem spectantes, nunc etiam litigiosae inveniuntur. Ob id ipsum ibi temptatur, ut omnia de anulo adhuc disputata denuo disquirantur et res controversae ad solutiones quodam modo perducantur. Talia conando ad haec pervenimus.

Stephani Radoslavi anulus circa annum 1219, in Thessalonica (verisimiliter) vel in alia despotatus Epirotici urbe (nequaquam in Serbia, sicuti a multis supponebatur — supra, n. 21—24), ex auro fusus et elaboratus erat. Huius enim anni fine vel initio anni 1220, ut a S. Kissas demonstratum est (supra, p. 131 sq.), Stephanus Doukas (Radoslavus) et Anna Comnena in matrimonium inierunt. Textus inscriptionis in anulo incisae, duos perite contextos iambos trimetrios (dodecasyllabos byzantinos) continens, manifeste a quodam viro docto compositus erat ac idcirco nonnulli itacismi, qui in incisa inscriptione reperiuntur, non ad ipsum auctorem sed ad aurificem referendi sunt (supra, n. 10). Inscriptionis verba TEN XEPCIH a plurimis ταῖν χεροῖν legebantur (Krumbacher, Čajkanović, Papadimitriu, Bees—supra, n. 3, 5, 8, 9, 11, 13), dum S. Kougeas explicabat TEN compositum esse e pronomine demonstrativo τό (= αὐτό) et praepositione ἐν ac ideo lectionem τ'ἐν χεροῖν proponebat (supra, n. 10). Haec explicatio a N. Bees jure abnuitur (supra, n. 10). Nos autem in TEN particulam τε et ἐν esse supponimus ac propterea lectionem τ'ἐν χεροῖν proponimus (supra, n. 15—20). Inscriptionis auctor fuisse metropolita Naupacti Ioannes Apokaukos multis de causis objicitur (supra, n. 25). Alterum Stephani Radoslavi anulum cum eadem inscriptione, anno 1937 Londini primo apparentem, copiam recentem anuli Monacensis (Belgradensis) esse putamus (supra, n. 27, 28).

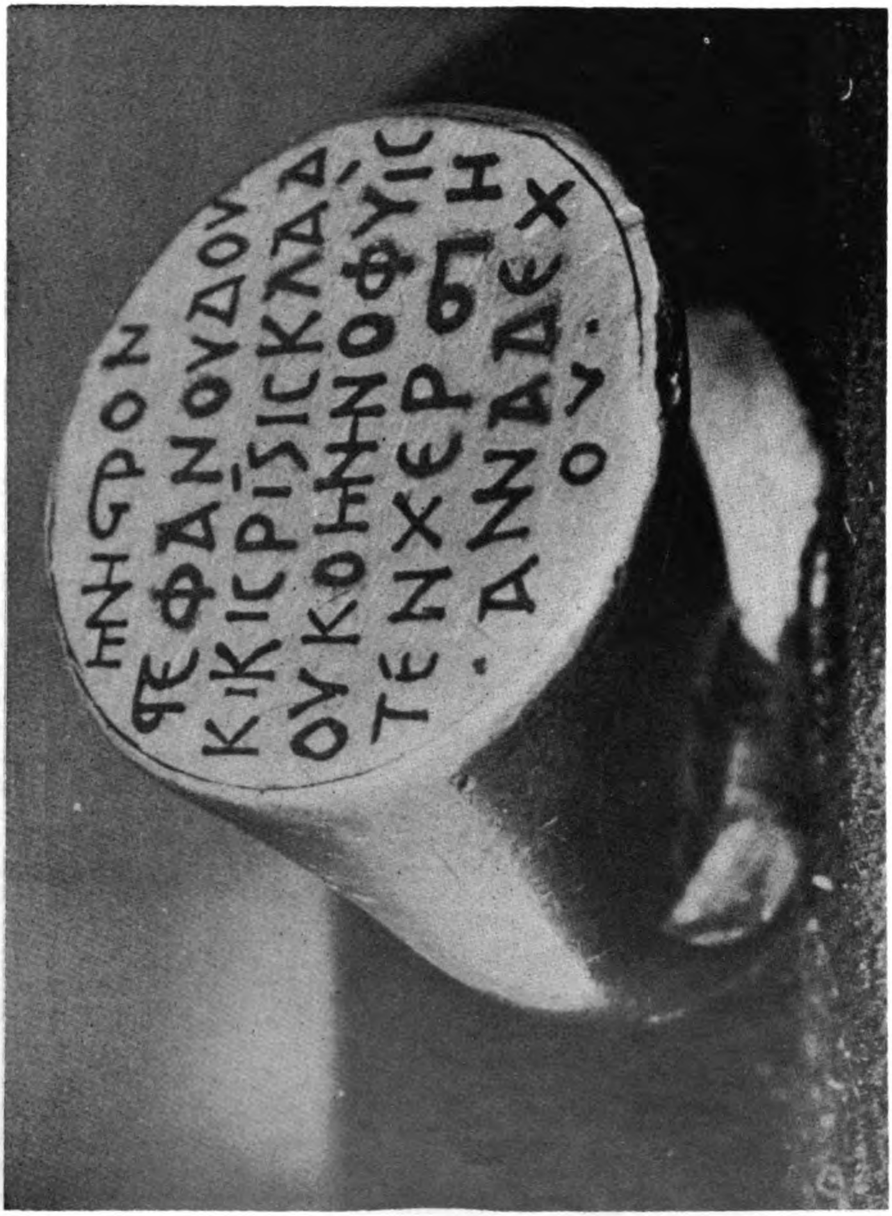

Сл. 1—Прстен Стефана Радослава, купљен 1906 у Минхену (Народни музеј, Београд)
Fig. 1—Stephani Radoslavi anulus, anno 1906 Monaci emptus (Nationale Musaeum, Beograd)

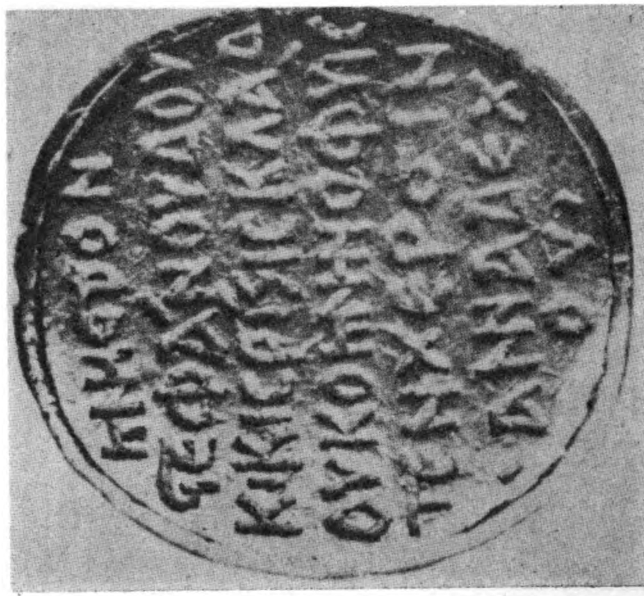

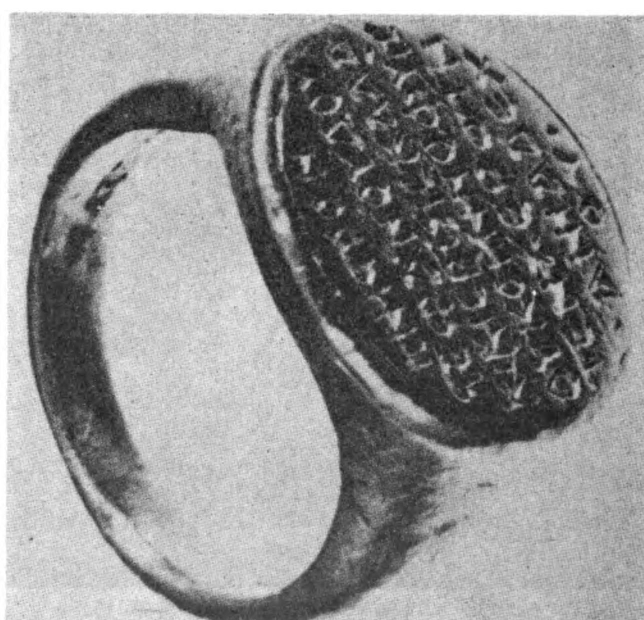

Сл. 2—Прстен Стефана Радослава, купљен 1937 у Лондону (Краљевски музеј Онтарио Торонто)

Fig. 2—Stephani Radoslavi anulus, anno 1937 Londini emptus (Royal Ontario Museum, Toronto)

Зборник радова Византолошког института, XVIII, 1978.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XVIII, 1978.

Са комеморативног скупа
одржаног 24. II. 1977.

АКАДЕМИК ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ У СВЕТСКОЈ ВИЗАНТОЛОГИЈИ

У сам освит нашег столећа, када је академик Георгије Острогорски угледао свет у тадашњем Петрограду, византологија је почињала свој прави живот као самостална научна дисциплина. У великим научним и универзитетским центрима Европе (Минхен, Париз) оснивају се прве катедре за византологију, где се проучавају различити видови живота Византијског царства. Овде се школују и млади научници из многих европских земаља, сви они који су желели да своје умне снаге посвете проучавању византијске историје и културе. Као да у овој временској подударности има извесне судбинске симболике коју могу назрети тек касније генерације. Георгије Острогорски се рађао и стасао са младом византологијом, науком којој ће посветити све своје интелектуалне и стваралачке снаге. Тек започет самосталан живот византологије застао је у бурним годинама Првог светског рата, да би се после смиривања ратних вихора бујно наставио све до наших дана у којима византологија живи као самостална и призната научна дисциплина. У том племенитом и тешком послу полагања темеља једној историјској науци Георгије Острогорски био је један од првих и најзаслужнијих неимара, чије животно дело остаје уткано у полетно доба византологије. На недавно одржаном конгресу византолога у Атини (септембра 1976) у једном од главних реферата изречена је оцена да је Георгије Острогорски највећи византолог наше епохе.

Иако рођен у Петрограду у коме је завршио класичну гимназију, путеви судбине одвели су младог Георгија Острогорског далеко на запад у Немачку, где је у Хајделбергу почео студије филозофије и социологије. Та промена била је судбоносна и одлучујућа за његов даљи животни пут, јер би се у родној Русији — како је касније сам често спомињао — Георгије Острогорски посветио студијама руске књижевности за коју је до краја живота сачувао тај у далекој младости стечени афинитет. После завршених студија у Хајделбергу млади Георгије Острогорски жели да настави школовање израдом докторске дисертације, а та жеља га доводи у први додир са Византијом и даје му прва сазнања о њеној историји. Следећи савете неких старијих колега и професора, Георгије

Острогорски почиње да проучава Трактат о опорезивању, један сасвим специфичан и дотада непознат споменик византијске историје X века. Како је то често у каснијим сећањима говорио, њега је тај сасвим загонетан и по много чему тешко разумљив грчки текст необично заинтересовао и он је припремио његово критичко издање са опширним коментаром, чиме је стекао велики углед у тек пробуђеној византологији. После две године које је провео у Паризу у семинару великог Шарла Дила, Георгије Острогорски преузима предавања из византологије на универзитету у Вроцлаву, где остаје до 1933. године. Тада на позив Универзитета долази у Београд да преузме Катедру за византологију, основану још 1906. године иницијативом професора Драгутина Анастасијевића. Прво као хонорарни, а од почетка 1941. године као стални наставник Георгије Острогорски је до одласка у пензију (децембра 1973) предавао византијску историју на Филозофском факултету, био управник Византолошког семинара и шеф Катедре за византологију. Упоредо са тиме његова научно-истраживачка и педагошка активност одвијала се и у Византолошком институту, научној институцији чији је био оснивач (1948) и директор све до своје смрти октобра прошле године.

Није ми била намера да овде оцењујем заслуге Георгија Острогорског у развитку југословенске историографије, јер ће о томе говорити мој колега и пријатељ дописни члан Сима Ћирковић. Желео сам да нешто кажем о улози и месту које Георгије Острогорски има у развитку византологије, да покушам да прикажем основне нити његове пребогате научне делатности које га чине неимаром у изградњи ове науке. Већ сам навео пут којим је Георгије Острогорски дошао у први додир са византијском историјом. Био је то Трактат о опорезивању, јединствен и драгоцен извор, права ризница података о византијском селу X века. Проучавање једног оваквог текста увело је младог Георгија Острогорског у суштинска питања живота византијског села X века, најсветлијег периода у развитку византијске сеоске општине. И како то често бива ову везу младости, склоност ка проучавању социјално-економске историје Византијског царства Георгије Острогорски је очувао током дугог и делима богатог научног пута. Последњи радови потекли из његовог рано усахлог пера посвећени су тим питањима.

Таква истраживачка оријентација Георгија Острогорског и радови који су из ње произашли имали су велики значај за развитак византологије и проучавање унутрашње историје Византијског царства. Јер, треба се потсетити на важну околност да је у годинама између два светска рата византологија остала осиромашена привременим престанком рада руске византолошке школе која је своја истраживања увек окретала ка социјално-економским странама византијског живота. Резултатима богата делатност руских византолога привремено је усахла у бурним збивањима која су потресла Русију, а млади Георгије Острогорски био је један од ретких истраживача у тадашњој светској византологији који је и даље посвећивао пажњу истраживањима ових страна унутрашњег развитка царства. Неки резултати рада руске византолошке школе били су само полазна тачка у научним инспирацијама Георгија

Острогорског, јер их је он даље развијао, сасвим у духу модерне критичке историографије прве половине XX столећа. Већ кроз ова истраживања провејава један особит истраживачки квалитет који се као црвена нит јавља у свим радовима Георгија Острогорског. У проучавању историје и њених појава њему је увек страна била свака статичност, јер је збивања посматрао у процесу сталних и неминовних промена, које историјским појавама увек дају нове садржине, усаглашене условима одређеног времена или специфичностима историјско-географске средине. Тако је и византијско село, сеоску општину и имовинске односе њених житеља Георгије Острогорски посматрао у сталним про менама које су потресале царство, мењајући и односе на византијском селу. Водио је рачуна о имовинском раслојавању међу члановима сеоске општине, због чега она почиње да губи ону физиономију коју има у времену од VII до X века. Ту унутрашњу еволуцију византијске сеоске општине Георгије Острогорски је пратио кроз одговарајуће изворе средњевизантијског периода (Земљораднички законик, Трактат о опорезивању, Тебански катастар), чији подаци одају различита стања у животу византијског села. У времену од VII до XI века највеће површине обрадиве земље стоје у власништву сељака и сељака војника (стратиоти), широке категорије ситних поседника који имају одређене фискалне и војне обавезе према византијској држави. Економска експанзија византијске чиновничке аристократије почела је у првој половини X века да угрожава постојање ових ситних поседника, па централна власт устаје да их брани, свесна да на њима почива економска и војна снага византијске државе. Токови те борбе између централне власти и чиновничке аристократије давно су већ оцртани, а велика заслуга Георгија Острогорског је у томе што је тачно дефинисао њене етапе као и статус ситних поседника. Раније су они сматрани за слободне сељаке, а Георгије Острогорски их је окарактерисао као државне зависне сељаке (парике). Као такви они су имали одређене обавезе према централној власти која се трудила да их у таквом статусу и одржи.

Пратећи процес пропадања ситног сељачког и војничког поседа, Георгије Острогорски је посматрао и промене које тиме настају у структури византијске државе. Следио је путеве који су мењали саме темеље византијског унутрашњег система, јер са снажењем цивилне и војне аристократије Византија постаје типично феудална држава са свим карактеристикама и институцијама које овај друштвени систем носи. У студијама о пронији — условном поседу војног карактера — а и о имунитету — једној од основних привилегија које феудалци добијају — Георгије Острогорски посматра њему својственим критичким оком византијски феудализам. Уочава и одређује његове специфичне карактеристике којима се он разликовао од феудализма других земаља средњовековног света. Насупрот неким европским византолозима који су једнострано посматрали ствари и веровали да је феудализам само постојао у земљама западне Европе, резултати студија Георгија Острогорског обогатили су историографију сликом о специфичном али аутентичном византијском феудализму. Јер, у овим истраживањима Георгије Острогорски је објаснио основне феудалне институције у царству, доказавши

потпуно да је Византија као држава имала све одлике које доноси тај друштвени систем. Судбина византијског сељаштва интересовала је Георгија Острогорског и у новим сасвим промењеним феудалним односима живота царства, па је стога многе радове посветио зависном сељаштву феудалне Византије. Изнео је фундаменталне и опште прихваћене резултате о положају разних категорија тога зависног слоја, њиховом имовинском статусу, обавезама и правима.

У испитивању институција и карактеристика византијског феудализма Георгије Острогорски је као прави истраживач свој поглед окретао и ка основним изворима који нас о томе обавештавају. Зато су нека његова значајна истраживања посвећена повељама, а нарочито катастарским пописима поседа појединих световних и духовних феудалаца. Георгије Острогорски је први у византолошкој науци потпуно објаснио значај тих пописа — практика као основног извора за испитивање положаја појединих категорија зависног становништва у феудализираном Византијском царству.

Проучавање етапа социјално-економске историје Византије отварало је Георгију Острогорском нове видике и ка многим другим странама унутрашњег живота царства. Тако је његову истраживачку радозналост привукла и провинцијска администрација Византије у времену од VII до XI века. Реформама цара Ираклија (610—641) отпочео је процес реорганизације византијске провинцијске управе: уводе се нове војно-административне јединице — теме, које чине основ административног уређења царства скоро до краја његове историје. У бројним истраживањима о овим питањима Георгије Острогорски показује њему својствен смисао да историјске појаве посматра и схвата у непрекидном процесу развитка. За разлику од неких познатих имена модерне византологије Георгије Острогорски тако посматра и тематско уређење као управни систем са одређеним етапама развитка у којима се поједини облици мењају а јављају се и нови. Започет реформама цара Ираклија, чија влада чини почетак византијске историје у правом смислу речи, тај нови систем провинцијске администрације се развија под његовим директним наследницима а и каснијим царевима да би свој коначни облик добио тек крајем IX века. Епоха великог цара Ираклија интересовала је Георгија Острогорског и због неких промена које значе прелом у историји Византијског царства. Он је показао да се тада напуштају многе институције и облици наслеђени из римске прошлости, а да се Византија потпуно окреће хеленским традицијама и грчком језику, дакле стиче оне особине које ће је красити до краја њене историје. Зато и са овом значајном епохом почиње византијска историја у правом смислу речи.

Још у младалачким данима научна радозналост Георгија Острогорског окретала се и ка проучавању државно-правне и црквене идеологије Византијског царства. Једна од његових раних студија посвећена је иконоборству, најдужој унутрашњој кризи коју познаје хиљадугодишња византијска историја. И овде се Георгије Острогорски пре свега обратио изворима за проучавање иконоклазма, специјално трактатима иконоборског цара Константина V. Тумачио их је истанчаним

и чврстим критичким методом, инсистирајући на томе да је иконоборство аутохтона појава у Византији, покрет који израста из развитка византијске државе и цркве и односа између ове две основне компоненте живота царства. Разуме се да он уочава и утицаје суседних источних идеологија (јудаизам, мухамеданство), али верује да су они од секундарног значаја у односу на прилике које су у самој Византији условиле појаву иконоклазма.

Положај Византије као универзалне државе средњовековног света теоријски је почивао на добро дефинисаној идеологији царске власти, јер је византијски цар као наследник римских императора био једини законити владар хришћанске васељене. Почевши од ране студије о царском епитету самодржца (автократора), па преко радова о институцији савладарства или о церемонији царског крунисања Георгије Острогорски је јасно и критички дефинисао концепције на којима је почивала та царска идеологија. Али не само то. Он је одредио и етапе кроз које је током византијске историје пролазила та царска идеологија, зависно од услова појединих доба развитка византијског државног организма. Георгије Острогорски је посматрао царску идеологију и из аспекта положаја Византије према другим државама хришћанског света и јасно одредио теоријске основе те универзалне власти византијског цара у спољној политици. У односима према другим житељима хришћанске васељене, поданицима византијског цара, ствара се појам о једној хијерерхији држава на чијем врху стоји као господар византијски цар, а сви околни владари имају нижи ранг, одређен угледом који уживају. Бавећи се политичком и црквеном идеологијом, Георгије Острогорски је желео да објасни однос између политичке и духовне власти, цара и цркве, две основне компоненте читавог развитка византијске историје. Тај однос замишљен је као потпуна равнотежа два вида једног државног организма, а Георгије Острогорски је у својим истраживањима посматрао поједине његове етапе, када је једна или друга страна — држава и црква — исказивала жељу за суприматијом.

Поникао у словенској средини Георгије Острогорски је сасвим природно свој интерес усмеравао и ка испитивању веза Византије са Словенима и улози коју је тај свеж етнички елемент имао у византијском животу. Тим радовима Георгије Острогорски је неизмерно допринео отклањању опасних заблуда младе византологије, јер је критичким посматрањем византијских а и раних словенских извора дао многе тачне судове о улози и значају Словена у византијској историји. Ревидирао је неке романтичарски занешене погледе старе руске историографске школе која је у Словенима видела спасоносни лек који је улио нове животне снаге смртно болесном царству. Али је Георгије Острогорски са друге стране обеснажио погледе и аргументе супротне екстремне теорије неких западних научника који су Словенима одрицали сваки значај у животу византијске државе.

Оцена дела Георгија Острогорског и његовог места у развитку византологије не сме почивати само на резултатима његових монографија и студија. Она мора имати у виду и његову Историју Византије, синтезу којом је стекао велики углед у читавој светској историографији.

А овде сваки посматрач научног опуса Георгија Острогорског остаје у недоумици да ли да са Историјом Византије почне или заврши свој суд. Обично се о таквим синтезама говори о опису последњих стваралачких резултата научника, јер оне најчешће претстављају плод дугогодишњег рада зрелог и искусног истраживача. Када је у питању Георгије Острогорски, његов научни пут и у овом погледу показује својствене и особите одлике, јер је његова Историја Византије писана у младим данима, пером научника који је неуобичајено рано достигао истраживачку зрелост. Своје прво издање та књига је доживела 1940. године у угледној минхенској колекцији приручника за класичне и средњовековне студије. Отада па до нама блиских дана, поред још два немачка издања (1952, 1963), појавило се око десетак превода на разним језицима. По много пута иреченим судовима то је досада најбоља синтеза византијске историје, којом је Георгије Острогорски на довољно сажет али истовремено и документован начин приказао сва доба и стања једног сложеног организма какав је била Византија. Стручњаци — византолози наћи ће у овом приручнику основна обавештења о сваком догађају или питању из византијске историје, документована навођењем одговарајућих извора и стручне литературе. Полазећи од ових поузданих путоказа, моћи ће да крену у даља детаљнија истраживања. А они који се шире интересују за живот Византије наћи ће овде драматичну и у многим моментима потресну слику младости, зрелог доба и старости државе која је толико задужила читав цивилизовани свет. Сва своја богата познавања византијске историје Георгије Острогорски је изнео у овој књизи, која и данас стоји у центру интересовања византолошке науке. О њеној сталној актуелности и непролазној научној вредности сведочи план минхенске издавачке куће да приреди четврто немачко издање. Тек започети рад на његовој припреми Георгије Острогорски нажалост није успео да приведе крају.

Понекад није препоручљиво да о делу једног научника и професора говоре његови ученици, јер они, понети осећањима поштовања и захвалности, могу преценити његов значај. У жељи да прикажем научни лик мог драгог професора и учитеља нисам био у таквом искушењу, јер се ради о једном заиста изузетном научном делу које је и пре свога судбинског прекида добијало највећа признања. Можда је било сувишно и трошити речи, већ само прелистати сабрана дела Георгија Острогорског па разумети да је све што је он својим рано усахлим пером писао велико и достојно дивљења. Зато га и можемо сматрати неимаром савремене византологије. На почетку је речено да је Георгије Острогорски стасао и живео са младом византологијом, али његово дело не остаје само као део прошлости ове науке. Оно ће са њоме даље живети, служећи као неисцрпна ризница сазнања и научних надахнућа генерацијама нових посленика на проучавању историје и културе Византијског царства.

Божидар Ферјанчић

ИСТРАЖИВАЊА ГЕОРГИЈА ОСТРОГОРСКОГ О ПРИНЦИПИМА ВИЗАНТИЈСКЕ УМЕТНОСТИ

Споменицима византијске уметности, било раскошним или сасвим скромним, а посебно остацима ликовног стваралаштва приступи су подједнако сложени а тумачење и проницање смисла многих дела није увек једноставно. Током дугог низа година, од када је у XIX веку за ову уметност поникао снажнији интерес добивени су неки одговори, делимично осветљено мноштво загонетних споменика. Ипак, све до тридесетих година овог столећа, усредсређено углавном на пописе и описе споменика или одгонетање иконографског садржаја, проучавање византијске уметности је споро одмицало. Тек тридесете године означавају прекретницу, време широких и нових методолошких приступа, првих критичких синтеза о византијској уметности и крупнијих корака у сусрет потпунијим сазнањима. У то време и естетске вредности дела средњовековне уметности добијају прве оцене а, истовремено, о историји уметности се изграђује схватање као о историји идеја, историји духа.

Природно је што се у склопу тих нових научних тежњи византијски иконоклазам нашао у средишту пажње. Та својеврсна појава чија се суштина налазила у духовној сфери, у сукобу теолошко-филозофских идеја, била је у Византији у VIII и IX веку, дубоко значајна а њен драматични развој посебно се одразио на уметничким делима. Исход те борбе, победа поштоваоца икона, довела је до расцепа схватања о смислу и сврси икона између западне и источне религијске уметности. Од победе иконофила оне иду одвојеним стазама. Повезивање проблема икона са христолошком догмом било је на западу туђе и неразумљиво, док се на истоку, склоном спекулативним размишљањима, уметност бавила најтежим проблемима филозофије. Она дословно следи принципе који су проистекли из схватања о суштини православног култа икона, принципе којима је, изучавајући њихову догматску, христолошку подлогу, Георгије Острогорски посветио много пажње.

Тридесетих година, а на почетку своје сјајне научничке каријере, Георгије Острогорски је са великим инт ресовањем и крајње стрпљиво приступио компликованом и тешком изучавању иконофилских списа како би из полемичких расправа, из говора браниоца икона или из саборских аката што потпуније ишчитао смисао гледишта теоретичара иконософије, реконструисао мишљење противника поштовања икона, утврдио ток и развој идеја од 754. до 843. године и историјску, односно апокрифну вредност појединих наративних извора. Његов рад на тим питањима, усредсређен на време од 1927. до 1933., уродио је неколиким значајним студијама чији су резултати донели аутору углед поузданог познаваоца византијског менталитета.

У Београду, на Другом интернационалном конгресу византолога 1927. године Острогорски је саопштио основне тезе свога проучавања Псеудо Епифанијевих списа против култа икона као споне између иконокласичких сабора из 754. и 815., а исте године је објавио и истраживање „Повезивање питања о иконама са христолошком догматиком у

списама апологета из раног периода иконоборства". У овој студији Острогорски је непобитно показао да је у православном табору спор о иконама, већ од самог почетка, био изразито догматички обојен и од првих корака стављен у везу и зависност од христолошке догматике. Даље доказе овим гледиштима Острогорски је објавио 1929. у књизи која обухвата неколико студија из историје борбе око икона у Византији, а 1930. у Зборницима посвећеним славним византолозима Шарлу Дилу и Теодору Успенском истраживања о „Почецима борбе око икона" и „Одлуке Стоглава о сликању икона и принципи византијске иконографије". Последњи рад „Рим и Византија у борби за култ икона" објављен је 1933. и њиме је Острогорски заокружио своја истраживања иконоклазма као теолошко-филозофског и политичког покрета.

Међутим за овај период византијске историје Острогорски никада није престао да се интересује. За своју Историју Византије написао је поглавље о Добу иконокласичке кризе и у њему ванредно јасно и прегледно изложио тај верски сукоб у склопу свих политичких збивања која су потресала Царство од доласка на власт Сиријске династије па све до успостављања култа икона 843. године. За часопис Уметнички преглед за 1939. годину припремио је, како је сам навео, резиме, својих истраживања иконоклазма под насловом „Основни принципи источно-хришћанске иконографије". У томе кратком чланку, првом своје врсте у нашој науци, са којим се студенти средњевековне уметности упознају већ на првим часовима, као са обавезним компендијумом теорије византијског сликарства, Острогорски је сјајно и језгровито изложио због чега источно-хришћанско сликарство изгледа конзервативно, због чега се у њему бесконачно понављају традиционални типови или сликају идентичне композиције неких библијских догађаја — једном речју због чега се толико поштује освећени прототип слике а мења једино стил или колорит. Он није улазио у оцену последица које су строги догматски принципи могли имати за развој византијског сликарства али је веома лепо показао изучавајући изворе како се у рановизантијском периоду колебљиво конципиран и често симболичким представама исказан вид Христа променио, прешавши пут од идеалног лика до историјског „нерукотвореног" портрета, постиконокластичког типа који је постао обавезан и једино важећи у византијској уметности.

Подлога резултатима до којих је Острогорски дошао били су теолошки списи, извори који су могли да разјасне догматску страну иконоклазма. Следећи дисциплиновано свој методолошки принцип рада Острогорски није узимао у обзир наративне изворе који се непосредно односе на уметничка дела, а чији број није занемарљив, јер они нису задирали у основну замисао његових истраживања. Али, кад год би текст којим се бавио говорио о стварима које су се тицале уметности или спомињао неке иконографске теме, Острогорски је то уочавао и подвлачио осећајући да потпуну слику иконоклазма може дати само упоредно проучавање теолошких са другим литерарним изворима о уметности и са изучавањем самих споменика те епохе. Због тога је са великим занимањем посветио пажњу књизи Андре Грабара о Византијском иконоклазму и критички је приказао одајући јој због примењеног

упоредног метода истраживања најласкавија признања. Нажалост, нарушено здравље није му допустило да се упозна са неколико врло интересантних новијих есеја Светозара Радојчића који се, посредно, односе на доба иконоклазма, односно епоху формирања принципа византијске иконографије.

Дугогодишње занимање за византијски иконоборачки покрет и проучавање списа црквених отаца, апологета култа икона, од којих су неки били изузетно литерарно обдарени, Острогорског нису пленили само као историјски извор. Веома наклоњен лепој књижевности, пробраном речнику и складно израженој мисли, који су му самом били својствени било да је писао на матерњем или неком другом језику, Острогорски се, између теоретичара иконософије, сасвим природно, највише користио и веома много ценио беседе Јована из Дамаска. Тај страсни противник иконокласта, чији се мисаони систем, како је Острогорски још одавно показао, заснивао на неоплатонском учењу Псеудо Дионисија, на учењу Василија Великог, на гледиштима која су изложена у канонима Трулског сабора и у делима Јована Солунског, у својим беседама вешто и учено је излагао оправданост поштовања икона. Острогорски је у неколико наврата у својим студијама, поред фрагмената других извора, донео цитате и преводе из Дамаскинових беседа што је његове лепо писане, а због метода рада занимљиве и незаменљиве расправе о иконоклазму учинило још привлачнијим. Нажалост, међу нама, његовим сарадницима чији је учитељ и пријатељ био, Острогорски није имао непосредно заинтересованог саговорника за овај период византијске историје. Било је то због тога што је време његовог интензивног занимања и плодоносног истраживања о томе интелектуалном покрету у Византији још пре његовог преласка у Београд било иза њега и због тога што је рад у Семинару и Институту усредсређен на проучавање свих видова византијско-српских, византијско-јужнословенских односа а они су, углавном, настали после окончања идеолошке борбе око икона.

Срећан када је могао несметано да ради Острогорски међутим својим сарадницима никада није ускраћивао помоћ. Пратио је стално наш рад стрпљиво а осим стручних консултација са нама је водио свакодневне, веома занимљиве разговоре о разноврсним византолошким и многим другим темама, разговоре који су се одвијали у ово доба дана, а у току којих смо од штедрог учитеља сазнавали веома много. Они неизбрисиво живе у нашем сећању у тихим или гласним размишљањима о томе шта би наш професор мислио или како би расправљао о неком новом питању, непотпуном податку или нејасном извору, па настављајући са радом који је он предвидео и на страницама његових Сабраних дела налазимо као сталну поруку многобројне драгоцене путоказе не само за нашу већ и за будуће генерације византолога. Због свега што је учинио за светску и југословенску византологију, за своје студенте и сараднике хвала му и слава.

Иванка Николајевић

АКАДЕМИК ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Говорити данас, само четири месеца после смрти академика Острогорског о његовом месту у југословенској историографији мало је преурањено. Преурањено у том смислу што се из данашње перспективе не види довољно дуги део развојног лука те историографије. Ми прилично познајемо њен развој до генерације којој је припадао покојни академик Острогорски, али ми не можемо знати њен даљи пут који припада тешко прозирној будућности и због тога нисмо у стању да сагледамо преломни карактер периода 1935—1975. Чини ми се да смо због неповољног стајалишта пре у опасности да подценимо улогу академика Острогорског у нашој историографији него да је преценимо, јер превелика близина допушта нам да видимо само поједине делове његовог многоструког утицаја, а отежава нам да обухватимо целину. Има разлога за бојазан да ће они који дођу касније јасније видети и рељефније оцртати место Георгија Острогорског у развоју наше историографије. Тај страх ипак не сме да нас спречи да већ данас не говоримо о ономе што већ сада видимо да му дугујемо.

Када се говори о академику Георгију Острогорском и југословенској историографији не мисли се првенствено на његово присуство, живот и рад у нашој средини, али се од тога мора поћи. Тек доласком у Београд тада млади Георгије Острогорски дошао је у ближи додир са југословенским научницима и југословенском историјом. Није, наравно, могуће замислити да је током више од четири деценије он само утицао на нашу средину, а да она није оставила трага на њему. О томе како се снашао у Београду мало можемо рећи, јер он сам није много говорио о себи, а они који су га тада прихватили одавно нису међу живима. Ми који смо знали само другу половину његовог живота у Београду могли смо видети да је он потпуно урастао у ову средину да се у њој добро осећао и да није хтео да је напусти ни кад је добијао врло примамљиве понуде. У сваком случају један од утицаја наше средине на покојног академика Острогорског био је у усмеравању једног дела његовог научног интересовања: део византологије који се бавио односима са Јужним Словенима био је у новој средини посебно цењен и привлачио је највећу пажњу. Тај део остао је једно од омиљених подручја рада покојног академика Острогорског све до краја његове научне активности. Из тога интересовања настали су научни радови који су решавали поједина питања српске средњовековне историје. Они су сви без изузетка значили озбиљне доприносе богате новинама и поузданим резултатима. Ово није погодан тренутак да се ти радови систематски набрајају и подробно приказују, али не могу да мимоиђем бар неколико репрезентативних по научном методу академика Острогорског и по њиховом значају за српску историју. Споменућу студију „Порфирогенитова хроника српских владара" (1948) у којој је дата хронолошка okосница српске историје IX и X века која за четврт столећа није ни у једној појединости измењена. Из круга најужих специјалиста мало

је позната још једна димензија значаја ове студије. Њоме је аргументовано и одлучно враћено поверење у Порфирогенитов приказ историје Срба, који је био оспораван са више страна. Значајно обогаћење донела је и студија о српском посланству цару Василију II (1949) којом је осветљен дотле потпуно непознат важан моменат из односа Византије у Дукљанске Кнежевине крајем X века. Најранији рад Острогорског у коме је обрађивана јужнословенска проблематика била је студија „Автократор и самодржац" (објављена 1935. у Гласу наше Академије). Њоме је положена била основа за проучавање владарске идеологије код Срба и Бугара. Следио је прилог „Писмо Димитрија Хоматијана Светом Сави", за које је међу Србима било веома живо интересовање а дотле је било тешко приступачно. Велика монографија о пронији, којом почиње сјајни низ посебних издања Византолошког института, посвећена је првенствено унутрашњој историји Византије, али има читава поглавља о пронији у српским земљама. Тек ту је откривена широка распрострањеност проније и њено значење у војном уређењу Србије и формирању специфичних феудалних односа. У зборнику који је ова Академија приредила у част шесте стогодишњице Душановог законика, објављеном 1951, академик Острогорски дао је студију „Душан и његова властела у борби са Византијом", која је извршила велики утицај на тумачење Душанове политике и снага које су је покретале.

У каснијем периоду рада академика Острогорског тежиште интересовања било је на другој половини XIV века када и српске личности представљају византолошке теме. Круну тих истраживања представља монографија „Серска област после Душанове смрти" (1965) за коју је тешко рећи да ли више припада историји византијске провинције или историји распадања Душановог српског царства. Та књига бацила је много светла на оно што се дешавало између смрти Душанове и маричке битке, али је поред тога допринела и познавању Душанове власти над византијским територијама. Њу прати неколико мањих расправа на које ћемо овде само кратко подсетити: „Господин Константин Драгаш", „Христопољ између Срба и Византинаца", „О серском митрополиту Јакову", „Света Гора после маричке битке" и реферат за оксфордски византолошки конгрес. Доприноса познавању средњовековне јужнословенске историје има и другим радовима посвећеним чисто византијским темама, затим у његовим приказима. Док су посебне расправе из јужнословенске проблематике посвећене скоро искључиво српској средњовековној историји, студије о тематском уређењу, улози Словена у развоју Византијског Царства, обухватају шири јужнословенски простор.

Посебне студије којима се решавају поједина питања наше историје или новим изворима осветљавају њени непознати моменти, представљају само најбоље видљив допринос академика Острогорског, развоју југословенске, посебно српске историографије, али оне чине само једну димензију његовог присуства и његовог утицаја. Не бисмо смели изгубити из вида мање упадљиве, али не мање важне посредне доприносе напретку наше историографије. Мислим на првом месту на оно олакшање разумевања догађаја, институција и друштвених процеса средњовековне Србије, постигнуто осветљавањем њихове византијске

позадине. Већ су споменуте студије о пронији и автократору и самодршцу које репрезентују ову врсту доприноса. У њима су српски продужеци византијских појава, понекад преображени и измењени, изричито описани. Али, имамо већи број чисто византијских студија академика Острогорског из којих следе важне поуке за српску историју. Све његове студије из византијске дипломатике неопходне су за стварање једне модерно конципиране српске дипломатике, иако се само једна од тих студија, она о простагмама српских владара, изричито бави српским документима. Слично је са студијама из историје имунитета и фискалног система, студијама о византијском сељаштву итд. Концепт византијског феудализма који је академик Острогорски доследно изграђивао помогао је да се формирају погледи на српски феудализам о коме генерација српских историчара коју је академик Острогорски затекао није хтела ни да чује. Ништа мањи није, у томе погледу, значај синтезе византијске историје Георгија Острогорског, која је пружила неколико нових битних тачака ослонца за сваку синтезу српске историје.

Академик Острогорски утицао је и на тематску оријентацију наше медиевистике. Интересовање за друштвено-економску проблематику, за стања а не само за догађаје како се то некад говорило, почело је са Стојаном Новаковићем. Али, струја која је од овог великог научника водила била је понекад врло танушна. Таква је била и у време када је Георгије Острогорски дошао у Београд. Својим радовима из социјалне и економске проблематике он је подстицао и охрабривао наше историчаре а у неким областима им је, као што је већ речено прокрчивао путеве.

Мање су видљиви али су приметни методолошки утицаји Георгија Острогорског на српску историографију. Они се, наравно, односе на послератни период и опажају се пре свега код генерација које је сам Острогорски формирао или на чије је формирање утицао. У критичности објективности, некој врсти култа тачне и поуздане чињенице, имала је српска медиевистика лепе традиције које иду уназад до Руварца и Љубе Ковачевића. Међутим, у компаративном посматрању, концептуалном уобличавању и синтетизовању откривених и проверених података било је врло мало искустава. На томе плану он је деловао и као узор пружајући пример својим радовима и као учитељ. Тиме смо дотакли педагошку страну деловања професора Острогорског. Доприносе једног историчара не можемо оцењивати само на основу онога што је сам стварао и својом руком написао већ и на основу онога што је омогућио да други створе и напишу. Тај вид доприноса је код покојног Георгија Острогорског веома велик и видљив. Он је формирао у Београду читаву школу византолога који су својим радовима заузели угледно место у југословенској историографији.

Не смемо изгубити из вида ни организациону страну деловања Георгија Острогорског. О њој ће се овде посебно говорити, па ћу се ограничити само на то да подсетим на улогу Византолошког института и његових публикација у југословенској историографији. Зборник радова, вођен до прошле године руком академика Острогорског, објавио је у сваком свом броју важне прилоге нашој историји средњег века, а Византијски извори за историју народа Југославије представљају дра-

гоцено оруђе за рад захваљујући и поузданој презентацији текста извора и коментарима који резимирају читаву претходну епоху истраживачких напора.

Требало би говорити још о неким стварима: о доприносу академика Острогорског уздизању нивоа медиевистичких публикација код нас наметању светских критерија и стандарда који нису били ни нарочито познати ни поштовани, требало би приказати његову улогу у повезивању наших историчара са угледним научним центрима у свету, о контактима које је омогућио и олакшао, требало би споменути онај тешко видљив а ипак реалан утицај на ширење хоризоната наших историчара, требало би споменути његов утицај на формирање личности младих научника итд. И тиме не би били обухваћени сви елементи потребни за целовито сагледавање места академика Острогорског у нашој историографији.

У историјској науци у читавом свету средином овог века дошло је до извесних заокрета који имају карактер научне револуције. Један од њих би се могао сажето окарактерисати као интернационализација свих подручја ове науке још почетком овог века испреграђене кинеским зидовима националних граница. Споменувши интернационализацију немам толико у виду међународне институције и публикације, светске и друге међународне конгресе, неупоредиво јачу и бржу циркулацију научних саопштења, већ првенствено мислим на стварање општих критерија, уједначавање концепата и мисаоних средстава која се користе у истраживању у излагању, на тематско захватање ширих наднационалних подручја, релативизацију модерних етничких подела итд. Овај заокрет је нарочито значајан за историографије малих народа, које су се више или мање изоловано развијале, јер у њима често недостају снаге које би га извеле. За српску историографију била је срећна околност да је у критичном периоду добила развијену византологију, коју је четири деценије водио и унапређивао академик Острогорски. Преко византологије водио је и води најприроднији пут интеграције српске историје у светску науку о средњем веку. У томе је можда једна од најопштијих заслуга академика Острогорског за развој наше историографије. У сваком случају њему и у историји наше историографије припада место међу највећима, баш као и у историји светске византологије.

Сима Ћирковић

АКАДЕМИК ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ КАО ОРГАНИЗАТОР НАУЧНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Руковођење Византолошким институтом, у веома разуђеној и плодоносној активности Г. Острогорског, издваја се не само као један посебан сектор његове делатности него, рекли бисмо, и као специфично дело. Јер у питању је један посао који је Г. Острогорски обављао не

само компетентно него и својски, у који је уносио не само обимна знања једног изузетног стручњака него и своја педагошка и личним самоизграђивањем стечена људска искуства.

Свест о томе да је средњовековна прошлост наших народа, посебно српског, вишеструко и неодвојиво повезана са историјом Царства на Босфору и да је, стога, организовано неговање византолошких студија од примарне важности за успешан развој наше медиевалистике, ту мисао и ту потребу, још у прошлом столећу, износе и заступају истакнутији представници наше историјске науке. Као први и конкретан резултат тих и таквих размишљања било је оснивање Катедре за византологију при Филозофском факултету у Београду 1905. У наредним годинама, упоредо са радом Катедре коју води Д. Анастасијевић, све је већи број наших медиевалиста који у своја расправљања појединих питања уводе византијске изворе, њихове податке самостално и критички испитују. Подсетимо само на неколико истакнутијих имена — Станоје Станојевић, Јован Радонић, Владимир Ћоровић, Гавра Манојловић, Фердо Шишић, Никола Радојчић, Филарет Гранић. У раздобљу између два рата њима се придружују Александар Соловјев, Теодор Тарановски, Владимир Мошин и Г. Острогорски, који 1933. преузима Катедру за византологију.

Од бројних и разноликих радних подухвата ове одабране екипе остало је не мало трагова који се још распознају, дела која још не застаревају, приручника којима се још увек служимо. Илустрације ради, подсетимо само на неке маркантније. Године 1921. С. Станојевић и В. Ћоровић издају „Одабране изворе за српску историју", 1927. у Београду се одржава Други међународни конгрес византолога, 1934. П. Скок и М. Будимир покрећу Revue internationale des études balkaniques, 1936. А. Соловјев и В. Мошин објављују „Грчке повеље српских владара", 1938. у Београд из Прага прелази Семинариум Кондаковианум и последњи, XI том угледног часописа Annales de l' Institut Kondakov излази 1940. у Београду.

Међутим, ове византолошке активности, иако разноврсне и у појединим остварењима веома плодотворне, биле су уствари пионирски подухват. Иницијативе су ницале у малим групицама или од појединаца, без претходно обављених договора и неповезано, и стога су многи послови већ на самом почетку престајали. Византолошким студијама, најкраће речено, недостајала је једна установа која би, окупљајући разбацане снаге, предузета истраживања не само координирала него и плански усмеравала.

Полет убрзане обнове, који је после Ослобођења захватио све области нашег живота, осетио се и у науци. Старе научне установе обнављају се или реорганизују, нове се оснивају. У низу нових института, активираних под кровом Српске академије наука, међу првима је Историјски институт који јула 1947. почиње са радом. Једну од секција овог Института, од самог почетка, чини византологија.

Истраживачки домети и стручне компетенције руководиоца Византолошке секције проф. Г. Острогорског већ тада, нарочито после објављивања „Историје Византије" у српском преводу 1947, његовог

бирања за дописног исте и редовног члана Српске академије наука већ наредне године, постају познати и широј јавности. Издвајање Византолошке секције из Историјског института у самосталну установу само се собом наметало. Марта 1948, пошто су обављени сви припремни организациони послови, Академија званично поставља проф. Острогорског за управника Византолошког института, а у мају потврђује и листу првог Научног савета који, поред управника, сачињавају академици Д. Анастасијевић, Н. Радојчић и Ј. Радонић, дописници В. Новак и М. Будимир.

Перспективним планом рада, који је састављен на првим седницама Научног савета 1948, Институту су одређени ови радни задаци:

— Издавање зборника византијских извора за историју народа Југославије.
— Издавање зборника радова као периодичне публикације Института.
— Издавање монографских студија као посебних издања.
— Проучавање веза између византијске и наше средњовековне књижевности.
— Испитивање и издавање грчких повеља непосредно повезаних са прошлошћу наших земаља.
— Подизање стручних кадрова.
— Стварање стручне библиотеке Института.
— Успостављање сарадње са сродним установама у земљи и византолошким центрима у иностранству.

Овако формулисан дугорочни план раде доноси се у тренутку када Институт, смештен у једној тесној просторији, међу сталним члановима има само једног асистента приправника и једног административног службеника, располаже збирком — племенитим завештањем проф. Ф. Гранића — од неколико стотина књига византолошке садржине. Перспективни план рада, у односу на расположиве снаге и материјалне могућности, био је уствари веома обиман, вишеструко је обавезивао све чланове, а управника далеко највише. Јер требало је уводити почетнике у науку, допуњавати библиотеку приручницима, часописима и изворима, администрирати, окупљати спољне сараднике, припремати покретање институтског часописа, успостављати сарадњу са страним научницима, организовати и одржавати радне научне састанке. Ваљало је стручно оспособљавати постојеће и доводити нове кадрове, а истовремено отпочети са остваривањем донетог плана, стварати један Институт који ће једновремено бити школа и истраживачка установа. Од управника се изискивало да буде не само свестрани познавалац струке него и активни учесник, да окупља сараднике и руководи њиховим радом и, истодобно, да буде носилац радних обавеза, да се својим истраживачким радом укључи у Институт. Проф. Г. Острогорски као управник управо то је био и то је чинио. У руковођењу Институтом од самог почетка он уноси не само широка знања једног већ тада интернационално афирмисаног византолога као и дугогодишња наставно-педагошка искуства универзитетског професора, него и своје истраживачке пре-

окупације. Старајући се о унапређивању Института и посебну бригу, притом, водећи о проширивању круга сарадника и стручном уздизању подмлатка, проф. Г. Острогорски преко једне четвртине века предано и истрајно, до истека последњих снага, руководио је овом установом.

Општи радни услови Института у току тих година кретали су се силазном и узлазном линијом, наизменично су се побољшавали и погоршавали. У томе знаку кретало се, пре свега, бројно стање сталних стручних и научних сарадника, почињући са једним, извесно краће време достижући пет, и, последњих година, задржавајући се на три. Ни број спољних чланова Института није остао без осипања. И друштвено-правни статус Института, па с тим у вези и организациони облици и начин финансирања, такође су се мењали. Напоменимо само да је Институт првих година у саставу Академије, од 1961. послује као самостална научна установа, а 1972. поново ступа под окриље Академије у статусу научне јединице, и да је у међувремену, зависно од наведених реорганизација, четири пута прерађивао правилник о пословању, односно статут.

Делатност Византолошког института протеклих година, као што видимо, обављала се у радним условима који се изукрштано мењају и осцилирају и који стога, посматрани у целини, нису били ни приближно повољни.

Упркос овим промењивим околностима, захваљујући у првом реду управнику чија се предузимљивост није мењала ни попуштала, као и чињеници да је он, махом из редова својих бивших ђака, окупио и на окупу одржавао екипу спољних сарадника, радни учинци Византолошког института нису изостали. Биће довољно ако подсетимо да је Институт до сада објавио 4 књиге „Византијских извора", 11 монографских студија као посебних издања и 17 свезака часописа „Зборника радова", да је на редовно одржаваним радним састанцима Института међу предавачима наступио повећи број истакнутих иностраних византолога, да је међу сарадницима „Зборника радова" заступљено неколико десетина иностраних имена, да од 1950. Институт редовно сарађује у „Byzantinische Zeitschrift" припремајући библиографске приказе о радовима који се у нашој земљи објављују из области византологије и, уопште, да одржава веома разгранате везе сарадње са византолошким центрима света, да су његови чланови активно учествовали на свим међународним конгресима византолога од 1948. па наовамо и, најзад, да су били главни носиоци обимних послова око припремања и одржавања XII Међународног конгреса византолога у Охриду 1961, као и објављивања тротомних Аката истог конгреса 1963—1964.

Оно што је Институт до сада привредио, посматрано као квантитет, свакако није за потцењивање. Међутим, што је још много важније и што без устручавања треба рећи јесте то да у досадашњој активности Института, судећи по одјецима у домаћој и страној научној критици, није било радних промашаја ни безвредних производа. Напротив, међу бројним и разноликим радовима, објављеним у едицијама Института, има их подоста који су, поред оних из пера самог проф. Острогорског, оцењени и вредновани као веома корисни, солидни, темељито урађени или веома значајни истраживачки подухвати.

До сада је у више наврата речено и написано да је Византолошки институт под руководством проф. Острогорског, успешно и вишестрано истражујући комплекс византијско-јужнословенских односа као један, научно актуалан и недовољно испитани сектор светске византологије, израстао у истраживачки центар међународног ранга. Ти и такви искази меродавних представника међународне научне јавности нама данас, после 24. октобра 1976, остају као мементо, гласно подсећање на заједничку обавезу да радна установа, коју је један велики прегалац науке подигао, акционо усмерио и годинама предано водио и којој је, из љубави, и благо своје библиотеке завештао, треба да настави с радом у истом духу, да не одступа од дугорочним планом постављеног програма. Јер једино тако, идући провереним путем незаборавног ктитора и руководиоца, Институт ће остати истински продуктивно радилиште науке.

Ф. Баришић